ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЗАДОРОЖНА СВІТЛАНА МИХАЙЛІВНА

УДК 341.01

ДИСЕРТАЦІЯ

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ **С. М. Задорожна**

Науковий консультант: **Буткевич Ольга Володимирівна**,
доктор юридичних наук, доцент

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Задорожна С.М. Теорія та практика функціонування загальних принципів сучасного міжнародного права. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, МОН України, Київ, 2019.

Дисертація є самостійною завершеною науковою роботою, комплексним дослідженням загальних принципів сучасного міжнародного права.

У дослідженні здійснено аналіз природи загальних принципів міжнародного права, зокрема встановлено, що вони – явище багатогранне та комплексне, оскільки акумулюють у собі досвід філософії, соціології та загальної теорії права, тож саме тому є тим містком, який об'єднує природну цінність і норму позитивного міжнародного права. Аналіз множинності визначень загальних принципів міжнародного права дозволив установити у такій багатогранній категорії, притаманні поняттю *принцип права* та власне *нормі-принципу міжнародного права*, та відповідно сформулювати поняття принципи міжнародного права в *широкому* та *вузькому* розумінні.

Автором висвітлено специфіку еволюції загальних принципів міжнародного права, на основі якого робиться висновок про звичаєво-правовий та природно-правовий їх характер як норми *jus necessitatis;* у дисертації детально досліджено історію становлення загальних принципів міжнародного права.

Доктринальні розбіжності у визначенні поняття принципів міжнародного права розглянені автором під кутом двох основних проблем: неоднозначність у охопленні досліджуваним поняттям категорії загальновизнані принципи внутрішньодержавного права та обмеженість поняття лише загальновизнаними основними принципами, закріпленими в рамках ООН.

Доводиться, що принципи як норми міжнародного права знаходять своє

відображення у будь-якому із джерел ст. 38 Статуту МС ООН і в ній не закріплених (рішення міжнародних організацій та органів).

У роботі аналізуються характерні риси норми-принципу міжнародного права, а саме: об'єктивна зумовленість, сконцентрований зміст, комплексний характер, загальновизнаність, основоположність і дається авторське визначення принципів міжнародного права як основоположних і загальновизнаних норм міжнародного права, які безпосередньо регулюють найбільш важливі та життєво необхідні відносини між усіма суб'єктами міжнародного права, що у комплексі формують базис правомірності функціонування усієї системи міжнародного права.

Визначається місце загальних принципів міжнародного права як у правовій, так і неправовій системі норм, що актуально у сучасних глобалізаційних процесах та доводиться, що загальні принципи міжнародного права є міжнародно-правовими стандартами найвищого рівня та є правовим базисом для норм м'якого права.

Авторкою змодельована класифікація принципів міжнародного права як авторський доктринальний підхід, що може мати практичне застосування суб'єктами при з'ясуванні питання застосування та взаємодії принципів для вирішення конкретних спорів. У дисертації визначається місце загальних принципів міжнародного права у міжнародно-правовій та національній системах.

Аналізуються взаємозв'язки та співвідношення загальних принципів міжнародного права та норм jus cogens, у результаті дослідження виводиться теза про те, що інститут jus cogens не збігається ні з інститутом international public policy, ні з системою загальних принципів міжнародного права й основними принципами міжнародного права. Віднести до jus cogens тільки загальновизнані принципи міжнародного права неправильно, а набуття нормою загального міжнародного права характеру принципу не передбачає наділення її характером jus cogens, і навпаки, якщо норма загального міжнародного права не є нормою-принципом, це не позбавляє її можливості набути характеру jus

cogens. Когентність вимагає дотримання трьох ознак: загальний характер, загальновизнаність як jus cogens, неприпустимість відступу у договірному порядку.

Автором ґрунтовно оцінено механізм реалізації загальних принципів міжнародного права, який має два основних види впливу: безпосереднє регулювання конкретних відносин суб'єктів міжнародного права й опосередкований вплив у ролі критерію легітимності міжнародної правотворчості та системо утворювального фактору. Механізм реалізації загальних принципів міжнародного права характеризується наявністю політичного, правового та морального напрямків впливу, кожен з яких повинен забезпечуватися як на міжнародному (в тому числі наднаціональному), так і на національному рівнях.

У рамках дослідження конструюється інституційний механізм реалізації принципів міжнародного права, де звичайно найпершу роль відіграють органи правосуддя як міжнародного, національного, так і наднаціонального. Аналізується практика винесення судових рішень на основі принципів міжнародного права, в тому числі і загальнолюдських принципів, як норм більш гнучких і здатних пристосовуватись до мінливих відносин на міжнародному рівні. Схвалюється роль у забезпеченні дотримання принципів міжнародного права міжнародних організацій, рішення рекомендаційного характеру яких усе більше відповідають сучасним інтересам суб'єктів міжнародного права, що, звичайно, підвищує рівень дотримання та виконання принципів міжнародного права.

Проведений аналіз міжнародного нормативного масиву та національних норм (найперше конституційного рівня) дозволив сформулювати лише умовну гіпотетичну норму про принципи міжнародного права через відсутність чіткого нормативного їх визначення як на міжнародному, так і на національному рівні. Дослідження української та зарубіжної конституційної практики переконують невизначеністю «загальновизнаних принципів міжнародного права» та відсутністю єдності нормативного конституційного визнання основоположного

базисного характеру в національних правових системах поряд із загальною світовою тенденцією загальновизнаності основоположних принципів міжнародного права. Зокрема, Конституція України обмежує таке визнання лише зовнішньополітичною діяльністю нашої держави та договірним закріпленням основоположних принципів міжнародного права, тоді як останні за своїм характером мають міжнародно-звичаєве походження.

У роботі приділено належну увагу і принципам права, що мають спільне застосування для національної та міжнародної правових систем. Зокрема, досліджено історію становлення загальних принципів права, яка сягає найдавніших етапів розвитку права, а отримують визнання як джерело міжнародного права лише у новітньому періоді історії міжнародного права. Особливе значення загальні принципи права відіграють у сфері регулювання у нових галузях міжнародного права як екологічне, кримінальне, торговельне, права людини. Множинність правових систем світу, кожна з яких ґрунтується на власному публічному порядку, гарантується міжнародним правом, однак такі відмітності не можуть бути причиною порушення загальних принципів міжнародного права, а держава не може виправдовуватися внутрішнім публічним порядком, якщо порушуються загальні принципи міжнародного права.

Крім того з’ясовано, що загальні принципи права кристалізуються у вигляді міжнародної справедливості, витоки якої сягають Стародавнього римського права. Право судді керуватися справедливістю при винесенні рішень було чітко закріплене ще у XII ст., а сьогодні нормативно закріплено в ст. 38 Статуту МС ООН. Стверджується, що справедливість стала мірилом балансу позитивного та природного в міжнародному праві, саме тому поняття справедливість у внутрішньому праві у вигляді загального принципу має величезне значення для міжнародного права у вигляді принципу ex aequo et bono (aequo – рівність, справедливість). У сучасному міжнародному праві принцип справедливості застосовується в рамках теорії еволютивного тлумачення, яка дозволяє корегувати норми позитивного права, застосування

яких може призвести до несправедливого рішення.

Відзначено важливу роль у становленні системи загальних принципів міжнародного права jus gentium, оскільки більшість загальних принципів jus gentium стали сьогодні загальними принципами міжнародного права. Аналіз історії jus gentium дозволяє зробити висновок, що це право було міжродовим, тобто міжнародним, яким користувалися усі народи, зокрема його норми регулювали відносини війни, миру, перемир'я, союзів, посольські відносини.

При дослідженні структури римського права встановлено три основних елементи: jus civile, jus naturale, jus gentium. Основним джерелом міжнародного права стає звичайно jus gentium, однак сьогодні міжнародне право акумулює в собі також загальні принципи права (jus naturale) та загальновизнані принципи внутрішнього права (jus civile), що підтверджується нормою ст. 38 Статуту МС ООН. У jus gentium установлено витоки принципу суверенітету, утверджується принцип добросовісності виконання зобов'язань, принцип взаємної ввічливості (comitas gentium), розвивається принцип правонаступництва, з'являються перші принципи про територіальний простір, утверджується принцип res judicata – принцип обов'язковості для сторін рішення суду. Більшість процесуальних та технічних принципів випливають із jus gentium.

Загальні принципи міжнародного права в роботі розглядаються як сукупність універсальних загальновизнаних принципів, які мають звичаєвий характер. Незважаючи на те, що сьогодні загальні принципи міжнародного права закріплюються не тільки у міжнародних звичаях, а й у міжнародних договорах, саме завдяки звичаю вони були перенесені з античного міжнародного права у наступні історичні періоди і отримали своє визнання в міжнародному праві сучасності. У формі звичаю формуються такі основні принципи міжнародного права, як принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, принцип відповідальності за порушення норм міжнародного права, основні принципи права, як справедливість, гуманність, рівність. Міжнародний звичай можна вважати як розумне право, яке проявляється у консенсусі більшості чи усього світу, а тому є підтвердженням розумності і ґрунтується на

принципі справедливості, що вимагає його обов'язковості для всіх.

Принципи міжнародного права фіксуються як у власній міжнародно-правовій системі, так і можуть запозичуватися з національних правових, також міжнародне право визнає спільними принципи віднайдені людством як спільне безкордонне надбання. В роботі прослідковується єдність принципів міжнародного приватного та міжнародного права прослідковуємо в рамках взаємозв'язку lex mercatoria та jus gentium. Останнє можна вважати історичним попередником транснаціонального права, яке сьогодні набуває особливого значення для регулювання міжнародних економічних відносин. Констатується, що на відміну від норми принципу міжнародного права загальні принципи права не приписують конкретної поведінки, а мають на меті охорону певних цінностей. Саме тому, суди міжнародної юрисдикції при винесенні рішення на підставі загальних принципів права згадують про них у окремих думках чи консультативних висновках, ніж у самому рішенні. Найпереконливішим підтвердженням значення загальних принципів права для міжнародного є Статут міжнародного кримінального суду 1998 р, який чітко визнає за джерела як загальновизнані принципи міжнародного права, так і загальні принципи, взяті з національних законів, за умови їх сумісності з міжнародним правом, міжнародними нормами та стандартами.

Робота не оминула і проблему взаємовпливу національних правових систем, що проявляється у визнанні спільних принципів і цінностей, які складають правові основи сучасного глобального міжнародного співіснування. Автор доводить, що глобалізація простежується в усіх структурних елементах національної, наднаціональної та міжнародної правових систем, перш за все у системі їх джерел і принципів.

Ключові слова: загальні принципи міжнародного права, загальне міжнародне право, теорія міжнародного права, система принципів міжнародного права, характерні ознаки принципів міжнародного права, класифікація принципів міжнародного права.

SUMMARY

Zadorozhna S. Theory and practice of the functioning of the general principles of modern international law. – Qualifying scientific work manuscript copyright.

The thesis for degree of Doctor of Juridical Sciences in specialty 12.00.11 – International law. – National Taras Shevchenko University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2019.

The dissertation is an independent completed scientific work, comprehensive research of the concept of general principles of modern international law.

The research carried out an analysis of the nature of the general principles of international law, in particular, it is established that they are a multi-faceted and complex phenomenon, since they accumulate the experience of philosophy, sociology and general theory of law, which is why it is the bridge that brings together the natural value and the norm of positive international law. The analysis of the plurality of definitions of the general principles of international law allowed to establish in such a multi-faceted category the features inherent in the notion of the principle of law and the norm-principle of international law, and thus formulate the concept of the principles of international law in a broad and narrow sense.

The author carried out the study of the specificity of the evolution of the general principles of international law, on the basis of which the conclusion is about the customary legal and their natural-legal nature as a norm jus necessitatis. Detailed study of the history of the general principles formation of the international law was researched in the dissertation.

The doctrinal differences in the definition of the concept of international law principles are considered by the author at the angle of two main problems: ambiguity in the studied concept coverage of the of the category of generally accepted principles of domestic law and the only limited by generally recognized basic principles enshrined in the United Nations Charter.

It is proved that the principles as the norms of international law are reflected in any of the sources of art. 38 of the United Nations Charter and in it are not fixed

(decisions of international organizations and bodies).

The dissertation analyzes the characteristic features of the norm-principle of international law, namely: objective precondition, concentrated content, complex character, general knowledge, fundamental and author's definition of the international law principles as the fundamental and generally recognized norms of international law, which directly regulate the most important and vital relations between all subjects of international law, which in the complex form the basis of the legality of the functioning of the entire system of international law.

The place of the general principles of international law, both in the legal and non-legal systems, is determined and relevant in modern globalization processes. It is proved that the general principles of international law are the highest international legal standards and are the legal basis for soft law standards.

The author simulates the classification of the international law principles as an author's doctrinal approach, which may have practical application by the subjects in clarifying the application and interaction of principles for resolving specific disputes. The dissertation defines the place of the international law general principles in the international and national legal systems.

The connection and correlation between the general principles of international law and the jus cogens are analyzed too. The study concludes that the jus cogens norms does not coincide with international public policy and with any of the general and fundamental principles of international law. It is not correct to attribute to jus cogens only the general recognized principles of international law, and the norm acquisition of the principle of the general international law nature does not provide for its character of jus cogens, and vice versa, if the norm of general international law is not a norm-principle does not deprive its ability and acquire the character of jus cogens. Therefore, three characteristics are mandatory: the general character, the general recognition as jus cogens, the inadmissibility of the derogation in a contractual manner.

The author carried out a thorough analysis of the implementation mechanism of the general principles of international law, which has two main types of influence:

direct regulation of specific relations of international law subjects and the indirect influence on the role of the legitimacy of international law-making and the system of formation factor, are indirectly influenced. The implementation mechanism of the general principles of international law is characterized by the presence of political, legal and moral impacts, each of which must be ensured both on the international (including supranational) and national levels.

Within the framework of the research, an institutional mechanism for the principles implementation of the international law is being constructed, where, of course, justice institutions, as international, national, and supranational, play the primary role. The practice is analyzed making judgments based on the principles of international law, including the universal principles as rules more flexible and able to adapt to changing relations at the international level. Approved role in ensuring compliance with the principles of international law and international organization, decisions are recommendatory more interest entities meet modern international law, which of course increases the compliance and implementation of the international law principles.

An analysis of the international normative array and national norms (first of all constitutional level) was carried out, which allowed to formulate only a hypothetical standard about the principles of international law due to the lack of a clear normative definition of them both at the international and national levels. Research of Ukrainian and foreign constitutional practices convinced of the uncertainty of ‘universally recognized principles of international law’ and the lack of unity of normative constitutional recognition of the underlying basis in national legal systems, along with the general global trend of general awareness of the fundamental principles of international law. In particular, the Constitution of Ukraine restricts such recognition only to the foreign policy activity of our state and the contractual consolidation of the fundamental principles of international law, while the latter are by their nature internationally customary.

The dissertation focuses on the rights and principles with common application is for the national and international legal systems. In particular, the history of the

formation of the law general principles, which dates back to the earliest stages of the development of law, is studied, and is recognized as a source of international law only in the newest period of the history of international law. Particular importance general principles of law play in the field of regulation in new areas of international law as ecological, criminal, trade, human rights. The multiplicity of world legal systems, each of which is based on its own public order, is guaranteed by international law. Such differences cannot be the cause of violations of the general principles of international law, and a state cannot be justified by internal public order if the general principles of international law are violated.

The paper clarifies that the general principles of law crystallize in the form of international justice, the origins of which are still in ancient Roman law. The right of a judge to be guided by justice in making decisions was clearly enshrined in the XII century, and today is regulated in Art. 38 of the Charter of the United Nations. It is argued that justice has become a measure of the balance of positive and natural in international law. Therefore, the recognition of justice in domestic law in the form of a general principle has a great importance for international law in the form of the ex aequo et bono (aequo - equality, justice). In modern international law, the principle of justice is used within the framework of the theory of evolutionary interpretation, which allows for adjusting the rules of positive law which may lead to an unfair decision.

An important role in the development of the system of general principles of international law, jus gentium, has been noted, since most of the general principles jus gentium have become today the general principles of international law. The analysis of the history jus gentium allows us to conclude that this right was inter-ethnic, that is, an international one used by all peoples, in particular its norms regulated the relations of war, peace, armistice, unions, ambassadorial relations.

The research found three main elements in the structures of Roman law: jus civile, jus naturale and jus gentium. The main source of international law is usually jus gentium, but today international law also accumulates the general principles of law (jus naturale) and universally recognized principles of domestic law (jus civile),

which is confirmed by the norm of art. 38 of the Charter of the United Nations. Jus gentium sets the origins of the principle of sovereignty, establishes the principle of bona fide compliance with the commitments, the principle of mutual courtesy (comitas gentium), develops the principle of succession, appears the first principles of territorial space. The principle of res judicata is established - the principle of binding for the parties to the court decision. Most procedural and technical principles have their source jus gentium.

The general principles of international law are considered in the dissertation as a set of universally accepted principles that have a customary character. Despite the fact that today the general principles of international law are established not only in international customs, but also in international treaties. They have been transferred from ancient international law in the subsequent historical periods by virtue of custom and have received their recognition in international law nowadays. In the form of custom, such basic principles of international law as the principle of faithful fulfillment of international obligations, the principle of responsibility for violations of international law, the basic principles of law, as justice, humanity, and equality are formed. International custom can be considered as a reasonable right, which manifests itself in the consensus of the majority or the whole world, and therefore is a proof of reasonableness and is based on the principle of justice, which requires its mandatory for all.

Principles of international law are fixed both in their own international legal system and can be borrowed from the national and international law recognizes the common principles found by mankind as a common borderless development. The dissertation followed by the observance of the principles of private international and international law is traced within the framework of the relationship lex mercatoria and jus gentium. The latter can be considered a historic predecessor of transnational law, which today becomes of particular importance for the regulation of international economic relations. It is stated that, unlike the norm of the principle of international law, the general principles of law are not attributed to specific behavior, but are aimed at the protection of certain values. Therefore, international courts, when

making judgments based on the general principles of law, mention them in separate opinions or advisory opinions than in the decision itself. The best proof of the value of the general principles of law for international law is Rome Statute of the International Criminal Court (1998), which explicitly recognizes as sources as universally accepted principles of international law and general principles taken from national laws, provided that they are compatible with international law, international norms and standards. The objective of the research was not a comprehensive classification and outline a clear list of general principles of law applicable in international law, therefore, the dissertation demonstrates their tremendous role and significance for society and the international community as a whole through concrete examples of their practical fixing and recognition.

The dissertation also did not overcome the problem of the mutual influence of national legal systems, which manifests itself in the recognition of common principles and values that constitute the legal foundations of modern global international coexistence. In the paper it is proved that globalization is observed in all structural elements of national, supranational and international legal systems, primarily in the system of their sources and principles. The research argues that globalization is followed in all structural elements of the national, supranational and international legal systems, primarily in the system of their sources and principles.

Key words: general principles of international law, general international law, the theory of international law, a system of principles of international law, main features of the principles of international law, the classification of the principles of international law.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Задорожна С.М. Загальні принципи міжнародного права: еволюція і сучасність: монографія. Чернівці: Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 360 с.

Розділи у колективних монографіях:

2. Задорожна С.М. Питання принципів міжнародного приватного права // Нариси з міжнародного приватного права / за ред. А.С. Довгерта, О.М. Бірюкова. Київ: Алерта, 2014. Вип.3. С. 44-64.
3. Задорожна С. М. Принципи як основоположні начала (засади) функціонування міжнародного співтовариства / Нариси з міжнародного приватного права / за ред. А.С. Довгерта, О.М. Бірюкова. Київ: Алерта, 2016. Вип.4. С. 26-60.

Статті у наукових фахових виданнях України:

4. Задорожна С. М., Волощук О. Т. Принципи автономності арбітражного застереження в міжнародному комерційному арбітражі // Науковий вісник Чернівецького університету: Вип. 618: Правознавство. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. С. 71-76. (Особисто автору належить: дослідження питання закріплення принципу автономності на рівні міжнародних конвенцій та арбітражних рішень.)
5. Задорожна С. М. Поняття, генетична основа та система принципів міжнародного приватного права // Право України. Юридичний журнал. Науково-практичне фахове видання. Київ, 2013. №7. С.34-47.
6. Задорожна С. М. Природно-правовий характер принципів міжнародного права // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство. Зб. наук. праць. Чернівці, 2013. Вип. 660. С. 49-56.
7. Задорожна С. М. Правова глобалізація та місце в ній основних принципів міжнародного права // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство. Зб. наук. праць. Чернівці, 2013. Вип. 682. С.48-54.
8. Задорожна С. М. Роль держави та міжнародного співробітництва в умовах глобалізації міжнародного правопорядку // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Вип. 714: Правознавство. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. С.59-64.
9. Задорожна С. М. Конституційна невизначеність «загальновизнаних принципів міжнародного права»: національна і зарубіжна практика //

Український часопис міжнародного права. 2014. № 4. С. 245-251.

10. Задорожна С. М. Загальновизнані принципи права – фундамент міжнародного права та міжнародного правопорядку // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Вип. 728: Правознавство. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. С.64-68.
11. Задорожна С. М. Система принципів сучасного міжнародного права // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2015. №1 С.251-259.
12. Задорожна С. М. Множинність (плюралізм) визначень загальних принципів сучасного міжнародного права // Наше право. 2015. № 3. С.183-188.
13. Задорожна С. М. Особливості взаємодії загальних принципів з нормами, правилами та стандартами міжнародного права // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Вип. 765: Правознавство. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. С.45-50.
14. Задорожна С. М. Міжнародно-правова природа принципу ex aequo et bono // Альманах міжнародного права. Одеса, 2016. Вип. 14. С.14-23.
15. Задорожна С. М., Маник А. З. Внесок наукової спадщини О.В. Задорожнього у сучасне розуміння основних принципів міжнародного права // Український часопис міжнародного права. 2017. Спецвипуск присвячений пам’яті професора О.В. Задорожнього. С. 74-80. (Особисто автору належить: огляд бібліографічного покажчика Задорожнього, проблема мондіалізму, принципи міжнародного права)
16. Задорожна С. М. Основні принципи докласичного міжнародного права // Український часопис міжнародного права. 2017. № 4. С. 22-31.
17. Задорожна С. М. Гарантованість дотримання загальних принципів міжнародного права // Юридичний науковий електронний журнал. 2017. № 6. URL: http://lsej.org.ua/6_2017/108.pdf
18. Задорожна С. М. Зародження загальних принципів права як джерела міжнародного права // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Науковий збірник: Спеціальний випуск: Ч. 2. Дніпровський нац. ун-т імені

Олеся Гончара, 2017. С. 222-226.

19. Задорожна С. М., Маник А. З. Становлення та розвиток науки міжнародного права в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича // Український часопис міжнародного права. 2018. № 2. С.22-29. (Особисто автору належить: дослідження внеску у розвиток сучасної науки і практики міжнародного права А. Георгіци, Л. Гіждівана, С. Задорожної, О. Руденко, Н. Кирилюк.)
20. Задорожна С. М. Гносеологія загальних принципів міжнародного права // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2018. №4 С. 263-279.
21. Задорожна С. М. Загальні принципи в класичному міжнародному праві: Вестфальський мир // Право і суспільство. 2018. № 6. 241-245.
22. Задорожна С. М. Сучасні принципи міжнародного права в ієрархії норм міжнародного, наднаціонального і національного права // Правові горизонти. Суми. 2019. Вип. 14 (27). С. 125-132.

Статті у зарубіжних наукових фахових виданнях:

23. Задорожная С. М. Взаимодействие принципов международного публичного и международного частного права // Российский юридический журнал. Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 2013, № 4 (91). С. 41-46. URL: http://elibrary.ru/item.asp?id=20229194
24. Задорожна С. М. Звичаєве право та загальні принципи міжнародного права // Euroasian Academic Research Journal. 2016. № 6(06), 2016. Yerevan 2016. С.80-88.
25. Задорожна С. М. Вплив особливостей права стародавнього періоду на формування основних принципів міжнародного права // National law journal: Teory and practice: L.L.C. Scientific and practical Publication in Law. 2016. № 6 (22). С. 147-152.
26. Задорожная С. Основные критерии определения наличия принципа международного права // STUDII JURIDICE Universitate. 2017. Anul X, Nr. 3-4 (39-40). С. 57-67.

27. Zadorozhna S. Political and Moral Aspects of Guaranteeing the Principles of International Law // European Journal of Law and Public Administration. 2018. Vol.5, № 1. P.156-162.

Тези наукових доповідей на конференціях:

28. Задорожна С. М. Європейська конвенція про права людини (1950 р.) та Хартія Європейського Союзу про основні права (2000 р.) про право на життя // Матеріали І Всеукраїнської наук.-прак. конф. (м. Чернівці, 17-18 листопада 2011 р.) С. 32-36.
29. Задорожна С.М. Соціологічна природа принципів міжнародного права // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: збірник матеріалів V Міжнародної наук.-теор. конф. (м. Київ, 17 листопада 2012 р.). Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2012. С.77-78.
30. Задорожна С.М. Природно-правова природа основних принципів міжнародного права // Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П.Є. Казанського: Матеріали третьої міжн. наук. конф. (м. Одеса, 2-3 листопада 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С.10-13.
31. Задорожна С.М. Правовий базис принципів міжнародного публічного і міжнародного приватного права // Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства: Міжнародна наук.-прак. конф. (м. Харків, 6-7 квітня 2013 р.) Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2013. Ч. І. С.32-34.
32. Задорожна С.М. Соціологічний підхід Є. Ерліха в міжнародному праві // Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи: Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 31 березня 2013 р.). Дніпропетровськ, 2013. С.113-115.
33. Задорожна С.М. Застосування загальних принципів права в міжнародному правосудді // Práva a slobody človeka a občana: mechanizmus ich implementácie a ochrany rôznych oblastiach práva: medzinárodná vedecká konferencia (Bratislava, Slovenská republika, 19-20 septembra 2014 r.).

34. Задорожна С.М. Взаємодія основних начал міжнародного приватного та міжнародного публічного права // Стан та перспективи розвитку юридичної науки: Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 3-4 жовтня 2014 р.). Дніпропетровськ: ГО «Правовий світ», 2014. С.104-107.
35. Задорожна С.М. Роль загальних принципів права в міжнародно-правовій системі // Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи: Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Львів, 26-27 вересня 2014 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2014. С.87-91.
36. Задорожна С.М. Особливості формування принципів міжнародного права періоду Середньовіччя // Актуальні питання юридичної теорії та практики: наукові дискусії: Міжнародна науково-практична конференція (м. Харків, 2-3 грудня 2016 р.). Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2016. Ч.1. С.190-194.
37. Zadorozhna S.Margin of Approciation: the interaction of International Public Order with Puplic Order of National Legal Systems // 8-th LUMEN International Scientific Conference “Rethinking Social Action. Core values in Practice”. (Suceava, Rumania s Cernivtsi, Ukraine, 6-9 April 2017). LUMEN Media Publishing, UK, 2017. P.433-435.
38. Задорожна С. М. Конституційна невизначеність «загальновизнаних принципів міжнародного права» як звичаєво-правових норм міжнародного права // Від громадянського суспільства – до правової держави: Матеріали доп. XIII Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 квітня 2017 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 443-447.
39. Zadorozhna S. Political and Moral Aspects of Guaranteeing the Principles of International Law // 8-th LUMEN International Scientific Conference “Rethinking Social Action. Core values in Practice”: 3rd International Conference “Ethical s Social Dimensions on Public Administration s Law (Suceava, Rumania s Cernivtsi, Ukraine, 26-29 April 2018). LUMEN Media Publishing, UK, 2018. P.347-348.

40. Задорожна С.М. Принципи докласичного міжнародного права як засади формування галузей // Розвиток науки і практики міжнародного права та Міжнародно-правові читання, присвячені пам’яті Олександра Задорожнього: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 червня 2018 р.). Київ: Українська асоціація міжнародного права; ІМВ КНУ ім. Т.Шевченка, 2018. С. 91-96.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ..... 23
ВСТУП 24
РОЗДІЛ 1. ПРИРОДА ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА 39
1.1. Гносеологія загальних принципів міжнародного права 39
1.2. Множинність (плюралізм) визначень загальних принципів міжнародного права. 50
1.3. Специфіка становлення й еволюції загальних принципів міжнародного права. 64
1.4. Загальні принципи міжнародного права докласичного періоду..... 77
1.4.1. Особливості формування принципів докласичного періоду..... 77
1.4.2. Основні принципи докласичного міжнародного права 97
1.4.3. Принципи докласичного міжнародного права як галузеформуючі витоки (засади формування галузей) 116
1.4.4. Гарантії застосування принципів докласичного періоду міжнародного права 122
1.5 Загальні принципи міжнародного права у класичному міжнародному праві..... 137
Висновки до розділу 1 152
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА 159
2.1. Доктринальні розбіжності у визначенні принципів міжнародного публічного права 159
2.2. Особливості взаємодії загальних принципів міжнародного права з нормами та стандартами міжнародного права..... 169
2.3. Основні критерії визначення наявності принципу міжнародного права 179
2.4. Система принципів сучасного міжнародного права 189

Висновки до розділу 2 195
РОЗДІЛ 3. ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА – ПРАВОВІ ІМПЕРАТИВИ..... 199
3.1. Сучасні принципи міжнародного права в ієрархії норм міжнародного та національного права 199
3.2. Правові особливості норм jus cogens 211
3.3. Юридична природа норм erga omnes 225
Висновки до розділу 3 235
РОЗДІЛ 4. ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА 239
4.1. Механізми реалізації загальних принципів міжнародного права..... 239
4.2. Гарантованість дотримання загальних принципів міжнародного права 245
4.3. Конституційна невизначеність «загальновизнаних принципів міжнародного права»: національна та зарубіжна практика 265
Висновки до розділу 4 281
РОЗДІЛ 5. ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ У ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНОМУ ТА МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ 285
5.1. Зародження загальних принципів права..... 285
5.2. Правова природа принципу ex aequo et bono 293
5.3. Jus gentium та первинні принципи права..... 303
5.4. Звичаєве право та загальні принципи міжнародного права 313
Висновки до розділу 5 322
РОЗДІЛ 6. СПІЛЬНІ ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРИНЦИПИ СУЧАСНИХ СИСТЕМ ПРАВА ТА ПРАВОПОРЯДКІВ 326
6.1. Принципи як основоположні начала (засади) функціонування міжнародного співтовариства.....326
6.2. Спільні матеріальні принципи сучасних правових систем 342
6.3. Основні процесуальні принципи в сучасних системах права 353

6.4. Вплив глобалізації на трансформацію сучасних систем права і правопорядків 364
Висновки до розділу 6 377
ВИСНОВКИ 382
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 390
ДОДАТОК А 468

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВМО -	Всесвітня метереологічна організація
ВООЗ -	Всесвітня організація охорони здоров’я
ДЄС	Договір про Європейський Союз
ДФЄС	Договір про функціонування Європейського Союзу
ЄврАзЕС	Європейське економічне співтовариство
ЄКПЛ	Європейська конвенція з прав людини
ЄС	Європейський Союз
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
ІКАО	Міжнародна організація цивільної авіації
МАГАТЕ	Міжнародне агенство з атомної енергії
МВФ	Міжнародний валютний фонд
МКАС	Міжнародний комерційний арбітражний суд
МОП	Міжнародна організація праці
МП	Міжнародне право
МС ООН	Міжнародний суд Організації Об’єднаних Націй
МТКЮ	Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії
НБСЄ	Нарада з безпеки та співробітництва в Європі
ОБСЄ	Організація з безпеки та співробітництва в Європі
ОМП	Органи міжнародного правосуддя
ООН	Організація Об’єднаних Націй
ППМП	Постійна палата міжнародного правосуддя
СНД	Співдружність незалежних держав
ТНК	Транснаціональна корпорація
УНІДРУА	Міжнародний інститут уніфікації приватного права
ЦПК	Цивільний процесуальний кодекс
ЮНСИТРАЛ	Комісія ООН з права міжнародної торгівлі

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасний глобальний світ знову перебуває на стадії переломного етапу. Непоодинокими є думки про зниження ролі та неефективність міжнародного права і, насамперед, його основоположних принципів. Міжнародне право сучасності розвивається як глобальне право людства, в якому держава вже не виступає як найефективніший та, тим паче, єдиний суб'єкт міжнародних відносин. Нове прогресивне міжнародне право – це не тільки міжнародний договір та звичай, все частіше новими регуляторами міжнародних відносин виступають сучасні джерела міжнародно-правового регулювання. Зростає роль міжнародних стандартів, резолюцій міжнародних організацій, а рішення органів міжнародного правосуддя набули неабиякого авторитету. Такі сучасні виклики зовсім не відправляють принципи міжнародного права на лаву запасних, лаву запасних, навпаки, саме в сучасному міжнародному праві його принципи набувають нового подиху та нових забарвлень. Найрозповсюдженіше і сьогодні уявлення про принципи міжнародного права як про основоположні принципи закріплені в Статуті ООН та підтверджені у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН і ряді інших міжнародних документів. Більшість підручників з міжнародного права обмежують висвітлення саме такої кількості основних принципів у міжнародному праві. Однак сучасне міжнародне право давно переступило етап позитивістського уявлення про його природу, теперішні суб'єкти міжнародного права все частіше звертаються до норм м'якого міжнародного права. Нинішнє глобальне людиноцентристське міжнародне право[1] увійшло в епоху демократично-ліберального, живого, еволютивно зумовленого права, що зароджується у самих відносинах, які постійно еволюціонують, розвиваються та змінюються. Такий характер

[1] Таке розуміння терміна «глобальне» не збігається із терміном *універсальне міжнародне право*, а скоріше передбачає розуміння його як сучасного міжнародного права, що отримало нові характерні риси людиноцентризму, як його називає А. Тріндаді [806].

швидкоплинних змін вимагає від міжнародного правопорядку відповідних новітніх регуляторів, які були б здатними пристосовуватися та відповідати викликам глобалізації. Зазначені процеси вимагають свого осмислення і теоретико-правового аналізу.

Саме принципи як природно-правове явище за своїм характером і природою здатні виступати та гідно конкурувати поряд із іншими сучасними регуляторами, як прогресивні, стабільні та гнучкі норми, що відповідають потребам сучасних міжнародно-правових відносин. У сучасному міжнародному праві простежується поява нових галузей, в яких основою та підґрунтям також виступає саме системоутворюючий принцип-норма, наприклад, у міжнародному космічному праві – принцип відкритого космічного простору, в міжнародному екологічному праві – принцип заборони заподіяння шкоди довкіллю. У нових галузях для таких основоположних принципів характерний їх глобальний вимір і загальнолюдське значення, що створює передумови для набуття ними імперативного характеру, а для зобов'язань, що з них випливають, – ознак відносин erga omnes. Активний процес формування нових інститутів та галузей міжнародного права досить плідно досліджується сьогодні з точки зору фрагментації міжнародного права, втім місце і роль принципів цього права у процесі його диверсифікації залишається переважно осторонь уваги вчених.

У той же час, система сучасних принципів міжнародного права вказує на розширення їх кола та збільшення ролі інших, крім основних, принципів регулювання міжнародно-правових відносин сьогодення. Особливої ролі при цьому набувають загальновизнані принципи права, до яких усе частіше звертаються органи міжнародного правосуддя. Необхідність такого звернення пояснюється розширенням кола питань і спорів, з якими звертаються до судів сучасні суб'єкти міжнародного права. Як показує практика міжнародного правосуддя, все частіше при вирішенні спорів застосовують принципи справедливості, рівності, недискримінації, еволютивного тлумачення, пропорційності та верховенства права. Розширюється практика застосування

принципів національних правових систем за умови пристосування їх до умов міжнародного правопорядку. Як бачимо, сучасна система міжнародного права характеризується гнучкістю методів і принципів регулювання, а здатність принципів міжнародного права до історичної трансформації доводить їх перспективність та ефективність у сфері сучасного міжнародного правового регулювання.

На сучасному етапі розвитку науки міжнародного публічного права основною тенденцією є розгляд і наукове осмислення практичних питань, проте вкрай мало уваги приділяється фундаментальним питанням теорії, зокрема принципам міжнародного права. Разом з тим, наявні відмінності і суперечності в підходах вітчизняних і зарубіжних дослідників до принципів міжнародного права, а також відсутність їх нормативного визначення та закріплення, зрозуміло, не означають, що такі взагалі відсутні як правова реальність, оскільки правові принципи – це основні ідеї та буття міжнародно-правової системи. Головні завдання і функції принципів міжнародного права в будь-якій галузі права однакові, а саме: сприяння єдності, внутрішній цілісності й системності правого регулювання є базою як для правотворчої, так і для правозастосовчої діяльності.

Теперішні глобалізаційні процеси сприяють оновленню як національних правових систем, так і всієї міжнародної системи загалом. При цьому зміни, що відбуваються, дають не тільки позитивні, але й негативні наслідки, що зумовлює актуальність аналізу проблем трансформації, в першу чергу міжнародної правової системи в умовах глобалізації та пошуку шляхів розв’язання проблем, що виникають як наслідок. У зв’язку з цим виникає запитання: чи можуть принципи міжнародного права в процесі свого впливу на право, правосвідомість, правотворчість і правозастосування якось сприяти розв’язанню міжнародно-правових проблем? Щоб уникнути негативних наслідків глобалізаційних змін у правовій сфері, потрібно забезпечити гармонійний розвиток національних правових систем держав у мінливих умовах шляхом урівноваження у результаті дії стабілізуючої функції принципів

міжнародного права.

Значення загальновизнаних принципів права для міжнародного права та міжнародного правопорядку в цілому важко переоцінити. Принципи права – спадок людства, що не має державних кордонів, спадок, що пройшов тривалий шлях: від поодиноких звичаїв («не вбий», «на вкради», «потрібно вислухати обидві сторони») до закріплення в національному законодавстві більшості сучасних держав світу та міжнародних документах. Саме принципи віддзеркалюють ті соціальні зміни, що відбуваються у процесі розвитку суспільства.

Застосування принципів міжнародного права усуває прогалини у міжнародному праві, ліквідовує колізії норм міжнародного права, забезпечує «авангардне» регулювання нововиявлених відносин. Принципи є керівними витоками у формуванні та реалізації норм міжнародного права, правовою базою всієї міжнародно-правової системи, яка є результатом розвитку ґрунтовних принципів як найвищих імперативів системи. Загальні принципи права не мають національної належності, як слушно зазначає І. Покровський, «національність є фактом історії, а не критерієм справедливості чи доречності» [443, с.58].

Протягом усієї історії існування і взаємозв’язків міжнародного та внутрідержавного права чи не найбільшу роль в їх взаємодії відігравали принципи права. Загальні принципи права виникають паралельно в міжнародному та внутрішньому праві. У національній і зарубіжній доктрині неодноразово стверджувалось, що загальні принципи права впливають на формування норм міжнародного публічного, міжнародного приватного чи наднаціонального права загалом. Не дивлячись на існуючі дослідження історії становлення принципів міжнародного права, питання їх формування та розвитку, впливу на міжнародні відносини вимагає переосмислення з сучасних наукових позицій.

Зазначене зумовлює обрання даної теми дослідження та її теоретичну і практичну актуальність.

Теоретико-методологічна основа дисертаційного дослідження. Дослідженню сутності, значення та функціонування принципів у міжнародному праві повсякчас приділяли достатньо уваги вітчизняні та зарубіжні як учені-міжнародники, так і теоретики права. Зокрема, загальнотеоретичні аспекти проблеми принципів права стали предметом докторського дослідження українського вченого-теоретика А. Колодія, а також робіт С. Погребняка, О. Уварової. Спеціальним дослідженням у сфері міжнародного публічного права присвячені праці Л. Галенської, О. Луткової, Л. Новікової, А. Смбатян. Чимало думок і бачень проблеми залишає визначення загальновизнаних принципів міжнародного права, їх системи, нормативного закріплення в міжнародному праві та їх місця актуальними.

Сутності принципів міжнародного права в українській науці майже не приділено уваги. Частково проблему природи джерел принципів міжнародного права досліджувала О. Київець, соціологію норм права, та, в тому числі, норм міжнародного права розглядала І. Музика, окремі сторони досліджуваної проблеми знаходимо у працях В. Буткевича, О. Буткевич, В. Денисова, О. Задорожнього, В. Мицика, О. Мережка, Л. Тимченка та ін.

Крім того, знаходимо ряд фундаментальних досліджень питання принципів міжнародного права і в радянській доктрині, зокрема в працях В. Василенка, Г. Ігнатенка, В. Корецького, А. Талалаєва, А. Бахова та ін.

Особливий інтерес до принципів міжнародного права був у радянські часи (60-90-ті роки) і пов’язаний із прийняттям Статуту ООН. Саме тоді було розроблено основні доктринальні положення про принципи міжнародного права, які навіть на сучасному етапі розвитку кардинально не змінені. Так, були видані багатотомні теоретичні дослідження, в яких принципам присвячено окремий том. Значний внесок у розвиток теоретичного обґрунтування принципів міжнародного права зроблений саме за часів радянської доктрини (Р. Бобров, Г. Тункін, Л. Алексідзе, І. Лукашук), сучасна ж доктрина характеризується чималою кількістю авторських досліджень з окремих питань проблеми принципів міжнародного права, що є на, нашу думку, наслідком

незавершеної дискусії щодо принципів і відсутності єдиного доктринального та нормативного визначення поняття принципів. Однак, багато поглядів і незмінні дискусії про принципи є сутністю самих принципів, що століттями доводять їх актуальність, необхідність та основоположність.

Численні напрацювання у сфері багатогранних аспектів принципів міжнародного права можна знайти і в західній доктрині. Спеціальні дослідження принципів міжнародного права проведені Я. Броунлі, Х. Кельзеном, Х. Лаутерпахтом, Х. Лоуренсом, С. Мерфі, Л. Оппенгеймом, Х. Роліном. Окремі аспекти принципів можна знайти у працях з проблеми джерел міжнародного права – М. Ейкхерста, Дж. Брайерлі, В. Дегана, Т. Хіллера, Р. Колба, М. Панезі, М. Віраллі та ряду інших. Велике значення для дослідження принципів міжнародного права мають наукові напрацювання про принцип добросовісності в міжнародному праві А. Зіглера, Дж. Баумгартнера, М. Віраллі, М. Вернардо, Е. Кремадеса, Д. Мітчела та інших. Велика кількість праць західних учених присвячена ролі загальних принципів права в міжнародногому праві, зокрема Ф. Раймондо, Дж. Фіцморіса, Дж. Шварценбергера, Дж. Гаджа, Г. Герцега, Дж. Ламмерса. Проблемі когентності принципів міжнародного права присвячені дослідження А. Тріндаді, А. Фердросса, А. Зіглера, А. Робледо, В Дегана.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах наукової теми № 16БФ048-01 «Асоціація, як новий формат відносин України з Європейським Союзом: політичний, правовий, економічний та інформаційний аспекти», яка є складовою Комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розробка цілісної концепції загальних принципів сучасного міжнародного права з урахуванням новітніх досягнень сучасної міжнародно-правової доктрини та практики.

Для досягнення мети у дисертаційній роботі передбачається визначення таких **завдань**:

– встановити природу та гносеологію загальних принципів міжнародного права;

– запропонувати множинність (плюралізм) визначень загальних принципів міжнародного права та доктринальні розбіжності у визначенні принципів міжнародного публічного права;

– встановити специфіку становлення загальних принципів міжнародного права шляхом простеження їх історичної еволюції;

– з'ясувати особливості взаємодії загальних принципів міжнародного права з нормами та стандартами міжнародного права;

– сформулювати основні критерії визначення наявності принципу міжнародного права;

– виявити особливості сучасної системи принципів міжнародного права;

– окреслити стан та проблеми механізму реалізації та ефективності загальних принципів міжнародного права;

– виявити роль загальних принципів у внутрішньодержавному та міжнародному праві;

– дослідити зародження загальних принципів права;

– встановити правову природу принципу ex aequo et bono;

– з'ясувати зв'язок звичаєвого права і загальних принципів міжнародного права;

– встановити спільні основоположні, матеріальні і процесуальні, принципи сучасних систем права і правопорядків;

проаналізувати принципи як основоположні начала (засади) функціонування міжнародного співтовариства;

проаналізувати вплив глобалізації на трансформацію сучасних систем права і правопорядків.

Об'єктом дослідження стали суспільні відносини, що виникають між суб'єктами міжнародного права у процесі застосування принципів

міжнародного права, а також взаємодія між принципами та іншими нормами міжнародного права у процесі їх функціонування.

Предметом дослідження слугує система принципів сучасного міжнародного публічного права, загальних принципів права та принципів, спільних для різних правових систем.

Методи дослідження. Багатогранність принципу міжнародного права як правового явища передбачає необхідність використання принципу методологічного плюралізму у дослідженні його сутності та використання загальноправових методів, оскільки міжнародне право є частиною єдиної правової матерії. Основним методом даного дослідження є, насамперед, порівняльно-правовий метод, за допомогою якого здійснено порівняння загальних принципів міжнародного права та принципів міжнародного права, принципів міжнародного права та інших норм міжнародного права, їх місця в системі міжнародного права із виділенням загального і особливого при взаємодії. Як допоміжні використано порівняльно-історичний і порівняльно-політичний методи, метод конкретного аналізу об’єкта дослідження. Особливе значення у роботі отримав прагматичний метод, що дозволив використати принципи для узгодження інтересів і цінностей суб’єктів міжнародного права, знаходження оптимальних рішень у конкретних ситуаціях.

Для об’єктивного аналізу предмета дослідження було використано ряд загальнонаукових і спеціальнонаукових методів.

Соціонормативний підхід, за допомогою якого дослідження ґрунтується на соціальних аспектах існування міжнародного права, яке сьогодні головним напрямком має людиноцентризм. Діалектичний метод дозволив охарактеризувати загальні принципи міжнародного права як багаторівневе поняття, яке складається під впливом різних процесів (соціальних, моральних, юридичних, економічних, політичних), охарактеризувати їх як соціально-правову категорію, в якій поєднуються правові й неправові елементи, державно-владний і людиноцентристський зміст, інтереси соціальних груп, індивідів і міжнародного суспільства загалом. На основі аксіологічного підходу

розкрито природу загальних принципів міжнародного права. Феноменологічний підхід дозволив показати природу міжнародно-правового порядку із центром буттям людини, індивідів, соціальних груп і суспільства в цілому. Історичний метод покладено в основу дослідження ґенези загальних принципів у додержавному періоді міжнародного права, їхніх особливостей та гарантій їх дотримання у додержавному періоді, формальної визначеності та розвитку у державному періоді міжнародного права. За допомогою логічного методу узагальнено багатоаспектність, множинність визначень поняття загальних принципів міжнародного, визначено основні критерії наявності принципу міжнародного права. Важливу роль у дослідженні відіграв такий логічний прийом, як класифікація, завдяки якому визначено місце і роль складових системи принципів міжнародного права. Формально-юридичний метод використано під час вивчення текстів Конституції та законодавства України, а також практики Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини, міжнародних судових установ, пов’язаних із застосуванням та тлумаченням принципів міжнародного права.

Основа дослідження ґрунтується на відповідних міжнародних нормативно-правових актах, а також на чинних конституціях провідних зарубіжних держав та України. У дослідженні належно використані наукові праці зарубіжних і вітчизняних авторів про принципи міжнародного права і практику національних та міжнародних судових органів з питань застосування принципів міжнародного публічного права.

Наукова новизна даного дослідження полягає, у тому, що воно є першим комплексним аналізом вітчизняної та зарубіжної доктрини, національної та міжнародної практики функціонування принципів міжнародного права на сучасному етапі розвитку людства. У запропонованому дослідженні вперше пропонується розширити бачення системи принципів за межами десяти основновних принцпів мирного співробітництва та пропонується концепція про широке розуміння загальних принципів міжнародного права, сутність та дія яких вперше висвітлюються в сучасній вітчизняній та зарубіжній юридичній

літературі.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що за характером і змістом розглянутих питань дисертація є першим комплексним теоретичним дослідженням, в якому сформульовано засади теорії і практики системи загальних принципів міжнародного права. Наукову новизну дослідження відображають такі основні його результати:

вперше:

–з усієї багатоманітності характеристик загальних принципів міжнародного права виділено чотири основних групи – ті, що вказують на походження принципів міжнародного права; ті, що проявляють їх сутність (зміст); ті, що окреслюють їх функціональне призначення; ті, що характеризують юридичну силу принципів міжнародного права;

– визначено загальні принципи міжнародного права в широкому розумінні, як комплекс основоположних норм, що сформувалися в результаті узагальнення об'єктивно наявної суспільної практики міжнародних відносин певної історичної епохи з метою визначення правомірності змісту норм міжнародного права, заповнення прогалин у міжнародному праві чи безпосереднього наділення суб'єктів міжнародного права правами й обов'язками, що загалом забезпечує цілісне функціонування міжнародного правопорядку. Та вузькому розумінні, як основоположні норми, притаманні лише міжнародно-правовій системі, ядром яких є основні принципи міжнародного права;

–висунуто переломні константи еволюції принципів міжнародного права: суспільна необхідність – звичай – позитивна норма;

–констатується теза про виникнення загальних принципів міжнародного права у Стародавній період, які у Середньовіччі стають основними галузеутворюючими факторами формування системи міжнародного права;

–запропоновано авторське визначення принципів міжнародного публічного права, як загальновизнаних норм міжнародного права, що характеризуються багатоджерельністю формальної визначеності, які через

подвійну сутність можуть як безпосередньо врегульовувати найбільш важливі та життєво необхідні відносини між усіма суб'єктами міжнародного права, так і у своєму комплексі є базисом правомірності міжнародної правотворчої та правозастосовної діяльності;

–запропоновано основні критерії визначення наявності принципу міжнародного права, а саме: нормативність як критерій правової природи особливої норми-принципу міжнародного права; звичаєвість, як критерій походження принципу (розумінні досвіду та практики суб'єктів міжнародного права); загальнообов'язковість як критерій юридичної сили принципу міжнародного права; основоположність як системоутворювальний критерій;

–запропоновано авторську класифікацію принципів міжнародного права за чотирма критеріями: походження, зміст, функціональне призначення, юридична сила;

–висунуто тезу про існування різниці між принципом обов'язковим і когентним, усі принципи загального міжнародного права є обов'язковими, але не всі є когентними;

–доведено, що загальні принципи міжнародного права як звичаєва норма можуть вважатися як «розумне» право, яке проявляється у консенсусі більшості, а тому є підтвердженням розумності та справедливості і вимагає їх обов'язковості для всіх;

удосконалено:

–розмежування поняття «загальні принципи права» як принципи загального міжнародного права та «основні принципи», закріплені в Статуті ООН та інших основоположних актах загального міжнародного права, які прийнято називати «десять заповідей міжнародного права»;

– теза про включення до системи принципів міжнародного права не лише суто міжнародних принципів, але й принципів, що мають національно-правову суть і принципів, спільних для національного і міжнародного права;

– теза про відхід від класичної дводжерельності та наявність у загальних принципів права гнучкого характеру регулювання, притаманного нормам *м'якого* права;

–проект створення на універсальному рівні системи базисних «secondary norms», які б надавали загальним принципам міжнародного права можливості їх забезпечення шляхом застосування примусу до порушників;

–пояснення природи загальних принципів права, яка акумулює якості філософії, соціології та загальної теорії права;

–тезу про поєднання у загальній нормі-принципі міжнародного права властивості когентності за характером дії та закріплення зобов'язання erga omnes за сферою застосування;

– положення про те, що більшість принципів загального міжнародного права містять зобов'язання erga omnes;

– твердження про систему принципів міжнародного права як базису та надбудови у вигляді усіх норм міжнародного права;

–положення про необхідність національного визнання примату загальних принципів міжнародного права у національному законодавстві держав;

–положення про те, що принцип справедливості застосовується в рамках теорії еволютивного тлумачення з метою корегування норми позитивного права;

– тезу про те, що більшість загальних принципів jus gentium стали сьогодні загальними принципами міжнародного права;

отримали подальший розвиток:

–бачення за принципами загального міжнародного права ролі системоутворювального фактору, що сприяє єдності та підвищення авторитетності загального міжнародного права в умовах глобалізаційних процесів;

–обґрунтування еволюції принципів міжнародного права за основними етапами: релігійний – психологічний – доктринальний – позитивний;

– розуміння механізму реалізації загальних принципів міжнародного права у двох напрямках впливу: безпосереднє регулювання конкретних відносин та критерій легітимності і системоутворювальний фактор;

– теза про те, що принципи права є інтегруючим елементом між різними традиціями права, між міжнародним і національним, позитивним і природним правом, здатним регулювати відносини різних рівнів і систем права.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що результати дослідження – загальнотеоретичні та практичні висновки – можуть бути корисні для поглиблення наукового розуміння проблем, що розглядаються, а також залучені до практичної роботи. Зокрема, можна виділити такі сфери застосування результатів дисертації: *науково-дослідну*, в процесі подальшого вивчення функціонування принципів міжнародного права на міжнародному та національному рівнях; *правотворчу*, під час удосконалення і подальшого розвитку міжнародно-правових та національних конституційних положень, пов'язаних із закріпленням та реалізацією принципів міжнародного права; *освітню*, у процесі викладання курсів «Міжнародне право», «Право Європейського Союзу», «Історія міжнародного права», «Конституційне право України», «Міжнародне приватне право» та інших юридичних, політологічних, історичних дисциплін.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, в якій висвітлені власні ідеї і розробки автора, що дозволили вирішити поставлені завдання. Робота містить теоретичні та методичні положення і висновки, сформульовані дисертантом особисто. Використані в дисертації ідеї, положення чи гіпотези інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підкріплення ідей здобувача.

Апробація результатів дисертації. Дисертація обговорювалась на засіданні кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка та на засіданні кафедри Європейського права та порівняльного правознавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Основні положення

дисертації доповідалися та обговорювалися на таких науково-практичних конференціях та семінарах: І Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Чернівці, 17-18 листопада 2011 р.); V Міжнародна науково-теоретична конференція «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (м. Київ, 17 листопада 2012 р.); Третя міжнародна наукова конференція «Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П.Є. Казанського» (м. Одеса, 2-3 листопада 2012 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства» (м. Харків, 6-7 квітня 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (м. Дніпропетровськ, 31 березня 2013 р.), Medzinárodná vedecká konferencia Práva a slobody človeka a občana: mechanizmus ich implementácie a ochrany rôznych oblastiach práva (Bratislava, Slovenská republika, 19-20 septembra 2014); Міжнародна науково-практична конференція «Стан та перспективи розвитку юридичної науки» (м. Дніпропетровськ, 3-4 жовтня 2014 р.) Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи» (м. Львів, 26-27 вересня 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання юридичної теорії та практики: наукові дискусії (м. Харків, 2-3 грудня 2016 р.); 8-th LUMEN International Scientific Conference «Rethinking Social Action. Core values in Practice» (Suceava, Rumania s Cernivtsi, Ukraine, 6-9 April 2017); XIII Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави» (Харків, 21 квітня 2017 р.) 8-th LUMEN International Scientific Conference "Rethinking Social Action. Core values in Practice", 3rd International Conference "Ethical s Social Dimensions on Public Administration s Law (Suceava, Rumania s Cernivtsi, Ukraine, 26-29 April 2018); Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток науки і практики міжнародного права» та Міжнародно-правові читання, присвячені пам'яті Олександра Задорожнього: (м. Київ, 22 червня 2018 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 40 наукових праць (37 з яких належать особисто автору), у тому числі одноосібну монографію, 2 у колективних монографіях, 19 у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, 5 статей в іноземних наукових виданнях та 13 тез доповідей на наукових конференціях.

Структура й обсяг дисертації обумовлені метою і завданнями дослідження та дають змогу послідовно розглянути теоретичні і практичні аспекти обраної теми. Дисертаційна робота складається зі вступу, шести розділів, що об’єднують двадцять шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку.

Загальний обсяг дисертації складає 474 сторінок, основний текст дисертації викладено на 371 сторінках. Список використаних джерел складається з 831 найменувань викладених на 78 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ПРИРОДА ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1.1. Гносеологія загальних принципів міжнародного права

Філософія міжнародного права (далі МП) дозволяє відшукати природу його принципів, їх місце у міжнародному правопорядку, як одного з найважливіших аспектів у його соціальній дійсності. У рамках різних філософських течій можна розкрити зміст принципів міжнародного права як комплексного, багатогранного явища суспільного життя. Філософія та міжнародне право розвиваються паралельно навколо теоретичних і практичних аспектів принципів, як найактуальнішого та дискусійного явища, їх взаємозв'язок показує необхідність філософського усвідомлення природи принципів міжнародного права та показує зростаючий інтерес до філософії у контексті сучасного міжнародного права.

Гносеологія як центральна частина філософії дає можливості усвідомлення правової реальності, потенційних можливостей принципів, співвідношення міжнародної доктрини та об'єктивної реальності. Гносеологічний аспект принципів – це інформація про закономірності правового пізнання явища, що є необхідною умовою ефективного функціонування та розвитку самого міжнародного права та його принципів. Саме гносеологія дозволяє адаптувати відповідно до специфіки сфери міжнародного права основних постулатів і досягнень філософії права. Насамперед, методології, онтології (вчення про буття принципів) та аксіології (вчення про цінності принципів) загальних принципів міжнародного права. Зауважимо, що загальна теорія права, на відміну від філософії, виникла порівняно недавно (в кінці XIX ст.) та під сильним впливом позитивістського напрямку у праві. Однак сучасною тенденцією у теорії права в тому числі в теорії міжнародного права, є філософське обґрунтування явищ теорії права, дослідження права безвідносно до національних особливостей, у глобальному вимірі, в напрямку подолання

бар'єра між пізнанням і буттям. Саме такою тенденцією пронизані сучасні принципи міжнародного права.

Загальновідомо, що корені міжнародного права у теорії природного права, які у певні періоди часу мали сильний теологічний вплив, наступний вплив історичної школи (XIX ст.) і до початку (XX ст.) – класичного позитивізму. Сучасною тенденцією, як уже зазначалося, є відсутність єдиного підходу до правового пізнання, навпаки, наука міжнародного права сьогодні характеризується широким спектром наукових напрямків і теорій, що дещо ускладнює повний аналіз усіх існуючих поглядів на принципи міжнародного права. У нашому дослідженні зупинимося на найосновніших із них.

Природно-правова концепція принципів міжнародного права – одна з найдавніших. Найбільше її прихильників знаходимо як у класиків, так і у сучасних західних учених [420; 684, с. 29-55, 97-111]. М. Шоу називає її «найсуттєвішою для розуміння міжнародного права та невід'ємною для прав людини» [793, с. 17]. Однак, будучи такою, природно-правова концепція й сьогодні не отримала систематичної розробки, хоча дуже того потребує. На думку А. Кудінова, «по суті принципи міжнародного права являють собою принципи природного права, позитивовані в міжнародному праві. Зв'язок з природним правом надає принципам міжнародного права властивість фундаментальності і стійкості дії» [308, с. 130]. На думку цього автора у витоках загальних принципів міжнародного права знаходяться природно-правові цінності: принцип юридичної рівності держав заснований на природно-правовій рівності, що розповсюджується і на людей, і на народності чи держави, принцип мирного вирішення міжнародних спорів випливає з миру як цінності природного права, принцип суверенітету близький до принципу гідності, принцип поваги прав людини випливає із гідності особистості як цінності природного права.

У переважній більшості витоки імперативності принципів також у природному праві, принципи є непорушними, тож усі держави повинні їх дотримуватись. Такої позиції дотримуються прибічники природно-правової

течії [698, с. 100], тоді як позитивісти відстоюють майже повну свободу договору. Одним із засновників концепції jus cogens став А. Фердросс, ідею закріпити дану концепцію у Віденській конвенції про право міжнародних договорів висунув Х. Лаутерпахт, а остаточну редакцію згаданого договору внесено Дж. Фіцморісом [308, с. 130]. Прибічники природно-правової течії вбачають позитивно-правовим джерелом норм jus cogens міжнародно-правовий звичай, саме тому такі норми-принципи найбільш тісно пов'язані із концепцією природного права, ніж інші норми, і недотримання таких норм є грубим порушенням природного права.

Важливий зв'язок загальних принципів і природно-правової концепції простежується із загальними принципами права цивілізованих націй, закріплених як джерело міжнародного права у п. 1 «с» ст. 38 Статуту МС ООН та можливістю Міжнародним Судом ООН вирішувати справи ex aequo et bono на підставі власних переконань щодо міжнародної справедливості згідно з п. 2 ст. 38 МС Статуту ООН [510, с. 2]. К. Хендерсон відносив до таких принципів три групи, що класифікуються за їх походженням: притаманні національним правовим системам (естопель, добросовісності, res judicata); ті, що виникли на міжнародному рівні (pacta sunt servanda, мирного вирішення спорів); джерелом яких є природне право (справедливість, гуманність) [694, с. 73-75]. Саме такі принципи є джерелом-нормою [717], яка являє собою природно-правове джерело міжнародної правотворчості та можливості органами міжнародного правосуддя тлумачити принципи відповідно до конкретних обставин справи та об'єктивної дійсності, надаючи природно-правовим цінностям позитивного відображення.

Сьогодні кількість заперечувачів природно-правового розуміння принципів міжнародного права достатньо велика, їх аргументи, як правило, зводяться до релігійності, ненауковості, заполітизованості, неправового характеру, нечіткості і т.д. [308, с. 126-129]. Окремі автори зауважують, що «в міжнародному праві, яке є об’єктивною правовою системою, немає місця суб’єктивності політики та теорії справедливості» [720, с. 23], а отже,

заперечують можливість суддівської правотворчості, а інтелектуальний клімат природного права дає «можливість державам відстоювати свої права і ігнорувати обов'язки, що є безумовним шляхом до безладу» [739, с. 17].

Позитивістський напрямок традиційно вважають більш науковим і об'єктивним. У сучасній юридичній науці виділяють класичний позитивізм (Д. Анцилотті) та неопозитивізм, ряд шкіл і напрямків. На думку Анцилотті, «вирішальним фактором у створенні права є воля рівноправних політичних одиниць … явне або мовчазне вираження злиття волі окремих держав у єдине ціле, що утворює угоду, обов'язкову в силу принципу pucta sunt servanda; цей принцип оголошувався «основною нормою», обов'язковість якої лежить за межами юридичних норм і може бути предметом досліджень лише політичних, етичних та інших наук» [20, с. 56-59]. Позитивізм у міжнародному праві передбачає два взаємопов'язаних моменти: по-перше, догматизм, тобто принципи міжнародного права розглядаються як незаперечне правило, що забороняє будь-які відхилення, все, що виходить за рамки внутрішнього аналізу норми вважається неюридичним, та, по-друге, формалізм, що зводить принципи лише до текстів джерел міжнародного права. Отже, класичний позитивізм передбачає правове обґрунтування принципів міжнародного права відмежовуючись від позаправових факторів (умови суспільного життя, ідеологічні, моральні, релігійні, філософські аспекти), отримав основну критику на основі відриву права від реальності, нездатності забезпечити реалістичність міжнародних принципів.

Волюнтаристський напрямок передбачає основу обов'язковості міжнародного права в угоді. Так, Л. Райт убачав у згоді держави «найвище джерело міжнародного права, суверенітет держави не обмежений у тій мірі, в якій держава не визнала спеціально міжнародне зобов'язання або правила, принципу або стандарту. ... Держава не може бути зобов'язана новою нормою міжнародного права без своєї згоди на неї» [824, с. 153-154]. Аналогічної думки дотримувались Ч. Хайд [562, с. 59] та Г. Шварценбергер [787, с. 262].

Класичний позитивізм, що визнає лише два джерела міжнародного права –

договір та звичай, неідентичний формалізму та волюнтаризму, останні дозволяють успішно адаптуватися позитивізму до нових зовнішньополітичних реалій за рахунок чіткості та жорсткості. Отже, сучасний неопозитивізм «не стверджує повну незалежність права від соціально-політичного контексту» [372, с. 11]. Зокрема, представники аналітичної юриспруденції вказують на єдність системи міжнародного права на підставі основної норми – Г. Кельзен [711] та єдності первинних і вторинних джерел [693] – Х.Л. Харт. На думку Д. Золо для Г. Кельзена «існує лише одна правова система, яка містить єдину нормативну ієрархію, як внутрішнє, так і міжнародне право, із першістю в ній міжнародного права» [831]. У Х.Л. Харта обов'язковість міжнародного права як психологічний елемент (почуття обов'язку дотримуватись норми, яку більшість держав вважають правом) бере свої витоки у стихійно виникаючих звичаях, які не залежать від суверенітету держави та її погодження, як первинні норми зобов'язання. На думку Х.Л. Харта, єдність внутрішньодержавної та міжнародної правових систем у функціональному призначенні як соціального регулятора, що не пов'язаний із моральними акцентами, але механізми реалізації, джерела та засоби примусу є різними та потребують постійного вдосконалення у зв'язку з утратою суверенітетом держав свого абсолютного характеру та зростанням ролі недержавних суб'єктів міжнародних правовідносин.

Ш. Руссо пояснює основи природи міжнародного права моральними та соціологічними судженнями, як на його думку, вони знаходяться за межами позитивного права, а тому відносить до позитивного права те, що «визнане обов'язковим державами ... ефективно дотримується державами та застосовується міжнародними судами» [779, с. 37, 57-58].

Прагматичний підхід народився в міжнародному праві між двома світовими війнами внаслідок критики формально-догматичного підходу, в міжнародному праві[1] він дозволяє використовувати принципи міжнародного права для узгодження інтересів і цінностей суб'єктів міжнародного права,

[1] Детальніше про підхід: [72, с. 197].

знаходження оптимальних рішень у конкретних ситуаціях. Прагматики «розглядають право як одночасно доцільність і принцип, максимізування, добробут і тлумачення, відокремлене вдосконалення наукового методу і повне соціальне занурення» [689, с. 26]. У прагматичному підході виділяють ідеалістичний прагматизм Г. Луатерпахта (міжнародне право визначається «чимось більшим, ніж просто набір позитивних норм» [729, с. 80]) і реалістичний прагматизм Г. Моргентау [749] (засновник школи реалізму в теорії міжнародних відносин вважав, що міжнародне право залежало від результатів політичної боротьби та розстановки сил на міжнародній арені). На думку Г. Вайпана, реалізм Г. Моргентау «засновувався на складних і неоднозначних уявленнях про співвідношення права і політики, що дозволяє вважати його одним із засновників сучасного міжнародно-правового прагматизму» [72, с. 43].

Г. Лаутерпахт розглядав міжнародне право як «систему загальних принципів, які в силу свого абстрактного характеру вимагали тлумачення та адаптації до обставин конкретних спорів» [729, с. 158]. Якщо Г. Лаутерпахт для обґрунтування рішення суду вказував на загальні принципи права, то Г. Моргентау на свободу розсуду правозастосовувача.

Представниками соціологічного підходу право розглядалось як самостійне соціальне явище, соціальний факт. «Спроби відшукати нову методологію, яка дозволила би вийти за межі легального (офіційно встановленого права), призвели до появи руху *вільного права (Freirechtsbewegund),* започаткованого французькими, австрійськими та німецькими науковцями Є. Ерліхом (вважався духовним главою руху), Ф. Жені, Г. Канторовичем, Г. Гурвичем, Е. Фуксом та ін., які, критикуючи тодішню позитивістську юриспруденцію, вважали, що вивчення правознавством лише *формального* права (встановленого державою), тобто чинного законодавства, є недостатнім для осягнення природи і дійсності права. Протиставивши *живе право* праву формальному, представники руху розширили праворозуміння, залучаючи до нього не тільки правові тексти, а й правові норми дійсності як внутрішній порядок людських спільнот» [312, с. 32].

Значний внесок у вивчення проблеми соціологічного взаємозв'язку права й інтересу здійснив засновник школи вільного права австрійський юрист українського походження Є. Ерліх. У фундаментальній праці «Основи соціології права» [601] Є. Ерліх обґрунтовує свій підхід так: «Центр тяжіння права у наш час, як і у всі часи, – не в законодавстві, не в судовій практиці, а в самому суспільстві» [601, с. 64]. Ідея Є. Ерліха полягала в тому, що існує спонтанний, не залежний від формально діючого права соціальний порядок, який створюється шляхом взаємного узгодження індивідуальної або колективної волі та інтересів. При цьому Є. Ерліх допускав, що існують конфлікти. Але вирішуються вони, на його думку, переважно не зверненням до абстрактних норм, а оцінкою конкретних обставин самими зацікавленими особами, обраними арбітрами або суддями. Вирішувати спори судді, арбітри повинні на основі справедливості.

Сучасна соціологічна методологія, в основу якої перш за все покладено й теорію *живого права*, дозволяє показати в міжнародному праві взаємодію з економікою, політикою, ідеологією, національною і духовною сферами в суспільстві; розкрити виникнення, розвиток і реалізацію суб'єктивних прав індивіда, його спільнот і організацій; пов'язати конкретні правомочності з конкретними потребами й інтересами суб'єктів міжнародного права, довести, що норми міжнародного права походять не від держави (погодження воль держав), а від людини (погодження волі всіх)[1].

Критерій справедливості знаходиться у реальному правовому житті, у суспільстві.

Отже, прагматики та реалісти вказують на призначення принципів міжнародного праву у сприянні реалізації соціального призначення міжнародного права шляхом досягнення балансу інтересів на підставі індивідуальних обставин конкретних справ.

Одним із напрямків соціологічної теорії є феміністичний, де основний аспект у міжнародних відносинах – це вплив соціальних факторів на

[1] Більш детально про міжнародне право як «живе» див.: [353].

повсякденне життя жінок, біженців і т.д. і важливість залучення феміністичних досліджень до пояснення політичних і правових реалій, зокрема, необхідності залучення жіноцтва до державних справ з метою розвитку суспільного статусу жінок. Важливе значення при дослідженні принципів міжнародного права даний напрямок має у питаннях міжнародної безпеки, адже саме феміністський рух порушує питання захисту цивільного населення під час збройних конфліктів, серед якого найбільше страждає жіноцтво, саме цей рух порушує питання глобальності сексуального насильства під час війни та домашнього насильства, зокрема. Такий аспект сприяє розвиткові основоположного принципу захисту прав людини та принципу недискримінації за гендерною ознакою. Феміністичний рух пов'язує особисту безпеку на національному рівні із відсутністю економічних, військових, екологічних, політичних загроз на міжнародному рівні. На думку представників феміністичного напрямку, «мілітаризм, сексизм і расизм між собою взаємопов'язані, більшість феміністів погоджується з тим, що поведінка індивіда та внутрішня політика держави не повинні відокремлюватися від державної поведінки на міжнародній арені» [771]. Важливим моментом у захисті економічних права є напрямок удосконалення соціальної захищеності жінок-домогосподарок, праця яких не визнається за повноцінну, праця жінок знаходиться на периферії світової економіки, а тому не гарантує економічної безпеки у сім'ї.

Нормативізм у міжнародному праві найбільш яскраво виражений у «чистому вченні» Г. Кельзена [711; 712], є розвитком юридичного позитивізму та аналітичної юриспруденції. Основне твердження автора полягає в очищенні принципів міжнародного права від понять політичного, етичного, соціологічного та ідеологічного елементів, тобто вивченні суто формальної їх сторони. Нормативістське бачення міжнародного права передбачає ієрархічну структуру норм, де на вершині цієї піраміди стоїть *основна норма* (основні принципи закладені в ній), яка є джерелом дійсності усіх інших норм. І хоча даний напрямок відриває принципи від реальної картини права, у філософії міжнародного права він має важливе значення для проблеми основних

принципів міжнародного права, оскільки саме вони виступають *основною нормою,* критерієм законності та ефективності міжнародного правопорядку.

Політико зорієнтовані дослідники, наприклад Ф. Джессап [708], звертають увагу на необхідність визнання загального інтересу міжнародного співтовариства щодо дотримання міжнародного права, тож порушення загальної норми міжнародного права не повинно розглядатися лише як таке, що зачіпає інтереси зацікавленої держави. Ф. Джессап указує на необхідність створення міжнародного уряду, де колективна воля міжнародного співтовариства буде превалювати над індивідуальною волею суверенної держави, абсолютний суверенітет держави не сумісний із принципами загального інтересу. Важливим моментом у даному напрямку для дослідження принципів міжнародного права є необхідність звернення колективної волі на забезпечення загальних принципів міжнародного права, що виражають такий загальний інтерес.

Школа критично-правових досліджень [720] по суті намагається викрити міжнародне право, вважаючи його таким, що не відповідає об'єктивній дійсності та є замаскованою політикою, оскільки норми та принципи є невирішуваними конфліктами, які не можуть дати правильної відповіді при вирішенні судових спорів. Судові рішення не можуть бути об'єктивними, оскільки неможливо абсолютно позбавитись упередженості, вподобань чи інших суб'єктивно-психологічних факторів, саме тому на підставі тлумачення одного і того ж принципу можливі досить різні висновки. Однак, на нашу думку, саме така природа принципів, яка дозволяє тлумачити їх відповідно до конкретної обставини справи, є можливістю досягнення об'єктивності та справедливості. Ця школа розвиває напрямок міжнародної безпеки, в рамках якої виділяють дві протилежні течії: перша – *гроціанська* – кооперативна безпека [661], передбачає необхідність стримування агресії за рахунок зустрічних загроз і нанесення уражень тому, від кого виходить агресія на основі принципів транспарентності та контролю за озброєнням. Не підтримуючи такі погляди, друга – *кантіанська школа* [648; 650] – висуває тезу про необхідність

діяти не на основі визнаних принципів і норм, виходячи із гуманітарних цінностей та ідеалів, звідси і концепція гуманітарної інтервенції, неефективність ООН і висування на перший план ролі НАТО. Вважаємо такі ідеї занадто критичними, однак дані дослідження все ж таки важливі при дослідженні проблеми механізмів забезпечення виконання та гарантування принципів міжнародного права.

Глобалізація стала вирішальним фактором впливу на міжнародне право XXI ст., глобальний простір розмиває межі між міжнародним і національним правом, набуває особливого значення зобов'язання erga omnes, важливу роль набувають міжнародні організації, в т.ч. неурядові, особливої ролі набуває ООН, неминуче виникає та розвивається концепція глобального управління, для позначення якої М. Шепелєв використовує термін «мондіалізація» [588, с. 16]. О. Задорожній [204; 205] доводить, що концепція мондіалізму стала найбільш сталою спробою пояснити універсалістську сутність міжнародного права. На думку Б. Юськіва, «глобальне управління є, насамперед, управлінням політичним, яке здійснює організуючий вплив на світову спільноту і в якому політика виходить за національні межі і набуває глобального (транснаціонального) рівня» [603]. Даний напрямок має важливе значення для визначення ролі, місця, засобів і методів забезпечення принципів міжнародного права, як основоположних норм у глобальному праві.

У процесі глобалізації права формується та розвивається теорія міжнародного конституційного права [413; 485, с. 133; 758], яка висуває ідею формування самостійної галузі міжнародного права – конституційного права внаслідок насичення міжнародного права принципами міжнародного конституційного законодавства (права людини, демократія, верховенство права, федералізм). На думку Л. Обердорфера, «конституційні принципи співтовариства держав і конкретних провідних держав або регіонів «зламують» зарезервовану винятково за державами сферу (domaine reserve)» [413, с. 110].

Психологічний напрямок у міжнародному праві розглядає принципи як психологічну реальність, яка в них закріплюється, що дозволяє більш глибоко

зрозуміти їх значення з урахуванням їх психологічного змісту. Візьмемо для прикладу принцип незастосування та погрози силою. При тлумаченні даного принципу виникає питання визначення поняття війни та сили, адже не будь-яке застосування збройної сили розглядається як війна. На думку О. Мережка, «війна виникає тоді, коли люди думають, що це саме війна, а не що-небудь інше» [376, с. 142], а Г. Гінс, розглядаючи співвідношення сили та права, зауважує: «те, що свідомості одної людини здається силою, свідомістю іншої може уявлятися правом» [107, с. 3]. Як бачимо, з погляду зору психології міжнародне право розглядається як «боротьба двох психологій – психології верховенства сили і психології верховенства права» [376, с. 142], важливим моментом тут є виведення проблеми війни із приватної справи воюючих, віднесення її до злочинів проти міжнародного миру та проти гармонії міжнародних відносин. Трактуючи основоположне поняття науки міжнародного права – суверенітет, психологічна школа [436, с. 210-214] вказує на верховну владу в державі, яка формулюється колективною психікою особам та установам, однак керується правом і міжнародним правом, саме тому суверенітет не може бути прикриттям для порушення міжнародного права. При тлумаченні принципу непорушності кордонів у психологічному значенні поняття кордон розглядається як «важливий символ ідентичності народу і людини, який володів особливим емоційним зарядом, що може призвести до руйнівних наслідків» [376, с. 150], подібно до тваринного світу, де порушення кордонів території, яку тварина вважає своєю, може викликати агресію. Важливе значення мають досягнення психологічної школи у питанні інтуїтивного права, що лягають в основу суддівського розсуду при винесенні рішень у міжнародному правосудді, особливо при зіткненні двох принципів. На думку О. Мережка, «широко сформульовані та абстрактні основні принципи міжнародного права можуть виступати одним із псевдонімів інтуїтивного права» [376, с. 160].

Не менш ціннісним у контексті даного дослідження є комунікативний напрямок, зокрема для дослідження принципу добросовісного виконання

зобов'язань. Представники даного напрямку (наприклад, М. Макдугал [743]) звертають увагу на те, що застосування міжнародного договору не повинно бути автоматичним, з винятковим його тлумаченням тими, хто його застосовує. Добросовісне виконання договорів вимагає дослідження важливих фактів чи контексту, вибір цінностей, що мають відношення до даних фактів, надаючи угодам соціальних якостей, які є результатом міжнародного спілкування.

Отже, загальні принципи міжнародного права – явище багатогранне та комплексне, оскільки акумулює в собі досвід філософії, соціології та загальної теорії права глобального характеру. Саме загальні принципи міжнародного права є тим місточком, поєднуючим елементом природного та позитивного права, моментом збігу природної цінності та норми позитивного права.

1.2. Множинність (плюралізм) визначень загальних принципів міжнародного права.

Характерна риса існування будь-якої системи права, в тому числі і міжнародного права, є наявність комплексу принципів. Принципи визначають і організовують усю систему міжнародного права та систему сучасних міжнародних відносин у цілому. Тому для характеристики міжнародного права необхідно виявити й окреслити систему його загальних принципів. Незмінною істиною, яка відома з давніх часів, є твердження «principium est potissima pars cujuque rei», тобто принципи – найважливіша основа всього. О.М. Січівіца вважає, що, по-перше, принцип – безпосереднє узагальнення досвіду і фактів, результатом яких може бути якась основна думка, ідея, що служить для побудови теорії, і, по-друге, принцип – це закон науки, оскільки в ньому виражаються істотно необхідні відносини дійсності [493, с. 77]. Аналогічно і в міжнародному праві принципи становлять об’єктивно зумовлену основу, відображення дійсних умов існування усіх норм міжнародно-правової системи, що й забезпечує внутрішню єдність системи міжнародного права. Слушно, на нашу думку, зазначає І. Лукашук: «юридичну силу принципам надає opinio

juris, яке виступає як opinio necessitatis, тобто усвідомлена необхідність існування визначених норм поведінки» [335, с. 99].

Проблема принципів міжнародного права завжди була актуальною як у радянській науці [8; 456], так і в сучасній українській [3; 154; 256; 264; 279; 296; 297; 417; 482; 488; 529] і зарубіжній [646; 659; 696; 731; 777; 808; 810] міжнародно-правовій доктрині. Особливий інтерес до принципів міжнародного права в радянські часи 60-90-х років був пов'язаний із прийняттям Статуту ООН. У цей час розроблено основні доктринальні положення про принципи міжнародного права, які навіть на сучасному етапі розвитку кардинально не змінювались. Так, були видані багатотомні теоретичні дослідження, в яких принципам було присвячено окремий том [312; 314]. Зазначимо, що усі теоретичні розробки щодо поняття принципів міжнародного права як радянського, так і сучасного українського періоду характеризуються великою кількістю визначень принципів міжнародного права, які в основному ґрунтуються на переліченні ряду ознак останніх. Кожне із таких визначень критикуються чи заперечують із наведенням конкретних аргументів щодо тої чи іншої риси (в першу чергу це стосується ознак імперативності) [8, с. 313-314; 268, с. 105; 335, с. 136, 143-144; 686; 811].

Одним із перших українських вчених-міжнародників, який припиняє критику буржуазної доктрини міжнародного права та починає шукати корисне і модерне в західній науці, є О. Задорожній. Автор констатує [214, с. 17, 31] різне бачення та відповідне дослідження принципів міжнародного права у радянському і пострадянському просторі, та у західних наукових напрацюваннях. Якщо в першому науковому просторі [44; 312; 314; 335; 540] принципи досліджують як системне явище, то в західному [629; 774; 785; 814] – принципи аналізують у ракурсі предметного регулювання. Наприклад, принцип самовизначення народів і націй у рамках проблеми появи нових держав або принцип суверенної рівності в рамках проблеми правосуб'єктності держав. Учений вдало поєднує пострадянську доктрину про систему основних принципів і західний предметний аналіз останніх, визначаючи основні

принципи міжнародного права як систему загальновизнаних норм [214, с. 62], досліджує та аналізує кожен основний принцип у контексті конкретної міжнародно-правової ситуації (агресія Росії проти України), а також пов'язує їх зміст з конкретними міжнародно-правовими нормами не тільки універсального характеру, а й двосторонніми міжнародними зобов'язаннями. О. Задорожній стверджує: «важливо при аналізі подій, пов'язаних з агресивною війною РФ проти України, в контексті основних принципів міжнародного права врахувати наявність юридичних зобов'язань Російської Федерації безпосередньо перед нашою державою поважати ці принципи у відносинах з нею, закріплених у багатьох чинних багатосторонніх і двосторонніх міжнародних договорах, і розглядати конкретний зміст цих зобов'язань» [214, с. 67].

Така ситуація, як бачимо, нормальна для науки, однак, досить шкідлива для практики, адже закріплення за принципами ряду тих чи інших ознак прямо впливає на їх дієвість і авторитет у міжнародно-правовій сфері. Крім того, звернемо увагу на відсутність єдності у визначенні принципів і у міжнародно-правових і у національних актах. Так, у Статуті ООН використовують термін *принципи*, у Декларації про принципи міжнародного права (1970 р.) – *основні принципи міжнародного права*, в Заключному акті ОБСЄ (1975 р.) – *принципи, якими будуть керуватися держави-учасниці у взаємних відносинах* і т.д.

Сучасні українські міжнародники В. Буткевич, В. Мицик, О. Задорожній визнають, що найближче від усіх до визначення сутності радянського періоду, поняття основних принципів підійшли професори Е. Пушмін та М. Ушаков. Однак одразу зазначають, що «обидва визначення містять багато зайвого, несуттєвого (об'єктивно зумовленими закономірностями міжнародних відносин, принципи визначають зміст міжнародно-правових норм, є нормами найзагальнішого, універсального, імперативного характеру) для поняття або такого, що характерне не тільки для основних принципів міжнародного права, та висувають власну характерну рису – критерій правомірності міжнародних правотворчого та правозастосовчого процесів, дійсності інших міжнародно-правових норм» [61, с. 191].

Е. Пушмін запропонував таке поняття принципів міжнародного права: «Основні принципи можна визначити як об'єктивно зумовлені закономірності розвитку міжнародних відносин, найважливіші властивості міжнародного права, що відбивають його сутність і визначають зміст міжнародно-правових норм та інститутів, закріплені в системі міжнародного права, яка історично склалася як норми найзагальнішого, універсального характеру, що мають основоположне значення, норми імперативні, які в силу цього є найважливішим критерієм міжнародної законності» [61, с. 191].

Проаналізувавши зазначене поняття, М. Ушаков сформулював своє: «... Основні принципи сучасного міжнародного права – це система найзагальніших вихідних і взаємопов'язаних норм загального міжнародного права, які регулюють в узагальненому вигляді поведінку держав та інших суб'єктів міжнародного права в усіх сферах міжнародних відносин і мають імперативний характер (і відповідно є критерієм дійсності інших міжнародно-правових норм) і визначають у сконцентрованому вигляді основний зміст і цілеспрямованість міжнародного права» [61, с. 191].

М. Баймуратов стверджує, що «принципи є універсальними нормами міжнародного права, їх відрізняє незаперечність і загальна обов'язковість. Характерною рисою основних принципів є їх статус імперативних норм – jus cogens. Вони мають обов'язковий характер для всіх, без винятку, держав, незалежно від того, чи є вони членами ООН, та інших суб'єктів міжнародного права» [24, с. 134].

На думку Є. Рулько, «принципи виступають у системі в ролі матеріального носія законів структурної організації даного об’єкта в силу того, що вони є відображенням об’єктивних умов існування системи норм сучасного міжнародного права. Зовнішніми факторами, що стимулюють потреби об’єднання правових норм, є специфіка і характер регульованих правом суспільних відносин. Внутрішню ж єдність системи права, включаючи окремі галузі і інститути, надають принципи права, що концентровано виражають сутність і основну спрямованість міжнародно-правових норм» [477, с. 5].

В. Буткевич пропонує таке визначення: «це система основоположних норм міжнародного права, які регулюють відносини між його суб'єктами і є критерієм правомірності міжнародних правотворчого та правозастосовного процесів, дійсності інших міжнародно-правових норм» [61, с. 196].

В. Лисик визначає принципи як «найбільш загальні, основоположні та імперативні норми міжнародного права, котрі містять зобов'язання erga omnes, мають універсальну сферу дії та комплексний характер» [324, с. 59].

І. Лукашук під принципами міжнародного права розуміє «його норми більш важливого та загального характеру», «найзагальніші норми, що визначають головний зміст і відмітні риси міжнародного права, мають найвищий політичний, моральний і юридичний авторитет» [330; 335, с. 93].

Варто погодитись із думкою О. Задорожнього, що вищезазначені формулювання дають «розуміння сутності основних принципів як принципів загального міжнародного права, фундаменту всієї системи міжнародного права…; вони мають пріоритет над іншими нормами та служать критерієм їх дійсності; визначають зміст, спрямованість міжнародного права, напрями його розвитку» [214, с. 33].

Аналізуючи низку визначень різних авторів у різні епохи, можна зробити висновок, що всі вони характеризують (визначають) принципи міжнародного права шляхом надання (присвоєння) їм ряду ознак, притаманних принципам міжнародного права, як загальнотеоретичному поняттю принцип права, як нормі міжнародного права та власне нормам – принципам міжнародного права, тобто в широкому та вузькому розумінні. Та, як бачимо, для більш чіткого формулювання поняття принципу міжнародного права як категорії міжнародного права варто розмежовувати вищезазначені поняття.

Крім того, даючи визначення поняттю загальних принципів міжнародного права, необхідно, передусім, враховувати, що це поняття охоплює різні категорії:

1) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями, або як їх ще називають принципи міжнародних відносин;

2) загальні принципи міжнародного права;

3) загальні принципи національного права, що застосовуються у міжнародному праві.

Розташування загальних принципів права під номером один не вказує на їхнє першочергове значення, навіть навпаки, особливість цієї групи принципів у міжнародному праві полягає у другорядній, допоміжній дії, не применшуючи їх ролі та значення у загальнолюдському світовому масштабі.

Визначення поняття першої та третьої категорії найімовірніше потрібно шукати у внутрішньому праві держав, тоді як друга категорія є суто специфічним явищем міжнародного рівня.

У зарубіжній науці [687, с. 9; 697; 806] міжнародного права також панує думка про те, що принципи – це комплексне явище, яке використовується у різних значеннях, які повинні бути виділені, щоб уникнути плутанини. Так, на думку К. Тріндаді, «принципи міжнародного права залучені до процесу прийняття, тлумачення та застосування норм … загальні ж принципи права забезпечують підґрунтя міжнародного права, тому не можна нехтувати ними у сучасній доктрині» [805].

Друге значення розширює поняття принципів і основане безпосередньо на міжнародно-правових відносинах. При цьому прикметник *загальні* не відноситься до кількох чи багатьох національних правопорядків, указує на принципи, які застосовуються, як правило, у всіх випадках до відносин, що виникають у міжнародному праві (наприклад, принцип невтручання). В. Буткевич називає їх «загальносистемні» [61, с. 211]. Загальні принципи міжнародного права – це принципи загального міжнародного права, які існують поряд зі спеціальними принципами галузей та інститутів.

Крім того, деякі автори [230, с. 12] виокремили ще й четверту категорію, яку можна назвати *принципи юридичної логіки*, визначають правові наслідки, які випливають із взаємозв'язку двох правових ситуацій (наприклад, jus cogens переважає над договірним правом). Так, О. Київець називає їх «правовими максимами, які є результатом синтезу всіх систем права… Без таких максим,

наприклад, як *lex specialis derogat legi generali* або *lex posterior derogat legi priori,* правил тлумачення *ut res magis valeat quam pereat*, аргументація *ab absurdo*, спосіб тлумачення *a contrario contra proferentem,* будь-яка правова система не змогла б існувати. Водночас такі максими не є беззаперечними правовими нормами» [263, с. 39-40]. На нашу думку, така категорія принципів – складова першої групи як норми-правила, що застосовуються в міжнародному правосудді як базисні принципи процесуального права. Отже, з вищевикладеного випливає, що поняття загальних принципів права може стосуватися або принципів, які походять з національного чи міжнародного права, або принципів, що не обмежуються будь-якою конкретною правовою системою і, нарешті, разом з правилами юридичної логіки. А термін *загальні принципи міжнародного права* охоплює загальні принципи права, тобто спільні для національного і міжнародного правопорядку, загальні принципи національного права, які можуть застосовуватись у міжнародному праві, із певними зауваженнями для заповнення прогалин, і навіть принципи юридичної логіки чи, як їх ще інакше називають, технічні принципи права. Саме так визначаються загальні принципи права в енциклопедії міжнародного права [668, с. 511-512].

Варто погодитись із твердженням В. Буткевича, що серед наявних у науці міжнародного права ознак досліджуваної категорії можна нарахувати більше двох десятків, які в сукупності утворюють величезний ряд таких епітетів, як: «*основоположні, загальноприйняті, імперативні, правові і неправові, високого і найвищого порядку, керівні начала, основні, найбільш узагальнені, в концентрованій формі, універсальні, загальнообов'язкові, вищої політичної, моральної та юридичної сили, стабільні, програмні, авангардного регулювання, найважливіші, головні ідеї, головні цілі, корінні, комплексні, взаємообумовлені, особливої юридичної сили»* [61, с. 192], тощо.

На думку А. Колодія, таку багатоманітність епітетів щодо одного поняття легко пояснити, адже «термін "принцип" походить від латинського слова «principium», яке означає основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби,

правила, що визначають природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості» [277, с. 12], а, як доводить Дж. Бентам, поняття походить від двох слів *primus* – керівний головний та *cipium (capio)* – результат, закінчення, витікання терміну [620, с. 2]. Крім того, сучасний термін принципи також має кілька значень у різних мовах[1].

Однак усі ознаки можна, на нашу думку, умовно поділити на чотири групи:

- ті, що вказують на походження принципів міжнародного права;
- ті, що проявляють їхню сутність (зміст);
- ті, що вказують на їхнє функціональне призначення;
- ті, що характеризують юридичну силу принципів міжнародного права.

До першої групи ознак можна зарахувати об'єктивну зумовленість принципів, вираження ними закономірностей розвитку міжнародно-правових відносин, що є результатом суспільної практики, історичність принципів, стабільність і динамізм тощо.

Принципи міжнародного права не є нормою, що виникла спонтанно в результаті рішення суб'єктів міжнародного права, не є продуктом позитивного правотворення, а є результатом історичного, позитивного існування та розвитку реальних суспільних відносин, явищем природно-правовим і об'єктивним, динамічним і стабільним.

До другої групи ознак принципів належать ті, які визначають їх незаперечними, найважливішими властивостями міжнародного права, що проявляються у концентрованій формі у вигляді ідей, начал, положень, правил, норм тощо.

Втілюючи головну суть міжнародного права, принципи слугують його ідейною основою функціонування і розвитку, поєднують нормативну та концептуальну складові. Таке поєднання знаходимо і в зарубіжній доктрині міжнародного права [687, с. 9].

До третьої групи відносимо критерії правомірності (легітимності) та

[1] Детальніше див.: [315, с. 23].

правотворчості, визначення ними змісту норм міжнародного права, наділення суб’єктів міжнародних правовідносин правами та обов’язками, заповнення прогалин, програмність, взаємну зумовленість і ряд інших.

Загальні принципи міжнародного права на перший погляд ніби фіксують усе необхідне в минулому, сучасному та майбутньому часі, вбирають у себе увесь позитивний досвід минулих поколінь, безпосередньо наділяючи суб’єктів правами й обов’язками чи заповнюючи вакуум у правовому регулюванні. Вони з успіхом регулюють відносини сучасності та містять базис для майбутнього перспективного розвитку норм усього міжнародного правопорядку.

Принципи міжнародного права – комплексне явище, що діє у повній взаємодії та взаємозумовленості, зокрема в Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., де зроблено такий наголос: «При тлумаченні і застосуванні викладені вище принципи є взаємопов'язаними, і кожний принцип повинен розглядатися в контексті всіх інших принципів» [510, с. 2]. Формулювання єдиного правила поведінки може випливати зі змісту кількох принципів (наприклад, принцип незастосування сили доповнюється принципом мирного вирішення спорів), тому вважається, що порушити один принцип міжнародного права неможливо, при його недотриманні порушується уся система основних принципів міжнародного права.

До четвертої групи варто віднести універсальність, імперативність, загальність, закріпленість у системі міжнародного права як норми, нормативну визначеність, основоположність, загальнообов’язковість, перевагу над іншими нормами міжнародного права тощо.

З моменту закріплення світовою співдружністю держав у Статуті ООН; у Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., у Заключному акті Наради з питань безпеки та співробітництва у Європі 1975 р. і ряді інших міжнародних документів жоден суб'єкт

міжнародного права не заявив, що він їх не визнає, а це є доказом загальновизнаності, перевіреної часом.

Загальність же принципів виявляється у правах та обов’язках, що в них закріплюється, безвідносно до суб'єктів міжнародного права, оскільки вони є обов'язковими для всіх суб’єктів міжнародного права, якщо останні правомочні[1] реалізовувати відповідну правосуб’єктність.

Перевага над іншими нормами міжнародного права закріплена у ст. 103 Статуту ООН, ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., у Віденській конвенції про право міжнародних договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р., згідно з якими норми міжнародного права не можуть суперечити основним принципам міжнародного права, інакше кажучи вони не можуть мати правових наслідків і не підпадуть під захист міжнародного права. Основний принцип міжнародного права може бути змінено або скасовано тільки новим принципом.

Якщо взяти три перших групи ознак, то виявиться, що всі вони характеризують загальні принципи міжнародного права як категорію права взагалі, тоді як остання визначає їхню специфіку та роль суто в системі міжнародного права. Згадані ознаки в більшості випадків є переліком епітетів, які характеризують одну сторону (ознаку) принципів міжнародного права.

Найбільш дискусійні в науці міжнародного права ознаки, які віднесені нами до останньої групи, що в більшості випадків пояснюється також неоднозначно розв’язаною проблемою ієрархії, системи принципів міжнародного права. Зокрема, колектив авторів – В. Буткевич, В. Мицик, О. Задорожній [61, с. 191] – заперечують, що всі принципи міжнародного права є універсальними нормами. Практика засвідчує також наявність регіональних принципів (наприклад, принцип непорушності державних кордонів). Окремі вчені висловлюють думку про існування партикулярних (локальних) принципів міжнародного права. Щодо імперативності як невід'ємної властивості

[1] Детальніше дивись: [523, с. 172-178].

міжнародно-правових принципів, то не всі з них або принаймні деякі з них у повному обсязі є імперативними нормами [61, с. 191].

Потрібно погодитись із думкою В. Буткевича, що: «прихильники концепції «всі принципи – норми jus cogens» змішують юридичну силу принципу (а вона, безумовно, вища за юридичну силу звичайної норми) і ступінь обов'язковості сили цих принципів у процесі нормотворення» [61, с. 202]. Така дискусія, як правило, ведеться навколо основних принципів міжнародного права, які є серцевиною та базисом загального міжнародного права та міжнародного права загалом. Отже, на нашу думку, загальні і основні принципи міжнародного права не є тотожними категоріями. Основні принципи міжнародного права – це основоположні, загальнообов'язкові, загальновизнані, системоутворювальні принципи загального міжнародного прав, що є критерієм правомірності усіх інших норм у процесі правотворчої та правозастосовної міжнародної діяльності.

Отже, термін *принцип міжнародного права* може уточнюватись чи деталізуватися залежно від сфери його застосування та функціональної спрямованості.

Міжнародне право як самостійна правова система має власні основоположні принципи, які в доктрині прийнято називати *основні принципи міжнародного права*.

Основні принципи сучасного міжнародного права можна визначити як його загальновизнані норми, що мають найбільш важливе значення для забезпечення нормального функціонування міждержавної системи і, відповідно, для розв'язання міжнародних проблем. Таке визначення знайшло підтвердження у рішенні Міжнародного суду 1974 р. у спорі між США і Канадою про кордони в затоці Мен, де вказується, що слова *принципи і норми* виражають одну і ту ж саму ідею, а саме, що термін *принципи* означає правові принципи, тобто він охоплює норми міжнародного права, і що застосування терміна *принципи* виправдано, оскільки мова іде про більш загальні і фундаментальні норми [660].

У юридичній літературі вживають поняття *загальні принципи права* та *загальновизнані принципи права*, причому одні автори розглядають їх як синоніми, інші – як різні за змістом слова. Так, і у вітчизняній, і в зарубіжній літературі застосовують різні терміни: *загальнолюдські принципи права* [277, с. 69], *загальні принципи права* [18, с. 49], *загальновизнані принципи* [230, с. 44], *основні принципи*, при цьому, на думку Л. Новікової [409, с. 69], трактування понять неоднозначне, а іноді зовсім протилежне.

На думку О. Задорожнього, зовсім «не слід плутати принципи міжнародного права та загальні принципи права» [214, с. 33], які закріплюють як джерело міжнародного права, зокрема у ст. 38 Статуту МС ООН. Учений указує на різну сутність таких принципів, якщо загальні принципи міжнародного права – це основоположні норми, то основні принципи права – це правові положення, а не норми права, чи як у міжнародному – джерела. А В. Буткевич стверджує, що «загальні принципи права хоч і є правовими положеннями, але за сутністю не є нормами права» [61, с. 127]. На нашу думку, дискусія про нормативність принципів міжнародного права можлива лише в рамках загальних принципів права, які посідають у міжнародному праві особливе місце, та в жодному випадку не повинна торкатися принципів міжнародного права. Як зазначає С. Перепьолкін, «в системі міжнародного права його принципи найбільш тісно пов’язані з нормами міжнародного права. … Їх необхідно розглядати як самостійні категорії міжнародного права» [435, с. 89].

На нашу думку, особливу роль у сучасному міжнародному праві відіграють (як їх називає О. Задорожній, «узагальнені» [214, с. 34]) принципи справедливості, добросовісності, законності, прав людини. Тобто ряд загальних принципів права внаслідок еволюції міжнародних відносин набули специфічних рис, притаманних саме міжнародно-правовому регулюванню. Наприклад, загальний принцип права принцип рівноправності в класичному міжнародному праві діє у формі принципу суверенної рівності держав; принцип

законності – міжнародної легітимності [1]; принцип добросовісності – принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань; принцип справедливості – ex aequo et bono. Така сучасна тенденція свідчить про спільність еволюції загальнолюдських принципів як основоположних постулатів для міжнародного і національного права, а також є свідченням того, що загальні принципи як джерела міжнародного права можуть бути витоками і для основоположних принципів міжнародного права поряд із міжнародними звичаями та міжнародними договорами Крім того, основні принципи розглядаються як основоположні не лише для міжнародного права, а й для міжнародних відносин загалом.

Цікаво, що в англомовному тексті Статуту Міжнародного Суду ООН пункту «с» ст. 38 використовується формула «general principles», переклад якої можливий у двох варіантах: «загальні принципи» або «основні принципи». Здається, найбільш автентичним є переклад «загальні принципи», оскільки до терміна «основні принципи» ближче англійський аналог «basic principles». Таким терміном позначаються принципи, закріплені в Декларації про принципи 1970 року [657]. За змістом термін «загальні принципи» сьогодні тяжіє до поняття «загальні принципи глобальної юридичної системи», тому що ці принципи справді загальними для всіх суб'єктів усіх систем права. Термін «основні принципи» більш адекватний поняттю «jus cogens generalis» (основні принципи міжнародного права). Однак у будь-якому випадку, якщо порівняти терміни «загальні принципи» і «основні принципи», безперечно, зрозуміло, що різниця явищ у тому, що ними охоплюються: а) у розташуванні в ієрархії норм (позначають норми різного виду) і б) у правовій сфері (полі) дії норм, але не в формі (об'єктивуються або в писаній, або в неписаній формі). Крім того, в англомовній доктрині в останній чверті XX ст. (Rosalyn Higgins, наприклад [697]) основні принципи міжнародного права позначають терміном «jus cogens generalis», де «generalis», цілком імовірно, вживається в значенні «основні», так

[1] Німецький вчений міжнародник Г. Верле називає принцип законності міжнародним стандартом, що у міжнародному праві має менш жорсткий характер на відміну від національних правових систем [85, с. 50].

оскільки «cogens» (когентність) означає «переконливість з нахилом на неспростовність», тобто імперативність [343, с. 101]. Враховуючи те, що принципи є комплексним явищем сучасного міжнародного права, загальних і спеціальних принципів міжнародного права, варто користуватися визначенням принципів міжнародного права, яке б охоплювало усю множинність принципів цієї системи.

Можна запропонувати таке визначення загальних принципів міжнародного права як комплексу: це сукупність основоположних норм, що сформувалися в результаті узагальнення об'єктивноіснуючої суспільної практики міжнародних відносин певної історичної епохи з метою визначення правомірності змісту норм міжнародного права, заповнення прогалин у міжнародному праві чи безпосереднього наділення суб'єктів міжнародного права правами та обов'язками, що забезпечує цілісне функціонування міжнародного правопорядку.

Тоді загальні принципи міжнародного права у вузькому розумінні – це норми, притаманні саме міжнародній правовій системі.

Основні принципи міжнародного права – це загальновизнані норми загального міжнародного права, що мають перевагу перед іншими нормами міжнародного права, оскільки є їхнім ядром (критерієм легітимності), які у своїй органічній взаємодії та взаємозв'язку утворюють внутрішню нормативну основу всієї системи міжнародного права. Наголосимо, що основні принципи є загальнообов'язковими, інакше вони не зможуть бути основними. Отже, як з'ясовується, проблема визначення поняття основних принципів міжнародного права полягає не в запереченні чи обґрунтуванні окремих його ознак, а у формуванні переліку чи віднесенні кожного конкретного принципу до загальних принципів міжнародного права, що насамперед є предметом самостійного наукового дослідження. Категорія *принцип міжнародного права* увібрала в себе загальні риси, притаманні принципам права внутрішньої правової системи, та має особливі спеціальні риси міжнародно-правового характеру, притаманні саме нормам міжнародного права.

1.3. Специфіка становлення й еволюції загальних принципів міжнародного права.

Загальні принципи міжнародного права у звичному для нас розумінні не виникають одночасно із самим міжнародним правом. Їх появу, як правило, пов'язують із «процесом виходу міжнародного права зі стану розосередженості і перетворення його на загальне право» [312, с. 6]. Безсумнівно, загальні засади міжнародного права формуються із самого початку і є незмінними протягом ряду історичних епох, але, кожна система міжнародно-правових норм конкретного історичного періоду характеризується наявністю нової єдності принципів та ідей. Зокрема, сучасне міжнародне право є системою загальних принципів, які набувають якісно нових рис, відмітних від рис попередніх епох. Світове співтовариство, що постійно розвивається, вимагає й від міжнародного права відповідних еволютивних змін і адаптації до сьогоднішніх потреб суспільства. Сучасне міжнародне право володіє особливою здатністю до самозбереження, що відбувається під час історичної трансформації на основі сукупності основних принципів міжнародного права.

Міжнародному праву, як «живому» організму, притаманний механізм саморегуляції, тобто пристосування до нових історичних обставин. «Міжнародне право, виникнувши у стародавній період (за деякими концепціями, у міжплемінних відносинах первісних суспільств) та історично трансформуючись, залишається незмінним у своїх основних сутнісних якостях» [65], тобто основні його принципи непохитні. Головну роль на даному етапі розвитку міжнародного права відіграють його характерні риси (основні принципи): захист загальнолюдських цінностей та проголошення їх вищими цінностями, і, відповідно, відхід на другий план ролі держави, вже не основного фігуранта у міжнародно-правових відносинах, доповнення внутрішніх механізмів як єдино можливих при забезпеченні та гарантуванні загальних принципів міжнародного права.

Наявність деяких спільних елементів у системі загальних міжнародно-правових принципів різних епох не впливає на те, що кожна така система представляє нову єдність. Особливо це стосується сучасної епохи, де система загальних міжнародно-правових принципів набуває якісно нових рис.

У середні віки концепція міжнародного права має метафізичну форму. «Міжнародне право конструюється на основі таких понять і принципів, як абсолютне і непорушне поняття суверенітету, право на завоювання, принцип першої окупації, династичний принцип. Критерій суверенності зводиться зрештою до права на оголошення війни будь-якій державі і права можливості, навіть обов'язку відповісти на будь-який виклик ззовні. Міждержавний кордон визначають як лінію, з якої можна відправитися на завоювання свого сусіда, або з якої він сам нападає на вас. В іншому міжнародне право і сьогодні постійно відтворює поняття суверенної влади, ліг і співтовариств, свободи навігації тощо. Словом, подібні поняття практично не змінилися з часів Фукідіда і Полібія» [577, с. 131].

Сучасне міжнародне право базується на ідеї мирного співіснування людства на основі нормативно закріплених загальновизнаних принципів міжнародного права, кожен з яких окремо та усі разом узяті спрямовані на забезпечення мирного, рівного, справедливого та правового існування та розвитку усіх правових систем.

Отже, історія становлення міжнародного права пройшла кілька етапів еволюції, кожен з яких базувався на певних притаманних саме цьому етапові принципах, і принципах, що пройшли усі чи ряд етапів і еволюціонували до наших часів. Зокрема, на першому етапі розвитку, як відомо, міжнародне право існувало під сильних впливом релігії, що надало забарвлення і ряду основних принципів сучасного міжнародного права. Так, «в Ассирії, Єгипті, Дагомеї, Перу, державі ацтеків застосування міжнародного права і права війни було справою жерців. Саме вони освячували церемонії та ритуали початку і закінчення воєн. Навіть у тих випадках, коли правитель не належав до числа релігійних ієрархів, він був зацікавлений у тому, щоб його сприймали хоча б

частково саме в цій якості. І Цезар, і Август, зосередивши у своїх руках найбільші державні пости, прагнули постати одночасно і як верховні головнокомандувачі, і як великі жерці. Певні пережитки теологічної концепції міжнародного права можна помітити і сьогодні, наприклад, у звичаях кровної помсти, «священної війни» (джихад), у праві священної помсти (згадаймо «справу» Салмана Рушді) і т.п.» [577, с. 131].

«Релігійними мотивами часто забарвлювались зовнішньополітичні акти стародавніх держав: дипломатичне листування, односторонні акти держав або глав держав та ін. До них варто також віднести молитви глав держав (молитви царя Мурсіліса, фараона Хатшепсут та ін.), які можна розглядати як акти глав держав, що містили односторонні міжнародні зобов'язання і часто проголошували принцип дотримання міжнародних зобов’язань» [67, с. 109].

Релігійна свідомість є важливою частиною суспільної свідомості сьогодення. Вона впливає не стільки на моральні, релігійні, але й на політичні та правові норми, в тому числі і на норми міжнародного права. Деякі принципи релігії, як кодексу поведінки, збігаються із принципами міжнародного права, наприклад, принцип сумлінності і справедливості. Останній на сучасному етапі розвитку набуває небувалого розмаху застосування у міжнародній судовій практиці [470; 615; 634; 637; 653; 667; 671; 740; 770; 799; 802; 820].

Можна сказати, що джерело основного принципу міжнародного гуманітарного права, принципу гуманності міститься у суспільній моралі, зміст якої може бути виражений однією тезою – ваше ставлення до людей повинно бути таким, якого ви очікуєте від них. «Це основна заповідь майже в незмінному формулюванні присутня у всіх найбільших релігіях: у брахманізмі, буддизмі, християнстві, конфуціанстві, ісламі, іудаїзмі і даосизмі» [427, с. 38].

Новим етапом у становленні загальних принципів міжнародного права стало набуття нормою поведінки характеристики розумності. Загальні принципи міжнародного права стають продуктом спонтанно виникаючої необхідності (розумності), яка не може бути скасована волею держави.

Як стверджує О. Київець, розглядаючи питання джерел міжнародного

права під кутом зору природного права, простіше було би мати справу з уніфікованим підходом до розуміння змісту цього права, але через його неоднозначність більшість дослідників-прихильників сходяться лише в тому, що ціннісна ідея, закладена в основу природно-правового розуміння, – це система принципів, прав, цінностей, наявність яких не залежить від волі суб'єктів [258, с. 77].

Переносячи цю концепцію на ту частину права, яка регулювала відносини між суверенами, і ґрунтуючись на волевиявленні останніх, Ф. Віторія і Ф. Суарез оголошували звичаєм однакову практику держав. Наявність практики, яка охоплювала дії більшості держав, оголошувалась обов'язковою для усього співтовариства через наявність спільної згоди (consensus) більшої частини міжнародного співтовариства. Тобто, сам факт співпадаючих актів держав оголошувався достатнім для кваліфікації його юридично обов'язковою нормою поведінки з огляду на презумпції: спільна згода людей або народів – свідчення розумності норми, яка встановлена цією згодою, тобто освячено звичаєвим (божественним) правом, яке діє між народами незалежно від їх волі. Імператив звичаєвого права pacta sunt servanda визначав юридичну обов'язковість як договору, так і звичаю, що належав до позитивного права, бо створювався з волі людей чи народів [8, с. 274].

Отже, в доктрині і практиці міжнародного права XIX-XX ст. фіксується визнання в загальному (на той час звичаєвому) міжнародному праві основних начал. Також не можна забувати, що і «доктрина, і практика міжнародного права наприкінці XIX-XX ст. визнавали наявність у загальному, тобто звичаєвому міжнародному праві, «основних начал», які оголошувалися стержнем позитивного міжнародного права, що ґрунтується на найбільш «стародавніх і святих звичаях», і котрі не могли бути порушені жодною державою, навіть шляхом укладання договору з іншими державами. Ці «основні начала» виводилися з «основних прав держав» і «елементарних вимог гуманності»» [8, с. 272].

На думку О. Мережка, норми pacta sunt servanda, відповідальність за

скоєне правопорушення, право захищати свої права проти порушника та інші «нори міжнародного права, які випливають з природного права, сьогодні вважаються загальними принципами права. З іншого боку, загальні принципи права іноді є відлунням теорії природного права» [380, с. 43].

Зауважимо, що окрім різних суто «природно-правових» концепцій природного права, є також «позитивістська концепція природного права», одним із розробників якої вважається Марсилій Падуанський [433]. Згідно з цією концепцією, природним правом належить вважати ті норми права, які були прийняті всіма народами. Тобто, природне право в позитивістський інтерпретації – це не окрема система права, а швидше результат порівняльно-правових досліджень над позитивним правом різних країн. Як бачимо, ця концепція теж тяжіє до розуміння під природним правом сукупності загальних принципів права. Зазначимо, що формальне визнання сучасним міжнародним правом природно-правових конструкцій, які мають обов'язковий характер, не повинно ставитись у залежність від їхнього декларування в міжнародно-правових документах.

Зміст історично нової норми-принципу загального міжнародного права на даному етапі характеризується двома елементами:

1) матеріальний – одноманітна, повторювана практика держав, що утворює звичаєвість норми;

2) психологічний – визнання за такою повторюваною практикою (поведінкою) юридичну обов'язковість.

Ще Л. Оппенгейм підкреслював, що «юристи – міжнародники говорять про звичай, коли ясна і довготривала практика здійснення визначених дій уклалася під знаком упевненості у тому, що такі дії, відповідно до міжнародного права, є обов'язковими чи правильними… Як тільки лінія міжнародної поведінки, яка часто застосовується державами, розглядається як юридично обов'язкова чи юридично правильна норма, яку можна вивести з такої поведінки, ця поведінка стає нормою міжнародного звичаєвого права» [420, с. 46].

Характеризуючи перший елемент, зазначимо, що період повторюваності одноманітної практики не є принципово важливим моментом, принципова характеристика саме дій (поведінки) суб’єкта міжнародного права.

Так, необхідною вимогою для створення звичаєвої норми-принципу стає особливо практика тих держав, інтереси яких було порушено, чи прав, яких вона стосується, протягом даного періоду, яким би коротким він не був.

Загальновизнаний принцип міжнародного права формується із розвитком і постійним повторенням однакової практики держав, з часом супроводжується взаємним і, як правило, мовчазним визнанням державами такої практики. «Зазначений процес, як правило, має тривалий характер, оскільки, перебуваючи у процесі становлення, відповідна норма звичаєвого права повинна стати загальною практикою і отримати загальне визнання. В окремих випадках формування загальновизнаного принципу міжнародного права не проходить тривалу стадію. Прикладом може послужити принцип територіальної цілісності, який отримав загальне визнання лише в останні десятиліття. Окрім вивчення зазначеної повторюваної практики, яка складає процес формування звичаю, в розглянутому випадку треба також обов'язково підтвердити незаперечний факт визнання цієї практики суб'єктами міжнародного права, яка має юридичну силу (opinio juris)» [248, с. 116].

Отже, «в першому випадку звичаєва норма виникла спочатку як активна дія однієї держави, яка викликала дію інших держав, які в ряді випадків пішли дещо іншим шляхом, але в принципі визнали правомірність установлення визначеного правила поведінки. Потім, будучи уніфікованою і навіть розвиненою, дана норма була закріплена у договорі і відтепер діє вже у розширеному та визначеному вигляді як договірно-звичаєва норма (норми)» [8, с. 268].

Щодо другого – психологічного елементу, то він базується на понятті визнання, яке неоднозначно трактується вченими-міжнародниками минулого та сучасного періодів. За своїм змістом таке психологічне або *розумове* визнання означає не що інше, як *згоду* держави чи іншого суб’єкта міжнародного права.

Н. Ейкхерст вважав: важливе не «переконання», «віра», а заява. Однак «opinio juris повинно бути знайдене у визнанні того, що щось уже є право, а не у заяві про те, що це повинно бути правом, чи що це вимагається мораллю, повагою, соціальною необхідністю і т.д.» [608, с. 32]. Автор підкреслив: «opinio juris необхідне для створення звичаєвої норми. Для того, щоб створити звичай, практика держави повинна супроводжуватися (чи складатися з) заявою про те, що визначена поведінка дозволена, вимагається чи заборонена міжнародним правом (заява про те, що ця поведінка дозволена, може бути вилучена з існування такої поведінки, але заява про те, що ця поведінка є потрібною чи забороненою, повинна бути ясно вираженою). Не обов'язково, щоб держави, які роблять такі заяви, вірили у їх вірогідність, необхідно, щоб ці заяви не заперечувалися іншими державами» [8, с. 251].

Формування і розвиток змісту принципів відбувається переважно шляхом політичних актів, положення яких набувають юридичної сили в результаті відповідного визнання зі сторони держави (opinio juris), тобто головною формою існування принципів слугує звичай. Інакше кажучи, «основні принципи набувають юридичної сили в ролі звичаєвих міжнародно-правових норм. Це підтверджується і тим, що припинення дії будь-якого політичного рішення чи правового акта, присвяченого принципу, не спричинить втрату сили цих норм. Введення основних принципів або деяких з них у договори не впливає на їх існування як звичаєвих норм» [314, с. 12].

Якщо на першому етапі еволюції принципів міжнародного права останні мали релігійне забарвлення та відтінки божественного походження, то на другому, наступному етапі, у їх змісті віддзеркалюється психологічний елемент – усвідомлення об'єктивного, природного значення внаслідок свідомого їх визначення, подання згоди державами.

Виникнувши на перших етапах розвитку міжнародно-правового регулювання, принципи-звичаї міцно закріпилися в системі міжнародного права і на сучасному етапі людства. Звичай є відбиттям природного світогляду людей, основних рис, притаманних людству, рис, перевірених часом, таких, що

пройшли випробовування довготривалою (багаторазовою) і одноманітною практикою застосування, спочатку у вигляді релігійних обрядів, ритуалів, що виступили актами реалізації на перших сходинках еволюції, надалі через необхідність і важливість (вони регулюють життєво важливі питання міжнародних відносин миру, війни укладання угод, добросовісне виконання угод) принципи-звичаї у численних міжнародних договорах поступово перетворились у договірно-звичаєву загальновизнану норму – принцип міжнародного права.

У всіх указаних сферах звичаї відображали основні ідеї щодо належного впорядкування цих відносин і фіксували притаманні людині якості. Це дало підставу деяким дослідникам вважати, що «звичаєвий характер міжнародного права є однією з основних умов його ефективності» [618, с. 49]. Така роль міжнародного звичаю пояснюється тим, що він є відбиттям найбільш глибинних властивостей людства: «Важливість звичаю в міжнародній сфері є величезною … тому, що в ньому міститься найбільш вагома – стародавня і основна – частина міжнародного права», у тому числі основні його принципи [608, с. 61].

Безумовно, загальні принципи міжнародного права виникають і розвиваються із ходом історії, вони не є чимось незмінним і вічним. Загальні принципи відображають і закріплюють характерні риси даної системи міжнародних відносин, втілюють у собі досвід, накопичений людством попередніх епох, фіксують усе позитивне, що складається у цьому досвіді, визначаючи характер відносин, що ними регулюється.

Особливості становлення та еволюції принципів визначаються тим, що вони відображають і закріплюють об’єктивне підґрунтя світового порядку і міжнародного права, а отже, є необхідним правом – jus necessitatis.

О. Лапіна вважає, що «загальновизнані принципи і норми міжнародного права мають подвійну природу як результат діалектичної взаємодії окремих суб’єктів між собою, а також співтовариства в цілому з одним із цих суб’єктів. Процес формування, з одного боку, представляється як стихійна

правотворчість, що є відображенням накопичувального досвіду, тобто звичаєве право, а з іншого боку, відображення індивідуальних інтересів держав набуває узгодженого характеру в договірній формі при взаємодії суб'єктів міжнародного права. Тобто, звичаєва норма має ретроспективний характер, конвенційна – перспективний. Остання форма передбачає схвалення акту більшістю членів міжнародних організацій, що має деяку схожість з державною нормотворчістю» [318, с. 33].

Зміст принципів розвивається з деяким випередженням дійсності, тому у них присутні елементи програмного характеру. Поступово реальні міжнародні відносини підтягуються до рівня принципів за допомогою використання механізмів їх політичної, правової та моральної дії. Спираючись на досягнене, держави роблять новий крок у прогресивному розвитку змісту принципів. «Спочатку принципи утверджуються у загальній формі, а потім відбувається конкретизація і розвиток їх змісту з метою перевтілення в життя. У цьому відмітна особливість функціонування принципів. Якщо в минулому міжнародне право, особливо звичаєве, загалом слідувало за практикою, то тепер багато з принципових положень випереджають її, стимулюють її розвиток в інтересах світового порядку, заснованого на цілях і принципах Статуту ООН» [335, с. 98].

На третьому етапі еволюції загальних принципів міжнародного права відбувається їх позитивістське оформлення як юридично обов'язкових норм у системі міжнародного права.

Поняття «загальновизнані принципи і норми міжнародного права» вперше застосовано на початку XX століття, коли в 1908 році у Статуті Міжнародної призової палати при перерахуванні джерел права, що застосовувалися даною Палатою, були згадані загальні принципи права. Потім це поняття закріплюється у Статуті Постійної палати міжнародного правосуддя – судовий орган Ліги Націй. У ст. 38 Статуту проголошувалося, що поряд з іншими джерелами права вказана Палата застосовує «загальні принципи права, що визнаються цивілізованими націями». Приблизно з цього часу дане поняття використовується у зарубіжному конституційному законодавстві (ст. 4

Веймарської Конституції 1919 р., ст. 25 Основного закону ФРН 1948 р., ст. 5 Конституції НДР 1949 р.). Статут Міжнародного Суду ООН, що є складовою частиною Статуту ООН, прийняв у зміненому вигляді формулювання ст. 38 Статуту Міжнародної палати правосуддя. Відсилання на загальновизнані принципи і норми міжнародного права містяться також у Декларації ООН про принципи міжнародного права 1970 р., Гельсінському Заключному Акті НБСЄ 1975 р. [399, с. 138], Статут Організації американських держав 1948 р., Статут Ради Європи 1949 р., Пакт Ліги арабських держав 1945 р. із подальшими змінами, Хартія африканської єдності 1963 р. та Установчий акт Африканського союзу 2000 р., Статут Організації «Ісламська конференція» 1972 р. і новий Статут 2008 р. (сьогодні – Організація ісламського співробітництва), Статут Асоціації регіонального співробітництва країн Південної Азії 1985 р., Договір про дружбу і співробітництво у Південно-Східній Азії 1976 р., Статут Асоціації держав Південно-Східної Азії 2007 р., Угода про створення Співдружності Незалежних Держав 1991 р. і Статут СНД 1993 р.

У міжнародних документах принципи закріплювалися поступово. Уперше у ст. 2 Статуту ООН. Рівно через чверть століття, після вступу в силу Статуту ООН, 24 жовтня 1970 р., Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про принципи міжнародного права, що стосується дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об’єднаних Націй. У 1975 р. Рада з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) у Заключному Акті сформулювала Декларацію принципів, якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємних відносинах. Якщо проаналізувати Декларацію ОБСЄ 1975 р., то існує 10 принципів міжнародного права: принцип утримання від загрози силою та її застосування; принцип вирішення спорів мирними засобами; принцип невтручання у справи, які за своєю сутністю входять до внутрішньої компетенції держави; принцип обов’язку держави співробітничати одна з одною; принцип суверенної рівності держав, принцип добросовісного виконання узятих на себе зобов’язань (pacta sunt servanda);

принцип непорушності державних кордонів; принцип територіальної цілісності держав; принцип поваги прав людини і основних свобод; принцип рівноправності та право народів визначати свою долю [219].

Проф. В. Василенко в одній із праць зауважував, що «завершення процесу формування принципів відзначилось прийняттям Статуту ООН, в якому зафіксований комплекс загальновизнаних, взаємоузгоджених і взаємопов'язаних норм-принципів, що стали нормативним фундаментом права миру і мирного співіснування» [76, с. 217].

Отже, міжнародні договори стали формою нормативного закріплення, формального визначення наявних міжнародних звичаїв. Проте, з огляду на постійний розвиток міжнародних відносин, принципи не могли залишатися незмінними, їх постійно уточнювали, конкретизували, доповнювали. Статут ООН, Декларація про принципи і Віденська Конвенція про право міжнародних договорів стали цілісною, правовою нормативною базою принципів міжнародного права, яка постійно розвивається завдяки резолюціям Генеральної Асамблеї ООН[1]. Такий шлях значно полегшує та прискорює розвиток змісту принципів, адже за своїм характером вони не лише правові, а й політичні принципи.

Закріплені Статутом ООН цілі і принципи відносяться не тільки до міжнародного права, як вважають юристи, але і до міжнародної нормативної системи в цілому. «Невипадково в дипломатичній практиці їх зазвичай називають «принципи міжнародних відносин». Як принципи цієї системи вони володіють не тільки юридичною, але і політичною, і моральною силою» [312, с. 44].

Загальні принципи міжнародного права закріплюють і охороняють усі міжнародні відносини, забезпечують прогресивний розвиток міжнародної системи, закріплюють основні цілі та завдання міжнародного співробітництва не тільки в традиційних, але і в нових галузях міжнародного права на основі пріоритету загальнолюдських інтересів та цінностей.

[1] Детальніше див.: [605].

Однак не можна кваліфікувати норми резолюцій міжнародних органів і організацій лише як політичні наміри, а не як формулювання права. Такі акти визначають зміст загальних принципів, який набуває юридичної сили в результаті відповідного визнання їх зі сторони держав (opinio juris). Резолюціям міжнародних органів та організацій належить велика заслуга у реалізації принципів (наприклад, акти ОБСЄ), і навпаки, як реалізатори принципів (найвищої авторитетності норм) органи та організації підвищують власний авторитет і силу впливу на міжнародні відносини. На сучасному етапі розвитку людства діє масштабна сітка міжнародних організацій, яка охоплює усі основні галузі співробітництва, що також слугує значним гарантом дотримання загальних принципів міжнародного права.

Отже, можна констатувати, що Статут ООН заклав принципіальні основи міжнародної нормативної системи, в якій комплекс загальних принципів має ієрархічну структуру (в міжнародному праві дана структура знайшла своє відображення в інституті імперативних норм jus cogens). Якщо в минулому значна частина норм-принципів була диспозитивною і застосовувалася у випадку, коли сторони не домовилися про інше, то на цьому етапі еволюції загальні принципи набувають обов'язкової сили і навіть проголошені як імперативні норми.

Однак зауважимо, що на сучасному етапі розвитку принципи не припинили своєї еволюції, вони як природно-правові норми міжнародного права продовжують розвиватися та утверджуватися як базові норми міжнародного співіснування людства, наприклад, принципи космічного права, міжнародного екологічного права. Сучасна еволюція загальних принципів міжнародного права свідчить про їх особливу роль у становленні та формуванні органів міжнародного правосуддя, завдяки механізму еволютивного тлумачення принципів міжнародного права та діяльності інших ніж держава суб'єктів міжнародного права [523, с. 314-335], зокрема щодо створення міжнародних стандартів у практиці діяльності міжнародних організацій, ТНК, а також підвищення ролі доктринальних досліджень у виявленні нових загальних

принципів права та тлумаченні їх змісту.

Проаналізувавши всі вищевикладені факти та роздуми, можна зробити ряд висновків.

Становлення загальних принципів міжнародного права має свою специфіку, що безпосередньо пов’язана з особливістю, характером самих принципів та їх особливості існування в міжнародно-правовій системі. За своїм походженням загальні принципи міжнародного права є звичаєво-правовими нормами, які мають природно-правовий характер. Становлення загальних принципів у міжнародному праві пов’язане з об’єктивно необхідною основою, тому вони є правилами jus neccessitates. Еволюція загальних принципів міжнародного права пройшла тривалий шлях від релігійних настанов, а сьогодні вони закріплюються в міжнародних договорах і актах міжнародних організацій і міжнародних органів. Найнеобхіднішою умовою становлення принципів у міжнародному праві є їх визнання суб’єктами міжнародних правовідносин. Цей процес може проявлятися у практиці застосування правила, що виникло спонтанно, але з необхідною об’єктивною основою та знайшло своє нормативне відображення в джерелах міжнародного права або, навпаки, закріпившись у міжнародному договорі, набути загального визнання на практиці. Даний процес пояснюється програмним характером загальних принципів міжнародного права, оскільки їх зміст розвивається з деяким випередженням дійсності, вони потребують від реальних міжнародних відносин підтягуватись до рівня основних принципів міжнародного права. Якщо в минулому принципи слідували за практикою, то сьогодні вони стимулюють розвиток в інтересах світового порядку. Не менш важливим у становленні принципів міжнародного права є те, що вони утверджуються у загальній формі (звичай, політичні акти, релігійні чи моральні настанови), а потім роблять новий крок у своєму прогресивному розвитку шляхом конкретизації з метою перевтілення у життя.

1.4. Загальні принципи міжнародного права докласичного періоду

1.4.1. Особливості формування принципів докласичного періоду

Міжнародне право – це перш за все право міжнародного співтовариства, тому його історія нерозривно поєднана з історією цього співтовариства. «Спроби обґрунтувати необхідність правопорядку, встановленого всередині того чи іншого суспільства або між державами, мали місце і на більш ранніх етапах світової історії, починаючи з давнини» [8, с. 81]. Глобалізаційні процеси XX – поч. XXI ст. зумовили появу концепції права міжнародного (світового) співтовариства (Law of international community), яка характеризується зменшенням ролі національних держав і розширенням сфери міжнародних недержавницьких відносин, збільшенням участі цих та інших представників міжнародного життя. Міжнародне співтовариство сьогодні все частіше трактується як союз усіх учасників, у т.ч. і недержавних, які діють на міжнародній арені і чиї права також визначаються міжнародним правом. Близьке до теперішніх реалій англомовне визначення «співтовариство націй» (Community of nations), де на перший план висуваються не держави, а всі інші учасники «міжнародної родини» [623, с. 34], які визнають за державами суверенні права та вимагають дотримання нових норм міжнародного права, трансформованих під їх впливом, спільних для усіх суб'єктів міжнародного права.

У контексті нашого дослідження така концепція має важливе значення у двох напрямках. Перш за все, її поява пояснюється глибоким історичним підґрунтям, яке сягає стародавніх часів, коли суб'єктами міжнародного права виступали саме народи (нації) (зокрема римське право народів). Ця концепція є сучасним переосмисленням етапів становлення міжнародного права в цілому. Утвердження вже у середньовічному суспільстві основних інститутів міжнародного права, що діяли на базисних (а сьогодні вже загальновизнаних імперативних) принципах, та відповідне сучасне бачення міжнародного права

саме як міжнародного співтовариства із міжнародним громадянським суспільством в основі, дозволяють стверджувати про виникнення міжнародного права задовго до зародження суверенних держав. По-друге, нове якісне міжнародне співтовариство неминуче впливає на трансформацію норм міжнародного права та міжнародної правової системи в цілому, а саме: підвищується роль норм міжнародного права, які є результатом діяльності недержавних суб'єктів. Вагому роль у такій правотворчості відграють саме загальні принципи міжнародного права, які формуються з витоків права загалом як норми, здатні врегулювати відносини за участю і окремих осіб, і їх соціальних утворень, і суверенних держав у тому числі.

Міжнародне співтовариство – це співтовариство різних народів і правових культур із давньою історією, які мають право на мирне співіснування у глобальному світі на принципах рівноправності, тому неоднакове тлумачення історичних цінностей різних цивілізацій негативно впливає на сучасні процеси міжнародного правотворчого та правозастосовчого процесів. Докласичне міжнародне право за своїм характером є тим правом, що регулює відносини між «народами», а тому саме цей період історії міжнародного права найбільш повно відповідає його термінологічному позначенню «міжнародне». За даними історії цього періоду, людство ще до появи державності вже вміло врегульовувало власні зовнішні відносини (міжнародні) з іншими співтовариствами, а основи такого регулювання (основні принципи) підтвердили свою базисність і глобальну значущість практикою багатовікового застосування і визнання у наступних «державницьких» періодах і навіть знайшли своє нормативне визнання у сучасний період. А тому можна стверджувати, що загальні принципи міжнародного права сягають стародавніх віків і беруть свій початок у праві загалом. Ні в який спосіб історія їх появи не може прив'язуватися чи заперечуватися до появи держави як основного суб'єкта міжнародного права. Навпаки, держава з'являється для підтвердження та гарантування основних принципів міжнародного права, як загальновизнаних цінностей, що спрямовані на забезпечення мирного та рівноправного

співіснування різних народів і націй, та людини як першооснови Всесвіту. Можна беззаперечно стверджувати, що історію появи основних принципів міжнародного права треба шукати в історії права, а не в історії держави.

У стародавні часи існував ряд принципів міжнародного права які, хоча ще не складали цілісної системи міжнародного права, однак уже свідчили про існування тоді міжнародного права. «Протягом цього періоду оформлювалися правові підвалини, базуючись на яких, міжнародне право як (цілісна) (вставка наша – С.З.) система виникає в середні віки» [67, с. 29].

Характерною рисою формування загальних принципів докласичного періоду є те, що вони виникали не як владні рішення, а як звичаї чи усні домовленості, як норми морально-політичного чи релігійного характеру, які створили необхідні передумови для вироблення характерних рис та особливостей норм і принципів наступних «державних» періодів, сучасних міждержавних відносин і міжнародного права в цілому.

Досить часто вони не формулювали конкретного правила, відомого нам зі змісту сучасного трактування певного принципу, але основна ідея, що закладалася у таких звичаєвих нормах, у наступних історичних періодах отримала своє юридичне оформлення саме у формі норми-принципу, як ключової норми в певній сфері суспільного регулювання.

І навіть відсутність у міжнародних відносинах докласичного періоду сучасного розуміння принципу *координації* між суб'єктами (їхні відносини базувалися на «пірамідальній» структурі підкорення (субординації) всіх під владою домінуючої імперії) не може заперечувати історичного факту зародження основ міжнародних відносин у сучасному їх розумінні саме в цей період.

Зароджуючись (перші міжрегіональні контакти датуються ще в 4-му тис. до н.е.) в різних регіонах стародавнього світу, головними центрами якого вважають Близький Схід, Індію, Китай, античний греко-римський світ, загальні принципи вже мали характерні риси і напрямки. Зокрема, усі вони були зумовлені об'єктивними умовами, які вимагали від окремих співтовариств

вступати у відносини між собою з метою забезпечення потреб безпеки та розвитку економіки. Інтереси торгівлі як об'єктивний фактор об'єднання того часу і сьогодні є основою сучасної дипломатії.

Принципи – явище історичне, тому кожній історичній епосі властивими були певні характерні принципи права як базисні норми для регулювання поточних відносин, як необхідна складова функціонування суспільства. Для стародавнього міжнародного права характерний ряд напрямків суспільно необхідних міжнародних відносин, які прогресивно розвивалися, а принципи якими вони регулювалися, пізніше склали основу інститутів сучасного міжнародного права. Це, перш за все, відносини торгівлі, де діяв принцип свободи торгівлі і принцип недоторканності торговельних представників і їхнього майна, принцип гостинності та визначення правового статусу іноземців; зовнішньополітичні відносини, що регулювалися принципом недоторканності дипломатичних та інших офіційних представників, принцип оголошення та закінчення війни, визначення статусу території та її кордонів; міжнародні договірні відносини – на основі принципу сумлінного виконання договорів.

Усе це свідчить про те, що відсутність державності в стародавньому періоді не була перепоною для правового регулювання міжнародних відносин, а не винятково міждержавних відносин.

Поява та становлення держави як суб'єкта міжнародного права відбувається нерівномірно: на Сході розвиток держави, а отже, і міждержавного права, починається раніше, на Заході – пізніше, однак, незалежно від часу та географічного розміщення, оновлене міждержавне право вже пройшло тривалий період становлення та розвитку основних принципів, які суцільно забарвилися недержавницькими характерними рисами, яких набули в період стародавнього міжнародного права.

Найпотужнішим розвиток державотворення був на європейському континенті, де прогресивніше підносилася доктрина міжнародного права, однак стверджувати, що міжнародне право з'явилося в Європі навряд чи буде об'єктивно. Основні спільні ідеї міжнародного спілкування, як доводять різні

історичні пам’ятки, паралельно з’являються та розвиваються на різних континентах (Європа, Індія, Китай) і залишаються донині спільним правовим спадком для сучасного міжнародного співтовариства у вигляді системи загальновизнаних принципів міжнародного права.

Уникаючи проблеми виникнення міжнародного права, яка залишається дискусійною в теорії та історії міжнародного права, зазначимо, що в стародавній період розвитку суспільних відносин існували міжнародні відносини, які стали прототипами основних сучасних міжнародних відносин, у рамках яких було закладено першооснови, тобто основні принципи міжнародного права. Прибічники походження міжнародного права в період міжплемінних відносин називають їх «первісна дипломатія» (Р. Н’юмелін [756]) або «примирительне міжплемінне право» (Е. Аннерс [15], Г. Дж. Берман [37]).

1. Основні особливості стародавнього міжнародного права. Характерною рисою становлення загальних принципів докласичного міжнародного права є об’єктивна потреба в урегулюванні перших міжнародних взаємовідносин. Міжплемінні, сімейно-кланові та інші стародавні відносини були перш за все територіальними суперечками, погашення яких зі свого боку вимагали правового врегулювання питань статусу іноземців, первісної дипломатії та ряду інших актуальних відносин того часу.

Важливим елементом становлення та розвитку загальних принципів міжнародного права є відносини щодо визначення міжнародної правосуб’єктності. Від появи найперших соціальних утворень (сімейно-кланових груп) до формування держави як суверенного суб’єкта міжнародних відносин питання визнання суб’єкта зовнішніх відносин було життєво необхідною умовою їх існування та розвитку. Відносини міжнародної суб’єктності були суспільно необхідним фактором усіх інших відносин, що виникали на зовнішній арені та сприяли еволюції суб’єктів міжнародного права: община – вождизм – рання державність – суверенні держави. Питання визнання почало формуватись у стародавньому міжнародному праві, щоправда,

окремої процедури ще не існувало. Фактом визнання нового суб'єкта міжнародного права автоматично служило ведення з ним міжнародних відносин: укладення міжнародного договору, визнання суб'єкта третьою державою, визнання його як сторони військового конфлікту, участь у міжнародних союзах (об'єднання 12 народів Верхнього і Нижнього Єгипту імперії Ахеменидів [568, с. 123]); інколи визнання правосуб'єктності обумовлювалось у договорі. У такій еволюції суспільно важливим було правове регулювання питань престижу, авторитетності, потреби безпеки, тому поява та становлення загальних норм у цій сфері відбувається шляхом становлення загального принципу рівності суб'єктів від пірамідальної системи відносин і різнорівневих суб'єктів на основі субординації до формування рівних і суверенних держав-суб'єктів, а сьогодні – ще й недержавних суб'єктів міжнародного права. Аналіз першоджерел дозволяє дійти висновку, що мирні договори перших суб'єктів міжнародних відносин закріплювали рівність правового положення за сторонами договору та передбачали взаємні права і обов'язки саме як суб'єктів міжнародних відносин. Отже, у докласичному міжнародному праві основними принципами у формуванні сучасного принципу суверенної рівності держав виступали принцип рівності та взаємності у договірних міжнародних відносинах. У наступних історичних періодах ці принципи еволюціонували і сфера їх застосування вийшла за межі мирних договірних відносин. На сучасному етапі рівність суб'єктів міжнародного права проголошується принципом суверенної рівності.

Необхідним елементом для розвитку міжнародних відносин у стародавньому світі та еволюції його суб'єктів відігравали офіційні зовнішні зносини. Поява та діяльність послів сприяли налагодженню міжнародних контактів, а також відігравали важливу роль у розвитку їх правового регулювання. Завдяки посольським відносинам формуються перші загальновизнані норми про недоторканість офіційних представників як важливої гарантії правового регулювання міжнародних відносин. Ця суспільна необхідність підтверджується визнанням такої норми, як дипломатична

недоторканність у ролі загальновизнаного принципу міжнародного права.

Принципи взаємовигідного існування (взаємності) закладено ще в сер. XIV ст. до н.е. в т.з. Амарнській системі на Стародавньому Сході. У цьому регіоні склалася система міжнародних зв'язків, за якими великі утворення намагалися встановити баланс сил завдяки ефективному правовому регулюванню. Такий баланс, зокрема, намагався закріпити цар Марі Зімріліма з царем Хаммурапі: «Якщо ворог на тебе нападе, моє військо прийде до тебе на допомогу. А якщо ворог на мене нападе, твоє військо прийде до мене на допомогу» [568, с. 52]. Створені в той період правила здійснення міжнародних відносин були прикладом стабільної співдружності і стали спадком сучасних міжнародних відносин.

Міжнародно-правове регулювання допомагало первіснообщинним утворенням усвідомлювати та визнавати один одного як рівноправних контрагентів з метою встановлення взаємної терпимості між собою завдяки компромісу і взаємній згоді.

Стародавнє міжнародне право за своєю структурою було пірамідальним, а його формуючою силою були торгівля, шлюбні договори, подарунки, обмін культурними цінностями. Отже, епоха стародавнього міжнародного права – це епоха переходу міжнародного права від регіонального до універсального, з-за якої співпадаючі регіональні принципи, як правило, визнавалися універсальними міжнародно-правовими стандартами (наприклад, такі норми як pacta sunt servanda, дипломатична недоторканість).

Прогресивний розвиток регіонів, торгівля та культурний обмін вимагав міжрегіонального співробітництва та, перш за все, розмивав пірамідальні основи стародавнього міжнародного права. Така ситуація активізувала створення у Середні віки універсальної людської спільноти, головним фактором якої виступила релігія. Церква, для якої регіоналізм був явищем негативним, сама практикувала укладання міжнародних договорів, а згодом почала змушувати світську владу до універсалізму.

Несистематизованість і регіоналізм як характерні риси докласичного

періоду не заперечують єдності спільних принципів та ідей, що ними закладалися, – універсальності правового регулювання ними міжнародно-правових відносин і ніяк не впливали на ефективність такого регулювання. Саме загальні принципи, закладені в докласичний період, стали першим проявом універсалізму загального міжнародного права. «Загальною ідеєю, яка існувала в античності, є те, що міжнародні відносини повинні базуватися на правовому регулюванні» [618, с. 267]. Загальні принципи стародавнього міжнародного права, що виникли в різних регіонах світу, мали спільні ідеї і в майбутньому стали базисом для формування загального міжнародного права як правової системи, що забезпечує ефективне співіснування основних регіональних систем (східної – конфуціанської, буддиської, та західної – європейської і англо-американської та ін.), особливості яких невпинно визначають характер і сучасного міжнародного права. Та навіть сьогодні неоднозначне тлумачення правових цінностей різних міжнародних регіонів і національних правових культур є причиною порушення міжнародного балансу сил і, як наслідок, міжнародних конфліктів. Мистецтво знаходження міжнародного компромісу на основі загальних спільних принципів права людства є основним завданням і сучасного міжнародного права.

Звичаєвий характер принципів міжнародного права докласичного періоду хоча і відрізняється архаїчністю та несистематизованістю, однак свідчить про взаємне визнання (хоча і двостороннє) правил взаємовідносин, які мали дієвий механізм гарантій реалізації. Не применшуючи ролі моралі, релігії чи інших правил соціального характеру, відзначимо, що міжнародні відносини того періоду регулювалися за допомогою юридичних норм-принципів, які характеризувалися більшою гнучкістю при появі нових відносин.

Звичаєві норми формувалися для регулювання найбільш важливих, ключових міжнародних відносин, а тому імперативні принципи мають саме звичаєве походження: установлення відносин рівності та взаємності, добросовісне виконання міжнародних договорів, установлення миру, ведення війни і т.д. Як відзначає Лаутерпахт, «значимість звичаю в міжнародній сфері

величезна… тому, що в ньому міститься найбільш вагома – давня і основна частина міжнародного права» [725, с. 61].

Перші міжнародні соціальні групи впорядковували свої двосторонні відносини на основі звичаєвих норм, які мали казуїстичний характер і часто змінювалися на основі двосторонніх договорів. Багатосторонні ж відносини, як правило, регулювалися на основі основоположних принципів, які важче корегувалися в договірному порядку, а тому склали основу стародавнього звичаєвого міжнародного права. Створені у такий спосіб основоположні норми-звичаї стали базисними при утвердженні основних принципів міжнародного права.

Якщо міжнародні договори того часу містили конкретні правила, права та обов'язки сторін, то звичай формував норми більш загального характеру, що вимагало тривалішого періоду, тому неврегульовані звичаєвими за походженням принципами відносини регулювалися в договірному порядку. Отже, основними джерелами формування принципів докласичного періоду виступали звичай та міжнародний договір. Однак первинним джерелом закріплення принципів був саме звичай, тоді як договір виступав нормативним визнанням такого принципу сторонами міжнародних відносин. Така тенденція, до речі, притаманна і сучасному регулюванню міжнародних відносин. Релігійний характер норм стародавнього міжнародного права став першопричиною встановлення принципу ввічливості та повсюдного визнання принципу pacta sunt servanda, саме релігійними процедурами та церемоніями супроводжувався процес укладання міжнародних договорів.

Важливою характеристикою принципів міжнародного права докласичного періоду є їх спільність для внутрішньої та міжнародної діяльності державоподібних утворень, оскільки загальні принципи міжнародно-правової системи того часу (в тому числі основні принципи права) виникали і розвивалися в ході становлення та взаємодії обидвох сфер права внаслідок об'єктивних процесів розвитку стародавніх держав.

Розглядаючи джерела міжнародного права, згадаємо загальні принципи

права, які «стали розглядатись окремим джерелом лише на певному етапі розвитку міжнародного права» [659, с. 19]. Проте вони об'єктивно існували ще з етапу становлення права. Одні з них склались у стародавній період: пізніша норма має перевагу перед попередньою (1300 р. до н.е. було укладено договір між хеттським царем Муваталлісом з правителем Кіццуватни Сунасурасом, що замінив собою попередній договір Суппілуліуми; договір царя хеттів Мурсіліса II з правителем Амурру Дуппі – Тешубом 1340 р. до н.е. замінив договір 1380 р. до н.е. між їхніми попередниками; у таких документах наголошувалося на пріоритеті положень останнього з укладених договорів перед попереднім), правопорушення породжує відповідальність; інші лише проходили своє становлення, як принцип *ніхто не може бути суддею в своїй справі* (в договорі Мурсіліса II з правителем Хапалли Таргасналлісом 1355 р. до н.е. зазначалось: «Якщо у вас виникне якась правова суперечка, то не виявляйте непокору, не роздмухуйте ворожий розбрат та не сваріться …з'явіться перед Сонцем, і я, Сонце, вирішу справу згідно з правом» [682, с. 63]) і ін.

Певне значення в міжнародно-правовому регулюванні відігравали і деякі джерела внутрішнього права стародавніх держав. Норми внутрішнього права, перевірені ефективною практикою застосування, бралися за основу (аналог) при створенні правил поведінки міжнародного характеру. Пристосовуючи внутрішнє регулювання, за основу беруться лише основні принципи, спільні для суб'єктів, які ними взаємно визнавалися. Наприклад, германські племена будують свої відносини на принципі справедливості, як описує їх давньоримський історик П. Тацит: «народ, що надає перевагу охороняти свою могутність справедливістю. Без жадібності, без владолюбства, спокійні та відокремлені, вони не розпалюють ніяких війн, нікого не розоряють грабіжництвом та розбоєм» [569, с. 9]. Тісний зв'язок внутрішньодержавного та міжнародного права, що бере свій початок у докласичному періоді, знайшов закріплення і в сучасному міжнародному праві, зокрема у ст. 38 Статут ООН і сучасній практиці міжнародного правосуддя щодо застосування загальних принципів права, особливо принципу справедливості при вирішенні

міжнародних спорів.

2. Природно-правове бачення. Загальні принципи міжнародного права стародавнього періоду виникають і проходять етап становлення в природно-правовому середовищі. Право і правосвідомість людей у цей період знаходились під значним впливом релігійних вірувань, тому у них проявлялися спільні усім народам риси природного права як вічного, незмінного, однакового для усіх народів, установленого вищим розумом і незалежного від земних істот. Природно-правові уявлення про походження основних принципів міжнародного права, як спільних правил співжиття усіх людських цивілізацій, мало величезне значення для забезпечення його виконання, а пізніше буде покладено в основу для концепції імперативності основних принципів jus cogens. На думку В. Фрідмана, основною цінністю природного права є те, що «його іменем утверджувалась обов'язкова сила міжнародного права» [679, с. 15].

Варто згадати, що природно-правова доктрина є найстарішою, найпершою, а в період докласичного міжнародного права ще й превалюючою. Міжнародне право у стародавніх народів розглядалось як природне, адже jus naturale вважалося сукупністю норм, однакових для всіх народів, а його принципи – обов'язковими для усіх цивілізацій. На першому етапі становлення природної концепції права (до виникнення релігій) основні принципи міжнародного права зумовлювалися об'єктивною природою речей, як норми, встановлені вищим природним розумом, самою природою та нею забезпечувані, а тому властиві усім. При укладанні міжнародних договорів у стародавні часи звернення про забезпечення було спрямоване не лише до богів, а й до усієї природи, морів, неба землі, тому порушення норм таких договорів вважалося недотриманням природних законів. Таке підтвердження знаходимо у середньовічному дипломатичному листуванні Єлизавети I з королем Польщі: «Конфлікт між королевою Англії та королем Іспанії впливав на торгівлю Короля Польщі, порушував торговельні шляхи, порушуючи закони природи та народів» [569, с. 271].

Міфологічне розуміння світу, що характеризує майже тисячолітній етап становлення міжнародно-правових учень, не могло не вплинути і на формування основних принципів міжнародного права. У міфах стародавніх народів ми знаходимо основні ідеї (недоторканість життя іноземців та їхнього майна, безпечне пересування іноземців та ін.), які внаслідок тисячолітньої практики застосування як суспільно необхідних правил регулювання співіснування людських соціальних союзів, утверджуються в ролі загальновизнаних принципів права та міжнародного права загалом. Наприклад, загальнолюдський принцип рівності усіх знаходимо у давньоєгипетській легенді 3-го тисячоліття до н.е. «Всемогутній Бог…створив усіх людей однаковими» [387, с. 23], принцип сумлінного виконання зобов'язань також досить часто трапляється у міфах різних народів. А правова ідеологія сучасних східних держав так і не змогла остаточно відділитися від міфологічного характеру світобудови.

Сильний вплив міфології та релігії забезпечували сумлінне виконання основних норм природного права, оскільки на перших етапах розвитку ще був відсутній цілісний механізм забезпечення норм. Саме тому більшість основних принципів стародавнього міжнародного права мають природно-правову основу.

Аналіз міжнародно-правових уявлень стародавнього періоду показує, що природно-правові пояснення сутності міжнародного права характерні для всіх розвинених народів того часу. Проте окремим регіонам властиві певні їх особливі риси: переважання релігійних мотивів (Єгипет, Месопотамія), морально-етичне забарвлення (Китай), перенесення прир**о**дного пояснення внутрішнього права на міжнародне (стародавня Греція, Рим), власне природно-правове пояснення міжнародної взаємодії (регіон стародавньої Індії).

Джерела міжнародного права стародавнє суспільство шукало у релігійних віруваннях. Духовна правосвідомість стародавньої людини уявляла всесвіт у «вигляді пірамідальної ієрархії, що охоплювала світи богів і людей. Світ богів становив антропоморфне, архітипове царство законів природи і суспільства, а саме право розглядалося як дар богів» [373, с. 65]. Зокрема, фараон Тутмос III

так проголошував свою божественну владу: «… немає у мене ворога у східних країнах. Північні народи приходять, приклонившись перед моєю міццю. Це Ра передав їх мені. Я осягнув усе, що охоплює його око, він дав мені землю в довжину її і в її ширину» [568, с. 24].

У Стародавньому Китаї, Індії, Єгипті, Вавилоні та інших країнах східної деспотії все, що походило від деспота (чи жерців що прикривалися іменем богів), вважалося волевиявленням богів. Основні міжнародно-правові принципи забезпечувалися релігійними гарантіями: обов'язок міжнародних договорів ґрунтувався на клятві сторін дотримування під острахом божої кари, окремі правила, які регулюють питання війни і миру, ґрунтувалися на звичаях і «ніби зливалися з нормами релігії» [8, с. 81].

Релігійна основа характерна і для родового устрою міжнародного права, що походить з надр Стародавнього Риму, «вона активно проявляється у добре відомому інституті феціалів, що відає питаннями оголошення війни і укладання миру, посольських доручень; договірне право також ґрунтувалося на релігійному ритуалі укладання договору, призначеного служити мірою забезпечення його виконання, його святості» [518, с. 55]. Природне римське міжнародне право jus gentium містило основні принципи міжнародного права та права взагалі, які стали основними і для внутрішнього права Риму, а сьогодні є загальнолюдськими принципами права.

Отже, основні принципи міжнародного права виникають як норми природного права, їх поява не пов'язується з утвердженням державності. Історія докласичного періоду міжнародного права підтверджує первинність принципів міжнародного права як міждержавного публічного права.

3. Життєво необхідні норми-принципи стародавнього міжнародного права. Міжнародне регулювання найбільш необхідних відносин у докласичному міжнародному праві характеризувалося архаїчністю та відсутністю систематизованості, що перш за все пояснювалося нерівномірним розвитком суб'єктів докласичного міжнародного права. Але саме в цей період з'являються перші основоположні норми міжнародного права, адже вони

регулювали основні, життєво необхідні суспільні відносини співіснування та розвитку, більшість з яких продовжують існувати і сьогодні. Отже, першооснови докласичного міжнародного права виникають як «живі» норми, які регулюють реально наявні і найбільш необхідні для еволюції людських співтовариств відносини, що пізніше стали основою для формування цілої системи принципів сучасного міжнародного права.

У стародавній період встановлюються насамперед ті міжнародні відносини, які життєво необхідні для племен, тому і виникає гостра потреба в правовому регулюванні за допомогою норм саме таких відносин. Зокрема, найзапеклішою була проблема вирішення територіальних спорів. Територія – це і власність, яка мала різну економічну цінність, і простір для розповсюдження влади, і географічна поверхня для пересування, тому відносини щодо встановлення, зміни та режиму кордонів, статусу територій стають найрозвиненішим напрямком у стародавньому міжнародному праві й об’єктивно потребують урегулювання за допомогою імперативних норм.

З відносинами щодо територій була тісно пов’язана торгівля (перехід через території іноземних держав, недоторканність торговельних караванів і торговельних представників на території іноземних держав та ін.). Міжнародна торгівля та обмін сприяли розвитку міжнародних контактів і зближенню народів, а також мирному співіснуванню, що свідчить про життєву необхідність цих відносин. Регулювання міжнародної торгівлі відбувалося на основі взаємності «я – тобі, ти – мені» та еквівалентності, що пізніше були покладені в основу принципів взаємності національного та режиму найбільшого сприяння у міжнародному праві.

Міжнародні спори, в тому числі й територіальні, не завжди мирно закінчувались, тому однією із причин появи загальних принципів міжнародного права (що згодом стала однією з його основних функцій) було врегулювання наявних міжнародних конфліктів. Правове регулювання питань ведення війни, гуманізації війни, правовий статус окупованої території та ін. у стародавній період у різних регіонах (Близький Схід, Індія, Китай, Середземномор’я)

підтверджують високий рівень розвитку цих інститутів. Наявні конфлікти вимагали правового регулювання торгівлі, міжнародних відносин, з одного боку, і сприяли розвиткові міжнародного права, відповідних його інститутів та принципів – з іншого. Саме в стародавньому світі зароджуються сучасні принципи гуманності, принцип мирного вирішення спорів і принципи міжнародного гуманітарного права.

І територіальні, і торговельні та ряд інших відносин (мирні договори в т.ч.) вимагали закріплення їх правового регулювання з метою забезпечення виконання. Так виникають детальні норми щодо укладання та виконання міжнародних договорів (форми договору, статусу його свідків, підписання та ратифікації, депозитарії, гаранти договору, підстав, суб'єктів, умов і розмірів відповідальності за його порушення та ін), серед яких найбільшого значення та поширення набуває принцип сумлінного виконання договірних зобов'язань. Сьогодні його вважають найдавнішим принципом сучасного загального міжнародного права pucta sunt servanda. Римляни вважали, що «слово, дане навіть ворогові, повинно дотримуватися». Слушно з цього приводу зауважила О. Буткевич: «лише усвідомленням необхідності правового врегулювання своїх відносин можна пояснити прийняття стародавніми державами принципу неухильного дотримання міжнародних договорів» [67, с. 21].

4. Середньовічні принципи міжнародного права. Середньовічне міжнародне право сутнісно змінюється у порівнянні зі стародавнім. Норми і загальні принципи міжнародного права набувають характеру універсальності, насамперед завдяки значному збільшенню ролі міжнародного договору як джерела міжнародного права. Відповідно збільшується кількісно нормативний масив міжнародно-правового регулювання, який змістовно стає більш чітким із формуванням конкретних інститутів, а основні норми, що зародились у стародавньому міжнародному праві, отримують форми загальновизнаних імперативних принципів (pacta sunt servanda в договірному праві, недоторканність послів – у посольському, взаємності – у торгівельному, свободи відкритого моря – у морському і т.ін.) і вкладаються як базис головних

галузей міжнародного права, які у середні віки вже мають «свої перші бруньки».

У Середньовіччі утверджується принцип взаємності та ввічливості у практиці міжнародної торгівлі тогочасної Європи: «Чесним і мудрим мужам і улюбленим друзям своїм…відсилають виявлення готовності до послуг і доброзичливості. Нехай знає ваша благорозумність, що справжню нашу взаємну дружбу і взаємну любов ми повсюдно і усякими стараннями дотримуватись бажаємо»[1].

У період середньовічного міжнародного права формуються нові інститути, яких стародавнє міжнародне право не знало, або знало як окремі норми. Специфікою таких інститутів було те, що вони регулювали відносини феодально-васальної системи. Середньовічне міжнародне право було координаційним, діяло насамперед на договірній, суверенній основі, де на перший план виходить поняття реального правителя – феодала. Раннє середньовіччя вимагає згрупування племен та вождівств у якісно нові об'єднання – ранні державності під сильним керівництвом, а від міжнародного права визначення правового статусу таких суб'єктів, тому значна увага у сфері міжнародно-правового регулювання звертається на нові суспільно необхідні відносини міжнародної правосуб'єктності. Нове регулювання ґрунтується на принципах рівності, суверенітеті та незалежності суб'єктів міжнародного права.

Феодальна роздробленість, тісне переплетення приватної власності на землю і суверенність прав феодалів, феодальна ієрархія, а також жорстока боротьба імператорів Священної Римської імперії і римських пап за політичне та ідеологічне господарювання у Західній Європі накладають свій відбиток на характер міжнародно-правових відносин і правові погляди епохи середньовіччя: «догмати церкви стали одночасно і політичними аксіомами, а біблійні тексти отримали в усіляких судах силу закону» [8, с. 86].

Майже півстоліття правила церква спільно зі світською міжнародною владою. Завдяки церкві основною ідеєю міжнародного спілкування стає

[1] Грамота о дружбе и взаимной правовой защите (1230 г.) [569, с. 586].

міжнародний мир і міжнародне співтовариство, які так чи інакше впливали на зміцнення міжнародного права як універсального, утвердження імперативних принципів, спрямованих на мирне співробітництво (мирне вирішення міжнародних спорів, принцип співробітництва, принципи гуманізації війни, принципи рівності, вірності взятим зобов'язанням, справедливості та ряд інших) завдяки слідуванню біблійним канонам.

Релігія відіграла в історії становлення системи принципів міжнародного права перехідну роль від додержавного у міждержавне право, залишаючись вагомим інструментом та джерелом і на сучасному етапі міжнародного розвитку людства. Так, канонічне право середніх віків регулювало відносини народів західно-християнського світу з іншими народами, особливо із мусульманськими та язичницькими. Завдяки сильним ідеологічним та інтелектуальним потенціалам заслугою церкви став протекціонізм в утвердженні ряду принципів, зокрема принципу pacta sunt servanda, оголошення війни, принципу дипломатичної недоторканності, принципу недоторканності послів та ін. (посли знаходилися під захистом господа і рахувались недоторканими, образа посла слугувала зреченням від церкви). Так, принцип pacta sunt servanda проголошується як імперативний у міжнародних зобов'язаннях на основі божественних заповідей і християнства. Принцип мирного вирішення спорів простежується у літописах того часу: «…наказано стародавньому (старозавітному) народу починати війну навіть з чужоземними народами тільки після того, як вони відкинуть запропонований мир» [114, с. 20] та у працях світських ідеологів «… ми прагнемо миру, який дає кожному те, що йому належить, – привілеї громадянам, гостинність іноземцям і всім, незалежно від їх національної належності, свободу подорожей і торгівлі» [537, с. 111]. Основні принципи гостинності, недоторканності послів і торговельних представників утверджуються в ролі імперативних і сприяють появі нових, зумовлених суспільною необхідністю: принципу громадянства, недискримінації за національною ознакою.

Євангеліє від Матфея закріплює принцип авторитету, на основі якого сили

набувають релігійні норми, що визнаються на землі і забезпечуються небесною силою. Основоположні принципи міжнародного права певною мірою, як і основоположні релігійні норми християнства, ґрунтуються на авторитетності їхньої сили для усього людського суспільства. Така ідея авторитетності загальних норм-принципів у міжнародному праві вимагає постійних зусиль від світового співтовариства з підтримки та підсилення авторитетності. Так, згідно з Матфеєм, Ісус заявив, що апостол Петро – це та скеля, камінь, що є основою церкви: «Я дам тобі ключі від Небесного царства, і що ти на землі зв'яжеш, те буде зв'язане на небі» (Мт.16, 18-19) [39, с. 26]. Отже, ідеї єдності і універсалізму релігійних норм, що розвивалися та утверджувалися із самих витоків християнства, можуть бути покладені в основу функціонування системи основоположних принципів міжнародного права сучасності.

У середні віки під впливом християнської церкви римське право стає загальним правом цілої групи народів, пов'язаних єдністю релігійного світогляду. Римське право 12-13 ст. регулювало міжнародні відносини шляхом опосередкованого впливу канонічного права, оскільки його норми погоджувались церквою та з відповідними правками останньої регулювали відносини між всіма народами Західної Європи. Отже, саме церкві ми зобов'язані збереженню основних принципів міжнародного права, подарованих нам стародавнім римським правом, і збереженню безумовного авторитету природно-правових принципів, навіть якщо це суперечило церковним нормам.

Розповсюдження й утвердження християнства у Західній Європі сприяло розвитку єдиних моральних і правових поглядів, порівняльній одноманітності у міжнародно-правовій практиці раннього середньовіччя. Під впливом концепції заборони приватних війн за участю церкви інститут мирного вирішення спорів стає типовим імперативним принципом міжнародного публічного права. Біблія певний час вважалася джерелом міжнародного права, звідки також черпалися ідеї про мир, людинолюбність; головні заповіді були покладені в основу сучасних загальнолюдських принципів прав людини («не вбий», «не вкради»…).

У перехідний період від Середньовіччя до Нового часу християнство перебуває під впливом ідеї гуманності, що започатковується в Італії. Вестфальський мир, що став правовою основою для миру в Європі, одночасно є перехідним періодом від середньовічного канонічного права до сучасної моделі міжнародних відносин, які почали базуватися на горизонтальних відносинах рівності та суверенності її суб'єктів.

Необхідність установлення та підтримання стабільності міжнародного балансу сил стало основною причиною появи міжнародного права як нормативної системи, в основу якої буде покладено саме загальні принципи міжнародного права докласичного періоду. Нагадуємо, що в докласичному періоді виникають і розвиваються системи основних, найбільш необхідних відносин, що регулюються основоположними принципами-нормами, які, пройшовши багатовікову історію розвитку цивілізованого людства, залишилися каркасом сучасної системи міжнародного права.

Характерна риса міжнародного права – його здатність до трансформації, дозволяє його базисним принципам, що зародилися разом з правом, перетворюватися, перероджуватися у базисні принципи відповідної епохи людства. Саме у період середньовіччя стародавні принципи міжнародного права як основоположні його ідеї трансформувалися у якісно нові імперативні принципи як базис цілої системи міжнародного права, що набуває прогресивного розвитку в цей період.

Так, основні ідеї «права війни» трансформувалися у «право миру» (сучасне гуманітарне та право міжнародної безпеки), а його базисні принципи майже не змінювались, адже в усі віки було на меті мирне врегулювання конфліктів, установлення спокою та справедливості у міжнародних відносинах.

Новації середньовіччя щодо зведення загальних принципів до відповідної системи, визнання нових принципів міжнародного права, згрупування норм у структурні компоненти інститутів і галузей будуть успадковані класичним міжнародним правом. Така структурна єдність буде характерною і в межах міжнародно-правових регіонів на основі регіональних основних принципів

(європейська пізніше буде покладена в основу сучасного міжнародного права).

Джерелами закріплення загальних принципів середньовічного періоду виступали міжнародні договори, звичаї, усні домовленості, дипломатичне листування, релігійні джерела, внутрішньодержавні акти, статути та накази місцевих органів, археологічні дані.

Підсумовуючи історію становлення загальних принципів міжнародного права в докласичному періоді, можна зробити ряд висновків. На формування принципів докласичного періоду мала вплив специфіка міжнародного права та міжнародних відносин того часу. Відсутність системи міжнародного права, що пояснюється нерівномірним регулюванням міжнародних відносин у різних регіонах світу, які з'являються в міру їх суспільної необхідності. Основною метою принципів міжнародного права докласичного періоду є встановлення та підтримання міжнародного балансу сил у стародавньому та середньовічному суспільстві. Принципи встановлювали правила співжиття державоподібних утворень, які вимагали від останніх взаємного визнання і взаємних поступок у вирішенні міжнародних конфліктів шляхом укладання міжнародних договорів, звернення до незалежної сторони (арбітражів), правового врегулювання ведення війни.

Коло суб'єктів міжнародного права характеризується нерівномірним розвитком. Існує чимало недержавних суб'єктів із різним правовим статусом, які розвиваються в т.зв. *пірамідальній* структурі міжнародних відносин, а пізніше – в Середньовіччі з появою та становленням держави, як основного суб'єкта міжнародних відносин, у феодально-васальну структуру.

Принципи цього періоду мають природно-правовий характер та в основному релігійне забарвлення, а в період Середньовіччя основну роль у формуванні міжнародних принципів відіграє християнська церква (на європейському континенті). У середні віки на європейському континенті формується система міжнародного права із поділом на галузі з механізмом, за яким в основі кожної з них власний імперативний принцип, що у сукупності є «каркасом» міжнародного права в цілому. Такий механізм зберігся і в

класичному, і в сучасному міжнародному праві.

Рушійною силою появи та становлення основних принципів стає життєва необхідність урегулювання найбільш важливих економічних, політичних і культурних відносин міжнародно-правового характеру.

Тісний зв'язок міжнародно-правового та внутрішнього регулювання відносин стали причиною формування системи міжнародного права на базі загальних принципів права, які визнавалися як основні, імперативні норми і забезпечувалися найсуттєвішими гарантіями їх дотримання, включаючи найжорсткіші санкції за їх порушення.

Зародившись у докласичному (додержавному) періоді міжнародного права, основні принципи міжнародного права знаходять своє визнання та подальший розвиток у наступних періодах міжнародного права в ролі базисних норм і каркасу сучасної системи міжнародного права.

1.4.2. Основні принципи докласичного міжнародного права

Суспільна необхідність міжнародного спілкування між різнорівневими співтовариствами стародавнього світу з метою встановлення та розвитку економічних, культурних, релігійних і, насамперед, торговельних відносин, стала першопричиною появи основних принципів їх регулювання. Відсутність держави як основного суб'єкта міжнародного права, наявність великої кількості недержавних суб'єктів міжнародних відносин з різним правовим статусом, які взаємодіяли на основі пірамідальної системи взаємовідносин, не стало перешкодою, а скоріше, навпаки, обґрунтуванням необхідності визнання рівності перед обов'язком дотримуватися правил регулювання зовнішніх відносин.

З урахуванням сказаного необхідно правильно датувати час появи цієї концепції, адже вона вперше звернула увагу на появу ключових положень міжнародного права: інститутів правосуб'єктності, дотримання міжнародних договорів, непорушності кордонів і статусу території, статусу іноземців,

правонаступництва, відповідальності. Саме особливості міжнародно-правових відносин докласичного періоду стали каталізатором та індикатором основних принципів міжнародного права цього часу.

Становлення в цей період державності відбувається на боці певних принципів регулювання відносин державоподібних утворень між собою. Такі принципи можна назвати первинними нормами, що формують міжнародну правосуб'єктність. Так, Римський юрист Гай переносить давньоєгипетську концепцію природної рівності всіх вільних на відносини між державами. «Спільним правом всіх людей… правом, яке між усіма людьми встановив природний розум, застосовується і захищається однаково в усіх народів і зветься правом загальнонародним, ніби правом, яким користуються всі народи» [239, с. 15].

З міжнародною правосуб'єктністю пов'язане питання рівності суб'єктів міжнародного права. Тут варто розрізняти рівність суб'єктів перед законом («рівність у захисті правом або рівність перед правом») і рівність їх прав, що випливають зі статусу суб'єкта міжнародного права. Останній принцип бере початок саме в докласичному періоді, коли первинні суб'єкти міжнародних відносин намагаються встановити рівність у взаємних відносинах на основі справедливості та еквівалентності, що мали природно-правове обґрунтування.. У Стародавньому Китаї «держави були рівними перед законом і однаково охоронялись ним» [795, с. 645]. Ця рівність простежувалася в арбітражних рішеннях, міжнародних договірних застереженнях та й в інших міждержавних стосунках. Коли в 586 р. до Р.Х. маленька китайська держава Пю судилася з середньою державою Ченч, вона виграла справу. У справі «Чу проти Лу» (519 р. до Р.Х.) маленька Чу відстояла свої права перед середньою державою Лу. Так, було доведено, що міжнародне право захищає не офіційний статус держави, а справедливість. Цього принципу китайські держави дотримувались і в період війни [67, с. 100].

Ідея рівності полягала у визнанні всіх, без різниці в розмірах чи ступені впливу, суб'єктами міжнародного права, однаковому поширенні на них

принципів дотримання міжнародних зобов’язань, можливості участі в торгівлі, праві на допомогу з боку інших держав та ін. На це вказував професор Празького університету М. Циммерман: «Незважаючи на свої горді титули, єгипетський правитель (фараон) змушений був, як і вавилонські царі, визнати засаду рівноправності в міжнародних відносинах і називати у своєму дипломатичному листуванні всіх, і навіть маловпливових, але незалежних царів своїми братами. Це було своєрідною першою спробою проголошення засад формальної рівності в міжнародному праві» [576, с. 47].

Принцип рівності суб’єктів МП бере свій початок у докласичному періоді і пов'язаний із природно-правовими уявленнями стародавнього світу про рівність перед богами, оскільки останні «створили державності за образом небесного царства, а всіх людей – за власним образом» [69, с. 309]. Так, у васальних договорах сторони зобов’язувалися нести відповідальність за порушення договору. Як бачимо, принцип рівності застосовувався у відносинах люди – боги, тоді, як у відносинах між собою діяв принцип субординації, який у рамках еволюції поступово реформується у принцип координації суб’єктів міжнародного права. Зокрема, вже у Стародавньому Китаї міжнародні відносини регулювалися на принципах рівності і суверенітету, який ще не набув на той час сучасного його розуміння.

У Стародавньому Вавилоні починає формуватися поняття справедливості, що має божественне походження. Так, у поемі, яку іноді називають «Страждаючий чужинець», невідомий автор чітко визнає, що боги повинні ставитись до людей справедливо, а не грати з ними за своєю примхою [373, с. 71]. Отже, принцип рівності, що мав божественне походження, закладається на основі принципу справедливості.

Такий же ж принцип простежуємо у середні віки в рамках міжнародних союзів, зокрема в договорі про унію Данії, Норвегії та Швеції 1397 р. проголошувалось: «І нехай кожен, знатний і незнатний, прибуде у праві і законі і задовольняється законами і правом, і не пригнічує кого-небудь іншого насиллям або іншим беззаконням, або якою-небудь несправедливістю і не

пригнічує того, хто стоїть нижче від нього; але всі повинні бути покірними Богу і нашому пану королю» [569, с. 485].

Даний принцип передбачав взаємне визнання один одного суб'єктами міжнародного права і пізніше був закладений в основу сучасного принципу координації у відносинах держав.

У цей період закладають основи правового регулювання іноземців (принципи національного режиму, режиму найбільшого сприяння та принцип взаємності). Такі згадки знаходимо в Стародавній Індії, в законах Ману, в договорах Хеттської держави.

У період абсолютизму все більшого значення набувають ідеї суверенітету і рівності держав, хоча обидва принципи мали в той час феодально-династичне забарвлення. Суверенітет держави проголошувався в формі суверенітету монарха, оскільки його вважали єдиним носієм (наприклад, Людовик XIV говорив: «Держава – це я»). Рівність держав також зводилась до рівності суверенів («рівний над рівним влади не мають») [366, с. 31].

Пірамідальний характер суб'єктів стародавнього міжнародного права вказував на різний обсяг правосуб'єктності, що залежав від політичного становища та рівня у системі цього періоду.

Необхідність визначення міжнародної правосуб'єктності у стародавньому періоді заклала принципи визнання, добросовісного виконання міжнародних зобов'язань незалежно від правового статусу суб'єкта. Ці принципи дійшли до нашого часу і міцно закріпилися у сучасному міжнародному праві. Завдяки властивості доісторичної трансформації міжнародного права принцип рівності людини перед богами, з появою та утвердженням держави як певної організації людей, був трансформований у принцип рівності суб'єктів міжнародного права, замінивши принцип субординації та феодально-васальну систему міжнародних відносин.

Отже, ідею загального принципу права – принципу рівності – було закладено в основу регулювання стародавніх відносин у принципі визнання, а пізніше як загальновизнаного універсального принципу міжнародного права –

суверенної рівності суб'єктів міжнародного права.

Налагоджування перших зовнішньоекономічних зносин у стародавньому світі відбувалося на підставі інституту еквівалентного подарунка, що склався ще на основі вождівства, а сприяючи розвитку первісної торгівлі, став прототипом сучасного інституту міжнародної торгівлі. Так, престижна економіка відігравала важливу роль для створення та розвитку міжнародних відносин, оскільки шляхом престижних дарунків суб'єкти відносин набували союзників та отримували право на встановлення «правил гри»: «між царями ведуться братство, дружба, союзи і [приятельські] справи, [якщо є] достаток дорогоцінних каменів, достаток срібла, достаток золота. Як я надішлю тобі, так [ти мені багато золота] надішли! [Тоді і я надішлю] тобі великий дар» [568, с. 56]. Такі вимоги тогочасної торгівлі породжують ідею взаємності і взаємовигідного характеру, що в майбутньому закріплюються у вигляді принципів взаємності та рівності учасників у сучасному міжнародному праві.

Міжнародно-правовий принцип еквівалентності застосовувався не тільки в торговельних відносинах, а й у відносинах авторитетності співтовариств та їхніх лідерів, саме тому його ще називають генеральним принципом міжнародних взаємовідносин первісних утворень: «Якщо – де ви нащадка мого брата на царюванні його не збережете, я стану вам ворогом, піду в Карандуніаш, отримаю перемогу (над вами)! А якщо який ворог проти вас звернеться, або якась справа у вас не вийде, тоді напишіть мені, я прийду до вас на допомогу!»[1].

В історії стародавнього світу економічні відносини зводились не тільки до задоволення економічних потреб, а й були засобом досягнення політичних, ідеологічних і навіть військових цілей. Торгівля – це один із засобів взаємодії народів і причина появи міжнародних відносин. Торговельні відносини велися у період між війнами, а іноді не припинялися під час військових дій між ворожими сторонами та нейтральними державами, здебільшого війна навіть сприяла розповсюдженню відносин з обміну і відповідала економічним

[1] Із листування хетського царя Хаттусилиса III [568, с. 60].

інтересам ворожих сторін. Тому, з'явившись у період міжплемінних відносин, основи міжнародного торговельного права набувають стабільного регулювання і формуються майже однаково в усіх регіонах. Правове регулювання міжнародної торгівлі взяло за основу принцип недоторканності торговельних представників і формування правового статусу іноземців загалом. Торгівельні місії, зазвичай, мали тимчасовий характер, однак траплялися і постійні торговельні представництва, які отримували особливий режим перебування в іноземній державі, як правило, режим надавався на основі принципу найбільшого сприяння. У торгівлі стародавніх народів закладаються основи принципу добросовісності та взаємної довіри.

Розвиток торговельних відносин і вихід за межі власного соціуму вимагав урегулювання статусу іноземців, тому складаються правила постійного сприяння торгівцям. Так, у міжнародній торгівлі закріплювався принцип свободи торгівлі: «імператор дарує свободу торгувати всякими товарами… не сплачуючи майже нічого за будь-яку угоду у всіх частинах Романії… і у самому великому місці [тобто в Константинополі] і взагалі у всіх областях, що знаходяться під владою імператора» [569, с. 76]. Особливого значення набуває морська торгівля, яка надавала більших можливостей у налагодженні міжнародних контактів між країнами. Особливий статус отримують торгові відносини, які намагаються відмежувати від військових у зв'язку з їх життєвою необхідністю для первинних суб'єктів міжнародних контактів, надаючи їм особливого правового статусу: «Гавані Карфагену були взаємно пов'язані так, щоб можна було пропливати з одної в іншу… Перша гавань була надана торговельним суднам…,» [569, с. 380], «і будь-яке торговельне судно, що входить у гирло, нехай матиме мир…» [569, с. 151].

У стародавньому світі, зокрема в Північному та Східному Причорномор'ї, проголошується свобода морської торгівлі: «сама Діоскуріада лежить на початку шляху через перешийок між Понтом і Каспієм і є загальною торговельною гаванню для всіх народів, що живуть за нею і поблизу. Тут зустрічаються представники сімдесяти народностей» [569, с. 311].

Важливим інститутом стародавнього міжнародного права була гостинність, яка стала основою правового регулювання статусу іноземців. Ю. Колосовська зазначає: «Гостинність як право народів була першим кроком до виникнення міжнародного права взагалі» [283, с. 86]. Навіть під час військових походів суб'єкти в міжнародних відносинах не цуралися прохати гостинності: «відправляючи послів до розташованого в цьому місці глави, просили у нього можливості закупити припаси і благали його надати йому гостинність, і відкрити для нього і його супутників двері міста. Посли були прийняті прихильно, і їм були в достатній кількості виділені припаси…» [569, с. 1025].

Принцип гостинності закріплювався й у договірному порядку, в тому числі і при укладенні династичних шлюбів. Наприклад, шлюбний договір Михайла VII Дуки з Робертом Гвіскаром закріплює: «…внаслідок цієї чудесної царської спорідненості. Ти будеш ненавидіти ненависних нам ворогів і будеш усувати їх від своєї дружби і покровительства, і ставитися до нас дружелюбно і доброзичливо, будеш наближувати до себе і вшановувати всілякою прихильністю…» [569, с. 72].

Отже, інститут гостинності, визнання рівності правового статусу іноземців сприяв установленню єдності міжнародних відносин стародавніх держав, також уперше закріплювалися ідеї цінностей людства в цілому та встановлення принципу ввічливості. Зароджуючись ще у міжплемінних відносинах (прототипи сучасних консульських установ були відомі майже усім примітивним міжплемінним утворенням), інститут гостинності, спочатку на основі окремих прецедентів, а потім звичаєвим шляхом, закладає основи загального принципу доступу в різні країни підданих чужих держав. Ще в Стародавньому Вавилоні надавалися привілеї для іноземців: «Так, Вавилон – центр країн, то, хто входить в нього, тому привілеї його закріплені і, вступаючи у дім Вавилона – ім'ям його стає «той, що користується привілеями». Навіть собака, увійшовши в нього (тобто у Вавилон), не може бути вбита» [568, с. 74].

Установлення правового статусу іноземця було одним з перших кроків до

становлення основних принципів сучасного міжнародного права та є основною тенденцією сучасного міжнародного права до підвищення ролі міжнародно-правового регулювання прав і свобод особистості як першої ланки міжнародно-правових відносин. Ще Стародавньому Риму відоме надання національного режиму іноземцям: «в тій частині Сицилії, яка підвладна карфагенянам, а також у Карфагені, римлянину на рівні з громадянином надається можливість здійснювати продаж і всілякі угоди. Те саме надається і карфагенянину в Римі» [568, с. 339]. Як бачимо, в докласичному періоді формуються норми про правовий статус іноземців, а саме: принцип національного режиму, який, зазвичай, закріплювався на основі принципу взаємності. Головна ідея інституту гостинності отримала своє подальше визнання у принципах (режимах) правового статусу іноземців (національний режим, режим найбільшого сприяння) у сучасному міжнародному праві.

На думку А. Саїдова, саме у цей час почала закладатися «основа ідеї прав людини, особистості, як самостійного суб'єкта права» [483, с. 18], формуються та закріплюються основи захисту природних прав людини, які в стародавньому світі мають божественне обґрунтування: «Бог великий Ахурамазда, який створив небо, який створив землю, який створив людину, який створив благоденство для людини» [569, с. 122].

У цьому контексті дослідники виділяють такі категорії, як філантропія в Давній Греції і гуманність у Давньому Римі. У стародавній період ідея і поняття прав людини були більше пов'язані з міжнародною сферою, ніж із внутрішньодержавною. Зокрема, в Стародавньому Римі питання захисту особистості на основі принципу гуманності вирішувались згідно з положеннями jus gentium. Один з найвеличніших діячів Риму Гай Юлій Цезар, описуючи картину завоювань Галії Римом, заявляє про себе як про «досвідченого могутнього полководця, гуманного навіть по відношенню до ворога» [568, с. 414].

Саме в стародавній період у міжнародній практиці держав виникає ідея захисту іноземців від їхніх власних держав і правителів (вимушених

переселенців та біженців). Інститут притулку був відомий в Єгипті («він – Гор, міцний рукою, чудова фортеця своєму війську, притулок для підданих…» [568, с. 24]), Греції («елліни у випадку якої-небудь невдачі в морському бою, змогли б, рятуючись утечею, сховатися в Пелопоннесі, який надасть їм обширного притулку» [568, с. 182]), Митонії, Хетській державі, Індії та Китаї. Тут укладаються договори про видачу, формується процедура такої видачі, її умови. Крім того, особливого правового статусу набувають святі місця, наприклад, мис Тенар, де знаходилося «святилище Посейдона» [568, с. 198] та «святилище Зевса» [568, с. 284], у Галатії надавали право притулку.

У середньовічному праві систематизується інститут міжнародно-правової відповідальності, інститут найбільшого сприяння та національного режиму в рамках договірного права, складається повноцінний інститут ратифікації міжнародних договорів (який був відомий ще за стародавнього періоду) та недійсності договорів. Також з’являються інститути, характерні якраз для періоду середньовіччя, зокрема інститут каперства та «хрестових походів» в рамках права війни тощо.

Обмін місіями, посольствами чи окремими представниками у стародавній період був однією із основних форм здійснення міжнародного співробітництва, що мотивувалися найвищим ступенем необхідності і вимагали формування ключових правових принципів міжнародного співіснування. Хоча ці правила мали характер звичаєвих і релігійних норм, однак уже містили елементи майбутніх інститутів посольського (а пізніше дипломатичного) права. Ряд звичаєвих норм щодо недоторканності представників, їх функції, порядок прийму дипломатичних місій, їхнє перебування на території іноземної держави закріплювались у міжнародних договорах або дипломатичному листуванні. Безперервність традицій регулювання посольських відносин, особлива важливість такої форми міжнародного співробітництва закладуть основу імперативності принципів класичного міжнародного (дипломатичного) права – взаємність і повага до іноземців, недоторканність дипломатичних представників.

Принцип взаємності в посольських відносинах проявляється не тільки у взаємному наданні режиму найбільшого сприяння послам відповідної країни, але і у процедурі встановлення та ведення дипломатичних зносин. Взаємність у правилах прийому іноземних посольств і у визнанні за ними певного статусу вплинула на формування принципу міжнародно-правової відповідності. У посольському праві цей принцип проявився у двосторонньому визнанні дипломатичних представників: «посли, направлені до нас… мужі добрі від народу доброго, дружнього і союзного прибули до мене в Ефес… Я надав хороший прийом цим людям, прийняв від них почесті… Намагатимусь, коли прибуду у ваші краї, зробити вам добро і зберегти разом з тим привілеї вашого міста» [569, с. 421-422]. Зокрема, дипломатичні та торговельні представники набували права недоторканності. Так, греки дотримувалися принципу, за яким герольдам надавався статус недоторканних: «Діва відправила двох герольдів у розташування англійців аби ті вимагали привернення герольда, який раніше привіз її листи із Блуа» [569, с. 646].

Як бачимо, з появою дипломатичної діяльності і потреби в її правовому забезпеченні виникають загальні принципи міжнародних відносин і міжнародного права того періоду – взаємності та поваги до іноземців. Взаємність у правилах прийняття іноземних посольств та визнанні за ними певного статусу вплинули на формування принципу міжнародно-правової відповідності, що в посольському праві проявився у взаємному наданні дипломатичних привілеїв. Такі норми знаходимо у листуванні папських легатів у середні віки: «ми візьмемо цих послів під свою відповідальність з тим, щоб вони могли прийти і піти в повній безпеці, що ми і зробили» [569, с. 730]. Принцип взаємності у посольських зносинах серед усього іншого вплинув на встановлення поваги до іноземців узагалі. Зокрема, в середовищі племен індійців Північної Америки, «які не припускали звільнення полонених у війні навіть за викуп, завжди розглядали особу, що здійснює дипломатичні функції, як священну» [756, с. 151].

Отже, будучи одним із найстаріших галузей права, з огляду на

функціональну необхідність у стародавніх міжнародних відносинах, посольське право у свої надрах закріплює принцип дипломатичної недоторканності, взаємної рівності суб'єктів міжнародних відносин, а в рамках договірного права – принцип добросовісного виконання зобов'язань, який характеризуються найбільшою безперервністю свого дотримання при закріпленні та становленні. Цей принцип зберігся в сучасному міжнародному праві та утвердився як основний імперативний принцип.

На початку XVII століття проголошується і поступово знаходить визнання принцип свободи судноплавства у відкритих морях, в океанах для всіх держав. У цей час починають складатися окремі інститути морського права [366, с. 31].

Морське право стародавнього світу було тісно пов'язане з торговельним, оскільки міжрегіональна торгівля зазвичай була можлива лише водними шляхами. Першість тут належала Стародавньому Єгипту та Ассирії, де хоча і не укладалося спеціальних міжнародних договорів щодо морських відносин, а у загальні міжнародні договори вводилися правила, що регулювали відносини щодо користування морськими шляхами та морської торгівлі. Так, «мирний договір між Грецією і Македонією в 337 р. до н.е. передбачав, що всі союзники могли вільно користуватися морем і щоб ніхто їм в цьому не перешкоджав і не захоплював їх кораблів» [568, с. 258]. Останні були запозичені державами греко-римської античності. Така практика започаткувала уявлення про відкрите море, берегове право, правила морської війни та торгівлі, піратство та правила міжнародного приватного права. Зокрема, піратство визнавалося протиправним і держави спільно шукали методи боротьби із ним, що свідчило про спроби міжнародного вирішення питань загальної загрози і формування принципу міжнародної безпеки. Уже в Стародавній Греції боротьба із піратством набуває міжнародного значення: «Для захисту плаваючих по Понту він вступив у війну з варварськими народами, які зазвичай займалися піратством, – геніохами, таврами і ахеями, і очистив море від піратів, за що отримав найкращий плід благодійності – похвалу не тільки у своєму царстві, але майже по всьому всесвіту, оскільки торговці повсюдно рознесли чутки про його

великодушність» [568, с. 307].

У середні віки боротьба із піратством стає центром у діяльності міжнародних союзів. Так, Ганзейський союз [569, с. 568] – союз німецьких вільних міст у XII-XVII ст. був створений для захисту торгівлі та купецтва від влади феодалів та піратства.

Загальновизнаним був принцип свободи відкритого моря, який мав звичаєво-правове походження. У Стародавній Греції під час греко-персидських війн діяли звичаєві правила війни на морі, центральним принципом серед яких був саме принцип відкритого моря, за яким при наступі ворожих кораблів відступ здійснювався якраз у відкрите море (Діодор, «Історична бібліотека», XI, 15-19 [568, с. 182]). У середні віки принцип відкритого моря закріплюється і в міжнародних договорах – Договір Візантійської імперії з Генуезьською республікою: «Генуезцям же не будуть чинитися перепони при вході у Велике море і вихід звідти з товарами або без товарів, але вони зможуть вільно без сплати будь-якого мита входити туди і виходити» [569, с. 81]. До юрисдикції портів включалися води, що омивають їх. Це поняття пізніше було покладено в основу сучасного тлумачення внутрішніх вод держави та інституту територіальних вод.

Основні принципи докласичного періоду простежуємо й у сфері регулювання правового статусу територій. Якраз в цей час було закладено принцип непорушності, недоторканості території. Непорушність закріплених кордонів підтверджувалась міжнародними договорами: «…не дозволяється захоплювати територію, що належить іншій стороні, ні частково, ні цілком. ... Кордони володінь (кноссян і тилиссян): Кабаняча гора – Орли – Артемісій – ділянка правителя – ріка – потім до Левкопору і Агафєйам, слідуючи течії дощової води, – потім Лаос» (договір між м. Кносс і м. Тілісс на о. Кріт приблизно 450 р. до н.е.). Така детальна регламентація лінії кордонів сприяла формуванню принципу непорушності кордонів. Характерною рисою цього докласичного принципу було те, що в той період він не набув повсюдного визнання, чим і пояснювалося існування територій з різним міжнародним

статусом.

Стародавньому Китаю був відомий принцип заборони спричинення шкоди території іноземної держави, зокрема заборонялося змінювати русла річок, що мали транспортне чи господарське значення для інших державних утворень. Такий принцип можна вважати зародженням та становленням сучасного принципу територіальної цілісності держави.

Питання правового статусу, делімітації кордонів та укладання відповідних міждержавних угод були добре відомими стародавньому міжнародному праву. У Стародавній Ассирійській імперії лінії кордонів проводились волею верховного Бога: «Наірі (і) кордони країни Маган, до ріки Пуратту (Євфрат) – ці межі великі боги дарували мені у володіння» [568, с. 62]. В індійському регіоні також існувала детальна процедура делімітації кордону за Законами Ману.

Крім того, в стародавньому міжнародному праві було закладено першооснови принципу нейтралітету, демілітаризації та принцип територій з міжнародним режимом. До останніх відносились великі храми та святині, де «будь-який охочий може, за заповітом предків, приносити жертви, … сушею та морем безпечно. Святині і храму Аполлона в Дельфах і дельфійцям, їм самим і їх землі, бути незалежними, вільними від податків, вирішувати справи власним судом за заповітом пращурів» (Фукидид. V.18) [568, с. 211].

Принцип оголошення війни як один з найдавніших звичаєвих принципів міжнародного права був відомий і Середньовічній Європі, де остаточно закріплюється формальна процедура оголошення війни в XVст., однак з XVI ст. принцип утрачає своє значення і в кінці XIX ст. остаточно зникає, а простий розрив дипломатичних відносин стає достатньою підставою визнати початок війни.

Давньому світу відомий і принцип нейтралітету («Арістід запропонував визнати нейтралітет платейців, за умови, щоб вони приносили богам жертви за Грецію. Його пропозиція була прийнята і зобов’язувала щорічно приносити заупокійні жертви…» [568, с. 187]), який у сучасному міжнародному праві

знайшов своє відображення у принципі постійного нейтралітету держав.

Однією з головних особливостей стародавнього міжнародного права стало визначення поняття державної території та становлення міжнародно-правових засобів її визнання. Більшість територіальних питань вирішувались волею богів, які виступали свідками і гарантами територіальних договорів. Згодом принцип територіальної визначеності почав втрачати релігійне обґрунтування і отримав позитивно-правове визнання.

У період середньовіччя інститут території остаточно підтверджується, його роль зростає на основі принципу територіального верховенства, оскільки головним суб'єктом виступає територіальна держава з виразними територіальними кордонами. Під впливом цього інституту утверджується інститут правосуб'єктності, правонаступництва і визнання суверенітету тощо.

Війна в стародавньому періоді розглядається як альтернатива мирним відносинам, а тому війни велися із жорстким дотриманням певних правил. Зокрема, в стародавньому періоді основною ідею визнавалося обмеження засобів ведення війни, гуманізація її ведення та навіть можлива відмова від військового вирішення спорів. Антична Греція розрізняла війни справедливі і несправедливі, проте вже у період середньовіччя приватні війни були заборонені. Так закладалися основи міжнародного гуманітарного права та формувався принцип мирного вирішення міжнародних спорів.

У стародавній китайській практиці ведення війни пропагувалися відносини з супротивником, що засновувались на моралі і справедливості: «Государ підняв війська в ім'я справедливості і покарав жорстоких і бунтівних, установив спокій у Піднебесній» [568, с. 132].

Характерною рисою права війни стародавнього періоду було виправдання своїх військових походів та інших насильницьких дій не тільки як військових репресалій, тобто відповідальності за порушення міжнародних зобов'язань (інститут репресалій був складовою міжнародної відповідальності та інституту права війни), а й гуманними цілями. Так, Хетський цар Суппілуліумас пояснював завоювання країни Ізуві її споконвічною належністю Хетському

царству [568, с. 90]; Персидський цар Кір ІІ «захопив Вавилон без бою і не тільки не завдав місту, країні та її мешканцям ніякої шкоди, а, навпаки, звільнив їх від нестерпного гніту останнього царя Набоніда» [568, с. 113]. Тут чітко простежується схожість аналогічному сучасному і досить спірному явищу міжнародного права – інститут гуманітарної інтервенції, тобто, як і на сході віків, у ХХІ ст. військові дії виправдовуються намаганням «звільнити» місцеве населення від уряду, що не підкоряється «визволителю».

Одним із найперших принципів права війни був принцип оголошення війни та залагоджування конфлікту мирними засобами, переговорами, які міцно закріпилися у сучасному міжнародному праві у принципі мирного вирішення міжнародних спорів.

Перші принципи гуманізації військових дій також були закладені здебільшого в стародавній період міжнародного права. Зокрема, у практиці Стародавньої Індії та Античній Греції із військових дій виключалося мирне населення (перші зародки поняття комбатантів і некомбатантів), поранені, храми і навіть будівлі, які вважалися витворами мистецтва. Крім того, принципом недоторканості охоронялися священнослужителі та монахи. Як правило, такий принцип закріплювався у мирних договорах первісних суб’єктів міжнародних відносин: « … усім клірикам, монахам, монахиням, також тим, хто разом з ними по країні мандрують, не від кого не терпіти ніякого насильства» [569, с. 252-253]. Таке ж положення закріплювала постанова місцевого собору у середньовічній Франції для підтримання миру під час міжусобних війн. У Стародавній Індії започатковується концепція «жертви війни». Уже стародавньому світу було відоме поняття «віроломні» засоби ведення військових дій, що свідчить про основи принципу обмеження методів ведення війни, наприклад, під час війни Цезаря проти германських племен «варвари відправили до нього послів, але під час перемир’я неочікувано напали на нього.. потім вони знову відправили послів з метою обманути його, але він затримав послів і повів на германців військо, вважаючи, що нерозумно довіряти на слово настільки віроломним і підступним людям» [568, с. 410].

Перед початком війни вимагалось дотримання звичаю улагоджувати конфлікт мирними засобами. У Стародавній Візантії цар греків Феофіл звертався до Мамуну із проханням про мир: «Я написав тобі листа, пропонуючи примирення, сильно бажаючи повного миру, щоб ти позбавив нас тягаря війни. … І якщо ти відмовиш, то я не буду лестити тобі на словах, а вийду на тебе в безодню війни» [568, с. 182]. Такі заклики до попереднього мирного вирішення конфлікту стали підґрунтям для формування принципу мирного вирішення спорів. У Стародавньому Римі до офіційного оголошення війни ворожій стороні надавався строк, упродовж якого вона мала повернути збитки, поновити стан, що існував між сторонами до початку конфлікту чи в інший спосіб задовольнити римську сторону; і лише, якщо це не було зроблено, вдавалися до процедури оголошення війни. Принцип оголошення війни відомий ще стародавньому світу, зокрема цар Хаммурапі у листі до ворога попереджував: «На Ларсу я збираюсь напасти. Мобілізуй своє відбірне військо, обоз і своїх союзників. Нехай вони будуть готові» [568, с. 50].

Важливим елементом стародавнього міжнародного права був пацифізм і дотримання принципу гуманізму під час ведення війни. У Стародавньому Китаї вважалося, що: «хто веде війну людинолюбно – перемагає, а зведена ним оборона неприступна. Небо його рятує, а людинолюбність його охороняє» [397, с. 36], аналогічно говорили в Стародавньому Римі: «Я відберу у них зброю, якою вони завжди користувалися проти нас, ... і примушу пройти їх неушкодженими… як цього вимагає людинолюбність» [568, с. 239].

Існування війн і насильства в міжнародних відносинах не є підставою говорити про відсутність міжнародного права, а навіть, навпаки, правове врегулювання питань ведення війни, статусу військовополонених, цивільного населення, окупованої території та ін. у докласичному міжнародному праві Близького Сходу, Індії, Китаю, Середземномор’я показують високий рівень розвитку цих інститутів. Війни сприяли розвиткові торгівлі, міжнародних відносин, з одного боку, і розвиткові міжнародного права, відповідних його інститутів та принципів – з іншого. Зокрема, мета стародавніх міжнародних

відносин – задоволення інтересів держав, які не могли цього досягнути у власних межах – підтверджує, що держави переслідували мирні економічні інтереси. Війна не могла бути постійною умовою міжнародних відносин і часто вимагала не лише врегулювання самої проблеми, а й установлення правил ведення війни, остання ж нерідко спричинялася економічною вигодою від відповідного суперника. Не дивно, що перші принципи міжнародної торгівлі робили її можливою під час війни. Уже Стародавньому Єгипту був відомий принцип захисту цивільного населення під час військових дій: «щоб ніхто не відбирав хліба і сандалій у подорожнього, так, щоб ніхто не відбирав одягу ні в одному поселенні, так, щоб ніхто не відбирав ні єдиної кози у жодної людини» [568, с. 6].

Головною ж ідеологією середньовіччя було християнство, яке втрачає першопочатковий дух пацифізму та ненасилля і набуває релігійного забарвлення, що проявляється в концепції справедливої війни, війни між світською та церковною владою (війна як засіб досягнення миру). Церква отримує право захищати себе силою зброї та паралельно робить перші кроки до обмеження засобів і методів війни.

Найдавніші правові основи регулювання міжнародних відносин були закладені якраз у сфері регулювання договорів, хоча їм передувало регулювання за допомогою звичаїв. Як стверджує А.М. Талалаєв, «перші міжнародні договори з’явилися в 3-му тис. до н.е. у відносинах між рабовласницькими державами Сходу: в Шумері, Еламі, Аркаді, Лагаші» [516].

Як і в сучасному світі, міжнародні договори регулювали різні питання суспільних відносин, однак характерним для того часу було узгодження саме питань військових союзів, співробітництво у мирний час, колективні репресалії і санкції щодо порушників. Більшість цих договорів були двосторонніми, проте тому часу відомі і багатосторонні договори, наприклад, у Стародавньому Китаї, де існувало кілька країн, намагалися такими договорами створити унітарні імперії з єдиною системою правового регулювання. Для договірного права цього періоду характерні нерівноправні (васальні) угоди, які, щоправда, мали

форму односторонніх актів. Але таке явище зникає у наступних періодах становлення міжнародного права із утвердженням принципу рівності сторін міжнародного договору.

І, як слушно зауважив Г. Тункін, римляни вважали, що «слово, дане навіть ворогові, повинно дотримуватися». Вони ж є авторами формули pacta sunt servanda (договори повинні виконуватися), яка досі існує як загальновизнані норми міжнародного права [366, с. 27].

У період глосаторів знаходимо такі зачатки: 1) принцип мирного вирішення спорів у договорах про перемир'я та про союзи; 2) принципи недоторканності послів, яких називали secure sunt, тобто мовчазна гарантія безпеки як у мирний, так і у воєнний час; 3) перші принципи морського, посольського права, права війни, договірного права, інституту відповідальності.

Найрозвиненішими інститутами міжнародного права був інститут війни, де можна знайти принципи оголошення війни, принцип обміну військовополоненими, принцип мирного вирішення військовий конфліктів, принцип постлімінія (усунення пост військових наслідків), принцип заборони віроломства та ін.

Війна і мир – ці два полюси завжди були центром уваги людства, їх досліджували богослови, філософи, політологи, юристи. Ідеєю вічного миру (принцип миру, мирного співіснування, мирного вирішення спорів) можна знайти у практиці Стародавнього Китаю, Індії, Античній Греції, Римі та інших центрах нашої планети. Однак із появою рівних, суверенних держав це питання починається трактуватися з іншого погляду. Як показує історія, розвиток міжнародного права – це процес звуження кола питань, які вирішуються силою. Ще Кант зауважував, що завершенням правового розвитку людства має настати «вічний мир». Принцип мирного вирішення спорів сягає корінням докласичного періоду міжнародного права, проте сама ідея миру знаходить своє остаточне визнання та закріплення у статуті ООН у вигляді принципу заборони застосування та погрози силою, який також тісно пов'язаний із принципом мирного вирішення спорів. Пройшовши значний історичний період

становлення від регулювання у стародавніх відносинах до моменту закріплення у Статуті ООН (обом принципам приблизно 17 століть), у процесі їх правового розвитку, почався, на нашу думку, новий відлік часу. Якщо людству знадобилося 17 ст. для визнання заборони війн на позитивному рівні, то навряд чи одного століття достатньо для повного забезпечення їх виконання і гарантування на практиці та остаточного закріплення правосвідомості людства.

У період історичної трансформації міжнародного права із стародавнього у середньовічне міжнародно-правові принципи, що пройшли практичне випробування, стали домінувати у міжнародно-правовому регулюванні, активно застосовували принцип незастосування сили, невтручання, нейтралітету, недоторканності офіційних представників, непорушності договору…. Отже, можна з упевненістю констатувати, що докласичне міжнародне право має античну основу, а система римського jus gentium виділяється у період пізньої античності та раннього середньовіччя як фактор змін і трансформації стародавнього міжнародного права у середньовічне. Характерною рисою середньовічних принципів міжнародного права є їх нечітка публічноправова чи приватноправова сутність. Основою міжнародно-правової трансформації стають античні імперативні принципи, загальні принципи права, що стали спільними правовими цінностями різних народів. Комплекс імперативних принципів jus cogens, як основа міжнародно-правового регулювання, був перенесений із античної практики і став основою, базисом середньовічного міжнародного права.

Цей фактор характеризує принципи міжнародного права як феномен історичний та безперервний. Принципи jus gentium періоду раннього середньовіччя закладені античними країнами як каркас у міжнародному праві було перенесено у середньовіччя. Такий процес трансформації захопив практично усі світові центри з урахуванням специфіки міжнародного права регіонів і в подальшому вплинув на формування універсального міжнародного права.

Правове регулювання міжнародних відносин стародавнього періоду та

періоду середньовіччя базувалося на значній кількості відповідних принципів. Наявність такої великої кількості принципів для регулювання найдавніших міжнародних відносин пояснюється їх найбільшою важливістю та суспільною необхідністю. Система міжнародного права цього періоду створюється перш за все на загальних принципах права, що знайшли своє закріплення у сучасному праві, зокрема на принципах справедливості, гуманності, захисту прав людини, рівності перед законом, і загальних принципах міжнародного права, які «дожили» до сучасності, наприклад, принцип мирного вирішення спорів, принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, непорушності кордонів, які отримали своє нормативне визнання в сучасних універсальних міжнародно-правових актах. Незважаючи на відсутність системи міжнародного права, з'являються та утверджуються майбутні галузеві принципи міжнародного права: визнання, взаємність, ввічливість, найбільше сприяння, національний режим, свобода відкритого моря, що стануть основою для формування основних інститутів, а пізніше і галузей сучасного міжнародного права. Особливого значення серед т.зв. галузевих принципів набувають прототипи принципів гуманітарного права. Ознаменувавшись періодом права війни, докласичне міжнародне право формує потужний базис міжнародно-правового регулювання військових конфліктів, сприяє появі принципів мирного вирішення спорів, оголошення війни, обмеження засобів ведення війни. Принципи субординації, гостинності, еквівалентності, принципи справедливої війни так і залишилися історичними принципами докласичного періоду міжнародного права, але внаслідок історичної трансформації відродились у відповідних принципах координації, найбільшого сприяння та національного режиму, взаємності, принципі рівності, гуманізму.

1.4.3. Принципи докласичного міжнародного права як галузеформуючі витоки (засади формування галузей)

Формування системи міжнародного права, як і будь-якої іншої системи,

відбувається закономірно, шляхом їх розвитку як цілісного організму. Отже, міжнародне право як цілісна система – це продукт, зумовлений історичним розвитком. Стародавньому світу ще не була відома єдина система міжнародного права, ні поділ його норм на галузі, тому перш ніж стати універсальним, міжнародне право розвивається в окремих регіонах рабовласницького світу (Дворіччя і Єгипет, Індія та Китай, Стародавня Греція та Рим). Та водночас, незважаючи на значну віддаленість міжнародних центрів рабовласницького суспільства один від одного, привертає увагу однаковість ряду принципів міжнародного права. Необхідність регулювання та стабілізації відносин між суверенними суспільними утвореннями докласичного періоду стала першопричиною виникнення та прогресивного розвитку галузей – прототипів сучасного торговельного, дипломатичного, морського права, гуманітарного права та права міжнародних договорів. Ряд інститутів міжнародного права, що зародилися ще в стародавньому періоді (це стосується інституту міжнародних договорів, інституту війни, інституту недоторканності та привілеїв), пройшовши перевірку часом, значно трансформовані, проте увійшли до цілісної системи сучасного міжнародного права. Як слушно зазначає Д. Фельдман, особливу роль у формуванні цілісної системи міжнародного права «займають основні принципи міжнародного права та інші норми jus cogens, що складають нібито основу усієї системи міжнародного права… найважливіші принципи і формують нові галузі та інститути, які викликані революційними процесами» [554, с. 100-101]. Саме принципи як основоположні норми, що пройшли перевірку часом, стають центром та основою, навколо яких формуються інститути, пізніше галузі, а насамкінець – цілісна система міжнародного права.

Отже, перші галузеутворювальні принципи міжнародного права були покликані пов’язати різні суспільні співтовариства з метою можливого мирного співіснування між ними.

Період феодального середньовічного типу вимагає від міжнародного регулювання характеру системності, а тому в цей період у процесі

трансформації стародавнього міжнародного права у середньовіччі на рівні інститутів і перших галузевих витоків починає формуватися стабільна, хоча і нерівномірна за часом і формами, система.

Зауважимо, що в процесі трансформації основні системоутворювальні елементи, насамперед імперативні принципи, загальні принципи права, як найбільш загальні для міжнародно-правової системи, зазнають найменших змін.

Період раннього Середньовіччя характеризується об'єднанням кількох міжнародно-правових інститутів на основі базисного принципу у певну єдність, що є свідченням початкового формування галузей міжнародного права, зокрема: посольського, торговельного, морського, права міжнародних договорів і права війни.

Система міжнародного права у його класичному розумінні в середні віки лише проходить своє становлення. Єдиної думки щодо формування галузей міжнародного права ще не існує: одні автори відкидають їх наявність [147, с. 26], інші – підтверджують [76, с. 214-215], а прибічники третього підходу вважають, що в цей період формуються лише зародки сучасних галузей міжнародного права [554, с. 15].

Саме періоду Середньовіччя ми завдячуємо поділ міжнародного права на право війни і миру, проте, ведучи мову про такий поділ, Г. Гроцій мав на увазі «його теоретичну, наукову систематизацію, а не розмежування на окремі галузі»[1].

Перші кроки до виділення науки міжнародного права були зроблені в період абсолютизму і розкладу феодалізму. Гуго Гроцій подав систематизоване викладення міжнародного права як особливої галузі права, що діє і під час миру, і під час війни. Ним дослідник розробив закони і звичаї війни, в тому числі принцип недоторканності приватної власності під час війни, гуманітарні норми відносно військовополонених і поранених, покарання за злочини на війні. В епоху феодалізму виникли такі нові поняття, як суверенітет, відкрите

[1] Див.: [111]

море, військова контрабанда, з’явилися постійні посольства і консульства, нові види договорів [366, с. 34-35].

Як стверджує О. Буткевич, «утвердження практично всіх відомих галузей середньовічного міжнародного права відбулося в XIII-XV ст. І лише на етапі абсолютизму завершується міжгалузева специфікація… всі галузі перейшли в класичне міжнародне право» [64, с. 375].

Характерною рисою формування системи міжнародного права в середні віки є перехід від політико-правового та релігійного елементів до суто міжнародно-правового формування галузей, «в основу яких було покладено певний принцип: у праві міжнародних договорів – принцип pacta sunt servanda; у посольському праві – принцип дипломатичної недоторканості; у морському праві – принцип свободи відкритого моря» [64, с. 375]; у торговельному праві – принцип взаємності, у праві війни – принцип справедливої війни.

Усі вказані принципи покладені в основу середньовічних галузей як фундаментальні, основоположні ідеї, які знайшли своє подальше закріплення в класичному сучасному міжнародному праві, однак їх підвалини сягають ще часів стародавнього міжнародного права. Здатність принципів міжнародного права до історичної трансформації призводить до утвердження їх в ролі основоположного імперативного принципу та зв’язувальної фундаментальної основи для перших галузей міжнародного права. Такі риси принципів, як базисність і звичаєвість, утверджуються в середні віки.

Принципи дипломатичної недоторканості, які були визнані у часи середньовіччя практично усіма країнами світу, разом із основоположним принципом торгівельного права – взаємності, заклали міжнародно-правові фундамент блоку права миру.

Принцип свободи відкритого моря акумулює остаточне закріплення та міжнародне визнання в ролі галузевої норми імперативного характеру у другій половині XVIII століття [393, с. 30]. Одночасно з’являється похідний від нього специфічний принцип свободи рибальства у відкритому морі.

Принцип заборони піратства та боротьби з ним стає ще одним галузевим

принципом міжнародного морського права, яке єдине мало галузеві кодифікації. Найвпливовішим на європейському континенті був античний грецький Родоський кодекс, що кодифікував морські звичаї середземноморського регіону III-II ст.. до н.е. Крім того, міжнародно-правове регулювання морських відносин містилося в численних масштабних договорах та угодах. Отже, у часи середньовіччя на здобутках стародавнього світу міжнародне морське право майже в остаточно сформованому стані перейшло до класичного міжнародного права.

У середні віки формується поняття територіальне море, відносно якого склалася звичаєва норма, що пізніше стає загальновизнаною і отримує договірне закріплення, згідно з яким ширина територіальних вод складає три морських милі (т.з. право гарматного пострілу). Символічно назва пояснювала межу влади держави там, де закінчується реальна сила її зброї. Цікавий той факт, що цей принцип виник у римському праві середніх віків на приватно-правових засадах, а саме: dominium maris – право власності прибережних держав. Як вище ми вже довели, ще стародавньому світу стає відомим інститут берегового права, за яким, наприклад, у Дігестах Юстиніана океан вважався надбанням усіх народів за принципом відкритого моря, однак майно, постраждалого від аварії судна, ставало власністю берегової держави (вже в середні віки захищали права законних спадкоємців власників майна: «На усьому узбережжі Данії, Сконії та інших областей Датського королівства будь-які залишки корабельної аварії, знайдені на березі, чи уламки корабля чи якась інша знахідка, оголошувалися такими, що належать їм (законним спадкоємцям)» [569, с. 591]. Принцип відкритого моря, як основоположний принцип цього інституту, означав також право проходу для союзних держав, учасниць міжнародного договору.

Необхідність державоподібних утворень у контактах назовні, що мали на меті економічний, політичний та культурний розвиток, установлювали правила допуску на територію один одного. Через це виникають та утверджуються правила-принципи встановлення, визнання, зміни та дотримання кордонів і

статусу території, що складають першооснову для утвердження принципу територіальної цілісності (uti possidetis ita possidcatis (володій тим, що маєш) в рамках інституту території, яка набуває найбільшого розвитку в рамках міжнародного права того часу.

Міжнародне договірне право стало найбільш структурованою, складною галуззю, яка поділяється на інститути, підінститути, має галузеві принципи, серед яких основний – базисний, що сягає стародавніх часів – pacta sunt servanda, принцип сумлінного виконання зобов'язань, який є фундаментальним для системи міжнародного права в цілому. У середньовіччі остаточно закріплюється і набуває додаткових гарантій принцип pucta sunt servanda, спочатку як принцип інституту права міжнародних договорів, а потім як галузевий принцип договірного міжнародного права.

Торговельне право в середньовіччі, як галузь між народного права, характеризується меншою структурованістю і навіть несистематизованістю. Втім, базові принципи торговельного права зазнають найменших змін в порівнянні з іншими комплексами норм чи інститутів. Ключовим принципом стає принцип взаємності, або правової еквівалентності, що сягає історично у стародавній період як базовий принцип міжнародного співробітництва. Найчастіше своє закріплення принцип знаходить у звичаєвій основі, проте все частіше згадується в «рішеннях комерційних судів європейських країн у міжнародних торговельних справах»[1], а із розвитком міст норми торговельного права інкорпоруються у муніципальне право.

Однією з найрозвиненіших стає галузь права війни, яка набуває ознак основоположних принципів права – справедливості і гуманності. Загалом основу галузі складає принцип справедливої війни. Утвердження в цьому періоді основних принципів правового регулювання забезпечувало ефективне вирішення найбільш суперечливих питань міжнародних відносин, що також може вважатися закладенням основ сучасного принципу мирного вирішення спорів. Так, у Стародавньому Єгипті перевага війні надавалася миру: «Не будь

[1] Див.: [748, с. 32-78].

жорстоким у своїх діяннях, цар! Мир благотворніший за битву! Дай нам дихати» [568, с. 35-36].

Неминучі війни також передбачали правове регулювання, тому в цей період було закладено основи правового статусу представників ворожої сторони, мирного населення, правове регулювання договірного вирішення військового конфлікту, що стали безперечними принципами сучасного міжнародного гуманітарного права.

Отже, вже на етапі середньовічних міжнародних відносин виникає необхідність упорядкування норм, урегулювання найбільш потрібних відносини міжнародного співіснування людства. Описані основні принципи міжнародного права стали центральним каталізатором, системоутворювальним фактором формування і цілісної системи норм міжнародного права середньовіччя та майбутнім правовим каркасом сучасної системи міжнародного права. Саме принципи визнавалися суб'єктами середньовічного міжнародного права як основним, найбільш ефективним засобом регулювання життєво необхідних суспільних відносин, як норми, що перш за все позбавлялися ознак регіоналізму і мали найбільш суворі засоби забезпечення їх виконання та гарантували стабільне регулювання зовнішніх публічно-правових відносин.

1.4.4. Гарантії застосування принципів докласичного періоду міжнародного права

Проблема обов'язковості норм міжнародного права виникає поряд зі становленням міжнародно-правових норм. Ще з початку становлення міжнародного права у стародавній період найбільше уваги в міжнародному правотворенні приділялося гарантіям дотримання найосновніших норм, що регулювали життєво необхідні відносини міжнародного співіснування різних суб'єктів міжнародного права. Інститут відповідальності в стародавньому міжнародному праві був тісно пов'язаний із природно-правовими поглядами, адже первісне поняття «табу» – це протиправне діяння (грішне), порушення

якого приводить до надприродного покарання. Це поняття релігійного походження стало підґрунтям для сучасних понять злочину, протиправного діяння, відповідальності, санкцій. Божественне походження міжнародного права стародавнього світу пояснювало непорушність принципів міжнародного співіснування.

Раннє становлення принципу відповідальності за порушення міжнародних зобов'язань сприяло утвердженню основних принципів міжнародного права як основоположних норм, ефективності механізму його регулювання. Саме тому питання відповідальності вводились у тексти міжнародних актів і були тісно пов'язані з релігійними нормами та стандартами.

Основною гарантією застосування принципів було закріплення суворої міжнародно-правової відповідальності, яка розглядається як інститут міжнародного права і як принцип. «Міжнародному праву здавна відомий такий загальний принцип, відповідно до якого завдана шкода повинна бути компенсована. Своєрідною гарантією дотримання цього принципу є інший принцип – відповідальності за завдану шкоду або відмова покривати її» [281, с. 5].

Міжнародні договори того періоду передбачали конкретні й чіткі норми про відповідальність за його порушення, містили точні санкції. Зауважимо, що така характерна риса договорів докласичного періоду, непритаманна, на жаль, сучасним міжнародним договорам. Для вирішення сучасних міжнародних спорів суддям часто доводиться вдаватися до різних аналогій, шукати врегулювання за межами міжнародного права, в таких сферах, як справедливість, загальні принципи права і т.д., внаслідок нечіткості визначення відповідальності та санкцій.

У давній період, тобто ще з первіснообщинних часів у суспільстві переважали моральні санкції, хоча в ролі міжнародної відповідальності виступали й військові репресалії, колективна відповідальність, відшкодування збитків, сатисфакція, штраф та інше. Як правило, відповідальність наступала за порушення звичаїв, які вважалися священними, а тому санкції передбачалися у

вигляді ритуалів, тобто ритуальні санкції.

Моральні санкції того періоду були більш ефективними та дієвими, а тому вже на ранніх етапах народи відмовились від кровної помсти і замінюють її матеріальними, фінансовими формами (штраф, грошовий викуп).

У давній період також складається принцип невідворотності відповідальності за скоєне правопорушення або злочин, який закріплюється в міжнародних договорах, пізніше він стане ключовим принципом інституту відповідальності сучасного міжнародного права.

Важливим засобом забезпечення міжнародних зобов'язань давнього періоду був принцип таліону. Зазначимо, що цей принцип обмеження покарання компенсацією за порушення, яке було скоєне, тобто в основі принципу таліону також закладено ідею еквівалентності – відповідність покарання скоєному злочину, а також ідея гуманності покарання. Принцип таліону в сучасному міжнародному праві згадується як пережиток у вигляді контрзаходів на підставі кількісної пропорційності у праві міжнародної відповідальності *summumjus summa injuria*.

Однак тут зауважимо, що табу – це перш за все попередження від порушення, тобто заборона діяти протиправно. Що ж до таліону, то у міжнародних відносинах цей принцип мав свої характерні риси. Зокрема, з метою попередження міжнародних конфліктів цей принцип обмежувався правилами правової еквівалентності, відповідності та співрозмірності. Єгиптяни одні з перших вимагали справедливості міжнародної відповідальності, що втілювалося у принципі взаємності і правової еквівалентності у своїх договорах, які з часом запозичувалися іншими народами.

На ранніх етапах історії розвитку людства пояснення виникнення та існування права взагалі, і міжнародного зокрема, існувало у формі міфу і мало яскраво виражений релігійних характер. Це виражалося і в тому, що санкції за порушення права мали сакральний характер, а їх виконавцями і гарантами виконання виступали самі боги. Підстави відповідальності часто виводилися з

принципу взаємності і справедливості або правової відповідності: «Воістину поганий я! Хай буду я покараний відповідно до злочину… (вставка наша – СЗ: порушення принципів міжнародного права отримувало релігійне забарвлення у формі гріха) … Нехай буде очищений слуга твій від гріхів, нехай буде взяте майно моє в скарбницю твою у вигляді золота, різних дорогоцінних каменів і найкращих коней на відшкодування за все» [568, с. 42]. Втім, гріхом визнавалося порушення принципу сумлінного виконання договору в Стародавньому Вавилоні: «Те, що ви стали на сторону мого супостата, то це все одно, що встановити податки на самих себе і гріх стосовно договору перед богом» [568, с. 75].

Значно вплинула на забезпечення, гарантування застосування принципів докласичного періоду діяльність оракулів і жерців. Наприклад, у Стародавньому Єгипті жерці виступали гарантами дотримання принципу надання притулку: «Якщо ж утікач із країни Метанне [втече, в країну Хатті прийде], то цар країни Хатті його не схопить і не видасть, оракул бога Шамаша міста Арінни не [дозволяє такого]!» [568, с. 91], що невпинно проявлялося на правопізнанні народів. Існування та успішне функціонування таких інституцій міжнародного характеру, як оракули, є ще одним підтвердженням наявності релігійного характеру міжнародного права того часу. Оракули виносили рішення з міжнародних справ, виступали в ролі міжнародних суддів чи арбітрів, відігравали важливу роль у забезпеченні системи балансу міжнародних сил шляхом забезпечення виконання міжнародно-правових норм і принципів. Так, у Стародавній Греції «Керкірці виявляли бажання передати питання на вирішення Дельфійського оракула, тільки б не доводити справу до війни» [568, с. 194].

На забезпечення загальних принципів міжнародного права були спрямовані норми, що передбачали найжорсткіші покарання (військові репресалії, колективна відповідальність усього окремого соціального утворення). Зокрема, у Стародавній Греції наслідком порушення міжнародного зобов’язання між релігійно-політичними об’єднаннями амфіктоніями могло

бути підставою для оголошення священної війни. Така практика в сучасному міжнародному праві не підтримується, хоча основна ідея необхідності чітких гарантій актуальна і сьогодні.

Природно-правовий характер права у названий період здійснив основний вплив на правове регулювання відносин відповідальності. Зокрема, порушення та його негативні наслідки мали надприродне (божественне) походження, а норми моралі – значний вплив і виявились більш ефективними за фізичний примус. Релігія виступила основним джерелом і гарантом забезпечення виконання загальних принципів міжнародного права. Так, гарантом і виконавцем міжнародних договорів і принципу pacta sunt servanda стародавніх часів виступали самі Боги: «у знаменитому договорі царя Хетти Хаттушила та Рамзеса II ідеться про те, що слова договору будуть виконані 1000 богами чоловічих і жіночих Хетти у відношенні до 1000 богів чоловічих і жіночих Єгипту» [576, с. 50]. В Елладі санкцією вважався гнів богів і держави були змушені діяти у певний спосіб, навіть стосовно тих, кого вони вважали ворогами.

У Середні віки особливої ролі у гарантуванні норм міжнародного права набуває церква. Вона намагається встановити єдність всезагального права для всіх народів, єдина віра та єдине божественне право мало стати гарантом для прав різних народів. Найперше церква виступає гарантом дотримання принципу pacta sunt servanda: «Дотримання договорів – це служіння Богові, а порушення його – це результат нечистої сили…на думку Людовика XI, Папа є найліпшим гарантом міжнародних договорів» [576, с. 118-119]. Для забезпечення виконання принципу мирного вирішення спорів звертаються за посередництвом до церковних судів, за порушення миру винних карають відлученням від церкви, позбавляють права причастя та погребіння.

Важливе значення для забезпечення принципів міжнародного права відігравали постанови соборів у середньовічній Європі. Так, для забезпечення принципу мирного співіснування такі постанови містили детальні правила про дотримання непорушного миру, недотримання яких передбачали тяжкі

покарання, в тому числі майнові і тілесні: «кожній людині… можна ходити вільно без зброї; викрадачів чи захопників чужого майна по всій строгості закону або позбавляти маєтку, або піддавати найтяжчим тілесним покаранням» [569, с. 293].

З розвитком стародавніх вождівств і держав, право, встановлене урядом, отримує філософське обґрунтування, оголошується суспільно необхідним для загального блага, а його дотримання гарантується не тільки погрозою фізичних, а й моральних санкцій, найчастіше прокляттям: «І ти Саттівасса, разом з країною твоєю, – без (того, щоб вам) були послані милість і спокій, серед синів (народу) твого хуррі нехай він також загине! Земля нехай замерзне, і ви нехай будете вирвані з коренем! … Нехай ви (у всі ці біди) пірнете і не випливете! Ти, Саттівасса, і люди хуррі – для тисячі богів воістину ворогами ви будете, нехай схоплять вони вас!» [568, с. 92].

Однією з гарантій застосування принципів докласичного періоду був колективний характер міжнародно-правової відповідальності: «усе населення могло бути знищене разом зі своїм главою, якщо останній скоїв серйозне порушення» [649, с. 33]. Військові репресалії, що походять із принципу колективної відповідальності, могли застосовуватись до усього народу. Зокрема, в римському праві середніх віків знаходимо підтвердження застосування покарання як поголовне побиття ворожого населення, або у середньовічних норманів відповідальність за порушення норм міжнародного права несло усе населення: «Князь Роберт виступив проти Бурундзія, а граф Гоффрід прийшов і сильним військом на кораблях, і після завзятої та жорсткої битви захопив Мабрику і повністю знищив осаджених» [569, с. 164].

Символічне зазначення в міжнародних договорах принципу колективної відповідальності сторін за їх порушення в умовах, коли формально сторонами міжнародних договорів були правителі держав, сприяв усвідомленню самих держав як суб'єктів міжнародного права. Так, у стародавньому світі військові походи проти сусідніх держав могли мати вмотивування відповідальності за порушення принципу визнання суб’єкта міжнародного права в рамках

пірамідальної системи міжнародних відносин, непідкорені суб'єкти каралися захопленням чи навіть знищенням. Цар Дарій у Стародавньому Вавилоні проголошував: «Країна, що називається Маргіаною, відлучилася від мене.. Іди і розбий військо, яке не визнає мене» [568, с. 118].

Військові репресалії як вид міжнародно-правової відповідальності за порушення принципу правил ведення війни були закладені в основі докласичної доктрини правомірної війни, яка пізніше закріпилася у праві війни, хоча у період середньовіччя дія інституту міжнародних репресалій поділила держави на два регіони: ті, що не визнавали (середземноморські італійські міста, республіки та їх договірні контрагенти) та ті, що застосовували (морські держави західноєвропейського, скандинавського та ін. регіонів).

Військові санкції вважалися головним видом і складовою міжнародної відповідальності. У римлян військовополонені ставали рабами ніби як покарання за несправедливо запроваджену війну, при цьому рабство виправдовувалося як добро, яке є злом, проте спрямоване на подолання зла, а тому є меншим злом. Крім того, гарантією угод між ворожими сторонами слугував інститут заручництва. Наприклад, у Стародавній Вавілонії у випадку протиріч між сторонами у заручниках могли утримувати навіть дипломатичних представників.

Інститут військових репресалій був одним із найжорстокіших засобів забезпечення виконання міжнародних зобов'язань. Найбільша частина війн стародавнього періоду являла собою акти репресалій проти держав-порушників міжнародних угод та інших зобов'язань. Як правило, такі каральні походи відрізнялися від завойовницьких війн особливою жорстокістю та негуманним поводженням із ворогами, військовополоненими.

Основна ідея покладена в основу Гаазьких конвенцій про те, що війна не є справою винятково сторін військового конфлікту, сьогодні відома як норма-принцип мирного вирішення спорів, що набула характеру erga omnes, була відома ще в стародавньому світі. При цьому варто згадати звернення родоських послів у 205 році до н.е. із переконання припинити війну із Пилипом

Македонським, указуючи на те, що вітром вогонь, що застосовувався у військових діях безрозсудно, розповсюджується як на самого винуватця, так і на межуючі народи[1]. Отже, для забезпечення виконання норм стародавнього міжнародного права широко використовувались посередництво та добрі послуги bona fides, які у праві війни набували особливого значення, а в сучасному міжнародному праві міцно закріпилися та гарантуються зобов'язаннями erga omnes, зокрема принцип заборони агресії. У ролі заступників могли виступати сусідні країни. Так, у Стародавній Греції «мессенці – колишні ілоти – після поразки в третій Мессенській війні знайшли притулок у Навпакте під заступництвом Афін» [568, с. 201]. У середні віки такі гарантії мирного вирішення спору в особі третьої сторони почалися письмово фіксуватися, наприклад, таким гарантом виступив імператор Священної Римської імперії Оттон IV: «під заступництвом нашої влади ми підтверджуємо вищезгадане примирення у спорі між Ризьким єпископом та браттями Воїнства Христового, а також підтверджуємо цим браттям право на вільне володіння іншими землями… і щоб ніхто в майбутньому цьому зловмисно не міг перешкодити, і щоб наше підтвердження залишалося твердим і незмінним перед усіма, ми наказали скріпити цей лист цією нашою печаткою» [569, с. 350].

Уже у міжплемінний період закладаються ідеї всезагального миру як ідеал життя примітивних об'єднань. Так, для забезпечення мирного співіснування племен укладаються мирні угоди (на давньому сході в договори вносилися положення про вічний мир: «… земля єгипетська разом із землею хетською будуть у мирі і братстві, подібно до нас, навіки, і не буди ворожості між ними навіки»[2]), утворюються мирні союзи та ліги миру, які виступають гарантами й утримувачами насилля між племенами. Органи таких союзів виступали примирителями та посередниками у міжплемінних відносинах, за порушення миру наступало виключення із такого союзу. Також ці утворення виступали як

[1] Детальніше див.: [576, С. 18-19].
[2] Договір між Рамсесом II та правителем Єгипту [568, с. 37].

гаранти мирного співіснування та принципу дипломатичного захисту представників, вони були відомі у Стародавній Греції, наприклад, Делосський та Афінський морські союзи [568, с. 187], утворення союзів під час Пелопоннеської війни [568, с. 200].

Гарантіями дотримання принципу територіальної цілісності, а відповідно принципу мирного співіснування, могли виступати міжнародні договори про встановлення кордонів і навіть заповіти державовладців, як це мало місце у середньовічній франкській державі, про що сказано у заповіті Карла Великого: «після його смерті необхідно розділити імперію між своїми трьома синами… так кожен буде задоволений своєю частиною і згідно з нашими приписами з божою поміччю намагатися захистити кордони свого королівства, які межують з кордонами чужоземних народів і оберігати мир і взаєморозуміння з братом» [569, с. 226]. У ролі гарантії дотримання принципу недоторканності кордонів сторони могли давати одна одній взаємні клятви, які вважалися священними: «Караіндаш, цар країни Уардуніаш, і Ашшур-бел-нішешу, цар країни Ашшур, уклали між собою взаємний договір і дали взаємну клятву про цей кордон».

Також у зазначений період формується принцип непорушності правових принципів і загального визнання принципу pucta sunt servanda, забезпечення виконання якого здійснювалося усіма можливими тому суспільству засобами: релігія, міфологія, мораль, ритуали та церемонії, доктрина. Зокрема, укладання договорів супроводжувалися складними формулами клятв і процедурами укладання, що мали на меті залякати контрагентів і унеможливити порушення взятих на себе зобов’язань. Особливого значення в ролі таких гарантій були обіцянки авторитетних перед богами осіб, наприклад, на давньому сході про обіцянки царя Суппіліума говорили: «А Сонце Суппілуліумас, великий цар, цар країни Хатті, герой, улюбленець Бога Бурі, – боги знають: слово, що з рота його вийшло, назад не вернеться!» [568, с. 94]. А в Стародавній Греції відомим було твердження: «Слово, як сталь, незаперечуване» [568, с. 179].

Для забезпечення принципу pucta sunt servanda сторони зверталися до богів

(інвокація) із закликом гарантувати його виконання. Так, у договорі Суппіліумаса із Саттівассою проголошувалося: «І хто перед Богом Бурі, господином відплати міста Кахата, цю таблицю змінить і в тайне місце покладе, або розб'є, або слово в таблиці змінить, за цим договором ми богів тайни, і богів, які панове клятви, закличемо. Боги неба і Боги землі, – нехай вони на це слово договору підійдуть, нехай вони його почують і нехай свідками будуть» [568, с. 91-92]. Іноді процедура укладання міжнародних договорів завершувалась зведенням храмів на честь богів чи жертвоприношеннями. Вважалося, що за порушення даних сторонами клятв наставала божа кара: «І ці боги, які панове кляви, нехай накладуть на вас рабство і злидні. А ти, Саттівасса, – нехай вони твій престол перекинуть!... якщо ми цього договору і клятви не дотримаємося, то нехай боги, панове клятви, нас знищать» [568, с. 92, 97].

У ролі засобів забезпечення принципу сумлінного виконання договорів відбувалася видача заручників, сплата дані чи гарантії третіх держав. Для більшої гарантії виконання міжнародних зобов'язань у заручники захоплювали дітей чи близьких родичів правителя, особливо характерно це було для Індії. Не менш розповсюдженою гарантією виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань було укладання династичних шлюбів, обмін подарунками. Це свідчило про те, що виконання зобов'язань було не тільки обов'язковим, а й почесним для правителя та його нащадків. Усі згадані історичні факти вказують на формування принципу сумлінного виконання зобов'язань і дотримання основоположних норм міжнародного права усіма можливими, а іноді і жорстокими засобами основних правил міжнародного співробітництва.

Мирне зближення перших людських об'єднань – кланів, племен, в основі яких, як правило, був принцип кровної спорідненості (тотемізм), відбувався завдяки міжплемінним шлюбам, які зазвичай фіксувалися особливими угодами, що набували ознак звичаїв. Такі шлюби були під захистом та охороною комплексу норм, спільних та обов'язкових для комплексу кланів і виступали гарантією їх мирного співіснування.

Інститут династичних шлюбів відігравав важливу роль у забезпеченні принципу сумлінного виконання міжнародних договорів і принципу мирного співіснування. Причому такі шлюби слугували як засобом попередження війни між суб'єктами: «хіба ти не шукав братства і дружби, коли писав про шлюб, щоб ми поріднилися між собою? І я тому ж, заради братства і дружби, щоб ми поріднилися між собою, написав тобі про шлюб? Брат мій, чому ти не послав мені жодної жінки?» [568, с. 52], так і для забезпечення виконання мирних договорів, наприклад, союзний договір між Хаттусилисом III і єгипетським фараоном Рамсесом II був закріплений одруженням Рамсеса з донькою хетського царя [568, с. 37]. Така гарантія зберігається і у середні віки, зокрема у листі Теодориха Великого до Холдвіга (початок VI ст.) йдеться, що «королі вступають в родинність для того, щоб нації, розділені між собою, могли мати одну волю, і щоб завдяки цим узам, як провідником злагоди, об'єднувались думки народів» [569, с. 24-25]. Гарантією дотримання принципів сумлінного виконання договорів для мирного співіснування могли бути й інші родинні зв'язки між сторонами, зокрема в Стародавньому Китаї при укладенні мирного договору між Лю і Гао-ди, заснованого на родинних зв'язках, закріплювалось: «Найпріоритетніше підтримувати мир, заснований на родинності» [568, с. 138-139].

Характерною рисою забезпечення застосування принципів докласичного міжнародного права є закріплення найсуворішого покарання за порушення основоположних принципів суспільного життя, перш за все це стосувалося порушення принципу добросовісного виконання зобов'язань.

Суворими гарантіями забезпечувалось виконання принципу недоторканості дипломатичних представників, їх функціонального імунітету. «Порушення принципу недоторканності послів і посланців суворо каралося і могло призвести до відшкодування збитків, незалежно від того, чи перебувають сторони у стані війни» [756, с. 147]. Пізніше порушення цього принципу могло потягнути розірвання відносин і навіть розглядатися як акт оголошення війни. Так, у середньовічному Римі « … сенони, вже не маючи рідних місць, куди б

вони могли втекти, роздратовані усім, що відбувається, напали на Домітія і загинули у великій кількості. Нарешті ж вони у божевіллі знищили самі себе. Таке було покарання, понесене сенонами за протизаконня у ставленні до послів» [569, с. 331].

При порушенні принципу недоторканності торговельного представника діяв принцип об'єктивної відповідальності, тобто відповідно із тим, чия це територія. За згаданим звичаєм за напади на торговельних представників чи їхні каравани грабіжників, піратів, банд відповідальність несла держава, на території якої було скоєно напад, незалежно чи була ця держава кінцевим пунктом делегації. У середні віки варварське право передбачає посилення грошового відшкодування за вбивства послів.

Заступництво як засіб і гарантія були відомі ще у міжплемінних відносинах. Спочатку для надання гарантій недоторканності іноземців виступали патрони, господарі – члени племені (такі відносини, наприклад, урегульовувалися звичаєвими нормами африканських племен, звичаями стародавніх германських племен). Пізніше заступництво, як гарантія забезпечення виконання правил інституту гостинності набуває публічного характеру. Місцеві правителі (вожді, царі) стають на захист чужоземців, іноді надаючи останнім певні матеріальні знаки, що підтверджують їхнє знаходження під заступництвом, наприклад у в державі Кіленга (Африка) «відоме було кішонго – шматок шкіри лоба жертовної тварини, і особа, що мала такий пропуск підпадала під захист місцевого правопорядку» [576, с. 34]. Відповідальність у вигляді тілесних покарань і навіть смерть могла настати за порушення принципу гостинності. Так, під час хрестових походів християни «висували вину за смерть своїх братів, оскільки їм відмовили у гостинності, яка повинна справедливо надаватися усім тим, хто перебуває у тяжкому становищі» [569, с. 1026].

Характерні риси докласичного періоду залишили свій відбиток і на правовому регулюванні гарантій застосування загальних принципів міжнародного права вказаного періоду. Значущість відносин, що регулювалися

загальними принципами, висунула необхідність забезпечення та гарантування їх виконання, тому на першому місці у міжнародному правотворенні докласичного періоду постає питання гарантування виконання міжнародних зобов'язань. Чіткість і детальність регламентації основних положень міжнародних зобов'язань, конкретність норм про відповідальність за їх порушення стали характерними рисами й основними гарантіями забезпечення виконання основного принципу – pacta sunt servanda. Найширшими гарантіями володів саме цей принцип, забезпечення виконання якого гарантувалося релігійними клятвами при укладанні договору, оскільки відбувався обмін заручниками чи укладався династичний шлюб, а самих договорів додержувались під поручительством оракулів чи жерців, богів і храмів. Наприклад, в Елладі договори вважалися священними, святість яким надавалася підкріпленням клятвою та здійсненням обрядів релігійного характеру, порушення ж клятви передбачало розплату: «тисяча богів землі країни хетів, так само як тисяча із богів землі єгипетської – тисяча з богів землі країни хетів, рівно як тисяча з богів землі єгипетської – знищать його дім, його землю, його слуг» [568, с. 38], та покарання навіть для богів: «З договору народиться син без імені, без рук і ніг; однак, швидко літає, несеться він до того, хто порушить клятву, нищить його, його дім і його народ, а благоденствують лише нащадки того, хто свято дотримується договорів»[1]. Як і в інших випадках, способом вирішення конфліктів тут були третейські суди, виконання рішень яких гарантувалося внесення певної суми грошей, яку втрачала сторона, що відмовлялася від його виконання: «Ми, Сігізмунд, Божою милістю римський імператор, король Угорщини і Чехії і пр., проголошуємо, погоджуємо, дружньо укладаємо, вважаємо, оголошуємо і вирішуємо, і водночас шляхом цього нашого третейського рішення і дружньої постанови в цих рядках проголошуємо, що унія вічного союзного договору, укладеного…., що її не повинні порушувати ніякі суперечки, і ми бажаємо, вирішуємо і доручаємо, щоб вона була в силі вічно» [569, с. 559].

[1] Цит. за: [576, с. 79]

У Середні віки у Європі особливою гарантією забезпечення виконання принципу добросовісного виконання договорів виступає поняття лицарської честі, як клятва виконання даного слова. Таке поняття існувало і у мусульман, і в народів, які не знали інституту лицарства. Текст такої клятви, знаходимо у зверненні Цимисхія до Святослава: «Сподіваючись на провидіння, що керує всесвітом, і, підкорюючись божественним законам, ми не повинні довільно розривати миру нашого, непорушно пройденого нам від пращурів наших, між якими сам Всевишній був посередником» [576, с. 157] та в договорі стародавніх часів між царем Хаттушилем та єгипетським фараоном Рамзесом II близько 1300 р. до н.е., де свідком та гарантом договору виступав сам бог, який «… не дасть … статися ворожнечі» [401, с. 9]. Поряд у ролі гарантій застосовувались також обмін грамотами, застава частин територій чи навіть окремих міст, обмін заручниками (досить часто королівського роду). Наприклад, о. Корсика був відданий Генуєю в заставу Франції і після невиконання договору назавжди перейшов до Франції.

Зазвичай для надання більшого забезпечення виконання принципу pacta sunt servanda могли передбачатися одразу кілька гарантій: «Яка із двох договірних сторін порушить укладений договір, то нехай вразить його Юпітер так, як феціали поражають жертовну свиню! Поручилися консули, легати, квестори, військові трибуни; самі імена поручителів дійшли до нас; але якби б був укладений урочистий союзний договір, тоді нам були б відомі тільки імена двох феціалів. Оскільки укладення урочистого мирного договору було за необхідністю відкладено, то утримані в заручниках шістсот вершників; вони повинні були відповідати життям у випадку порушення зобов’язання» [569, с. 335].

І хоча ряд гарантій так і залишилися у практиці регулювання міжнародно-правових відносин цього періоду (колективна відповідальність, обмін коштовними подарунками, династичні шлюби), проте основний принцип – невідворотність відповідальності за порушення міжнародних зобов’язань – знайшов своє визнання у наступних періодах розвитку і став основним

принципом інституту відповідальності сучасного міжнародного права.

Отже, в стародавній період принципи міжнародного права мали у багато в чому релігійне забезпечення і морально-етичні гарантії, а також суто насильницькі методи – погроза силою чи війною, колективні та приватні репресалії в разі порушення договірних зобов'язань. Юридичну форму забезпечення такі гарантії отримують у середні віки із практикою застосування договорів про взаємне визнання недоторканості дипломатів, послів та торговельних представників, жеребкуванням, створенням посередницьких інститутів (арбітражних, третейських комісій, церковних судів), прийняттям внутрішньодержавних актів (указів, ордонансів) про визнання та гарантування основних принципів міжнародного права того періоду.

Якщо за відправну точку у формуванні класичних принципів міжнародного права взяти укладання Вестфальського миру 1648 року, то попередній історичний період їх появи та становлення можна назвати докласичним. У період від перших міжнародних контактів і формування та розвитку перших соціальних груп, що отримують міжнародну правосуб'єктність, зароджуються перші загальні принципи міжнародного права. Значну кількість підтверджень про їх існування (принцип взаємності, принцип еквівалентності, принципи договірного права) знаходимо у міжнародних договорах, звичаях, інших відомостях чи історичних фактах про міжнародні відносини. Їхньою основною особливістю було тісне поєднання із загальними принципами права взагалі, адже часто їх сутність не була визначена – внутрішньоправова чи міжнародноправова, що стало свідченням тісного зв'язку внутрішнього та міжнародного правового регулювання. Отже, можна із абсолютною упевненістю констатувати, що загальні принципи міжнародного права не могли не сформуватися в докласичний період міжнародного права, оскільки вже тоді існувала активна міжнародна взаємодія різних міжнародно-правових соціальних утворень (ubi societas ibi ius). Загальні принципи міжнародного права вкорінені у самій суті міжнародного права, пережили історію його розвитку, трансформування до сучасних відносин і стали його

основами, каркасом.

1.5 Загальні принципи міжнародного права у класичному міжнародному праві

Якісно нових рис принципи міжнародного права набувають у класичному періоді міжнародного права, який, як згадувалося вище, бере свій початок від закінчення Тридцятилітньої війни у Європі. Перша масштабна спроба встановити європейський правопорядок та зафіксувати підґрунтя для універсального правопорядку закладена Вестфальським конгресом 1648 року. Таку позицію, хоча й неодноголосно, підтримують багато вчених [20, с. 164; 143, с. 252; 403, с. 21]. Крім того, на думку А. Мовчана «міжнародно-правові позиції європейських держав у XVII-XVIII ст.ст. та на початку XIX ст. залишили свій відбиток на сутності принципів і норм традиційного міжнародного права» [391, с. 29].

Переломним моментом для розвитку міжнародного права стало усвідомлення усіма учасниками війни безглуздості військового вирішення суперечок і можливості їх урегулювання мирним шляхом. Така ситуація характеризувалася відсутністю аналогів мирного розв'язання міжнародних спорів у масштабах цілого регіону у попередні історичні періоди. «Ні в середні віки, ні в давнину не було жодного прецеденту, щоб представники різних держав спільно обговорювали свої справи і встановлювали порядки, обов'язкові для всіх народів» підтверджує Ф. Мартенс [358, с. 27]. Вестфальський мир утверджений завдяки двом договорам Оснабрюцькому та Мюнстерському, які закріплювали принципи європейського правопорядку, що отримали своє подальше визнання та утвердження в наступні часові періоди та міцно закріпилися в сучасному міжнародному праві. Зокрема, мова іде про суверенітет, мирне розв’язання спорів, захист прав індивідуума із захистом власності і т.ін.

Варто звернути увагу на те, що основний зміст Вестфальського миру був

оформлений у вигляді двосторонніх договорів, однак з огляду на те, що участь у мирному конгресі по їх створенню прийняло участь 16 європейських держав та інших політичних сил загалом 194 людини, які хоча і не підписували та природно не ратифікували згаданих договорів (за винятком сторін), загалом становили найбільш помітну та впливову силу тодішньої Європи. Зацікавленість суб'єктів міжнародних відносин у процесі становлення єдиного європейського правопорядку на основі єдності правового регулювання у регіоні отримало найбільш важливе значення для наступного формування системи сучасного міжнародного права. Без сумніву, у наслідках Вестфальського миру були зацікавлені так чи інакше і багато інших європейських держав, які не брали участі у його обговоренні.

Поняття *Вестфальський мир*, яке увійшло згодом у практику міжнародних відносин, передбачало не самі договори, а узагальнювало основні його епохальні постулати, які стали принциповими та ефективними регуляторами, покладеними в основу нового правопорядку в Європі і ознаменувало завершення панування права війни та вступ у дію права миру. Дана теза має важливе значення для нашого дослідження, оскільки є підтвердженням визнання основоположного принципу міжнародного права – мирного вирішення міжнародних спорів, що підтверджують § 5 статті XVII Оснабрюцького договору і відповідного йому § 115 Мюнстерського договору: «[Загальний захист миру] [§ 5] Укладений договір про мир має без обмежень залишатися в силі, і сторони договору зобов'язані дотримуватися всіх положень цього договору незалежно від їхнього віросповідання. При порушенні будь-якого положення договору постраждалий повинен спочатку попередити порушника, а потім передати матеріали для укладання мирної угоди або винесення судового рішення на підставі законів» [86, с. 189]. Дана норма передбачала зобов'язання по дотриманню миру не тільки сторонами, а й усіма учасниками договору. Принцип мирного вирішення спорів підтримувався принципом заборони застосування сили зафіксованим у [§ 7] «Жодному стану не повинно бути дозволено підтверджувати своє право силоміць і зброєю. При

виникненні спорів, кожний повинен дотримуватися закону. Той, хто діє всупереч цьому, повинен бути обвинувачений у порушенні миру. Вирок суду має здійснюватися всіма станами так, як це визначають закони імперії про виконання вироку суду» [86, с. 189]. Як бачимо, принцип заборони застосування сили ще не мав сучасного його розуміння та змісту, оскільки, згідно [§ 6] «Якщо протягом трьох років подібний спір не можна довести до кінця жодним із зазначених способів, то всі сторони договору за згодою постраждалого дійдуть висновку, що ні мирова угода, ні застосування закону не привели до успіху. Щоб уникнути кривди, треба вдатися до зброї, без шкоди для існуючої підсудності і всіх чинних для кожного князя і стану обов'язкових законів і порядків» [86, с. 189]. Таке формулювання принципу вказує на схожість зі статтею 33 Статуту ООН, яка містить перелік конкретних заходів щодо мирного розв'язання міжнародних спорів, і варто погодитись із А. Дмитрієвим «таке порівняння яскраво свідчить про те, що норми сучасного міжнародного права (в тому числі принцип мирного вирішення спорів та заборони застосування сили – вставка наша С.З.) сягають своїм корінням і в матеріали Вестфальського миру» [146, с. 113]. Крім того, автор правильно вказує на важливість у вирішенні міжнародних спорів принципу доброї волі, процес реалізації якого врегульовувався нормами внутрішньодержавного права. Важливою рисою принципу мирного вирішення спорів у Вестфальській конфігурації є відокремлення його від сфери релігії, зобов'язання підтримувати мир покладалося на всіх суб'єктів незалежно від міжконфесійних протиріч, а основи міжнародного права позбавляються канонічних кайданів.

Принцип сумлінного виконання взятих за Вестфальським миром зобов'язань забезпечувався цілим механізмом гарантій (§§ 114-116 Мюнстерського договору), особливою рисою яких був їх колективний характер. Сам Вестфальський конгрес, як зібрання переважної більшості зацікавлених європейських держав, постав в якості колективного гаранта дотримання ідеї про всеосяжний мир і благо для всіх європейських держав. Така ідеологія Вестфальського миру зберігала своє практичне регулятивне значення до кінця

XVIII ст., для дотримання механізму також було укладено ряд угод між різними учасниками Вестфальського конгресу[1]. Принципи Вестфальського миру мали переважну силу у взаємодії з іншими нормами, зокрема § 3 Оснабрюцького договору закріплював, що «проти цього договору або проти будь-якої статті чи доповнення [до договору] не повинні ні духовні, ні мирські права, ні загальні, ні особливі рішення [церковного] собору, … угоди, клятви, відмови, угоди стосовно продажу й інші договори, ще менше накази 1629 р. або Празький мир із його додатковим протоколом або конкордати, [підписані] Папами, або інтерім 1548 р., або які-небудь інші мирські чи духовні розпорядження, рішення, … не можуть ні висуватися, ні допускатися або заслуховуватися, а також не повинні в будь-який час і в будь-якому місці процеси проти цього договору шляхом визначення прав, майнового характеру, майнових претензій або іншим чином, чи делегуванням юрисдикції ні допускатися, ні дозволятися» [86, с. 189], тобто в певній мірі можна говорити про становлення імперативного характеру принципів міжнародного права за порушення договору передбачалась відповідальність, яка повинна була конкретизуватися у внутрішньодержавному праві.

Величезний внесок у забезпечення принципу сумлінного виконання зобов'язань зробив кардинал Рішельє, який убачав потужну силу в даному процесі саме у Вестфальському мирі. Слушне твердження А. Дмитрієва, який доводить, що «для досягнення цієї мети Рішельє запропонував увести інститут міжнародно-правової гарантії, яким третя держава забезпечувала б права будь-якої держави стосовно до іншої і який би потім трансформувався в інститут колективної гарантії всіх сторін договору стосовно до однієї з держав» [146, с. 116]. Така ідея була закріплена у змісті § 5 статті XVII Оснабрюцького договору і відповідного йому § 115 Мюнстерського договору [143, с. 161].

Визнання у спільній роботі Вестфальського конгресу незалежності та суверенітету Нідерландами на основі миру з Іспанією дало поштовх до утвердження принципу суверенної рівності держав у Європі, міжнародного

[1] Детальніше про такі угоди див.: [146, с. 76]

права та системи держав у цілому. Крім того, Вестфальському миру завдячуємо закріпленню низки міжнародно-правових принципів властивих інститутам визнання та реституції, а саме: принцип територіальності і непорушності приватної власності. Такі принципи були пізніше утверджені у положеннях Гаазьких конвенцій 1907 року про закони і звичаї сухопутної війни.

Містив Вестфальський мир і ряд положень, що сприяли утвердженню принципів міжнародного економічного права, зокрема принципу загальної свободи транспортних сполучень і принципу загальної свободи торгівлі. Однак особливе значення для сучасного міжнародного права мають витоки у Вестфальському мирі принципу поваги прав людини. Можна з упевненістю стверджувати, що цей документ є першою міжнародно-правовою угодою, яка закріплює право людини на вибір релігійної конфесії (Стаття VII [Зрівнювання реформованих віросповідань] [§ 1]) [86, с. 172], заборона дискримінації [§ 35] право на вільне пересування та зміну місця проживання [86, с. 167], право на приватну власність, як природні та невідчужувані права людини, що стали основоположними та незаперечувальними для нащадків протягом сторіч.

Підсумовуючи аналіз Вестфальського миру, можна стверджувати, що сучасні принципи міжнародного права беруть свої нормативні витоки у європейському правопорядку, встановленому Вестфальським миром, як перші спроби їх універсального визнання та колективного забезпечення і гарантування. Актом установлюються принципи, як загального міжнародного права, так і галузеві принципи, які складали єдиний правопорядок для Європи та в майбутньому отримають своє утвердження в міжнародно-правових документах універсального характеру. Крім того, важливим для даного періоду є твердження Х. Штайгера, що «першим кроком до універсального міжнародного права є поширення європейського права на американському континенті серед штатів Америки, які розвивали його після проголошення незалежності північноамериканськими колоніями у 1776 році» [800, с. 16]. Декларація незалежності США 1776 р., Конституція США 1787р. і Білль про права 1789р. уперше в історії людства проголошують демократичні принципи,

зокрема принцип поваги прав людини. Міжнародно-правові акти з європейськими країнами закріплюють наприклад принцип свободи відкритого моря (Конвенція про взаємні вигоди, що відносяться до торгівлі, мореплавства і рибних промислів на Тихому океані і до кордонів взаємних володінь їх на північно-західному березі Америки 1825 р. [570, с. 307]); принцип гуманності, справедливості, доброї волі та підтримання миру, нейтралітету у зовнішній політиці США [570, с. 316]; принцип рівності та неупередженості у торговельних відносинах [570, с. 317].

Правління Наполеона та його військова компанія у Європі і розпад Священної Римської імперії стали причиною руйнування європейського правопорядку заснованого Вестфальським миром. Наступним кроком в утвердженні універсальних принципів міжнародного права стало прийняття європейськими країнами Головного акта Віденського конгресу 1814-1815 рр. як документа, що у єдиному міжнародно-правовому форматі встановлює точний зміст та чітко формулює вже чинні принципи міжнародного права, а також установлює нові принципи із врахуванням науково-технічного прогресу та актуальних проблем того часу. Загальна характеристика документа дозволяє нам визнати його фундаментальними принципами – суверенітету та вільного волевиявлення учасників угоди, поваги прав та інтересів народів.

Більшість додатків[1] до Головного акта 1815 року містили норми щодо врегулювання територіальних розбіжностей між європейськими країнами на основі принципів територіальної цілісності, непорушності кордонів, невтручання у внутрішні справи та мирного вирішення спорів, зокрема ст. LXXIV: «цілісність і недоторканість … визнаються основою Гельветичного союзу» [570, с. 209-210]. Дані принципи отримують всезагальне європейське визнання, оскільки Головний акт 1815 року прийнято вважати універсальним договором того часу посилаючись при цьому на ст. CXIX: «Усім Державам, уповноваженим бути присутніми на конгресі, в однаковій мірі і Князям, і

[1] 17 додатків до Головного акту Віденського конгресу разом становили єдину міжнародно-правову угоду, про що закріплюється в самому акті. Повний перелік див.: [16, с. .96-97].

вільним містам, які брали участь у вищезазначених постановах або Актах, цим Головним Трактатом затвердженим пропонується приєднатися до нього» [570, с. 210].

Завдяки принципу мирного вирішення спорів був досягнутий компроміс між воюючими сторонами у вигляді надання постійного нейтралітету Швейцарії (LXXIV) [570, с. 209] та вільному місту Краків (ст. VI) [570, с. 209], вироблення нових принципів інституту нейтралітету в міжнародному праві на основі покровительства п'ятірки великих європейських держав.

Принцип свободи судноплавства закріплений у ст.ст. 108-116 Головного акта та в окремому додатку до акта – Постанові про свободу судноплавства по міжнародних річках від 27 січня 1815 року, останній, крім того стає першою спробою міжнародного врегулювання судноплавства на міжнародних річках Рейн, Некар, Майн, Мозель, Маас, Шельда. Зокрема, завдяки проголошенню принципу стало можливо вперше чітко визначити поняття *міжнародна річка,* закріпити права прибережних держав, установити правила такого судноплавства, закріплювалася перевага міжнародної норми. Даний принцип уперше закріплений на універсальному рівні і став прогресивним регулюванням актуального на той час питання.

Додаткового наповнення змісту набуває принцип захисту прав людини. 27 січня 1815 року результатом роботи конгресу стала перша у світі Декларація держав про припинення торгівлі рабами [600, с. 89]. Свобода людини як природнє її право проголошується в документі як таке, що вимагає загальновизнаності та обов'язковості: «припинення (работоргівлі – вставка наша С.З.) вимагає одноголосно визнання всіма освіченими народами … уповноважені представники, що зібралися на Конгресі… зобов'язані від імені своїх государів виявити наполегливе бажання, щоб було покладено кінець джерелу бід» [570, с. 211]. Важливим моментом для реалізації принципу заборони работоргівлі стало гарантування учасниками вжиття заходів для її припинення.

Важливим компонентом гарантування принципу мирного вирішення

спорів стало Положення щодо дипломатичних агентів 7 березня 1815 року [600, с. 91]. Важливим для забезпечення принципу дипломатичної недоторканості був уперше здійснений поділ дипломатичних агентів на класи, визначення їх повноважень, важливість принципів дипломатії для захисту інтересів держав мирними засобами. Такі принципи, як показала історія, виявились життєздатними протягом 150 років, на зміну яким прийшла Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року.

Отже, в 1815 році принципи міжнародного права вперше були кодифіковані та визнані загальнооб'язковими на універсальному на той час рівні. Гарантія «їх дотримання та виконання була досягнена завдяки спеціальному механізму – пентархії (п'ятидержав'я – вставка наша – С.З.) та розвитку такого правопорядку на основі християнства» [143, с. 252, визначення петархії див. с. 248]. Важливе значення для підтвердження та гарантування принципів даного періоду було підписання трьома європейськими монархами (Росії, Австрії та Пруссії) Акта Священного Союзу 14 вересня 1815 року. Перш за все, в основу механізму забезпечення покладені принципи християнської моралі. По-друге, створений союз став прототипом сучасних європейських міжнародних організацій, створених на основі єдності європейської християнської культури. По-третє, в основі союзу була ідея вирішення міжнародних зборів чи проблем на основі мирних зібрань (конференцій, конгресів). Положення Акта Священного союзу можна вважати імперативами міжнародного права даного періоду історії.

Особливу роль у кодифікаційному процесі відіграли створювані конференції та конгреси міжнародного права, які за результатами Аахенського конгресу були визнані необхідною формою вирішення міжнародно-правових питань, мирного співробітництва та підтримання балансу сил в Європі на основі періодичності та необхідності скликання не тільки за ініціативою п'ятірки великих держав, а й будь-якої європейської держави. Варто відзначити Паризький конгрес 1856 року, коли Паризький протокол був підписаний уперше нехристиянською Туреччиною, що стало підтвердженням

універсального характеру принципів європейського правопорядку; конференція в Лондоні 1831 року сприяла розвиткові принципів інституту постійного нейтралітету (надання Бельгії статусу постійного нейтралітету); Паризький мирний конгрес 1856 року розвиває принципи морського права завдяки Паризькій мирній декларації (принцип вільного моря, принцип заборони каперства, принцип нейтрального прапору та ін.) [143, с. 259, 290]; Лондонська конференція 1867 року розвинула принцип постійного нейтралітету зобов'язаннями по роззброєнню, забороні споруджувати нові укріплення, обмеження кількості військ; спроба кодифікації законів і звичаїв війни у Женевській конвенції про поранених і хворих 1864 року; розвиток принципів міжнародного гуманітарного права на Петербурзькій конференції 1868 року, зокрема закріпленні принципу гуманності, як критерію військових потреб; подальший розвиток принципів міжнародного гуманітарного права на Брюссельській конференції 1874 року, які пізніше будуть покладені в основу двох мирних конференцій у Гаазі 1899 і 1907 років та ін. [143, с. 180-283]

Перша світова війна підтвердила необхідність подальшого пошуку механізмів і засобів мирного співіснування та розвитку європейської та світової цивілізації загалом. Ліга Націй стала наступним кроком у прогресивному розвитку міжнародного права між двома світовими війнами, в основу якого перш за все покладаються принципи мирного співіснування та безпеки, гарантуванням політичної незалежності та територіальної цілісності для усіх держав світу. Міжнародно-договірні положення колективної безпеки в рамках архітектури Ліги Націй базувалися на трьох принципах: перш, за все, це війна або загроза війни являє собою проблему, що зачіпає усіх членів Ліги Націй (ст. 11); по-друге, члени зобов'язались дотримуватись територіальної цілісності і політичної незалежності один одного (ст. 10); по-третє, для забезпечення принципу мирного співіснування передбачалися колективні репресивні заходи, в тому числі виключення із членства [509]. Пропозиція про створення всесвітньої Ліги Націй належала президенту США Вудро Вільсону, який запропонував «створення нового правопорядку на основі самовизначення

націй, закріпленого в мирних договорах – Версальському, Сен-Жерменькому, Тріанонському і Нейському, якими завершилась Перша світова війна» [143, с. 334], саме тому така система міжнародного світопорядку отримала назву Версальської. Для забезпечення безпеки та мирного вирішення спорів Статут Ліги (ст. 8 [509]) націй закріплював принцип роззброєння. Особливістю механізму реалізації даного принципу було те, що зобов'язання виконати негайно роззброєння не передбачалося, а лише частково поширювалося на країни, які зазнали поразки у Першій світовій війні (такі зобов'язання закріплювались у вище згаданих мирних договорах). Механізм суцільного роззброєння був розроблений і в Женевському протоколі про мирне вирішення спорів 1924 року (не вступив в силу) [571, с. 67], Конвенції про контроль над міжнародною торгівлею озброєнням і засобами війни (не вступила у силу) і в рамках проекту Конвенції про роззброєння під егідою Ліги Націй (не була прийнята), однак так і не задіяний у практичне коло.

Значним недоліком Версальської системи була відсутність прямої заборони війни, а лише мінімізація вірогідності війни шляхом колективної гарантії. Проте важливим досягненням Версальського миру стало формування принципу заборони агресії, зокрема в Паризькому договорі про відмову від війни як засобу національної політики 1928 року, що відомий як Пакт Бріана-Келлога [571, с. 83]. Даний акт вступив у силу в 1929 році, а в 1938 році його учасниками стали 63 держави, а для гарантій його забезпечення укладалися договори про ненапад.

Поява системи мандатних територій та управління ними дало поштовх для доктринальних розробок питання прав та обов'язків держав і суверенітету, що не можна не вважати прогресивним розвитком принципів суверенної рівності держав. На універсальному рівні важливу роль для розробки теорії даного принципу відіграла Міжамериканська конвенція про права і обов'язки держав 1933 року, досвід якої пізніше було запозичено при розробці Комісією ООН Декларації прав і обов'язків держав 1949 року.

У рамках Версальської системи розвивалися принципи міжнародного

гуманітарного права. Так, 17 червня 1925 року була підписана Женевська конвенція, яка вперше на універсальному рівні проголошує принцип заборони застосування на війні удушливих, отруйних та інших подібних газів [571, с. 67]. Однак, найменшого розвитку набув принцип захисту прав людини, такий термін *права людини* навіть не був використаний у тексті статуту Ліги Націй. Особливістю принципу захисту прав людини даного періоду стало більш посилене гарантування та захисту прав людини відповідно до мандатних угод (сучасний аналог опіки ООН). К. Колісніченко вважає парадоксом, що «ті права, які творці Статуту не змогли закріпити в універсальному міжнародно-правовому документі для так званих «цивілізованих народів», якими, без сумніву, вважали себе члени Ліги, … знайшли міжнародно-правове підтвердження для населення «відсталих територій»» [276, с. 392]. Так, Ст. 23 Статуту Ліги Націй закріплювала, що члени організації докладають зусилля до «забезпечення і збереження справедливих і гуманних умов праці…справедливий режим для туземного населення на територіях, підданих їх управлінню» [571, с. 47], ст. 6 Британського мандату на Палестину і Трансіорданію: «забезпечувати права і положення інших частин населення без шкоди» [571, с. 48], заборона рабства та звільнення всіх рабів (ст. 4 Мандата Великобританії і Франції на Камерун [571, с. 50]) та ін. Особливої уваги в рамках Версальської системи набув захист прав дитини. У 1924 році Асамблея Ліги прийняла Женевську декларацію прав дитини, ознаменувавши сходження принципу захисту прав дитини на універсальний міжнародний рівень.

У рамках міжнародного економічного права отримує визнання принцип найбільшого сприяння в рамках нового підходу у міжнародному регулюванні, за яким перевага надається модельним договорам (на противагу універсальним), які можуть використовуватись за взірець при укладанні двосторонніх договорів.

У 1931 році на засіданні Європейської комісії Ліги Радянським Союзом у Проекті протоколу про економічний ненапад було запропоновано принцип мирного співіснування держав з протилежними соціально-політичними та

економічними системами, однак він так і не був втілений у життя.

Отже, Статут Ліги Націй завдячує закріпленню основних засад повоєнного періоду – основних принципів, що втілювали загальнолюдські цінності у міжнародному прав: відкритості дипломатії, територіальної цілісності держав, невтручання у внутрішні справи, роззброєння, колективна безпека, мирне вирішення міжнародних спорів.

Одним із факторів, що розрушили міжнародний правопорядок Ліги Націй та став передумовою початку Другої світової війни, вважають Пакт Молотова-Ріббентропа.

Четвертим етапом, завершальним у становленні універсального міжнародного права є створення та діяльність Організації Об'єднаних Націй (ООН). На думку І. Лукашука, на даному етапі «на зміну балансу сил має прийти баланс інтересів… співвідношення національних і спільних інтересів» [330]. Важливим моментом для даного дослідження є те, що саме принципи міжнародного права стали тим системоутворюючим базисом формування загального міжнародного права. Воно отримало основні характерні риси та ідеї, закладені в основних принципах міжнародного права та загальних принципах права на основі принципу універсальності. І. Лукашук стверджує: «цілі та принципи є системоутворювальними факторами та перетворили міжнародне право у єдину структуровану систему» [328, с. 182]. Тут, зауважимо, що єдності у доктрині щодо універсального та загального міжнародного права немає. Одні вчені (М Ушаков [550, с. 49-53], А. Мовчан [391, с. 33, 35-36]) ототожнюють універсальне та загальне міжнародне право, інші (В. Буткевич [59, с. 852-853], О. Мережко [379]) його розрізняють. Ми дотримуємося другої думки і вважаємо, що універсальне міжнародне право діє щодо усіх суб'єктів міжнародного права, які існують сьогодні чи можуть виникнути в майбутньому. Тоді як загальне міжнародне право є частиною універсального, яке являє собою системоутворюючі, базисні норми, які встановлюють єдність і взаємозв'язок усієї системи міжнародного права, перш за все – це загальні принципи міжнародного права. І. Зубар називає загальне

міжнародне право «невід'ємною імперативною частиною універсального міжнародного права» [234, с. 125] загальнообов'язкового характеру. Не вдаючись до дискусії, проаналізуємо основні документи, що стали основою для становлення універсальної системи ООН.

Передумовами руху з формування післявоєнного (після Другої світової війни) універсального правопорядку називають Атлантичну хартію 14 серпня 1941 року [571, с. 550] (США та Великобританія), яка містила такі принципи, як: заборона захоплення чужих територій, право народів на самовизначення, принцип суверенних прав, рівність у торгівлі. Погодження цих принципів знайшло закріплення у Декларації уряду СРСР [571, с. 548], яка проголошувала принцип поваги суверенних прав народів, територіальну недоторканність і незалежність. Таке взаємовизнання сприяло створенню антигітлерівської коаліції та кроком до формування майбутньої міжнародної організації ООН. Термін *об'єднані нації* запропоновано Ф. Рузвельтом у Вашингтонській «Декларації Об'єднаних Націй» 1 січня 1942 року [571, с. 549-550]. «Декларація чотирьох держав з питань всезагальної безпеки» 1943 року (п.4) проголошує «необхідність … створення всезагальної Міжнародної організації для підтримання міжнародного миру і безпеки, заснованої на принципі суверенної рівності всіх миролюбних держав, членами якої можуть бути всі такі держави – великі і малі» [571, с. 566].

Статут ООН прийнятий на Сан-Франциській конференції 26 червня 1945 року, який вступив у силу 24 жовтня 1945 року та діє по сьогодні, а цей день оголошено *Днем Об'єднаних Націй.* Ст. 1, 2 Статуту [645] проголосив такі основні принципи універсального міжнародного права: суверенної рівності (п.1 ст.2), добросовісного виконання зобов'язань (п.2. ст.2), мирне вирішення міжнародних спорів (п.3 ст.2), утримання від загрози силою або її застосування (п.4 ст.2), співробітництва (п.5. ст.2 та п.3 ст1), невтручання у внутрішні справи (п.7 ст.2), рівноправності та самовизначення народів (п.2 ст.1). Цих сім принципів уточнено та підтверджено у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами

згідно зі Статутом Об'єднаних Націй 24 жовтня 1970 року [134]. Цікавими щодо аналізу ст.ст.1-2 Статуту ООН є два моменти: По-перше, п.6 ст.2 (ст.2 присвячена принципам Статуту ООН) закріплює, на нашу думку, принцип універсальності, або як його формулює А. Дмітрієв, «принцип забезпечення дій відповідно до цих принципів» [143, с. 252; визначення петархії див. с. 474]: «Організація забезпечує, щоб усі держави, які не є її Членами, діяли згідно з цими Принципами, оскільки це може виявитись необхідним для підтримання миру та безпеки» [645]. Даний принцип не закріплений у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами у згідно зі Статутом Об'єднаних Націй 24 жовтня 1970 року, однак, на нашу думку, втілений у згаданій декларації, про що може свідчити термінологія щодо суб'єктів: жодна, кожна, всі, будь-яка … держава, що вказує на універсальність застосування принципів. По-друге, цікавою виявляється ситуація із принципом поваги прав людини. Статут ООН закріплює: «заохочення і розвиток поваги до прав людини і основних свобод для усіх незалежно від раси, статті, мови, релігії» п.3 ст.1 – цілі [645], Декларація 1970 року також не фіксує чітко принцип поваги прав людини, однак підтверджує його у нормах принципу рівноправності та самовизначення народів (п. b): « … заперечення основних прав протирічить Статуту ООН» [134]. Остаточне закріплення принцип поваги прав людини отримав у Декларації про принципи взаємовідносин між державами 1975 року. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Хельсінки, 1 серпня 1975 року), основу якого склала дана Декларація, має особливе значення також для підтвердження універсальності та загального характеру принципів Статуту ООН. Декларація не тільки підтверджує принципи Статуту, а й розвиває принципи декларації 1970 року, закріплюються принцип поваги прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань, принцип непорушності кордонів та територіальної цілісності. Акт з високою мірою деталізації відтворив та конкретизував основні принципи міжнародного права, закріплені в Статуті ООН. Оновлена система основоположних принципів

міжнародного права, як її назвав О. Задорожній, ««десять заповідей міжнародного прав», ключових для цієї (міжнародної – вставка наша С.З) системи, без яких саме її існування неможливе» [214, с. 67]. У даному дослідженні ми називаємо ці принципи *основні принципи міжнародного права*.

Дані принципи отримали універсальне визнання, що підтверджується, зокрема, нормами статутів міжнародних регіональних організацій та їх ключовими міжнародно-правовими документами[1].

Важлива для забезпечення та гарантії принципів Статуту ООН ст. 6, яка передбачає, винятково як крайній захід, за рекомендацією Ради Безпеки, виключення будь-якого члена організації за систематичне порушення принципів Статуту. Історія ООН не знає таких випадків, однак, як аргументує О. Задорожній: «визнання міжнародною спільнотою загрози основним міжнародно-правовим принципам пов’язується саме з агресивною війною Росії проти України: приклади такого визнання протягом 2014-2015 рр. – зміст актів універсальних і регіональних міжнародних організацій, насамперед ООН, Ради Європи, ОБСЄ, а також Європейського Союзу, держав та груп держав, заяв світових лідерів, що стосуються конфлікту та ситуації в європейському регіоні та світі вцілому» [214, с. 558-559]. У своїх наукових дослідженнях автор аналізує кожен із згаданих вище документів і доводить загальне визнання у світі порушень основних принципів міжнародного права Росією у відносинах з Україною.

Наступний розвиток принципів міжнародного права відбувається під загальним процесом нормативного розширення міжнародного права, збільшення кількості міжнародних організацій регіонального та універсального характеру (їх правотворча та правозастосовна практика), поява більшої кількості міжнародних установ та їх практики застосування принципів міжнародного права, зростання ролі норм *soft law*, і, як наслідок, глобалізація та фрагментація міжнародного права. Особлива роль у даних процесах належить

[1] Детальніше посилання на такі норми дивись: [143, с. 252, визначення петархії див. С.473-475; 234, с. 60-61]

універсальним міжнародним організаціям щодо формування та закріплення принципів jus cogens та зобов'язань erga omnes, що ними закріплюються.

Аналіз установчих документів регіональних організацій (наприклад, СНД, НБСЄ, НАТО, ЄС, АС, ЛАД, ШОС) дозволяє зробити висновок про підтвердження і відданість цілей їх діяльності основним принципам міжнародного права, закріплених у Статуті ООН.

Фундаментальність і актуальність принципів Статуту ООН неодноразово підтверджувалися в різних міжнародно-правових документах, зокрема у преамбулі Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. [93]; у Манільській декларації про мирне вирішення міжнародних спорів 1982 р. [355]; Віденській декларації та Програмі дій 1993 р. [92]; Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних націй 2000 р. [135]. Варто погодитись із висновком, що «Статут ООН як установчий акт універсальної міжнародної організації закріпив основні принципи та цілі міжнародних відносин, на основі яких було збудовано систему міжнародно-правових норм, що у своїй сукупності склали універсальний міжнародний правопорядок XX століття, та на основі яких продовжує будуватись універсальний правопорядок XXI століття та його регіональні міжнародно-правові підсистеми» [234, с. 94].

Висновки до розділу 1

1. Шукаючи природу та зміст загальних принципів міжнародного права у різних напрямках і течіях філософії сучасного міжнародного права, розуміємо, що вони – явище багатогранне та комплексне, оскільки акумулюють у собі досвід філософії, соціології та загальної теорії права глобального характеру. Один напрямок – це бачення явища лише з однієї сторони, тому лише акумулювання знань про всі чи більшість з них дозволяє зрозуміти істинну природу досліджуваного предмета. Саме загальні принципи міжнародного права є тим місточком, зв'язуючим елементом природного та позитивного

права, моментом збігу природної цінності та норми позитивного права[1].

2. Плюралізм визначень загальних принципів сучасного міжнародного права не створює дискусії щодо сутності категорії цього правового явища, а лише характеризує їх як багатогранну категорію шляхом присвоєння їм ряду ознак, які притаманні принципам як загальнотеоретичному поняттю *принцип права* та власне *нормам-принципам міжнародного права*. Для більш чіткого формулювання *принципи міжнародного права* варто розмежовувати на вищезазначені поняття та розглядати категорію *загальний принцип сучасного міжнародного права* у широкому його розумінні, якому властиві загальнотеоретичні характеристики.

Усю багатоманітність характеристик загальних принципів міжнародного права можна умовно поділити на 4 групи: ті, що вказують на походження принципів міжнародного права; ті, що проявляють їх сутність (зміст); ті, що окреслюють їх функціональне призначення; ті, що характеризують юридичну силу принципів міжнародного права.

Сукупність ознак трьох перших груп формулюють принципи міжнародного права як категорію права взагалі, а останній визначає їх специфіку та роль у системі міжнародного права.

Загальні принципи міжнародного права в широкому розумінні – це комплекс основоположних норм, що сформувалися в результаті узагальнення об’єктивно наявної суспільної практики міжнародних відносин певної історичної епохи з метою визначення правомірності змісту норм міжнародного права, заповнення прогалин у міжнародному праві чи безпосереднього наділення суб’єктів міжнародного права правами й обов’язками, що загалом забезпечує цілісне функціонування міжнародного правопорядку.

Загальні принципи міжнародного права у вузькому розумінні – це основоположні норми, притаманні лише міжнародно-правовій системі, ядром яких є основні принципи міжнародного права.

Множинність визначень загальних принципів міжнародного права є

[1] Детальніше: [171]

логічним наслідком поєднання в цій категорії спільних рис, властивих принципам права внутрішньої правової системи, та особливих спеціальних рис міжнародно-правового характеру, притаманних нормам міжнародного права.

3. Загальні засади міжнародного права формуються та еволюціонують як відображення суспільно необхідних потреб кожної епохи міжнародних відносин, поєднуючи стабільність і гнучкість міжнародно-правового регулювання як базисні норми, що надають міжнародному праву здатності до самозбереження у поєднанні з історичною трансформацією.

Еволюція загальних принципів міжнародного права характеризується акумулюванням специфічних рис кожного з історичних етапів становлення міжнародного права, в тому числі додержавного періоду, зокрема релігія, суспільна мораль і розумність норм поведінки, які не залежали від волі держави.

Переломним етапом в еволюції принципів міжнародного права стала презумпція обов'язковості на основі загальної згоди, як свідчення розумності норми, що діє між народами незалежно від їх волі. Зокрема, імператив звичаєвого права pacta sunt servanda визначив юридичну обов'язковість як договірних, так і звичаєвих норм, тому всі загальні принципи міжнародного права мають звичаєво-правову природу. Звичаї є відбиттям природного стану людства, перевіреного часом та одноманітною практикою, зумовленою суспільною необхідністю та важливістю принципів-звичаїв.

Становлення загального міжнародного права з утвердженням державності стало ерою позитивного міжнародного права, в якому основоположні принципи міжнародного права отримують своє опозитивування та всезагальне визнання. Зокрема, кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався визнанням у звичаєвому міжнародному праві основних витоків, що ґрунтувалися на стародавніх звичаях та не могли бути порушені жодною з держав.

Як і становлення права загалом, принципи міжнародного права пройшли аналогічні етапи еволюції: релігійний – психологічний (розумності, усвідомлення) – доктринальний (наукове обґрунтування) – позитивний.

Переломними константами для принципів міжнародного права були: суспільна необхідність – звичай – позитивна норма.

Сучасне опозитивування принципів міжнародного права оформилось у вигляді системи основоположних принципів міжнародного права.

Специфікою еволюції принципів міжнародного права є деякі факти випередження ними дійсності чи елементи програмного характеру[1].

4. Сучасне переосмислення історії становлення міжнародного права в цілому дає перші поштовхи до пошуку загальних принципів міжнародного права у витоків права, коли норми врегульовували відносини за участю окремих осіб, їх соціальних груп і перших міжнародних контактів. Початком класичного періоду становлення міжнародного права вважається укладення Вестфальського миру 1648 року. Історія підтверджує наявність у докласичному періоді чітких рис регулювання перших міжнародних контактів на основі правових норм, які свою сутність самої природи міжнародного права отримали основоположність і в результаті історичної трансформації пережили розвиток міжнародного права та стали його засадничими основами, його каркасом у вигляді системи основоположних принципів міжнародного права. Сучасне бачення міжнародного права як права міжнародного співтовариства із глобальним громадянським суспільством в основі є історично підтвердженим фактом появи міжнародного права ще задовго до утворення суверенних держав, які і сьогодні вже не є єдиними суб’єктами міжнародного права.

Характерною рисою докласичних принципів міжнародного права є їх морально-політичний, релігійний, звичаєвий характер і формулювання не у вигляді владних рішень, а у формі усних домовленостей, сутність яких часто не була визначеною як міжнародно- чи внутрішньоправовою, що вказує на тісний зв'язок загальних принципів міжнародного права з основоположними принципами права загалом. Основні принципи докласичного міжнародного права виникають у різних регіонах світу, проте мають спільні ідеї, що визначають характер міжнародного права і в майбутніх періодах стали базисом

[1] Детальніше: [169; 189].

для формування загального міжнародного права як правової системи.

У стародавній період об’єктивно першими виникають норми для регулювання торгівлі, міжнародної правосуб’єктності, розмежування територій, договірні та посольські відносини, питання війни, перемир’я та післявоєнне регулювання, на основі чого у майбутньому сформуються галузі. Об’єктивна необхідність регулювання цих напрямків вимагає вже у стародавній період імперативності основоположної норми-принципу у кожному зі згаданих інститутів.

В середньовічний період імперативні принципи, як здобуток стародавнього міжнародного права, залишаються незмінними, стають системоутворювальним критерієм галузей права (принцип договорів треба додержуватися – право міжнародних договорів; принцип дипломатичної недоторканості/імунітетів – посольське право; принцип взаємності (еквівалентності) – торговельне право; принцип справедливої війни – право війни; принцип свободи відкритого моря – морське право) та отримують найбільш суттєві гарантії їх дотримання і, відповідно, жорсткі санкції за їх порушення. Фактично основні принципи стародавнього періоду стали «каркасом» міжнародного права і стали невід’ємною частиною сучасного міжнародного права.

З самого початку формування міжнародного права у стародавній період найбільше уваги у міжнародному правотворенні відводилося гарантіям дотримання найосновніших норм, які у процесі історичної трансформації утвердяться як основоположні принципи міжнародного права. Особливий вплив релігії на регулювання міжнародних відносин став причиною забезпечення основних принципів найбільш суттєвими гарантіями та найжорсткішими санкціями за їх порушення. Перші санкції мали сакральний характер, а їх гарантами виконання виступали самі боги. Інститут відповідальності, зокрема в стародавньому міжнародному праві, мав природно-правовий характер, а поняття порушення (табу) призводило до надприродного покарання, яке ґрунтувалося на нормах моралі і мали значний вплив, характеризувалися більшою ефективністю за фізичний примус. Міжнародні

зобов'язання характеризувалися чіткістю та детальністю регламентації відповідальності за їх порушення і, хоча ряд гарантій (військові репресалії, колективна відповідальність, династичні шлюби, принцип таліону, кровна помста) так і залишилися притаманними докласичному міжнародному праву, однак, основний принцип – невідворотності відповідальності за порушення міжнародних зобов'язань – міцно закріпився у сучасному міжнародному праві в ролі основного принципу інституту відповідальності. На жаль, сучасним міжнародним договорам не притаманна така конкретність і чіткість щодо відповідальності, що змушує міжнародне правосуддя вдаватися до різних аналогій з метою врегулювання питань відповідальності та санкцій на основі загальних принципів права та, насамперед, до принципу справедливості.

5. Класичний період в історії міжнародного права пов'язують із закінченням Тридцятилітньої війни у Європі та першою масштабною спробою встановити європейський правопорядок та, як показала історія, ще закладенням підґрунтя для універсального правопорядку завдяки принципам, що були закладені Вестфальським конгресом 1648 року. Актом установлюються принципи, як загального міжнародного права, так і галузеві принципи які становили єдиний правопорядок для Європи та в майбутньому отримають своє подальше утвердження в міжнародно-правових документах універсального характеру.

Наступним кроком в утвердженні універсальних принципів міжнародного права стало прийняття європейськими країнами Головного акта Віденського конгресу 1814-1815 рр. як документа, що у єдиному міжнародно-правовому форматі встановлює точний зміст і чітко формулює вже чинні принципи міжнародного права, а також установлює нові принципи з урахуванням науково-технічного прогресу та актуальних проблем того часу. Загальна характеристика документа дозволяє нам визнати його фундаментальними принципами – суверенітету та вільного волевиявлення учасників угоди, поваги прав та інтересів народів.

Перша світова війна підтвердила необхідність подальшого пошуку

механізмів і засобів мирного співіснування, розвитку європейської та світової цивілізації загалом. Ліга Націй стала ще одним кроком у прогресивному розвитку міжнародного права між двома світовими війнами, в основу якого перш за все покладаються принципи мирного співіснування та безпеки, гарантуванням політичної незалежності та територіальної цілісності для усіх держав світу.

Завершальним у становленні універсального міжнародного права є створення та діяльність Організації Об'єднаних націй (ООН), розширення міжнародного права, збільшення кількості міжнародних організацій регіонального та універсального характеру (їх правотворча та правозастосовна практика), поява більшої кількості міжнародних установ та їх практики застосування принципів міжнародного права, зростання ролі норм *soft law*, і, як наслідок, глобалізація та фрагментація міжнародного права. Особливу роль у процесах щодо формування та закріплення принципів jus cogens та зобов'язань erga omnes, які ними закріплюються, належить універсальним міжнародним організаціям.

Детальніше ці питання висвітлені в публікаціях: [169; 182; 184; 192; 196; 197; 200; 201].

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

2.1. Доктринальні розбіжності у визначенні принципів міжнародного публічного права

Як відомо, системоутворювальним фактором існування системи міжнародного права є його принципи, які виступають у ролі матеріального носія правил структурної організації системи міжнародного права, є відображенням об'єктивних умов існування цієї сукупності правових норм. Принципи – зовнішні каталізатори об'єднання міжнародно-правових норм у галузі та інститути й одночасно гаранти внутрішньої єдності системи міжнародного права в цілому, як сконцентрованої сутності та змістовного спрямування міжнародно-правового регулювання.

Принципи – основоположні норми міжнародного права, за допомогою яких закріплюються основи сучасної системи міжнародних відносин і міжнародного права, які сприяють нормальному функціонуванню і розвитку цих систем. Фіксуючи головне в міжнародних відносинах і в праві, основні принципи становлять найбільш узагальнені норми, які у сконцентрованій формі виражають суть міжнародного права. Утворюючи головний зміст міжнародного права, його принципи відображають усі характерні його риси, досконало розкривають місце міжнародного права у суспільному житті людства та його розвиткові.

Ще Монтеск'є писав про значення принципів у міжнародному праві: «Міжнародне право, звичайно, ґрунтується на тому принципі, згідно з яким різні народи повинні під час миру робити один одному якомога більше добра, а під час війни вчиняти наскільки можливо менше зла, не порушуючи при цьому своїх істинних інтересів...» [395, с. 15].

Доктринальні розбіжності у вирішенні питання визначення принципів міжнародного права є причиною неоднозначності бачення вченими змістовного

наповнення зазначеної категорії, про що ішлося вище. Однак усі дискусії в цілому зводяться до двох основних проблем. Перша: чи охоплює поняття принципи міжнародного права категорію загальновизнаних принципів права, а отже, питання про дію принципів внутрішньодержавного права у міжнародній площині. Друга, відсуваючи на другий план проблему загальних принципів права у міжнародному праві, науковці, як правило, ведуть мову лише про поняття, сутність і характерні ознаки загальновизнаних основних принципів міжнародного права, закріплених у рамках ООН (іноді їх називають принципами міжнародних відносин). Не менш важлива необхідність формулювання поняття принципу міжнародного права як правової категорії, яка би враховувала специфіку дії особливої категорії норм-принципів у міжнародно-правовій площині, не обмежуючись при цьому поняттям про загальновизнані основні принципи міжнародного права, що відомі як десять заповідей міжнародно-правового співіснування людства. Звичайно, що ці дискусії такі ж вічні, як і саме явище, що є їх об’єктом. Виведення систематизованих знань, набутих тисячоліттями, як бачимо, актуальне та нагальне одночасно.

Вище ми вже з’ясовували, що поняття принципи міжнародного права може вживатися у широкому (тобто з урахуванням загальновизнаних принципів права), та у вузькому (тобто суто міжнародні правосистемні принципи) розумінні. У цьому підрозділі мова йтиме про принципи у вузькому їх розумінні.

Принципи міжнародного права є нормами міжнародного права, хоча поширюється твердження про принципи як джерела міжнародного права (зокрема, Л. Новикова). Отже, принципи набули характерних рис норм міжнародного права, проте специфічних, таких, що мають особливі риси, притаманні лише принципам.

Формування сучасного міжнародного права постійно вимагає, щоб загальні принципи міжнародного права текстуально виражалися у міжнародних договорах різного рівня (зокрема, на наднаціональному рівні на прикладі ЄС).

Оскільки ст. 38 Статуту ООН не передбачає принципів міжнародного права як джерела права, а п «с» стосується загальних принципів права, можна розтлумачити таке нормативне закріплення як підтвердження того, що принципи міжнародного права, як спеціальні щодо загальних принципів, є нормами, які можуть знаходити своє відображення у будь-якому із джерел, закріплених у ст. 38 та в ній не передбачених (рішення міжнародних органів та організацій). Аналогічно й В. Дегана jus gentium – це «не звід правових норм або приписів, що регулюють відносини між рівними і незалежними націями-державами, як у випадку сучасного міжнародного права, а частина римського права з деякими загальними принципами права, які сьогодні є конкретним джерелом сучасного міжнародного права» [659, с. 20].

Принципи права (міжнародного чи внутрішньодержавного) представляють вид норм, які, на думку О. Луткової, «можуть бути об'єктивовані в двох основних формах: письмовій (у формулюванні ст. 38 Статуту – «міжнародна конвенція») або неписаній (у формулюванні ст. 38 Статуту – «міжнародний звичай»), але не вид джерела міжнародного права» [343, с. 103]. Однак ми доводимо, що принципи міжнародного права можуть об’єктивуватись і в інших сучасних джерелах міжнародного права, в тому числі незакріплених у переліку ст. 38 Статуту МС ООН.

У доктрині міжнародного права дискусія про поняття *джерело міжнародного права* й досі залишається відкритою. Так для нашого дослідження важливі кілька моментів щодо цієї дискусії. Передусім, нормативна концепція джерел міжнародного права недостатньо розвинена, а тому тут превалює теорія та доктрина, де поняття *джерело* скоріше метафоричне, а зазвичай узагалі відкидається чи замінюється іншими поняттями, зокрема «нормативний процес», «способи правотворення», оскільки джерело – це те, звідки починається формування норми міжнародного права. У сучасній доктрині міжнародного права найбільш розповсюджені три значення поняття *джерело міжнародного права*: формальне, матеріальне та пізнавальне. В останньому значені під джерелом розуміють документи та матеріали, які

дозволяють у процесі пізнання вивести чи сформулювати норму міжнародного права. Однак для нас вагомі перші два значення. Формальні джерела – це правові процедури, методи створення, які надають нормам обов’язкового характеру, тоді як матеріальні джерела слугують доказом їх наявності та визначають їх фактичний зміст. У цьому контексті можна розглянути тезу про те, що принципи міжнародного права виступають формальним джерелом для всіх норм міжнародного права, але не у значенні джерела, а в ролі критерію правомірності в процесі міжнародної правотворчості. Таку думку можна простежувати і в нормативній концепції джерел міжнародного права, яка передбачає існування основної засадничої норми, з якої походять інші норми міжнародного права; і в концепції природного права, за якою «основні права в міжнародному праві … складають крайній мінімум необхідних норм для існування правових відносин між суб’єктами міжнародного права (наприклад, правила: pacta sunt servanda, відповідальність за скоєне правопорушення, право захищати свої права проти порушника та інші)» [159, с. 16]. Природно-правові принципи сьогодні вважаються загальними принципами права, а в міжнародному праві визнані й в ролі джерела міжнародного права, однак принципи міжнародного права є нормами міжнародного права, які мають особливий характер – вони є критерієм правомірності та легітимності в процесі міжнародної правотворчості.

Тому наше дослідження має ґрунтуватися на міжнародно-правовій доктрині про норми та джерела міжнародного права та загальній теорії права про норми-принципи в праві, так, щоб їх можна було вирізнити серед інших норм міжнародного права.

Утворюючи головний зміст міжнародного права, загальні принципи відображають усі його властивості і функції. А це означає, що: а) вони нормативно-регулятивні, всезагальні, обов'язкові, об'єктивно-обумовлені, історичні й ідейно-політичні категорії; б) їх соціальна функція – регулювання й охорона міжнародних суспільних відносин; в) вони є самостійною юридичною категорією, тобто мають відокремлювальні ознаки від усіх інших. До цих ознак

зараховують обов’язковість і безумовність, сконцентроване відображення у них найважливіших закономірностей міжнародного співтовариства. Принципи права вносять одноманітність у всю систему міжнародних норм і міжнародну систему загалом, забезпечують єдність правового регулювання міжнародних відносин.

Принципи міжнародного права призводять до дії та надають синхронності усьому механізмові міжнародно-правового регулювання, є критерієм легітимності дії усіх суб’єктів міжнародного права.

Наше завдання проаналізувати характерні ознаки системи принципів міжнародного права та виведення на їх основі визначення поняття – принципи міжнародного права.

Звичайно, що найпершою та історично підтвердженою рисою є об’єктивна зумовленість закономірностями розвитку найважливіших, життєво необхідних міжнародних відносин. Від перших витоків міжнародно-правових норм принципи формувалися як наслідок об’єктивного розвитку найбільш важливих суспільних відносин, як результат суспільної практики. У своїй сукупності тільки принципи міжнародного права в цілому можуть сформувати якісне бачення сучасного стану міжнародного права, його найважливіших властивостей, сутності та змісту міжнародно-правового регулювання.

З гносеологічного погляду категорія *принципи* тісно пов’язана із категоріями *закономірність*, *сутність*, іноді філософи під поняттям *принцип* убачають закон існування об’єкта. Такі риси притаманні й принципам міжнародного права.

Принципи міжнародного права – це система найзагальніших норм, які регулюють поведінку суб’єктів в узагальненому вигляді, а тому є сконцентрованим керівним змістом і цілеспрямованістю міжнародного права. Незважаючи на те, що принципи передбачають закріплення конкретних правил поведінки та конкретні права й обов’язки, їх узагальнений зміст дозволяє міжнародному праву набувати характеру динамічності. Вони обов'язкові для всіх суб'єктів міжнародного права, якщо останні правомочні здійснювати

відповідну правоздатність, дієздатність або деліктоздатність, що випливає з певного принципу. На підставі такого формулювання прав та обов'язків суб'єктів міжнародного права основні принципи, як правило, конкретизуються (щодо суб'єктів, прав, обов'язків, юридичних фактів тощо) в інших міжнародно-правових актах. На підставі принципів у сучасному міжнародному праві розвивається й утверджується теорія та практика еволютивного «живого» тлумачення. Крім того, принципи реалізують свої функції як у правотворчому, так і у правозастосовчому процесі, вони можуть безпосередньо врегульовувати міжнародні відносини, а можуть бути основою для наступної правотворчості, як керівне начало тлумачення. Тут проявляється головна відмітність принципів міжнародного права від загальних принципів права, вони містять конкретні права й обов’язки для суб’єктів міжнародного права та безпосередньо можуть виступати регулятором міжнародних відносин.

Унікальною можливістю та одночасно й характерною рисою принципів міжнародного права є поєднання елементів стабільності, програмності та авангардності правового регулювання. Стабільність принципів підтверджується історичною зумовленістю та суспільною практикою, тоді як елемент програмності проявляється у закріпленні в змісті принципу важливих цілей, необхідних для досягнення.

Завдання принципів – підтягнення конкретних норм до рівня реальних відносин, а досягнувши їх – розвиватися далі. Так, принципи права війни досягли мети гуманізації військових відносин і розвинулися у принципи гуманітарного права. Принципи не тільки констатують наявний стан міжнародних відносин, а й визначають головні напрями їх розвитку, тобто формулюють програму розвитку на перспективу.

Принципи міжнародного права – це юридично закріплені його основні начала, що є нормативними за своїм характером і визначаються головно у міжнародних звичаях, договорах та інших джерелах міжнародного права. Таку ознаку принципи перейняли від норм міжнародного права, однак ключовим тут є не нормативність, а перш за все позиціювання принципу, як норми вищого

порядку. Цим принципи відрізняються від інших принципів-ідей, принципів-гасел, що не мають юридичного оформлення.

Більшість принципів мають звичаєве походження, адже звичай – це досвід, перевірений практикою, і лише суспільна практика може довести першочерговість, закономірність, сутність, як основних характеристик принципу-норми. Звичаєвий характер указує також на природно-правову природу принципів міжнародного права. Розглядаючи питання принципів міжнародного права під кутом зору природного права, простіше було би мати справу з уніфікованим підходом до розуміння змісту природного права, але через його неоднозначність більшість дослідників-апологів сходяться лише в тому, « …що ціннісна ідея, закладена в основу природно-правового розуміння, – це система принципів, прав, цінностей, наявність яких не залежить від волі суб'єктів» [76, с. 77], або «природне право виражає універсальні морально-етичні принципи, що не залежать від національно-культурних особливостей» [372, с. 31]. «Головною ж цінністю природно-правових учень є виявлення тих норм і принципів, які об'єднують усіх людей.» [372, с. 38].

Серед основних ознак природного права, які зумовлюють характер, соціальну природу його форм і принципів, варто виокремити подвійний характер природного права – об'єктивно-суб'єктивний. Об'єктивність принципів природного права проявляється в тому, що вони виникають і реалізуються незалежно від бажання суб'єктів міжнародного права. Суб'єктивний характер полягає в тому, що такі права належать суб'єкту об'єктивно, незалежно від волевиявлення інших суб'єктів, «вони об'єктивні через зумовленість їх дійсними економічними, соціальними, національними та іншими суспільними відносинами. Та оскільки принципи права і формально-юридичні джерела, що їх закріплюють, є результатом свідомої волевої діяльності, правотворчості, то в цьому плані вони суб'єктивні» [517, с. 513].

Подібною об'єктивно-суб'єктивною рисою наділені і принципи міжнародного права. Об'єктивність принципів міжнародного права полягає в тому, що вони зароджуються і формуються неупереджено у міжнародному

співіснуванні людства незалежно від волі суб'єктів міжнародного права, проте для отримання певною ідеєю статусу основного принципу міжнародного права необхідний суб'єктивний критерій – загальне визнання принципу всіма суб'єктами міжнародного права. При цьому процес визнання принципів в міжнародному праві (загальновизнаність) також має соціологічний, природний характер, оскільки саме визнання не обов'язково вимагає позитивного закріплення в праві. Достатнім підтвердженням наявності основного принципу міжнародного права є застосування його в такій ролі в міжнародній судовій практиці.

В основу природного права покладено не норми позитивного права, а принципи, ідеали, вимоги. У центрі уваги позитивного права перебувають зв'язки, що існують між правом, яке створюється суб'єктами, з одного боку, та об'єктивно наявними ідеями, які стосуються моральних прав та обов'язків, – з іншого.

Природно-правову сутність принципів міжнародного права крізь призму прав людини підтвердив К. Танака, який заявив, що основу міжнародного права повинні утворювати принципи захисту прав людини, які випливають з факту існування «…рівноправних людських особистостей» і є «юридичними нормами самі по собі, а не в силу введення їх у позитивне право»[1].

Загальні принципи міжнародного права формуються на основі чинних міжнародних звичаїв і міжнародних договорів, а загальні принципи права – на основі функціонування правових систем як закономірності. Так у першому і в другому випадках засвідчується природно-правове джерело формування принципів. Підтвердженням цього положення є й думка західного вченого-міжнародника Дж. Брайерлі, який сказав: «… договір і звичай зобов'язують тому, що така необхідність розумного світу, принципи якого не залежать від волі держави» [628, с. 17] .

Загальноприйнята думка, що принципи міжнародного права функціонують

[1] Tanaka K. Some Observation on Peace, Law and Human Right – "Transnational Law in Changing Society". N-Y-London, 1972. у: [8, с. 31].

тільки у взаємодії, мають комплексний характер, взаємозумовлюють один одного. Незважаючи на те, що в процесі застосування принципам властивий різний характер обов'язковості, одні з них абсолютно імперативного характеру, інші допускають можливість відступу від правила за взаємною згодою відповідно до імперативних принципів і норм міжнародного права, але усі разом вони утворюють цілісну систему, яка є базисом і каркасом усього міжнародного права, очолювану загальними принципами. У цій системі усі принципи взаємозумовлюються між собою, спеціальні та регіональні принципи підпорядковані універсальним, а в рамках підсистем принципи є базисними для усіх норм міжнародного права даного рівня. Отже, принципи міжнародного права мають характер системоутворювальних керівних норм, порушення яких може призвести до руйнування усієї системи міжнародного права. Незважаючи на різну силу нормативно-правової обов'язковості, усі принципи наділені характером особливої юридичної сили, яку можна назвати нормами більш високого або вищого порядку.

А. Фердрос вважав, що загальні принципи права в ієрархії джерел міжнародного права займають вищу сходинку. Аналогічної думки дотримується і В. Деган [659, с. 16], обґрунтовуючи це тим, що формальні (звичаї) та позитивні (міжнародні договори) джерела ґрунтуються, засновуються на загальних принципах права, а тому скасовуватися тими не можуть. Загальні принципи права є тим цементуючим каркасом, що згуртовує міжнародне право з національним, завдяки чому досягається єдність усіх правових систем людства. Отже, системоутворювальна риса принципів міжнародного права вказує і на нерозривний зв'язок загальновизнаних принципів міжнародного права та загальних принципів права, як цілісного комплексу, що дозволяє досягти цілей міжнародного права завдяки правовій підтримці національних правових систем.

Принципи загального міжнародного права можна порівняти з конституційними принципами національної правової системи, оскільки вони, як і в національній системі, можуть бути загальними та галузевими, і тільки

комплексно формують публічний порядок держави, а на міжнародному рівні іменуються міжнародним публічним порядком. Тому універсальність не може бути характерною рисою загальних принципів міжнародного права, якщо її розглядати як ознаку сфери впливу за предметним критерієм. Наприклад, так само, як у внутрішньому праві, принцип моногамності чи полігамності шлюбу складає внутрішній публічний порядок держави, проте за сферою дії є галузевим принципом; у міжнародному праві принцип заборони застосування чи погрози силою має свій предметний показник у галузі міжнародної безпеки, однак є частиною міжнародного публічного порядку. Тому основні принципи скоріше універсальні за суб'єктним критерієм (вони розповсюджуються на всіх суб'єктів міжнародного права), ніж за предметним, хоча і таке бачення не можна абсолютизувати, оскільки в доктрині, зокрема, вказують на регіональний принцип територіальної цілісності (який позитивно визнаний у рамках Європи), який не може бути універсальним, хоча його вважають загальновизнаним у всьому світі. Іноді принципи міжнародного права, які вважаються галузевими, повинні виконуватись усіма суб'єктами міжнародного права, оскільки вони настільки фундаментальними у відношенні до людської особистості та елементарної гуманності, тобто базуються на загальновизнаному принципі права – гуманності, та утворюють фундаментальні непорушні принципи міжнародного права. Мова йде, зокрема, про принципи міжнародного гуманітарного права, закріплені у Гаазьких і Женевських конвенціях. Отже, принципи міжнародного права мають свою конкретну сферу (предмет) регулювання, але через загальновизнаність у ролі принципу набувають ознак основоположності.

Отже, можна виділити такі характерні риси норми-принципу міжнародного права:

— об'єктивно-зумовлені норми, що регулюють найбільш важливі життєво необхідні міжнародні відносини сучасного етапу розвитку міжнародного права;

— норми, що мають сконцентрований зміст, який надає правовому регулюванню динамічності завдяки поєднанню елементів стабільності та

програмності;

— комплексний характер норм-принципів надає системі міжнародного права єдності та стабільності, є базисом для всієї системи міжнародного права. Така комплексність принципів міжнародного права характеризується їх рівністю між собою та виключає будь-яку підпорядкованість чи ієрархію;

— загальновизнаність норм-принципів є наслідком звичаєво-правової природи та нерозривного зв'язку із природно-правовим характером;

— основоположність принципів-норм – проявляється у перевазі (верховенстві) над іншими нормами міжнародного права, це норми вищого рангу у системі міжнародного права;

— порушення норм-принципів міжнародного права повинно розглядатися як замах на цілісність міжнародного права як єдиної системи правового регулювання відносин у міжнародному співтоваристві, оскільки порушення одного з принципів тягне за собою порушення й інших, як єдиної системи та базису усього міжнародного права.

Ґрунтуючись на висунених нами характерних рисах, можна запропонувати таке визначення норми-принципу міжнародного права. *Принципи міжнародного права* – це основоположні та загальновизнані норми міжнародного права, що безпосередньо регулюють найбільш важливі та життєво необхідні відносини між усіма суб'єктами міжнародного права, що у комплексі формують базис правомірності функціонування усієї системи міжнародного права.

2.2. Особливості взаємодії загальних принципів міжнародного права з нормами та стандартами міжнародного права

Багатогранність суб'єктів міжнародного права та відповідних міжнародно-правових відносин, у які вони вступають, вимагає різнобічності їх нормативного регулювання, яке б передбачало різноманітні норми з різним механізмом дії. Сучасне міжнародне право становить складну нормативну

систему, що регулює не лише міждержавні, а й інші міжнародні відносини в широкому їх розумінні. В умовах сучасної глобалізації міжнародного життя розширюється сфера застосування міжнародного права до широкого кола відносин, які втрачають значення внутрішньодержавних (права людини, екологічні відносини та ряд інших відносин, що вимагають випереджального міжнародно-правового регулювання), відбувається інтернаціоналізація багатьох внутрішньодержавних норм та інститутів, зближується міжнародне та національне право. Такі глобалізаційні прояви повинні розвиватися в рамках міжнародного права на основі його загальновизнаних принципів і норм, відповідати потребам як власне глобалізаційних процесів, так і самому міжнародному праву на підставі принципу верховенства права. Важливий також механізм координації владних дій держав у забезпеченні функціонування міжнародного права та врахування його основних принципів і норм, що передбачає зростання ролі національних правових норм у здійсненні норм міжнародного права. Найважливішим завданням світового співтовариства нового тисячоліття є встановлення верховенства права у міжнародних відносинах, що було підтверджено в Декларації тисячоліття 2000 р. У документі за підтримки 147 держав-учасниць зафіксовано рішучість поваги до принципу верховенства права як на міжнародному, так і внутрішньодержавному рівні.

У вирі сучасних глобалізаційних процесів важливої ролі набувають неправові норми, які з успіхом регулюють міжнародні відносини і невпинно розвиваються. Недооцінка значення неправового регулювання в доктрині міжнародного права пов’язана, насамперед, із панівним формально-юридичним підходом, який ігнорує неправові норми, їх значення та взаємозв’язок із міжнародним правом.

Міжнародний глобальний правопорядок діє на основі міжнародного права, проте за змістом і функціями не є йому ідентичним. В свою чергу міжнародна нормативна система, окрім правових, охоплює й ряд неправових (норми політичні, моральні, звичаєві та ряд інших), що набувають тенденції до

зростання. Однак зростання ролі таких норм у жодному випадку не означає витіснення ними правових норм чи применшення їх важливості, навпаки, взаємопроникнення різноманітних методів регулювання із збереженням власної специфіки підвищує ефективність міжнародної правової системи в цілому та є підтвердженням сучасної тенденції розширення кола джерельності міжнародного права.

Важливу роль у складній системі регулювання глобальних міжнародних відносин відіграють основні принципи міжнародного права. З'ясування зв'язків і взаємодії та визначення місця загальних принципів міжнародного права як у правовій, так і у неправовій системі норм, що регулюють усю сукупність міжнародних відносин, дасть можливість для подальшого розвитку їх ефективного регулювання та підвищення ефективності міжнародного права завдяки нормам «м'якого» права.

Суттєвою особливістю принципів міжнародного права є їх нормативність, яка регулює міжнародні відносини як безпосередньо, так і за допомогою конкретних норм. Принципи мають первинний характер, оскільки визначають зміст і мету норм міжнародного права, а також структуру міжнародного права в цілому, узгоджують норми, які до неї входять.

Як бачимо, взаємозв'язок і взаємозумовленість принципів і норм міжнародного права очевидні: принципи розкриваються в конкретних нормах, а норми відображають зміст основних принципів міжнародного права. У доктрині міжнародного права, на жаль, відсутнє чітке розмежування між принципами і нормами, оскільки не визначені самі критерії для розмежування та немає вичерпного переліку останніх.

У теорії міжнародного права, як правило, не відокремлюють загальновизнані принципи та норми jus cogens одні від одних, тому з'явилося таке поняття як «загальновизнані принципи та норми міжнародного права». Такий підхід підтверджений практикою Міжнародного Суду ООН, який в своєму Рішенні від 12 жовтня 1984 року наголосив на тому, що «… поєднання термінів «норми» і «принципи» є використанням подвійного позначення для

вираження однієї і тієї ж ідеї … застосування терміна «принципи» може бути виправданим через їх більш загальний та більш фундаментальний характер» [607].

В. Карташов вважає, що від норм права принципи відрізняються тим, що не містять санкцій, а подекуди й інших елементів структури норми (гіпотезу або диспозицію). «Вони мають досить високий рівень узагальнення й абстрагування нормативних приписів і, як правило, вимагають конкретизації та деталізації в процесі впливу на поведінку людей» [527, с. 223].

Характерно, що в загальнотеоретичній літературі останнім часом досить розповсюдженим став «поділ норм права на відправні (первинні) та норми-правила поведінки. До перших відносить норми-начала, норми-принципи, норми-дефініції та ін. Тому в цьому випадку можна говорити, що норма-принцип – це одна із різновидів норм права» [564, с. 45]. Варто погодитись із думкою О. Тіунова, що «поділ загальновизнаних настанов на принципи і норми достатньо відносний» [533, с. 196].

Зокрема, співвідношення понять *принцип* і *норма* можна простежити у паралелі – загальне і конкретне. Так, ідея принципу може розшифровуватись і конкретизуватися правилами кількох норм, і навпаки, – правило однієї норми може лише частково врегульовувати відносини, які є об’єктом правового регулювання принципу. Принцип міжнародного права глибший за норму, він є найголовнішою, вирішальною основою норми, хоча може містити лише частину того, що є в нормі. Принцип як ідейне наповнення норми може не мати конкретних індивідуальних правил поведінки, тоді як у нормі ж міститься і істотне (принцип), і загальне, конкретне, норма ніби збагачує і дає більш конкретне уявлення про механізм регулювання конкретних правовідносин.

Завдяки своїй багатосторонності принципу притаманна властивість, якою не володіє норма міжнародного права, яка полягає у можливості так званого «авангардного» регулювання загального характеру. Зокрема, принципи компенсують нормативний вакуум, нормативну неповноцінність. Саме принципи здатні врегулювати відносини у процесі міжнародно-правового

регулювання, коли розв'язати проблему шляхом негайного створення конкретних норм неможливо, зокрема при виникненні нових суб'єктів чи нових сфер міждержавних відносин. Їм належить особлива роль у заповнені прогалин міжнародного права. Так, російський учений, дослідник міжнародних відносин Г. Тункін зазначає, що у міжнародному праві немає «прогалин у тій мірі, у якій основні принципи регулюють усі відносини між державами…» [314, с. 10-11; 809, с. 546] Якщо точність норми полегшує її дію, то нормативна багатозначність принципу полегшує прогрес, адаптацію до мінливих умов.

Принципи сучасного міжнародного права є нормами «живого» міжнародного права, які здатні пристосовуватися до швидкоплинних змін у сучасних умовах глобалізації міжнародних відносин та в міжнародному праві загалом.

Спільним знаменником норм і принципів у процесі регулювання міжнародно-правових відносин є динамічність, ознака, яка дає можливість нормативно закріплювати не тільки те, що є, а й те, що повинно бути. Типовою нормою такого зразка є, зокрема, принцип поваги прав людини, який вимагає не тільки теперішнього рівня захисту прав людини, а й підвищення стандартів їх реалізації.

Отже, поділ загальновизнаних правил на принципи і норми міжнародного права достатньо відносний, оскільки вони можуть виражатися в нормах-приписах (нормах-правилах поведінки) або в нормах-принципах (первинних нормах), спрямованих на досягнення єдиних цілей регулювання міжнародно-правових відносин.

Принципи міжнародного права у своєму змістовому наповненні містять правові, політичні, а також моральні ідеї, які впливають на єдність усієї міжнародної системи. Зокрема, моральний принцип сумлінності розповсюджується на усі види міжнародних обов'язків, охоплюючи і міжнародно-правові, водночас з цим він існує і як міжнародно-правовий принцип сумлінного виконання міжнародно-правових зобов'язань, який уже змістово навантажений моральною ідеєю сумлінності.

При визначенні співвідношення правового чи неправового регулювання використовуються принципи доцільності й ефективності. Правотворчий процес в міжнародному праві трудомісткий, а правове регулювання не завжди є гнучке, тому потрібно враховувати й неправові норми при інтенсивному регулюванні великого обсягу різноманітних відносин на міжнародній арені. Для сучасного міжнародного права характерне розширення кола суб'єктів правотворчості та правозастосування, зокрема значних обертів набирає суддівський розсуд і еволютивне тлумачення. А завдяки цьому і розширення кола органів міжнародного правосуддя. Крім того, до процесу нормотворчості долучаються міжнародні організації (ВООЗ, МОП, МАГАТЕ, міжнародні неурядові організації).

Прогресивному розвитку з огляду на цю проблему, сприяють правила у вигляді стандартів, що сформувалися в результаті практики держав у різних сферах співпраці. Поняття *принципи* і *стандарти* не можна ототожнювати. Якщо принципи – це основні і вихідні норми права, що мають фундаментальне значення, то міжнародно-правові стандарти – це міжнародно-правові норми, що деталізують вимоги основних принципів міжнародного права як процесуального, так і матеріального права. Стандарти, як правило, фіксуються в рекомендаційних резолюціях міжнародних організацій (резолюціях ООН), у чинних міжнародних договорах, у рішеннях міжнародних судів на основі тлумачення правових джерел міжнародного права, статутах судів. Стандарти формуються, як і міжнародно-правові звичаї, на основі відповідної практики держав.

Серед стандартів окремо виділяють уніфіковані технічні стандарти, які створюються щорічно шляхом міжнародного санкціонування технічних правил. «Норми в галузі технічних стандартів, прийняті міжнародними організаціями, називають *прозелітними*, грецького слова «прозеліт», що означає перехід у нову якість. Технічні стандарти не є автоматично обов'язковими для держав-членів (наприклад, стандарти МАГАТЕ обов'язкові для застосування тільки самим Агентством у його власній діяльності), та суть цих документів така, що,

будучи звернені саме до держав-членів конкретної міжнародної міждержавної організації як суб'єкта міжнародного права, їх кінцевими адресатами є фізичні та юридичні особи держав – членів як учасників міжнародних економічних відносин. Зокрема, саме комерційне суперництво зумовлює зацікавленість у прозелітних нормах і вимагає високого рівня їх дотримання» [343, с. 132].

Зазначимо, що такі стандарти не є юридично обов’язковими, однак швидке створення, негайний вступ у дію та можливість оперативного внесення змін викликають високу зацікавленість в таких нормах з боку суб’єктів виконання в умовах економічної конкурентної боротьби.

Так, практика окремих міжнародних організацій розвивається шляхом створення іншого автономного джерела міжнародного права. Зокрема, Всесвітня організація охорони здоров’я (ВООЗ), Всесвітня метереологічна організація (далі - ВМО), Міжнародна організація цивільної авіації (далі - ІКАО) тощо в межах своєї компетенції приймають стандарти поведінки. Формально такі стандарти не містять зобов’язального елементу навіть для держав-членів цих організацій. Однак держави-члени не мають змоги (повноважень) запропонувати альтернативні правила, і, оскільки відмова виконувати такі стандарти може негативно вплинути на їх інтереси, вони вважають за доцільне поводитися відповідно до «необов’язкових норм». Отже, виникло і продовжує розвиватися «м’яке право». Тенденція розвитку таких норм свідчить про формальну появу в недалекому майбутньому нового основного джерела міжнародного права – стандарту. Цю тенденцію підкріплює і положення Конвенції ООН Про міжнародне морське право 1982 р., яка відсилає до загальновизнаних міжнародних правил і стандартів щодо захисту навколишнього середовища. Категорію «стандарт» можна знайти і праві Ради Європи, яка, зокрема, покликана створити стандарти забезпечення прав людини [262].

На думку О. Тіунова, «загальновизнані принципи і норми міжнародного права, як нормативні установлення, що мають імперативний характер, силу фундаментальності та загальновизнаності, відіграють роль стандартів

регіонального та універсального характеру. …Зазначені стандарти як норми вищого порядку мають найбільш загальну форму вираження, зокрема це основні принципи міжнародного права – ядро загальновизнаних принципів і норм та всіх інших норм міжнародного права» [536, с. 16]. На сучасному етапі розвитку міжнародного права роль цих принципів безупинно посилюється.

Ряд міжнародних стандартів покликані забезпечити «мінімальний рівень» цих прав, однак така мінімальність у жодному разі не вказує на неповноцінність чи недостатність регулювання, навпаки, стандарти спираються на досвід держав і слугують для них орієнтиром

На думку О.Є. Амплєєвої, «універсальні підходи до застосування державами міжнародно-правових стандартів відображають тенденцію інтернаціоналізації суспільного життя, яка проявляється у міжнародних відносинах і сприяє інтегративним процесам, спільному розв’язанню державами загальних проблем сучасності» [13].

Визначну роль міжнародні стандарти відіграють у сфері захисту прав людини, що закріплені у багатьох міжнародних актах (Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і протоколи до неї, Загальна Декларація прав людини 1948 р.). Не менший вплив на формування міжнародних стандартів у цій сфері мають рішення органів Ради Європи, Європейського суду з прав людини, резолюції Генеральної Асамблеї ООН та інших органів (наприклад, Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов’язаних з тюремним ув’язненням (Токійські правила) 1990 р.).

Універсальні міжнародні стандартизовані підходи застосовуються і для міжнародного регулювання відносин сучасності, зокрема це стосується правового регулювання охорони навколишнього середовища, питання енергетики, дослідження космосу та світового океану, боротьби з міжнародним тероризмом і корупцією.

Отже, аналіз взаємодії міжнародно-правових стандартів і міжнародно-

правових принципів дає можливість підсумувати те, що принципи – це стандарти *вищого* рівня. Міжнародно-правові стандарти є також нормами міжнародного права особливого порядку. Основні принципи міжнародного права – це ядро сучасного міжнародного права і в його ієрархії займають найвищий шаблон, що зумовлено їхньою загальновизнаністю та обов'язковістю (імперативністю). Більшість держав світу закріплюють положення загальновизнаних принципів міжнародного права у своїх конституціях та визнають їх невід'ємною частиною національної правової системи. Міжнародні стандарти ж, займаючи місце базових положень міжнародного права, мають вищий ступінь конкретизації та вужчу сферу застосування. Крім того, багато міжнародно-правових стандартів є диспозитивними, однак, стандарт, заснований на міжнародному договорі, набуває форму принципу, що має обов'язковий характер.

Ще одним важливим моментом у розгляді питання взаємодії загальних принципів міжнародного з іншими нормами правилами є проблема взаємодії із нормами т.зв. *м'якого права*, до яких можна віднести і міжнародні стандарти. У міжнародному праві термін *м'якого права* охоплює дві категорії норм: перша – це декларативні норми міжнародних договорів (їх ще називають *legal soft law*), що є за своєю природою правовими нормами; друга – це норми, що володіють не юридичною, а морально-політичною силою.

М'яке право досить близьке до міжнародного, зокрема Комісія міжнародного права ООН називає політичні акти «параюридичними» [152]. Звернемо увагу на особливості дії *м'якого права:* міжнародне право визначає рамки його дії, а у випадку відтворення норм *м'якого права* в міжнародних договорах останні набувають характеру звичаєвих чи договірних норм міжнародного права.

Варто погодитись із думкою М. Веліжаніної про те, що «акти «м'якого права» повинні відповідати (як на етапі формування, так і при його виконанні) основним принципам міжнародного права. Саме на підставі принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань пояснюється правило, за

яким усі наступні міжнародні політичні домовленості не повинні протирічити попереднім (згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 53/101 «Принципи і правила для ведення міжнародних переговорів» від 20.01.1999 р.)» [82, с. 23-24].

Важливе значення норми *м'якого права* мають для реалізації принципів міжнародного права, виступаючи базою для тлумачення міжнародних договорів. Як показує статистика рішень міжнародних і національних судів, документи ООН та її органів найчастіше розкривають зміст принципів і норм міжнародного права. Так, Декларація про принципи 1970 року вважається офіційним тлумаченням ООН основних принципів міжнародного права.

Норми *м'якого права* можуть виконуватися, тобто застосовуватися суб'єктами міжнародного права (насамперед державами та міжнародними організаціями), можуть бути підставою для тлумачення інших норм міжнародного права, але не можуть бути правовою основою для винесення судового рішення органами міжнародного правосуддя.

Отже, норми *м'якого права* створюються державами, міжнародними організаціями, але не є юридично обов'язковими, не суперечать основним принципам і нормам міжнародного права, спрямовані на регулювання найбільш гострих чи актуальних проблем міжнародних відносин; закріплюються в рекомендаційних актах міжнародних організацій, багатосторонніх, двосторонніх чи односторонніх політичних актах держав, мають політичну та моральну відповідальність; можуть набувати юридичної сили у процесі міжнародної правотворчості.

Підводячи підсумки аналізу взаємодії загальних принципів міжнародного права з іншими нормами, правилами і стандартами, зауважимо: по-перше, загальні принципи міжнародного права є нормами міжнародного права особливого типу, це норми-принципи, що мають базовий характер і є системоутворюючим фактором формування всієї міжнародної нормативної системи; по-друге, загальні принципи міжнародного права – це міжнародно-правові стандарти найвищого рівня, що характеризуються загальновизнаністю і

загальнообов'язковістю; по-третє, загальні принципи міжнародного права є правовим базисом для норм *м'якого права*, які у процесі правотворчої діяльності суб'єктів міжнародного права можуть перетворюватись у норми (в т.ч. у норми-принципи) міжнародного права.

2.3. Основні критерії визначення наявності принципу міжнародного права

Сучасний стан проблеми доктринального визначення поняття принципу міжнародного права, а саме множинність у результаті суб'єктивного формулювання дефініції, є причиною нагальності проблеми вироблення критеріїв визначення наявності принципу міжнародного права. Як бачимо, відсутність цих критеріїв призводить до того, що автори висувають різні дефініції та відповідно неоднакову кількість основних, з-поміж усієї сукупності, принципів міжнародного права. Відсутність доктринальної єдності в цьому питанні змушує звернутися до пошуку нормативного визначення поняття принцип міжнародного права. Але ні Декларація про принципи міжнародного права 1970 р., ні Статут ООН не дають нормативного універсального визначення ні основних принципів, ні принципів міжнародного права загалом. Відсутність єдиного законодавчого міжнародного органу відводить головну роль у виявленні принципів міжнародного права органам міжнародного правосуддя (далі – ОМП), тоді як доктрині належить беззаперечне право розробити найліпші методики та критерії для цього процесу. Звичайно, що не завжди доктрина збігається із практикою, проте категоричні розбіжності між ними дуже негативно впливають на цілісність системи міжнародного права.

Розглянемо три основні критерії встановлення наявності основного принципу міжнародного права, запропоновані українськими вченими-міжнародниками. Та для того, «щоб принципи міжнародного права не конструювалися довільно, їх необхідно перевірити, щонайменше, за трьома

основними критеріями: а) юридичний зміст принципу; б) сфера застосування; в) механізм застосування. Відсутність показників хоча б за одним із критеріїв є свідченням того, що принципу не існує або він має доктринальне походження» [61, с. 191].

Як відомо, принципи можуть існувати у формі ідей, гасел, моральних правил, однак юридичного змісту вони набувають лише як норми міжнародного права. Принцип-норма міжнародного права має специфічний характер, що відрізняє її від інших норм у міжнародно-правовому масиві, а саме їхня основоположність, що стає критерієм правомірності практики правотворчості і правозастосування та легітимності для інших міжнародно-правових норм. Принцип-норма міжнародного права містить конкретні права й обов'язки суб'єктів міжнародного права, бо по-іншому вона втрачає свій юридичний характер й існує у вигляді ідеї, функції чи завдання. Отже, принципи міжнародного права – це норми, а не ідеї чи моральні постулати, хоча, як підтверджує історія міжнародного права, досить часто принципи-ідеї трансформувалися у принципи-норми. Наприклад, у своїх висновках МТКЮ, моральні принципи людяності та суспільної свідомості були уточнені та конкретизовані в контексті певних справ, і керуючись найкращими судженнями, сформулював їх у ролі юридичних принципів (справа Купрескіч 2000 р.).

Принцип-норма міжнародного права знаходить своє вираження у різних джерелах міжнародного права. Відповідно до ст. 38 МС ООН, такими основними джерелами є міжнародний договір, міжнародний звичай та загальні принципи права. «Принципи, – писав Ф. Кожевников, – які не отримали відображення ні в договорах, ні у звичаях, не можуть вважатися загальними принципами» [368, с. 8]. Норми-принципи знаходять своє закріплення у міжнародній судовій практиці. Зокрема, Д.Г. Самхарадзе підтверджує, що «суд може використовувати свої рішення як допоміжний засіб для визначення правових норм. Рішення Суду є доказом для визначення наявності або відсутності тих чи інших принципів і норм міжнародного права» [484, с. 23].

Допоміжним засобом дослідження може бути доктрина. Хоч сама по собі вона не є джерелом міжнародного права, однак слугує «тепер одним із засобів установлення наявності чи відсутності тих або інших норм міжнародного права, а також їх тлумаченням» [541, с. 145].

Закріплення принципу міжнародного права в міжнародних договорах різних рівнів усуває проблему встановлення наявності принципу. Поширена є практика закріплення загальновизнаних принципів міжнародного права і в регіональних міжнародних договорах. Проте, якщо мова йде про основоположний принцип міжнародного права, тоді вимагається аналіз на міжнародно-звичаєве підтвердження відповідно до консультативного висновку Міжнародного Суду ООН: «Основоположні норми повинні дотримуватися всіма державами незалежно від того, чи ратифікували вони Конвенції, які їх містять, бо це незаперечні принципи міжнародного звичаєвого права (ICJ Reports, 1996, § 79). Це положення Міжнародний Суд ООН ще раз підкреслив, коли встановив, що принципи міжнародного права залишаються обов'язковими як звичаєві, незважаючи на те, що вони були також введенні в договірно-правові постанови» (ICJ Reports, 1990, § 43)» [61, с. 191]. Або, навпаки, універсальні міжнародні договори можуть закріплювати основні принципи міжнародного права, але через проблеми ратифікації не отримують юридичної сили. Така ситуація теж не впливає на наявність і дієвість основного принципу міжнародного права, який може діяти як звичаєва норма міжнародного права. Наприклад, МТКЮ надав юридичної сили до набрання чинності (2002 р.) Римському статуту на підставі того, що він був схвалений переважною більшістю держав, що було визнано за opinio juris, ґрунтуючись на відповідності принципу законності. Зауважимо, що нерідко ОМП не проводять розмежування між звичаєвими та загальними нормами і принципами міжнародного права. Нормативна фіксація принципу міжнародного права у міжнародних договорах або їх формальна визначеність не впливає на наявність та дієвість принципу міжнародного права в інших джерелах міжнародного права. Зокрема, сучасною є тенденція до зниження провідної ролі

міжнародного договору як основного джерела міжнародного права, оскільки останній не завжди здатний забезпечити належне правове регулювання швидкоплинних реалій міжнародного життя, тобто не завжди відповідає вимогам міжнародного права як *живого*.

Такої ж думки дотримується і А. Дарда, який доводить, що при виявленні принципів «об'єктами виступають договори, що вступили або не вступили в силу. Так, у преамбулі Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р. ідеться про норми звичаєвого міжнародного права, які втілені у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. У таких випадках потрібно використовувати спеціальне юридичне тлумачення для з'ясування кола суб'єктів, для яких відповідні норми діють як договірні, а для яких – як звичаєві. Якщо звичаєва норма втілена в договорі, то застосовуються правила тлумачення договору, але нерідко виникає необхідність підтвердження звичаєвої сутності норми шляхом тлумачення, характерного для звичаєвого права» [129, с. 20].

Отже, звичаєвий характер надає принципам міжнародного права дієвості, яка відповідає сучасним потребам міжнародного співтовариства. Тут варто згадати про тісний зв'язок розглядуваної нами проблеми із дискусією в міжнародній доктрині щодо критеріїв наявності міжнародного звичаю. Класичне міжнародне право висуває два універсальні критерії для виявлення звичаєвої норми міжнародного права, а саме: opinio juris (як суб’єктивний критерій) та міжнародна практика (як об’єктивний критерій). Згідно з класичним визначенням, міжнародна звичаєва норма існує там, «де простежується фактична практика (consuetude, repetitio facti), заснована на усвідомленні юридичного обов’язку (opinio juris sive necessitatis) [85, с. 69].

Класичне тлумачення міжнародного звичаю як джерела, що потребує тривалого формування та підтвердження на практиці, сьогодні піддається критиці. Зокрема, підтвердження звичаєвої норми загальновизнаною міжнародною практикою в сучасній міжнародній доктрині розглядається як методологічно неоднозначний фактор, та ще й не досить переконливий за своїм

результатом через ускладнення всієї системи міжнародного права, прискорення розвитку міжнародного права та загострення протиріч між державами, їх конкуренції та ряду інших факторів. Унаслідок відсутності міжнародного правотворчого органу особливе місце в системі джерел міжнародного права займає звичаєва норма. Іноді важко розмежувати міжнародне звичаєве право і загальні принципи права, оскільки держави знаходяться у постійному розвитку. Досить цікаво розглядала цю проблему А. Смбатян. Авторка вважає, що усі звичаєві норми можна умовно поділити на три групи. «До першої входять норми, що стосуються таких системоутворювальних для міжнародного права понять як «суверенітет», «юрисдикція», «імунітет» та ряд інших. … До другої можна віднести також фундаментальні для міжнародного права норми, що стосуються порушень міжнародного права. … До третьої можна зарахувати норми відносно недавно сформованих галузей та інститутів міжнародного права» [499, с. 217]. Залежно від того, до якої із згаданих груп належить звичаєва норма, авторка визначає відповідну процедуру встановлення її наявності. Відповідно, класична методологія без будь-яких спрощень; можливість ОМП відходити від суворої практики держав; більш гнучкий підхід, який більше ґрунтується або на практиці держав, або на фактичній наявності opinio juris, залежно від конкретних обставин справи. Зокрема, кримінальні трибунали досить часто, навіть за відсутності відповідної практики, можуть формулювати стандарти в галузі захисту прав особи у статусі принципів. Наприклад, МТКЮ у справі Тадіч [498, с. 747] сформулював ряд звичаєвих норм і принципів, не обґрунтовуючи їх ні практикою держав, ні підкріпленням opinio juris. Отже, як підтверджує практика міжнародного правосуддя, проголошення звичаєво-правової норми-принципу як достатньо аргументованої та переконливої, навіть за відсутності широкої індивідуальної практики держави чи її визнання. Зважаючи на звичаєвий характер принципів міжнародного права та підтримуючи точку зору авторки, можна в кожній із названих груп звичаїв виділити особливі норми-принципи, а саме: основні принципи міжнародного права; загальні принципи міжнародного права;

галузеві принципи міжнародного права. За аналогією можна використовувати авторську методику з установлення наявності відповідних принципів. Отже, принципи як норми-звичаї можуть виявлятися за різними методиками залежно від місця, яке конкретний принцип займає в системі принципів міжнародного права: чим вищий щабель займає принцип, тим складніша процедура його визначення встановлюється для ОМП.

Така особливість чи характерність методик є наслідком спільного й особливого у виявленні принципів міжнародного права та загальних принципів права (згідно з п. с ст. 38 Статуту МС ООН). По-перше, при встановленні принципу міжнародного права першочерговим завданням є виявлення норми міжнародного права особливого характеру, базисної, тоді як при встановленні загального принципу права ОМП повинні виявити здатність до трансформації принципу у міжнародне право вже наявної норми-принципу. По-друге, процес установлення перших двох груп принципів передбачає з'ясування наявності практики держав та opinio juris, що є спільним для принципів міжнародного права та загальних принципів права. Оскільки Статут МС ООН не містить жодних пояснень щодо методики виявлення загального принципу права, вони повинні виражатися із конкретних правових норм міжнародного та національного права. Головна роль у вирішенні цього питання, безсумнівно, належить ОМП. Отже, за аналогією саме ОМП виводять на підставі оптимального судження при розгляді конкретних справ і принципи міжнародного права, відшукуючи їх у різних джерелах міжнародного права. Основне значення прецедентів ОМП полягає не у рішеннях суду, а в аргументації, яка безпосередньо впливає на розвиток принципів міжнародного права. У класичній доктрині рішення ОМП не вважаються джерелами міжнародного права, однак послідовність вирішення спорів на підставі сформульованих ОМП принципів міжнародного права забезпечують стабільність міжнародно-правового регулювання та підвищують авторитет до принципів як основоположних норм міжнародного права. Як стверджує суддя Зоричич, «якщо прецедент твердо заснований на принципі, Суд не може

вирішити аналогічний спір по-іншому до тих пір, доки принцип зберігає своє значення» [663]. На думку А. Смбатян, при виявленні принципів міжнародного права «судді залучають не тільки загальновизнані джерела права. Таке уявлення далеке від реальності, оскільки не враховує складності та багатогранності правової аргументації як багаторівневого процесу, який неможливо обмежити рамками формальних джерел права. … Більше того, норми і принципи, закріплені у формальних джерелах, не є раз і назавжди визначеними, вони можуть бути об'єктом тлумачення незалежно від ступеня їх визначеності та чіткості формулювань» [499, с. 258]. Автор вважає здійснення правосуддя безперервним процесом *кристалізації* принципів як постійного переосмислення того, що є право.

У доктрині та практиці, як правило, не розрізняють поняття основних принципів і загальних принципів міжнародного права, а здебільшого маються на увазі поняття саме основних принципів міжнародного права та розглядають їх основні характерні риси. Єдиної думки щодо цих ознак у доктрині міжнародного права також немає. Найбільш дискусійними є імперативність і універсальність основних принципів. Дискусійність загальних принципів міжнародного права отримала ширше доктринальне висвітлення, оскільки саме вони мають основоположне значення для правового регулювання відносин між суб'єктами міжнародного права, тобто відносин зовсім іншого рівня правового регулювання, що виходить за межі національних правових систем. Якщо розглянути систему міжнародного права, то основне доктринальне вчення присвячується основним принципам міжнародного права, тобто принципам загального міжнародного права. На нашу думку, загальним міжнародним правом є система норм, які регулюють відносини у взаємодії, взаємовпливові національних правових систем на основі загальних принципів міжнародного права. У національній правовій системі доктринально виділяють загальні принципи права, а нормативне закріплення основних принципів національно-правової системи відбувається на рівні конституційного права, де фіксуються основні принципи права, основні принципи національних галузей права та в

більшості випадків основні принципи міжнародного права. Аналізуючи системи принципів на національному та міжнародному рівнях, можна простежити збіг щодо основних їхніх складових. Обидві системи принципів базуються на загальнолюдських принципах права а їх ядром є основні принципи міжнародного права, як координатори взаємодії національних правових систем у цілому. Особлива для кожної із систем принципів наявність спеціальних (галузевих) принципів. На відміну від національної системи права, де основоположні принципи, як правило, кодифікуються в конституційних актах держави, міжнародне право не має такої галузі чи кодифікації через відсутність єдиного законодавчого міжнародного органу.

На думку О. Сафронової [485, с. 117-118], основні принципи міжнародного права утворюють окрему галузь науки – конститутивне міжнародне право, або звичне для нас, загальне міжнародне право. Авторка обґрунтовує цю тезу наявністю особливих предмету та методу, функцій зазначеної галузі. Такий погляд непоодинокий у сучасній доктрині міжнародного права, і навіть більше, є прибічники існування окремої навчальної дисципліни міжнародного конституційного права. Так, Л. Обердорфер стверджував: «факт насичення міжнародного права принципами національного конституційного законодавства (права людини, демократія, верховенство права та федералізм)» [413, с. 110] підтверджує, що конституційні принципи наче зламують виняткову сферу держави. Автор констатував, що міжнародне конституційне право – це вертикальний зріз (порівняльне конституційне право – горизонтальний), який поєднує конституційне право регіональне, інтеграційне та міжнародне.

На нашу думку, виділення загальних принципів міжнародного права в окрему галузь звужує їх вплив на галузеві відносини та позбавляє основної риси – звернення до системності міжнародного права. Сумнівним виглядає імперативний метод цієї галузі, оскільки імперативність усіх основних принципів є також дискусійним моментом (зокрема, принцип непорушності державних кордонів). Імперативність як ознака основних принципів призводить до звуження їх кількості у системі принципів міжнародного права. Крім того,

імперативний метод притаманний й іншим галузям міжнародно-правового регулювання. Неоднозначним видається і предмет запропонованої галузі – «основоположні міждержавні відносини, спрямовані на забезпечення міжнародного миру, безпеки та стабільності» [485, с. 118]. Такі відносини є предметом права міжнародної безпеки, міжнародного гуманітарного права, а вимагається тільки їх стабільність у всіх галузях міжнародного права. Кожна норма міжнародного права (а принцип тут не є винятком) має свою конкретну сферу застосування, свій конкретний об'єкт правового регулювання та конкретні міжнародні, точніше, міждержавні відносини. Принцип не може регулювати відносини взагалі або систему відносин, для цього у нього у системі міжнародних відносин замало можливостей.

Щодо кодифікації основних принципів міжнародного права, то, як бачимо, позитивна фіксація принципів ніяк применшує ролі тих принципів, які не мають нормативного закріплення в міжнародних договорах. Принципи, як явище *живого* міжнародного права, потребують *м'якої* фіксації, яка надавала б міжнародно-правовому регулюванню гнучкості та відповідності сучасним реаліям міжнародного співіснування. Саме тому звичаєва форма більш відповідає природі принципів міжнародного права.

Навпаки, варто, виділяти окрему систему принципів, яка б охоплювала й основні принципи міжнародного права, і галузеві, й інституційні та загальновизнані принципи права, які б у цілісній єдності кристалізували базис та надбудову, скелет міжнародного права як системного явища.

Якщо національне конституційне право – це основоположні норми і принципи конкретної національно-правової системи, то за аналогією конститутивне міжнародне право мало б закріплювати й основні принципи галузей міжнародного права. Однак варто звернути увагу на прогресивний розвиток і фрагментацію міжнародного права, які навряд чи позитивно впливатимуть на так зване конститутивне міжнародне право. На нашу думку, особливим завданням загальних принципів міжнародного права є забезпечення міжнародної правомірності усіх норм міжнародного права та взаємодії

національно-правових систем на міжнародному рівні. У будь-якому разі беззаперечним залишається факт зближення на сучасному етапі основоположних принципів міжнародного права та конституційних принципів внутрішнього права на основі загальнолюдських принципів. Основоположність принципів міжнародного права передбачає також особливу їх роль і у формуванні галузей та цілої системи міжнародного права. Історично саме принципи міжнародного права стали осередком і першоосновою для формування цілої системи сучасного міжнародного права, починаючи від основоположного принципу як першооснови для формування інституту (принцип територіальної цілісності в інституті державної території), потім галузі міжнародного права (принципи імунітетів у дипломатичному праві), а в кінцевому результаті принципи стали основоположними для формування цілісної системи, базисом якої є загальні принципи.

У проблемі фрагментації міжнародного права важливим моментом є збереження єдиних основ, системоутворюючих принципів, які отримують нову якісну характеристику, на відміну від старої системи формально-догматичних принципів. Останні повинні враховувати соціальне спрямування сучасного міжнародного права, індивідуальні обставини кожної конкретної ситуації, та врешті, знайти баланс інтересів сторін спору. В даній новій якості принципи міжнародного права отримують особливе місце у забезпеченні реалістичності й автономності міжнародного права.

Оскільки визначення принципу як особливої норми, винайденої людством, у цілому не потребує якихось доктринальних нововведень, то міжнародникам відводиться роль формулювання поняття основних принципів міжнародного права як регуляторів міжсистемних (національно-правових систем) відносин, що буде повторюватись і при визначенні спеціальних принципів міжнародного права із наголосом на сферу їх дії (галузь, інститут, регіональний чи наднаціональний характер).

Отже, на підставі проведеного дослідження можна з упевненістю виокремити чотири основних критерії визначення наявності принципу

міжнародного права, а саме: нормативність – як критерій правової природи особливої норми-принципу міжнародного права; звичаєвість – критерій походження принципу; загальнообов'язковість – критерій юридичної сили принципу міжнародного права; основоположність – системоутворювальний критерій. Тільки за наявності усіх чотирьох критеріїв норма може бути визнана принципом міжнародного публічного права.

2.4. Система принципів сучасного міжнародного права

Незмінною істиною, що існує з давніх часів, є твердження «principium est potissima pars cujuque rei» – принципи є найважливіша основа всього. Одна з основних рис принципів міжнародного права – їх системний характер. Тільки проаналізувавши систему принципів міжнародного права в цілому, можна виявити їх роль і місце в системі міжнародного права. Принципи визначають та очолюють усю систему міжнародного права і систему сучасних міжнародних відносин загалом. Тому для характеристики міжнародного права необхідно з'ясувати та виокремити систему його принципів. Про системний характер свідчать і підтверджують його Статут ООН 1945 року та Декларація про принципи міжнародного права 1970 року: «При тлумаченні та застосуванні принципів, вони є взаємопов'язаними і кожен принципи повинен розглядатися в контексті всіх інших принципів» [134].

Значний внесок у розвиток теоретичної класифікації принципів міжнародного права зроблений ще у часи радянської доктрини (Р. Бобров [44], Г. Тункін [540], Л. Алексідзе [8, с. 403], І. Лукашук [335][1]). Сучасна ж доктрина характеризується чималою кількістю авторських класифікацій, що є, на нашу думку, наслідком незавершеної дискусії про характерні ознаки принципів і відсутність єдиного доктринального та нормативного визначення поняття принципів. Однак кількість поглядів і незмінні дискусії про принципи є суттю

[1] Лукашук И. И. Победа в Отечественной войне и развитие международного права // Международное публичное и частное право. 2005. № 4(25). С.5-11.

самих принципів, що століттями доводять їх актуальність, необхідність і основоположність.

Система принципів має також ряд ознак, які вказують на те, що вона займає центральне місце в міжнародному праві та має значний випереджальний вплив на формування та функціонування системи міжнародного права в цілому.

Насамперед зауважимо, що досліджувана система принципів зазвичай має теоретичний характер, оскільки відсутнє формально-юридичне жорстке підпорядкування принципів у єдину ієрархію. Система принципів як живий організм може успішно функціонувати лише у повній взаємодії її елементів з цілеспрямованим підпорядкуванням один одному для досягнення спільної мети – мирного співіснування людства в рамках міжнародного права. Послаблення єдності такої системи впливає на їх ефективність і дієвість у цілому. Аналізуючи кожен окремий принцип, доходимо висновку, що його зміст і реальне застосування залежать і розкриваються тільки у контексті та дієвості інших принципів. Усі вони тісно переплетені та взаємодіють між собою.

Система принципів характеризується об’єктивністю, стабільністю та динамізмом водночас. Усі принципи міжнародного права виникають і постійно розвиваються під дією потреб сучасних міжнародних відносин, тому виникає необхідність повсякчасної відповідності правового регулювання основним закономірностям розвитку міжнародних відносин і прагненням сучасного людства. Одночасно система принципів міжнародного права характеризується динамікою та високим рівнем стабільності, які діалектично взаємопов’язані. Зауважимо, що поряд з появою нових принципів у міжнародному праві, зокрема принципи роззброєння, принцип екологічної безпеки, які відповідають сучасним потребам людства, то жодна з держав чи міжнародних організацій не заявляла про втрату значення і не заперечувала проти принципів, закріплених ще у ХХ ст. у Статуті ООН та Декларації про принципи міжнародного права.

Комплекс принципів міжнародного права постійно взаємодіє з конкретними нормами міжнародного права різної імперативної сили, чим забезпечується їх конкретизація та збагачення, що є безпосередньою та

необхідною умовою гарантій застосування.

Принципи мають різне значення і різну імперативну силу, займають різне положення в системі, проте це ніяк не впливає на особливу роль системи принципів у цілому у міжнародному правопорядку.

Отже, доктринальне визначення і побудова системи принципів міжнародного права має безперечне значення для з'ясування місця принципів у системі міжнародного права та необхідності створення юридичного механізму примусового забезпечення основних принципів міжнародного права.

Будь-яка класифікація ґрунтується на висуванні певного критерію, який вважають основним, чи в будь-якому разі необхідним, і ґрунтується на певній ознаці класифікованого об'єкта. На нашу думку, як і чимало ознак принципів, самі принципи міжнародного права можна класифікувати за чотирма основними критеріями, кожен з яких може містити різні авторські класифікації.

1.Походження, поява принципів міжнародного права дають підставу об'єднати їх у такі групи:

– за формою, джерелом закріплення:

а) писані (договірні);

б) звичаєві.

До писаних можна віднести принцип суверенної рівності, pucta sunt servanda та інші, а до звичаєвих – принципи роззброєння, захисту навколишнього середовища.

– за історичними коріннями (хронологія появи):

а) достатутні;

б) статутні;

в) післястатутні.

Якщо за точку відліку у нормативному визнанні на міжнародному рівні взяти прийняття Статуту ООН 1945р., де вперше на універсальному рівні було закріплено сім принципів, то усі наступні визнані принципи можна зарахувати до післястатутних. Спірним питанням є виокремлення першої групи, оскільки багато зі статутних і післястатутних принципів з'явилося задовго до прийняття

Статуту ООН, однак дана класифікація передбачає саме наявність моменту нормативного визнання.

2.Сутнісна ознака (зміст):

– за критерієм визнання суб'єктами міжнародних відносин:

а) загальновизнані;

б) договірні.

Тут зазначимо, що загальновизнані принципи – це принципи універсальних договорів, які виникають у результаті взаємодії міжнародного договору та міжнародного звичаю. У наукових дослідженнях їх, безсумнівно, можуть називати принципи вищого та нижчого порядку [491, с. 216], універсальні та локальні. До універсальних, зрозуміло, відносимо принципи, закріплені в Статуті ООН, і загальновизнані звичаєві принципи, а до договірних – принципи двосторонніх чи регіональних договорів (декларація принципів, що регулюють відносини між державами – членами наради за взаємодією і заходами довіри в Азії 1999 р.)

– за правовою природою принципів:

а) нормативні принципи;

б) ненормативні принципи.

У наукових класифікаціях міжнародної доктрини аналогічними або близькими до нашої є поділ на «основні принципи, принципи ідеї та принципи загального характеру», «правничі та неправничі» [335, с. 8; 336]. Така класифікація є результатом класичного поділу принципів на принципи-норми та принципи-ідеї, однак тут нагадаємо про досить крихку мету, адже усі принципи наповнені ідейною основою. Так, до перших зазвичай відносять усі принципи, закріплені в Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права, Заключному Акті ОБСЄ, Віденській конвенції «Про право міжнародних договорів» та ін. До других – стандарти, ідеї демократії, миру, співробітництва, гуманізму. Особливою групою в другій категорії займають місце технічні принципи, які не володіють юридичною силою, проте відіграють важливу роль у застосуванні принципів міжнародного права, насамперед галузевих

(економічні, політичні, соціокультурні, морально-етичні, військові та ін.). Також вони є засобами реалізації принципів-ідей та здійснення нормативних.

3.Функціональне призначення принципів:

– за політичним призначенням [577, с. 134]:

а) принципи, що закріплюють рівність суб'єктів;

б) принципи, що закріплюють незалежність суб'єктів;

в) принципи про мирне вирішення міжнародних спорів.

– за цінністю, що в них проголошується (об'єктна класифікація). Варіанти об'єктної класифікації пропонувалися різними вченими [540, с. 173]:

а) принципи про мирне співіснування (мир і безпеку);

б) принципи про співробітництво між суб'єктами МП;

в) принципи про захист прав людини.

Близькими до поданої класифікації є: 1) підхід В. Шумілова [593, с. 67], який групує принципи на підставі двох пріоритетів (цінностей) міжнародного спілкування: безпека та співробітництво (в тому числі в галузі прав людини); 2) класифікація М. Філімонової [129, с. 20] (генеральні, ті, що забезпечують загальнолюдські цінності та принципи, пов'язані з інтересами держав).

–спосіб реалізації (функціональне призначення):

а) самовиконувальні;

б) несамовиконувальні;

Такий поділ був запроваджений А. В. Дардою [129, с. 16], який до перших – самовиконувальних – зараховує принцип суверенної рівності держав, утримання від застосування та погрози силою, невтручання у внутрішні справи, що входять до компетенції держав, добросовісного виконання міжнародних зобов'язань за міжнародним правам, а до другої групи – принцип співробітництва, рівності і самовизначення народів тощо. У науці міжнародного права можна знайти аналогічні за змістом класифікації, зокрема поділ на функціональні та принципи, що стосуються компетенції держав.

4.Юридична сила принципів у міжнародному праві.

–за сферою відносин, що ними регулюються:

а) універсальні;

б) регіональні;

в) партикулярні.

До такої класифікації варто зробити ремарку: партикулярні принципи залежать від регіональних та універсальних, регіональні – від універсальних, принципи нижчого рівня конкретизують принципи вищого і часто приймаються для заповнення прогалин, пропущених принципами вищого рівня, сприяють сприятливому регулюванню, передбаченому вищими рівнями принципів.

–за місцем у нормативній системі міжнародного права:

а) загальносистемні;

б) міжгалузеві;

в) галузеві;

г) інститутські.

Галузеві, міжгалузеві, інститутські або спеціальні принципи міжнародного права базуються на загальносистемних, між ними немає і не може бути суперечностей. Галузеві і інститутські принципи є системоутворювальними факторами на своєму рівні, що відповідає їхнім ознакам, як принципам узагалі. На наявність згаданих видів принципів указують і конкретні міжнародні судові рішення [724].

–рівень правової системи:

а) принципи права, що походять з національної правової системи;

б) принципи права, що походять з міжнародно-правової системи.

До першої групи варто віднести загальновизнані принципи сучасних правових систем, що можуть застосовуватися до міжнародно-правових відносин і загальнолюдські принципи. Такі принципи черпаються як із матеріально-правових, процесуально-правових і навіть колізійної галузей права.

До другої зараховуємо принципи, що за своєю природою (міжнародною) не можуть застосовуватися на національному рівні, а є суто міжнародно-правовими.

Отже, можемо підсумувати, що змодельована нами класифікація критеріїв принципів міжнародного права є доктринальним підходом, що може мати практичне застосування суб'єктами при з'ясуванні питання застосування та взаємодії принципів для вирішення конкретних спорів. До обсягу класифікованих принципів увійшли не лише суто міжнародні принципи, а й принципи, що застосовуються в національному праві та принципи спільні для національного та міжнародного права.

Отже, система принципів міжнародного права є нормативною основою всієї системи міжнародного права і визначає ієрархію принципів, яка не суперечить природі принципів права як таких, проте забезпечується особливим методом регулювання міждержавних відносин з метою виконання завдань щодо мирного співіснування людства.

Висновки до розділу 2

1. Неоднозначність бачення вченими змістовного наповнення принципів міжнародного права та відповідного їх визначення у доктринальних дискусіях зводяться до двох основних напрямків. По-перше, це проблема охоплення поняттям принципів міжнародного права загальновизнаних принципів права, а, по-друге, проблема обмеження категорії принципів міжнародного публічного права лише десятьма основними принципами міжнародного права. Ці дискусії є підтвердженням актуальності та нагальності її розв'язання.

Якщо взяти за основу ст. 38 Статуту МС ООН як умовний перелік джерел міжнародного права, де загальновизнані принципи міжнародного права не передбачені в ролі таких, то можна тлумачення цієї статті наводити як висновок, що принципи міжнародного права як спеціальні щодо загальних принципів права, є нормами міжнародного права, які можуть знаходити своє відображення у будь-якому із джерел міжнародного права, в тому числі і непередбачених ст. 38 Статуту МС ООН. Головна відмітність принципів міжнародного права від загальних принципів права в тому, що вони містять

конкретні права й обов'язки для суб'єктів міжнародного права та безпосередньо є регулятором міжнародних відносин.

Принципи міжнародного права – це загальновизнані норми міжнародного права, що характеризуються багатоджерельністю формальної визначеності, які через подвійну сутність можуть як безпосередньо врегульовувати найбільш важливі та життєво необхідні відносини між усіма суб'єктами міжнародного права, так і у своєму комплексі є базисом правомірності міжнародної правотворчої та правозастосовної діяльності.

2. Сучасна система міжнародного права характеризується відходом від класичної дводжерельності (звичай – міжнародний договір) і визнання ефективності за іншими некласичними джерелами, передусім такими, як судовий прецедент, а також *м'яке* право і, меншою мірою, доктрина. Така тенденція пов'язана із розширенням кола суб'єктів міжнародної правотворчості внаслідок збільшення кількості органів міжнародного правосуддя, глобальної системи міжнародних організацій.

Аналіз взаємодії загальних принципів з іншими нормами міжнародного права дозволяє аргументувати більш гнучкий підхід до регулювання сучасних міжнародних відносин нормами-принципами, що можливе завдяки нормативній багатозначності принципів і первинності їх змісту. Досягнення єдиних цілей регулювання міжнародно-правових відносин можливе завдяки адаптації змісту норми-принципу до мінливих умов глобального сьогодення.

Сучасні принципи міжнародного права – це міжнародно-правові стандарти найвищого рівня, які характеризуються загальновизнаністю й імперативністю, та можуть бути правовою основою для перетворення норм *м'якого* права у процесі правотворчої діяльності суб'єктів міжнародного права у правові норми, в тому числі у норми-принципи міжнародного права[1].

3. У міжнародному праві можна виокремити чотири основних критерії визначення наявності принципу міжнародного права, а саме: нормативність як критерій правової природи особливої норми-принципу міжнародного права;

[1] Дет.: [183].

звичаєвість, як критерій походження принципу (розумінні досвіду та практики суб'єктів міжнародного права); загальнообов'язковість як критерій юридичної сили принципу міжнародного права; основоположність як системоутворювальний критерій. Лише за наявності усіх чотирьох критеріїв норма може бути визнана як загальний принцип міжнародного публічного права.

Такі критерії, хоча і є авторським баченням [202], однак можуть бути обґрунтовані та доведені з огляду на еволюцію міжнародного права, звичайно ж, якщо розмістити їх у певній історичній послідовності. В основу витоків міжнародного права покладений звичай, тому загальні принципи мають звичаєво-правову природу, оскільки також зароджуються ще у додержавному періоді становлення міжнародного права у вигляді основоположних ідей регулювання первісних міжнародних відносин, а вся історія міжнародного права є безперервним процесом кристалізації його принципів як постійне переосмислення того, чим є міжнародне право. Отже, на першому етапі принципам стає притаманним критерій походження. Суспільна необхідність таких ідей вимагає їх нормативного оформлення у вигляді прав та обов'язків суб'єктів, їх фіксації у вигляді норми права На другому етапі еволюції принципи підпадають під критерій нормативності, який слугує основою для відмежування норми-принципу від ідей, моралі, гасел. Доцільність та ефективність норм-принципів стає причиною розповсюдження та визнання їх широким колом суб'єктів міжнародного права, а відповідно отримання ними загальнообов'язкового характеру, що є основою критерію юридичної сили. У період становлення загального міжнародного права такі критерії стали основою для отримання нормами-принципами ознак основоположності та формулювання системоутворювального критерію. Чотири етапи – критерії визначення існування принципу, які можна простежити на прикладі еволюції принципу pacta sunt servanda як найдавнішого основоположного принципу міжнародного права. На першому етапі pacta sunt servanda існує у вигляді ідеї мирного співіснування тогочасних спільнот. На другому – трансформується у

норму, яка фіксується у двосторонніх міжнародних відносинах. На третьому етапі принцип pacta sunt servanda отримує повсюдне визнання в різних регіонах світу, а ознака основоположності надає йому системоутворювального критерію внаслідок визнання його основоположним принципом сучасного міжнародного права.

4. Система принципів сучасного міжнародного права успішно функціонує як *живий* організм лише у повній взаємодії її елементів. Проте система принципів міжнародного права має формально-юридичний характер та скоріше за все є доктринальним баченням, яке необхідне для визначення місця принципів у системі міжнародного права та створення ефективного юридичного механізму їх забезпечення.

На нашу думку, оптимально принципи класифікувати за чотирма критеріями: походження принципів міжнародного права; сутнісна ознака (зміст); функціональне призначення принципів; юридична сила принципів у міжнародному праві.

Змодельована нами класифікація критеріїв принципів міжнародного права є одним із доктринальних підходів, який може мати практичне застосування при з’ясуванні питання про застосування і взаємодію принципів для вирішення конкретних спорів. Важливим зауваженням є те, що до обсягу класифікованих принципів увійшли не лише суто міжнародні принципи, а й принципи, що мають національно-правову суть, і принципи, спільні для національного та міжнародного права.

Детальніше ці питання висвітлені в публікаціях: [183; 186; 190; 200; 202; 191; 194].

РОЗДІЛ 3. ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА – ПРАВОВІ ІМПЕРАТИВИ

3.1. Сучасні принципи міжнародного права в ієрархії норм міжнародного та національного права

Місце принципів сучасного міжнародного права в ієрархії норм національного права розглядається в рамках проблеми співвідношення джерел міжнародного права та внутрішнього права. Єдності у вирішенні цього питання в доктрині як національного, так і міжнародного права, не досягнуто. Отже, розглядувана проблема є частиною питання взаємодії національних правових систем і міжнародного права з огляду на специфіку норм-принципів міжнародного права.

Ряд учених (В. Мешера, І. Бліщенко, Т. Гревцова, Е. Аметистов) [42, с. 116] наділяють джерела міжнародного права якостями джерел внутрішнього права в результаті їх імплементації або у ролі приписів міжнародного права. Прибічники такого погляду вказують на теорію узгодження воль держав як на обов'язковість будь-якої норми міжнародного права, а для конкретної держави – як суб'єкта міжнародного права. Тобто визнання норми-принципу для держави пов'язано з наданням згоди на її обов'язковість і вимагає трансформації такої норми у внутрішнє право, в результаті чого норма-принцип стає частиною національної правової системи. Як слушно зауважує П. Дюпуї, така узгодженість воль держав не може суперечити єдності міжнародного публічного порядку, що ґрунтується на основних принципах міжнародного права і уточнює, що «міжнародний договір може бути скасований його сторонами, але неможливо скасувати загальну міжнародно-правову систему, що базується на міжнародному публічному порядку одним суб'єктом, коли він лише один серед двохсот інших» [666].

Інше бачення проблеми місця принципів міжнародного права в національній системі висувають учені, які дотримуються думки про те, що

норми-принципи міжнародного права отримують юридичне значення та визнання в національній правовій системі, але залишаються нормами міжнародного права. Проти наділення джерел міжнародного права якостями джерел внутрішнього права виступають Г. Ігнатенко, Р. Мюллерсон, А. Талалаєв. Джерело права – елемент відповідної правової системи, у міжнародного і внутрішнього права як самостійних правових систем такі елементи різні. Міжнародні договори можна було б розглядати джерелом внутрішнього права тільки через приписи міжнародного права. На думку А. Талалаєва, «причина в різній соціальній і юридичній сутності норм міжнародного і внутрішнього права» [519, с. 165].

На наш погляд, такі категоричні погляди пояснюються опозитивуванням міжнародно-правового нормативного масиву, яке, як сьогодні підтверджує сучасна практика міжнародно-правового регулювання, неактуальне. Якщо міжнародне право згідно з першою теорією вимагає трансформації у внутрішнє право, тоді міжнародне право як загальне, таке, що регулює загальнолюдські відносини, втрачає свій сенс. Тому кожна держава обирає вигідні для неї правила та перетворює їх у норми національного права, ніби відгороджуючись у такій спосіб від спільного міжнародно-правового рівня. Описане міжнародно-правове регулювання стає схожим на приватне міжнародне право, де держави домовляються між собою про правове регулювання, яке вони визнають у відносинах між собою. Міжнародне право XXI століття все більше набуває якостей природно-правового характеру, що сприяє врегулюванню на глобальному міжнародному рівні відносин, які сьогодні отримують загальнолюдську цінність. Саме тому загальне міжнародне право, на нашу думку, не потребує підтвердження окремими суб’єктами міжнародного права, оскільки складає основу регулювання загальнолюдського значення. Таким базисом виступають сучасні принципи міжнародного права.

Зважаючи на те, що принципи – це не джерела, а норми міжнародного права, їх місце може визначатися з огляду на правове становище конкретного джерела міжнародного права, в якому вони закріплюються.

У національних правових системах, як правило, міжнародне право розглядається в рамках класичної дводжерельності, тобто щодо міжнародного договору та міжнародного звичаю. Єдності й однозначності у визнанні та національному закріпленні цих джерел також немає.

Утім, дія загальновизнаних принципів міжнародного права може обмежуватися неоднозначним розв'язанням на національному рівні проблеми вступу в силу міжнародних договорів. Зокрема, через імплементацію як бар'єр для такої дії, дійсний у міжнародному праві договір не завжди діє в національних правових системах. І, навпаки, недійсний у міжнародному праві договір через проблеми ратифікації також не буде діяти і в національних правових системах навіть у тих державах, які його ратифікували. На нашу думку, загальновизнані принципи міжнародного права не потребують формальної визначеності на міжнародному рівні у формі договору як джерела, оскільки в такому випадку принцип лише отримує додаткові гарантії у застосуванні, однак нічим не обмежується у своїй дієвості як природно-правове джерело, що має звичаєве походження. Практика міжнародного правосуддя, як правило, дотримується такої думки, оскільки відомі прецеденти застосування норми-принципу із посиланням на міжнародний договір, який не вступив у силу щодо держав, які не були його стороною. Так, у рішенні по справі про Континентальний шельф (Туніс/Лівійська Арабська Джамахірія, 1977 р.) [136], Суд приймає рішення, посилаючись на Конвенцію ООН з морського права, котра вступила в силу 16 листопада 1994 р., яка на момент розгляду справи ще не діяла, обґрунтовуючи суспільну необхідність застосування норм, закріплених в ній. У справі 1975 року «Golder v. UK» [672] Європейський суд з прав людини керувався статтями 31-33 Віденської конвенції про право міжнародних договорів (попри те, що на момент розгляду справи вона не набула чинності).

Як бачимо, дієвість загальновизнаних принципів міжнародного права не повинна обмежуватись будь-якою позитивною фіксацією як на міжнародному, так і національному рівні, тоді як набуття юридичної сили міжнародних

договорів є додатковою гарантією виконання норм міжнародного права. Більше того, навіть дискусія про взаємодію національного і міжнародного права в рамках дуалістичної та моністичної концепції, на нашу думку, не повинна зачіпати проблеми дієвості загальновизнаних принципів міжнародного права як загальнолюдського надбання. Тому неможлива ієрархічна залежність норм національної правової системи від міжнародної, оскільки вони мають різну соціальну і юридичну сутність, проте в ряді випадків вони можуть діяти не тільки у правовій системі, частиною якої вони є, а і мати тісну взаємодію між їхніми елементами. Отже, загальновизнані принципи міжнародного права займають відокремлене місце в міжнародній нормативній системі та мають особливе значення в національній правовій системі, оскільки впливають на усі компоненти обох правових систем. Загальновизнані принципи міжнародного права, будучи в більшості випадків нормами jus cogens, мають підґрунтя та підстави претендувати на пряму дію як на міжнародному, так і на національному рівнях. Такої позиції дотримуються ряд іноземних авторів, зокрема про вертикальне застосування по відношенню до норм національного права говорить Е. де Ветт [822], А. Тріндаді [808] (детальніше цю проблему розглянено у підрозділі, присвяченому принципам jus cogens).

Яке ж місце принципів сучасного міжнародного права, закріплених у формі міжнародно-правового звичаю, в ієрархії норм національного права? Розв’язання проблеми також варто шукати у визнанні національними правовими системами звичаєвих норм міжнародного права. Загальновизнаною тенденцією на сучасному етапі розвитку людства є визнання de facto державами звичаєво-правових норм міжнародного права, тоді як de jure нормативне закріплення визнання на національному рівні не отримало повсюдності. Зауважимо, що усі загальновизнані принципи міжнародного права мають звичаєво-правовий характер, що надає їм додаткових гарантій визнання у випадку відсутності відповідного міжнародного договірного їх визнання. Так, закріплення загальновизнаних принципів у багатосторонніх, майже універсального охоплення договорах, визнається як дійсно чи мовчазно

прийнятні усіма державами або переважною їх більшістю. Насамперед це стосується принципів, закріплених у Статуті ООН і ряді міжнародних договорів і конвенцій за участі великої кількості держав, які доповнені припущенням їх визнання шляхом міжнародно-правового звичаю. У цьому випадку розповсюдження дії норми-принципу пов'язане із суверенним правом держави визнавати її дію, беручи участь у договорі і не стаючи учасником усіх його положень. І, навпаки, тлумачення норми ст. 41 Віденської Конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. дає підстави для формулювання заборони відступу на локальній основі від основних принципів міжнародного права, спрямованих захищати основи правопорядку та ефективність співпраці з метою зміцнення миру, прогресу та гуманності у рамках цілого співтовариства держав.

Питання взаємодії міжнародної та національної правових систем на основі загальновизнаних принципів, як правило, регулюється на конституційному рівні. Через відсутність єдності вирішення цього питання в Конституціях сучасного світу загальновизнаною є доктрина «дружнього ставлення», що має на меті забезпечення безконфліктної атмосфери співіснування національної правової системи із загальновизнаними принципами міжнародного права. Як правило, реалізація загальновизнаних принципів на національному рівні здійснюється безпосередньо, не потребуючи конкретизації у внутрішніх нормативних актах чи спеціальної інкорпорації. Отже, концепцію *прямої дії, безпосереднього застосування* міжнародних договорів дуже часто переносять на загальновизнані принципи міжнародного права як норми найвищого порядку в міжнародно-правовій і національно-правовій системах. У цілому законодавство і судова практика більшості держав світу при виникненні колізії між нормою-принципом загального міжнародного права і внутрішнім законом надають перевагу застосуванню загальновизнаних принципів міжнародного права. Зокрема, судова практика Швейцарії суворо дотримується правила, згідно з яким звичаєве міжнародне право діє в країні безпосередньо, а в судовій практиці Японії загальні норми міжнародного права користуються пріоритетом у застосуванні перед нормами національного законодавства.

Отже, на запитання про місце принципів сучасного міжнародного права в ієрархії норм національного права можна дати таку відповідь, яка ґрунтується на загальній тенденції у світі, що характеризується *дружнім ставленням* до загальновизнаних принципів міжнародного права, визнання за ними характеру пріоритетних норм у відношенні до національно-правових, спрощеного механізму реалізації. І хоча співвідношення загальновизнаних принципів і конституцій держав не завжди закріплює перевагу перших, однак зміст конституцій більшості держав і національна практика, як правило, підтверджує їхнє верховенство на національно-правовому рівні. Відсутність єдності у вирішенні цього питання змушує шукати відповідь про місце принципів сучасного міжнародного права в ієрархії норм у міжнародному праві.

Загальновизнані принципи міжнародного права наділені особливою характерною рисою, яка відрізняє їх від інших норм у системі міжнародного права, – критерієм легітимності усієї міжнародної нормативної системи. За цією ознакою вони розташовуються на найвищому щаблі усієї системи міжнародного права, отримують юридичну обов’язковість і безумовність виконання, усі інші норми міжнародного права повинні знаходитись відповідно до його основних принципів.

Якщо порівняти систему національного та міжнародного права, то одразу помітною стає велика різниця, адже в сучасному міжнародному праві не існує жодного документа, який би чітко закріплював вичерпний перелік джерел міжнародного права чи будь-яку ієрархію норм міжнародного права. У доктрині міжнародного права, як правило, говорять про формальну ієрархію норм у зв’язку із розробленими концепціями норм jus cogens, erga omnes та зобов’язаннями Членів ООН за діючим Статутом ООН згідно зі ст. 103 останнього. Цим концепціям щодо сучасних принципів міжнародного права присвячені окремі розділи нашої роботи. Ієрархія норм, як аналог національній правовій системі, суперечить сутності міжнародного права, де суб’єктами права виступають як творці, так і виконавці та гаранти цих норм, тоді як у національному праві існує чіткий розподіл між законодавчою та виконавчою

функціями суб'єктів. Виконання суб'єктами норм національного права не залежить від визнання їх суб'єктами національного права, тому міжнародне право та його ефективність на сучасному етапі напряму залежать від зацікавленості суб'єкта, його вольової ролі у дотриманні та визнанні основних принципів як запоруки мирного співіснування та розвитку усіх суб'єктів міжнародного співтовариства. Як результат, виявлення місця основних принципів сучасного міжнародного права не може випливати із піраміди норм на кшталт національного права.

На міжнародному рівні більш доречно говорити про ієрархію норм щодо вирішення конкретної ситуації, при якій виявляється поступовість, підпорядкованість універсальним, загальновизнаним принципам-нормам положень локальних і регіональних норм. При цьому із чіткою впевненістю можна вести мову про ієрархію принципів міжнародного права, в якій звичайно найвищий щабель займатимуть принципи jus cogens, нижче будуть розміщені принципи договірного характеру. Комісія ООН з міжнародного права також розрізняє імперативні норми та обов'язкові норми і вказує на безумовний пріоритет і верховенство перших [666].

Тому в ієрархії норм міжнародного права формуються два основні рівні: найвищий – основні норми-принципи та нижчий – усі інші норми міжнародного права, які виводяться за критерієм визнання за ними юридичної сили. У рамках відносин чи спору між конкретними суб'єктами на найнижчій ланці будуть норми, які сторони обрали за імперативні для врегулювання власних двосторонніх відносин. Скоріше можна вести мову не про когентність таких норм, а про імперативність обов'язків, узятих на себе сторонами відносно одна до одної.

На думку Л. Алєксідзе, «якщо підійти до питання з цього погляду, то можна уявити таку піраміду нормативних принципів і норм сучасного міжнародного права:

1. Основні принципи міжнародного права, визнані усіма державами світу як основоположні правила поведінки для усіх членів співтовариства держав.

2. Принципи, які регулюють основу поведінки держав в окремих галузях правової системи і які виражають головний зміст галузі.

3. Норми, які створюються державами для виконання і для конкретизації основних галузевих принципів загального міжнародного права.

4. Принципи і норми, які містяться у договорах і звичаях, що діють на локальному рівні і що не суперечать принципам і нормам вищевказаних трьох категорій. Така градація дає можливість представити сукупність норм міжнародного права як стрункy систему правил поведінки, ланки котрої сходять по мірі узагальненості і рівню юридичної сили від найбільш загальних і основоположних правил поведінки до більш детальних і конкретних за змістом правил, юридична сила котрих залежить від відповідності критеріям, встановлених вищими принципами і нормами» [8, с. 306].

Будь-яка ієрархія потрібна для усунення суперечностей між її нормами. У міжнародному праві в цілому ієрархічні зв’язки менш значні, ніж у національному, та спрямовані на забезпечення кореляції функціонування підсистем, взаємодію її елементів, у жодному разі не применшуючи їх ролі у відповідних підсистемах. Дослідження ієрархічних зв’язків, а саме визначення місця і ролі кожного з елементів, дозволяє нам сформулювати два основних правила усунення колізій:

1)усі норми міжнародного права повинні підпорядковуватись загальним принципам міжнародного права та загальновизнаним принципам права;

2)у разі колізій між нормами міжнародного права та загальними нормами міжнародного права, пріоритет повинен надаватися нормам загального міжнародного права, в тому числі в разі колізії між принципами та загальними принципами міжнародного права пріоритет надається останнім.

Перше правило, на думку М. Ушакова, нормативно закріплює ст. 103 Статуту: «Обов’язки, які не збігаються із загальновизнаними принципами міжнародного права, не можуть бути предметом договору. Ця загальновизнана норма міжнародного звичаєвого права закріплена у ст. 103 Статуту ООН» [551], тоді як друге правило може бути виведене із норми ст. 41 Віденської конвенції.

Отже, загальновизнані принципи міжнародного права не є джерелом, а нормою міжнародного права, тому їх місце в міжнародному праві не може визначатися місцем джерела, в якому вони закріплені. Проблема ієрархії джерел не повинна ніяк впливати на визнання за загальновизнаними принципами міжнародного права вищої юридичної сили та верховенства, в якому б джерелі вони не знаходили своє закріплення. Сучасна тенденція визнання за міжнародним правом якостей *живого* права не дозволяє фіксувати певну ієрархію джерел, оскільки ця фіксація суперечитиме гнучкості міжнародно-правового регулювання. Така тенденція веде не до ієрархії джерел, а до набуття джерелами більшої ефективності та дієвості. У цьому аспекті все більшого значення набувають не норми *твердого* права, а норми *живого, м'якого* права, які повинні отримати нове значення при перезавантаженні ст. 38 Статуту МС ООН.

З розвитком сучасного міжнародного права його принципи отримують своє закріплення та визнання не тільки на міжнародному і національному рівнях, актуальним для сучасного сьогодення є існування та бурхливий розвиток наднаціонального правового рівня (правова система ЄС). Система загальних принципів права ЄС була побудована на основі загальновизнаних принципів міжнародного права, загальних принципах, притаманних правовим системам держав-членів, права прав людини та права ЄС. Зокрема, система загальних принципів права ЄС передбачає особливу категорію – принципи міжнародного права, які закріплюються в первинному праві ЄС, а з прийняттям Лісабонського договору їх роль значно підвищується. Отже, будучи визнаними в установчих договорах ЄС, принципи отримують примат у національно-правових системах держав-членів ЄС.

Такі норми покладають додаткову відповідальність на Україну в процесі імплементації норм права ЄС, зокрема за забезпечення та гарантування загальновизнаних принципів міжнародного права в українській національно-правовій системі.

Якщо примат міжнародного права не є остаточно розв'язаною проблемою

та абсолютним визнанням на конституційному рівні в національному праві країн світу, то в конституціях держав-членів ЄС, як правило, закріплюється примат права Євросоюзу (статті 63, 66, 67 Конституції Голландії, ст. 55 Конституції Франції, ст. 11 Конституції Італії, ст. 25 (а) Конституції Бельгії, ст. 24.1 Основного Закону ФРН, ст. 20 Конституції Данії тощо). Такий пріоритет права Євросоюзу передбачає, що будь-які акти законодавчої, виконавчої або судової влади держав-членів, включаючи й положення національних конституцій, прийняті як до вступу в дію положень права Євросоюзу, так і ті, що можуть бути прийняті пізніше, не повинні застосовуватись, якщо вони суперечать положенням права Євросоюзу.

Зважаючи на звичаєво-правову природу принципів міжнародного права, важливим є момент, що установчі договори про ЄС не регулюють питання щодо взаємовідносин між загальним звичаєвим правом і правом Євросоюзу, однак, враховуючи важливу роль звичаю як джерела міжнародного права, Суд ЄС, як правило, не надає міжнародному звичаєвому праву статусу, нижчого від договірного. Пріоритет міжнародного звичаєвого права вже був підтверджений Судом ЄС у своєму рішенні у справах 21-24/72 International Fruit Co. [1972], коли він заявив, що Співтовариство повинно поважати загальне міжнародне право, яке регулює юрисдикцію держав у відкритому морі [162, с. 190].

Євросоюз повинен забезпечити належне виконання своїх міжнародних зобов'язань по забезпеченню та гарантуванню принципів міжнародного права шляхом імплементації міжнародно-правових актів як на міжнародному рівні, так і на рівні Євросоюзу. Основними формами імплементації норм-принципів міжнародного права у правопорядку Євросоюзу є інкорпорація та відсилка. Шляхом інкорпорації, як нами вказано вище, у право Євросоюзу були включені основні принципи міжнародного права. Шляхом відсилки у правопорядок Євросоюзу введені важливі положення міжнародно-правових актів у галузі захисту прав людини. Так, у своєму рішенні у справі 4/73 Nold 1974 Суд ЄС посилався на Європейську конвенцію із захисту прав людини 1950 р. А в рішенні у справі 36/75 Rutili 1975 року Суд ЄС посилався не тільки на

положення цієї Конвенції, але й на додатковий протокол до неї. Нарешті, Договір про Євросоюз закріпив таке: «Основні права, як вони гарантовані Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод і як вони випливають зі спільних для держав-членів конституційних традицій, входять до загальних принципів права Союзу» (ст. 6.3) [162, с. 190]. Отже, принцип захисту прав людини шляхом відсилки до Конвенції 1950 р. та загальних принципів права, передбачених конституційними традиціями держав-членів, стали складовою частиною права ЄС.

Важливим моментом для гарантування принципів міжнародного права для України сьогодні є Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, у якій сторони домовилися сприяти дотриманню всіх принципів і положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), зокрема Гельсінського заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року, заключних документів Мадридської та Віденської конференцій відповідно 1991 та 1992 років, Паризької хартії для нової Європи 1990 року, Загальної декларації прав людини ООН 1948 року та Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Стаття 2 Угоди закріплює повагу до демократичних принципів, прав людини та основоположних свобод, як визначено, зокрема, у згаданих вище документах міжнародного характеру, а також повагу до принципу верховенства права, які повинні формувати основу внутрішньої та зовнішньої політики сторін і є основними елементами цієї Угоди. Стаття 1 Угоди в якості однієї із цілей закріплює сприяння й зміцнення миру та стабільності у регіональному та міжнародному вимірах відповідно до принципів Статуту ООН і Гельсінського заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року, а також цілей Паризької хартії для нової Європи 1990 року.

Отже, важливим моментом у гарантуванні принципів міжнародного права Україною є не тільки нормативне конституційне забезпечення визнання і гарантування їх уцілому, а й у рамках європейської інтеграції нашої держави. У

процесі імплементації права ЄС до української правової системи варто враховувати, що складовою права ЄС є також принципи, до яких належать, зокрема, принципи Статуту ООН і міжнародного права (ст. 21 ДЄС). Держави, які бажають вступити до ЄС, повинні поважати цінності Союзу і взяті на себе зобов'язання запроваджувати їх у життя (ст. 49 ДЄС), а Договір про функціонування ЄС, підтвердивши бажання держав-членів співтовариства забезпечити майбутнє процвітання заморських країн згідно з принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй (Преамбула), наклав на ЄС зобов'язання керуватися у своїй діяльності основними принципами міжнародного права. Актуальним для визначення місця та його значення для забезпечення ефективного гарантування принципів міжнародного права є проблема верховенства права ЄС над національною правовою системою держав-членів ЄС. Зокрема, відтворення норми ст. 38 Статуту ООН знаходимо на наднаціональному рівні у ст. 340 ДФЄС, яка закріплює відповідальність інститутів ЄС згідно з принципами, спільними для правових систем країн-членів.

Важливу роль у забезпеченні правової визначеності принципів міжнародного права у правовій системі ЄС відіграє Суд ЄС, якому належить виняткова компетенція у визначенні змісту принципів міжнародного права при визнанні їх загальними в ЄС. Будучи зафіксованими в установчих договорах ЄС, загальні принципи міжнародного права набувають прямої дії в національно-правових системах держав-членів завдяки концепції *прямої дії* установчих договорів, розробленої Судом ЄС.

Така наднаціональна дія слугує додатковою гарантією закріплення принципів і можливого заповнення прогалин в національно-правових системах, де відсутнє визнання принципів міжнародного права на конституційному рівні. Крім того, зважаючи на визнання загальних принципів міжнародного права у праві ЄС як базисних норм для функціонування ЄС уцілому та повага принципів міжнародного права при регулюванні аналогічних відносин на наднаціональному рівні, свідчить про їх особливе місце та пріоритет в правовій

системі ЄС.

Аналіз поглядів і нормативного регулювання співвідношення національної, наднаціональної та міжнародної правових систем дозволяє зробити остаточний висновок про те, що місце сучасних принципів міжнародного права на всіх трьох рівнях не втрачає свого базисного значення, а, навпаки, отримує взаємовизнання їх як критерію для якісної взаємодії завдяки спільному усуненню колізій між різними рівнями правових систем у питанні загальновизнаних принципів міжнародного права.

3.2. Правові особливості норм jus cogens

У міжнародному праві не існує єдиного визначення поняття jus cogens, ні в доктрині, ні в практиці немає й нормативного його визначення. Нагадаємо, що в міжнародних документах категорія jus cogens уперше закріплена в 1969 році у Віденській конвенції про право міжнародних договорів, де у ст. 53 зафіксовано, що імперативною нормою визнається та, відступ від якої міжнародним співтовариством недопустимий. Отже, ні визначення, ні критеріїв для визначення, ні переліку таких норм у позитивному міжнародному праві немає. Приклади знаходимо у Коментарях до проекту статей про відповідальність держав за міжнародно протиправні діяння, де КМП у 2001 році навела як зразки норм jus cogens: «заборона агресії, рабства і работоргівлі, геноциду, расової дискримінації і апартеїду, катувань (як вони визначені в Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарань, прийняті 10 грудня 1984 року), основні норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються у збройному конфлікті, і право на самовизначення» [454].

У теорії jus cogens існує припущення ототожнення його із international public order як системи основоположних принципів міжнародного права. Таке ототожнення іноді здійснюють за прикладом внутрішньодержавного аналогу (ordre public, public policy), як норм, що стоять над волею держав, що і є

причиною протиріч у визнанні інституту jus cogens у міжнародному праві, вказуючи на його вторгнення у міжнародно-правову систему, яка не має ні єдиного законодавчого органу, ні обов'язкової судової юрисдикції. Варто згадати, що поява ідеї міжнародного публічного порядку історично з'явилася не так давно. Перші коментарі [609; 691; 735], що містили таку ідею, появляються у першій половині XIX ст. у працях послідовників політичної філософії Канта, Гегеля та іноді Шеллінга. Однак, визнаючи існування в міжнародному праві інституту international public policy, не варто ототожнювати його із jus cogens. На обґрунтування такої позиції можна навести ряд аргументів. Якщо метою international public policy є захист усієї системи міжнародно-правового регулювання насамперед від порушень національно-правовими системами, то jus cogens спрямований на встановлення межі від порушень загального міжнародного права локальними договорами, як це випливає з аналізу норми ст. 53 Віденської Конвенції. Одним із перших, хто висунув ідею про прямий вплив принципів jus cogens, була Е. де Ветт, яка вважала, що «норми, які можуть анулювати навіть норми міжнародного договору, мають прямий вплив на національне право, в тому числі на внутрішні дії держав і їх представників» [822]. Її думку підтримав А. Тріндаді [808] щодо вертикального напрямку впливу принципів jus cogens на національні правопорядки, зокрема щодо заборони катувань. Такий вертикальний вплив може свідчити про вертикальний зв'язок та побудову системи норм jus cogens і міжнародного публічного порядку на основі загальних принципів міжнародного права. У практиці міжнародного та національного правосуддя існують непоодинокі приклади застосування та відповідне визнання імперативних норм jus cogens, у тому числі і принципів міжнародного права, як норм, що мають особливий характер по відношенню до інших норм як міжнародного, так і національного рівня. Спробу визнати пряму дію норм jus cogens у практиці міжнародного правосуддя було здійснено у рішенні МТКЮ по справі Furundzija, де вказується, що порушення імперативної норми про заборону тортур здійснює вплив не лише на відносини між державами, а й на індивідуальному рівні: «...

На рівні між державами це є підставою для позбавлення правомірності будь-якого законодавчого, адміністративного або судового акта, що дозволяє тортури» [767]. Підтвердженням такого вертикального впливу на національний правопорядок є нормативне закріплення, наприклад, у Конституції Швейцарії в ст. 139 (2) норми, що забороняють прийняття національних законів, які протирічать нормам jus cogens [633]. Зазначимо, що і в Україні також зроблено першу спробу до підтвердження прямої дії принципів jus cogens (принципу поваги прав людини): «Як норми прямої дії підлягають застосуванню судом, зокрема, норми міжнародних договорів України, які закріплюють права людини та основоположні свободи» [451]. Усе це свідчить про єдність основоположних принципів міжнародного права як базису міжнародного публічного порядку.

Зв'язок jus cogens і міжнародного публічного порядку полягає в тому, що базисом для обох інститутів також виступають загальновизнані принципи міжнародного права як критерій легітимності усіх норм. Так, Х. Лаутерпахт вважав, що «запропонована ним недійсність договору випливає з «невідповідності таким вищим принципам міжнародного права, які можуть розглядатися конститутивними принципами міжнародного публічного порядку», особливий характер в international public policy, принципи котрого не обов’язково повинні бути кодифіковані чи викристалізовані – вони можуть виражати норми міжнародної моралі, настільки незаперечні, що міжнародний трибунал буде вважати їх за складову частину принципів, загальновизнаних цивілізованими державами» [726, с. 39]. При розробці Віденської конвенції про право міжнародних договорів також розглядалася проблема співвідношення jus cogens та international public policy. Однак у кінцевому результаті, вказуючи на невизначеність поняття публічного порядку, КМП відмовилась від ототожнення норм jus cogens і публічного порядку та посилань на моральні принципи та віднесла норми jus cogens до галузі позитивного права, а саме загальновизнаних норм, закріплених у міжнародно-правових звичаях чи багатосторонніх договорах. Тому ст. 53 не робить акценту на ціннісному, моральному аспекті jus cogens.

Сучасний етап розвитку міжнародного права свідчить про те, що позитивно-правове бачення норм jus cogens вказує на нагальну потребу вдосконалення існуючих та утворення нових механізмів гарантування та здійснення у міжнародно-правовому регулюванні. Природно-правовий характер норми jus cogens, їх моральна основа – імперативи розуму та моралі – набувають усе ширшого значення при визнанні за нормою чи принципами міжнародного права характеру когентності.

Виникнення поняття jus cogens пов'язують із інкорпорацією норм римського права у національні правові системи, зокрема на прикладі ст. 6 Кодексу Наполеона 1806 року, а також нормативним їх закріпленням у міжнародному праві у Віденській конвенції 1969 року.

У теорії міжнародного права можна простежити зв'язок jus cogens і comitas gentium (добрими звичаями), зокрема jus cogens застосовуються на підґрунті добрих звичаїв, тобто мають морально-правовий та природно-правовий критерії.

У міжнародному праві міжнародний публічний порядок ґрунтується на загальновизнаних принципах міжнародного права у нерозривному зв'язку із принципом справедливості bona fides та comity, що надає нормам ознак jus cogens у кожному конкретному випадку органами міжнародного правосуддя (згадаємо наведені нами у розділі 1 приклади рішень МС, ЄСПЛ щодо застосування принципу справедливості). Так, у справі Germany v. Italy 2012 [709], вказувалося, що в разі збройного конфлікту забороняється вбивство мирних жителів на окупованій території, депортація мирного населення для рабської праці та депортація військовополонених для рабської праці. Ці норми визнаються як jus cogens.

М. Соул узагалі вказує та доводить, що практика окремих думок суддів МС ООН може бути доказом наявності у норми характеру jus cogens [781] поряд із посиланням на такий характер у міжнародних прецедентах, оскільки останні ґрунтуються на вивченні докорінної доктринальної позиції з конкретного питання.

У цьому ракурсі твердження важливе для розгляду справи у міжнародних інстанціях про агресію Росії проти України, зокрема в авторитетних працях О. Задорожнього, де автор ґрунтовно доводить конкретні випадки порушення усіх принципів міжнародного права і злочинів Росії проти України та міжнародного співтовариства в цілому [206; 208; 209; 210; 211; 212; 418, с. 40].

Теорія jus cogens не має універсального визнання в доктрині міжнародного права. З цього приводу думки вчених розділилися на кілька таборів. У праці, присвяченій проблемі jus cogens, Л. Алєксідзе доводить, що «одні (К. Марек, Ш. Руссо, П. Ретер, Я. Броунлі, Я. Старк, І. Сінклер, Ж-П. Жак) визнають такі норми, однак їх кристалізацію вважають зайвою, інші (Г. Кельсен, П. Гугенхайм, Г. Шварценбергер, А. Серени, Г. Морелі, І. Штуцкий, Т. Мінагава, Р. Монако) заперечують існування таких норм, посилаючись на відсутність універсальних законодавчих і судових інстанцій на міжнародному рівні, що здатні наділити норми імперативною силою навіть через відсутність її визнання зі сторони окремих держав» [8, с. 199-206].

Якщо на національному рівні юридично обов’язкові норми чітко визначені у нормативних актах національно-правової системи і виходять від єдиної законодавчої влади, не залежать від волі суб’єктів правозастосування, в тому числі і судових інстанцій, для всіх суб’єктів права в однаковій мірі, то в міжнародному праві особливу роль у наділенні норм обов’язковим характером відіграють самі суб’єкти міжнародного права. Крім того, варто звернути увагу, що в національному правопорядку більшість норм є обов’язкового характеру, тоді як у міжнародному праві, за відсутності єдиного законодавчого органу, кількість норм рекомендаційного характеру займає значну частку правового масиву. Кожен суб’єкт міжнародного права зобов’язаний індивідуальним колом міжнародно-правових зобов’язань, за винятком загальновизнаних обов’язкових норм, які прийнято називати в міжнародній доктрині імперативними нормами.

Прибічники jus cogens звертають увагу на загальновизнаність таких норм, як на основну їх ознаку, що полягає в узгодженості воль держав з конкретного питання. У такому ракурсі проблема jus cogens нагадує міжнародний консенсус,

що набуває рис імперативності, захищаючи за допомогою норм jus cogens власні інтереси, як єдино можливий шлях захисту в глобальному вимірі.

І лише окрема група обов'язкових норм отримує статус норм jus cogens, існування яких є вимогою забезпечення загальнолюдських інтересів і мирного розвитку міжнародного співтовариства.

Комісія з міжнародного права вказує на договірну природу норм jus cogens відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. і відкидає ідею тотожності jus cogens та international public policy.

Дискусійність проблеми jus cogens у міжнародному праві полягає у змішуванні понять юридична сила (порушення) та ступінь обов'язковості (відступ), де за юридичною силою норми поділяються на юридично обов'язкові та рекомендаційні, а за ступенем обов'язковості на імперативні та диспозитивні. За порушення юридично обов'язкової міжнародної норми наступає відповідальність і застосування санкцій, тоді як відступ від такої диспозитивної норми порушенням не є. Важливим моментом є те, що юридично обов'язкові норми для усіх суб'єктів міжнародного права прийнято називати jus cogens, або імперативні. Однак, на нашу думку, норма jus cogens і норма обов'язкова в міжнародному праві не є тотожними поняттями, саме тому такий термін не застосовується для позначення норм у національних правопорядках.

Норма jus cogens, згідно із трактуванням ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, – імперативна норма *загального* міжнародного права є нормою, що приймається і *визнається міжнародним співтовариством держав у цілому* як норма, *відхилення від якої недопустиме* і яку може бути змінено тільки наступною нормою загального міжнародного права, яка носила б такий же характер.

1. Якщо принцип *когентний*, то, відповідно до цієї норми, – є загальновизнаний принцип загального міжнародного права (і тут не повтор терміна загальний), відхилення від положення якого неможливе, і може бути змінений лише усім міжнародним співтовариством вцілому (ні двох-, ні багато-,

ні регіональними договорами).

2. Якщо принцип обов’язковий, але не когентний, то:

це принцип не обов’язково загального міжнародного права (галузевий принцип заборони застосування економічної сили);

не обов’язково загальновизнаний (регіональні принципи можуть бути імперативними, наприклад принцип пропорційності в праві ЄС);

може передбачати відхилення при двох-, багато- чи регіональному узгодженні сторонами договору, в якому він закріплений.

3. На нашу думку, усі принципи загального МП обов’язкові, але не всі вони когентні. Наприклад, принцип непорушності державних кордонів, який вважають регіональним, і передбачає можливість відхилення у добровільному договірному порядку зміни лінії кордону.

4. Аналогічно не всі загальновизнані принципи когентні, оскільки не всі з них є принципами загального міжнародного права.

Отже, на визнання когентними можуть претендувати норми чіткого набору трьох ознак (загальний характер, загальновизнаність як jus cogens, неприпустимість відступу у договірному порядку), закріплених, зокрема, у згаданій конвенції.

Напевно, що віднесення до jus cogens тільки загальновизнаних принципів міжнародного права неправильне з погляду звуження сфери дії критерію когентності. Якщо усі принципи загального міжнародного права є нормами найвищої юридичної сили, то за ступенем юридичної обов’язковості не всі з них володіють ознакою когентності. Наприклад, pacta sunt servanda є загальновизнаним принципом-нормою, що дозволяє відступ і створення нових норм поведінки між сторонами договору, які не зачіпають інтереси третіх осіб та не порушують інші імперативні норми-принципи. Принцип pacta sunt servanda є критерієм легітимності усіх норм, не тільки норм jus cogens, обов’язковість виконання зобов’язань висувається не тільки щодо імперативних, а й до диспозитивних норм, як універсальних, так і локальних договорів, а отже, має різну суб’єктну визначеність. Отже, pacta sunt servanda не

забороняє відхилення від зобов'язань сторонами договору, а тому, не може вважатися принципом jus cogens. Таке бачення, однак, не є загальновизнаним, зокрема у практиці міжнародного правосуддя відомий прецедент визнання за принципом сили jus cogens. Так, у справі Південного Кузбасу від 8 квітня 2013 року [445] суд ЄврАзЕС посилався на імперативний характер принципу pacta sunt servanda. Звичайно, що такий висновок суду ґрунтується на досить поширеному в пострадянській доктрині твердженні, яке визнавало усі основні принципи міжнародного права нормами jus cogens і крім того, малася на увазі юридична сила принципу, а не його ступінь обов'язковості.

Проблема обов'язковості перебуває поза простором ієрархії норм, яка, як сказано вище, не враховує специфіку міжнародно-правового регулювання при технічному перенесенні ієрархії норм із національно-правової системи. Обов'язкові норми-принципи можуть бути виявлені на рівні загального міжнародного права і на галузевому рівнях, а тому не збігаються із кристалізацією норм за рівнями юридичної сили, де один рівень – нижчий підпорядковується більш вищому рівню. Наприклад, принцип співпраці у справах підтримання миру та безпеки (ст.11 Статуту ООН) можна з упевненістю назвати обов'язковим принципом, він має загальний характер через особливу суспільну важливість і соціальну необхідності, при регулюванні усіх сфер міжнародного співробітництва набуває характеру jus cogens.

Досить суперечлива думка про ототожнення загальних принципів міжнародного права та норм jus cogens. Несумісність можна простежити за рядом ознак. Якщо основною функцією норм jus cogens є обмеження правотворчої функції суб'єктів міжнародного права шляхом заборони відступу від норм jus cogens на договірній основі, то основною функцією принципів міжнародного права – критерій легітимності усіх міжнародно-правових норм. Крім того, у співвідношенні «порушення» (violation) і «відступ» (derogation), принципи не завжди є нормою jus cogens, оскільки в окремих випадках допускають свободу договірної зміни сформульованого розпорядження, тоді як усі норми jus cogens відкидають такі зміни у рамках взаємної угоди.

Роль норм jus cogens у міжнародному праві має більш обмежений характер, оскільки основні принципи міжнародного права є критерієм легітимності у ширшому сенсі. Якщо норми jus cogens є критерієм легітимності договірних норм, то принципи – це не тільки критерій правотворчості, а й критерій правомірної міжнародно-правової поведінки. Такі міркування приводять нас до висновку, що не усі принципи міжнародного права когентні.

Наприклад, принцип територіальної цілісності не буде порушуватися у випадку добровільної уступки частини території, в тому числі в договірному порядку. Аналогічно не буде порушенням принципу суверенної рівності укладення договору про створення федерації чи конфедерації, або делегування ряду суверенних повноважень наддержавному утворенню, наприклад, ЄС. А, отже, такі принципи не можуть мати характеру когентності. Особливий статус має принцип pacta sunt servanda, який не забороняє в договірному порядку відступу від попередніх договірних зобов'язань чи навіть у силу зміни обставин, крім того, такий принцип розповсюджується не тільки на норми jus cogens, а на всі взяті на себе державою міжнародні зобов'язання, які повинні добросовісно дотримуватись.

Окремою є ситуація щодо принципу самовизначення народів, який не дозволяє відступ шляхом відмови від права вирішувати свою долю, права, котрим володіє кожний політично організований народ, який бореться за самовизначення, навіть у договірному порядку, що свідчить про когентність їхнього принципу.

Проте, у низці випадків принципи, які і не мають ознак когентності, можуть вважатися такими, що порушуються, якщо протиправні дії спрямовані на порушення імперативного принципу і нерозривно пов'язані з ним. Наприклад, договір про зміну територіальної цілісності, нав'язаний іншій стороні силою, буде незаконним через порушення принципу незастосування сили чи погрози силою.

Отже, не всі основні принципи міжнародного права когентні, і не всі імперативні норми є принципами. У цьому випадку не можна змішувати

поняття «рівень юридичної сили» та «ступінь обов'язковості» в процесі їх нормоутворення. Безперечно, загальні принципи міжнародного права мають найвищий рівень юридичної сили, однак за ступенем обов'язковості можуть бути як імперативними, так і диспозитивними. Тоді як тільки ті норми jus cogens, що є принципами, набувають найвищої юридичної сили, і завжди є імперативними.

Зауважимо, що сферою для виявлення норм jus cogens можуть бути і основні принципи міжнародного права, і галузеві принципи міжнародного права, які мають загальний характер. Це ще одне підтвердження того, що проблема імперативних принципів jus cogens не вкладається в ієрархію норм міжнародного права, яка б замінювала норми вищої юридичної сили нормами підпорядкованими. Деякі автори взагалі вважають, що «джерелом норм jus cogens є тільки загальні принципи права чи разом з іншими джерелами і загальними принципами права» [614, с. 44-45]. Отже, ряд принципів отримують когентність на рівні з іншими нормами міжнародного права на основі спільних критеріїв ідентифікації.

Крім того, ознаки когентності можуть набувати і загальні принципи права, що визнані на міжнародному рівні. Приклади визнання за загальними принципами характеру jus cogens знаходимо у практиці Міжамериканської комісії з прав людини: «принцип рівності перед законом, рівний захист правом, принцип не дискримінації належать до jus cogens, оскільки юридична структура національного і міжнародного публічного порядку базується на них, вони є фундаментальними принципами, що пронизують усе право» [781, с. 179]. Зокрема, суддя МС ООН А. Трінідаді вказував: «jus cogens – це норми, визначені загальними принципами права, що закріплюють загальні та вищі цінності, які належать усій міжнародній спільноті в цілому, jus cogens визначає етичний зміст для нового jus gentium, міжнародного права людства» [789]. Такий особливий критерій ідентифікації не визначається природно, а шляхом загальновизнаності імперативного характеру за принципом переважною більшістю держав, завдяки аналізу практики держав у процесі міжнародного

правосуддя. На нашу думку, набуття загальновизнаним принципом міжнародного права сили jus cogens не відокремлює його на окремий щабель, а лише отримує додатковий механізм його забезпечення, що полягає в обмеженні правотворчої діяльності однієї чи декількох держав відступати від принципу jus cogens у договірному порядку і накладає на держави абсолютні обов'язки, які забороняють їхнім урядам відмовлятися від основних прав свого народу та вимагають неухильного дотримання поваги та захисту прав людини.

У доктрині міжнародного права також існує проблема ототожнення jus cogens із принципами, закріпленими у Статуті ООН та Декларації про принципи. Зауважимо, що учених-міжнародників, які підтримують таке ототожнення, переважна більшість.

Нормативного визначення чи вказівки на ті принципи, які є імперативними, а які не мають ознак когентності, в сучасному міжнародному праві немає. Однак поширюються думки про те, що норми Статуту ООН, у тому числі і принципи, як єдиного універсального документу є імперативними. Проте, «в самому Статуті ООН немає прямого посилання на когентність усіх його норм чи частини з них. Стаття 103 Статуту, як відомо, не наділяє когентністтю його положення. Тому положення статті 103 Статуту при визначенні когентності конкретного принципу можуть братися до уваги на рівні з іншими доказами, але самі по собі положення цієї статті не можуть бути достатнім підґрунтям для наділення когентністю» [589, с. 93-94]. Крім того, нормативним визнанням когентності ряду принципів міжнародного права, зокрема тих, які стосуються дружніх відносин і співробітництва держав, закріплених у Статуті ООН, є Декларація про принципи 1970 р. Декларація наділяє закріплені в ній принципи обов'язковою силою в рівній мірі і, як указано в самій Декларації, «при тлумаченні і застосуванні вказані вище принципи є взаємопов'язаними і кожний принцип повинен розглядатися у контексті усіх інших принципів» [134]. На нашу думку, вони не в рівній мірі когентні.

На думку Р. Боброва, основні принципи міжнародного права, які

зафіксовані у Статуті ООН, є «фундаментальними нормами міжнародного права сучасної епохи» – «критерієм законності інших норм» [46, с. 73, 77]. У цьому випадку мова знов іде про Преамбулу та статті 1-шу і 2-гу Статуту ООН.

І. Діакону відносить до імперативних норм заборону вдаватися до сили чи загрози силою у міжнародних відносинах, тобто звертатися до положення Статуту ООН, яке зафіксоване у п. 4 ст. 2 [589, с. 95].

В. Паул невпевнений у тому, що Статут ООН містить окремі положення, які є нормами jus cogens, але їх установлення, на його думку, потребує уважного підходу. До імперативних норм він зараховує положення ст. 2 Статуту. Слабкою стороною Статуту ООН В. Паул вважає відсутність у ньому спеціального застереження, яке робить недійсними норми міжнародного права, що суперечать положенням Статуту [763, с. 40].

А. Магарасевич відносить до норм jus cogens Преамбулу і статті 1 та 2 Статуту, а також частини VI і VII статті 55, 56, 73 Статуту ООН [589, с. 95].

Х. Уолдок у другій частині ст. 13 свого проекту наводить приклади договорів, які є недійсними усупереч нормам. Одним з пунктів цього списку є «використання сили чи погроза силою усупереч з принципами Статуту ООН» [791, с. 52]. Окрім того, він спеціально підкреслив, що не вважає усі принципи Статуту нормами jus cogens, «оскільки не всі вони володіють імперативним характером» [791, с. 52].

Е. Сюї вважав, що Статут ООН «також містить окремі принципи, які, безперечно, належать до категорії абсолютних принципів jus cogens» [802, с. 73].

А. Фердрос відносить до окремої групи норм jus cogens, які є у Статуті ООН, положення відносно використання сили. Він нараховує три такі норми. Перша норма зобов’язує держави утриматися у своїх міжнародних відносинах від використання сили чи погрози силою, за винятком випадків індивідуальної чи колективної оборони. Друга норма стосується зобов’язання держав вирішувати свої спори мирним шляхом. Третя норма зобов’язує членів ООН надавати Організації допомогу в усіх її діях, які приймаються відповідно до

Статуту ООН, і утриматися від надання допомоги будь-якій державі, проти якої здійснюються акції превентивного чи примусового характеру [811].

Х. Ролін вважає, що Статут ООН містить хоча б три види норм jus cogens, а саме: норми, які забороняють агресивну війну; норми, які відносяться до управління несамокерованими територіями; норми, які відносяться до прав людини [777, с. 434].

Формула, запропонована Р. Аго, полягає в тому, що не усі принципи Статуту ООН є когентними, а з іншої сторони, не усі норми jus cogens зібрані у Статуті ООН. Виходячи з цього, дана формула цілком правильно відображає таке положення [826, с. 71].

Jus cogens – це загальнообов'язкове право, яке не є вічним і незмінним, воно може бути змінене спільною волею усього співтовариства. Таке загальнообов'язкове право повинно бути узгоджене із основними принципами міжнародного права як основним критерієм легітимності.

Вважаємо, що ототожнення international public policy із позитивним міжнародним правом сьогодні втрачає своє абсолютне значення, як і висунення на перший план обов'язковості норм на основі дводжерельності міжнародного права на користь мультиджерельності, де юридична сила норм міжнародного права визначається не джерелом формальної визначеності, а соціальною значимістю норм, які в них закріплюються.

Непохитною тезою залишається лише основоположність і базисність як критерії легітимності основних принципів міжнародного права в процесі міжнародного правотворення.

Очікування міжнародної доктрини XX століття в поступовій кристалізації імперативних норм jus cogens у міжнародному праві не виправдалися. Сьогодення вимагає від людства як формально визначених правил і норм у міжнародному праві, так і гнучкості та справедливості в міжнародно-правовому регулюванні, які повинні стати основою для прогресивного, мирного та ефективного співіснування в інтересах глобального людства.

Переважна більшість учених XXI століття погоджуються із двома

критеріями jus cogens:

- Загальновизнаність норми як норми міжнародного права.
- Визнання переважною більшістю як норми jus cogens (М. Ейкхерст, В. Шуршалов, Р. Бобров, Г. Тункін, Л. Алєксєєв, В. Буткевич).

Л. Шестаков виділяє 3 стадії становлення норм jus cogens:

1) досягнення згоди щодо правила поведінки;
2) визнання за правилом обов'язковості;
3) визнання за правилом когентності.

Третя стадія, за міркуваннями автора, притаманна лише нормам jus cogens [589, с. 77-78]. Як бачимо, два критерії, названі вище, охоплюються названими автором стадіями, та скоріше є їх підтвердженням.

З таким баченням процесу становлення норм jus cogens можна погодитись, якщо не обмежувати першу стадію лише міжнародним договірним порядком створення норми міжнародного права, а передбачати нею також природно-правове становлення та розвиток міжнародно-правових норм, що автор у своєму дослідженні не заперечує.

Не усі принципи, закріплені Статутом ООН, є імперативними. Когентні норми Статуту ООН не є виключним переліком усіх когентних норм, їх набагато більше. Однак у своїй сукупності вони є імперативними, як цілісна система принципів легітимності міжнародного правотворення разом із принципами Декларації 1970 р.

На сучасному етапі розвитку Статут ООН – це класичний приклад формально-догматичного визначення норм jus cogens, а не є їх кодифікація. Такий спір призводить до неоднозначності та суперечностей у бачені вчених щодо окремо взятого принципу міжнародного права.

Вважаємо, за коректне вирішити такий спір запропонованою нами ієрархією в міжнародній правотворчості: усі загальновизнані принципи міжнародного права входять до international public policy, однак когентність їм надається в силу відповідності їх умовам визначених та проаналізованих нами на підставі ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів

1969 р.

Набуття нормою загального міжнародного права характеру принципу не передбачає наділення її характером jus cogens, і навпаки, якщо норма загального міжнародного права не є нормою-принципом, це не позбавляє її можливості набути характеру jus cogens.

3.3. Юридична природа норм erga omnes

Друга Світова війна показала світу необхідність розвитку універсального міжнародного права. Двосторонні міжнародні відносини виявились неспроможними захистити мирне співіснування в світі, а тому поставила перед глобальним людством завдання створення та захисту системи універсальних відносин з метою забезпечення інтересів усіх суб'єктів міжнародного права. Створення розгалуженої системи органів ООН, масштабний розвиток правотворчості органів ООН, підвищення ролі резолюцій ООН ознаменувало нову епоху міжнародного права. Події сьогодення вказують на посилення актуальності захисту основоположних принципів міжнародного права, як правової основи глобального суспільного інтересу.

Якщо в попередній період історії міжнародного права у відносинах міжнародної відповідальності діяв принцип двосторонньої зацікавленості (потерпіла від порушення держава – держава-порушник), то на сучасному етапі гостро назріла проблема загальної зацікавленості держав у протидії найбільш тяжким порушенням міжнародного права. В доктрині міжнародного права така ідея не була новою, ще Е. де Ваттель вказував: «Якщо яка-небудь нація відкрито нехтує справедливість, зневажаючи та порушуючи права інших кожного разу, коли знайде привід до цього, то вищий інтерес безпеки людського суспільства дає іншим націям право об'єднатися для відсічі і покарання такої нації» [79, с. 253].

У випадку порушення норм-принципів, що містять зобов'язання erga omnes виникають універсальні правовідносини відповідальності. «В результаті

не тільки держава, безпосередньо яка постраждала від правопорушення, але і інші держави, мають право порушити в юридичному плані питання про відповідальність правопорушника. Іншим чином, мова іде про утвердження у міжнародному праві, на кшталт давньоримському «actio popularis», яке давало право кожному члену суспільства розпочати юридичні дії на захист суспільних інтересів, незалежно від того, чи були зачеплені його власні інтереси» [335, с. 173-174]. Враховуючи особливу суспільну значимість прав, які порушуються, усі держави та інші суб'єкти міжнародного права можуть вважатися юридично зацікавленими у їх захисті, бо вони мають характер erga omnes.

Суттєву роль в утвердженні в міжнародному праві інституту erga omnes відіграв його аналог з римського права у вигляді інституту *actio popularis*, що передбачає право розпочати юридичні дії з метою захисту інтересів суспільства. Як відомо, у рішенні Міжнародного Суду у справі про Південно-Західну Африку [799, с. 47] було проголошено, що такий інститут, хоча і відомий деяким внутрішнім системам права, однак не відомий міжнародному праву і не може розглядатися як загальний принцип права на підставі ст. 38 Статуту МС ООН. Зауважимо, що в згаданому рішенні Суд не визнав «actio popularis» несумісним з міжнародним правом, а лише невідомим йому. На нашу думку, повне перенесення цього інституту внутрішнього права на міжнародний рівень могло б означати порушення ряду основоположних принципів міжнародного права у зв'язку із невизначеністю терміна *суспільний інтерес*, зокрема принципів суверенної рівності держав, невтручання у внутрішні справи тощо. Якщо у внутрішньому праві суспільний інтерес передбачає публічні відносини, то в міжнародному праві усі відносини мають публічно-правовий характер, у тому числі і двосторонні відносини держав, втручання у які є порушенням вищевказаних принципів. Тому інститут римського права «actio popularis» вимагає врахування специфіки міжнародних відносин, яка знайшла своє відображення у зобов'язаннях erga omnes. Прийнято вважати, що вперше таке визнання було закріплено у рішенні МС ООН у справі «Барселона Трекшн» [615], де вказувалося на існування особливої категорії зобов'язань

відносно усього суспільства в цілому (erga omnes). Таке визнання підтверджувалося і у наступних рішеннях Суду (Рішення про Східний Тімор (ICJ Reports, 1995, P. 102), консультативний висновок про правомірність загрози застосування чи застосування ядерної зброї (ICJ Reports, 1996, P. 258); рішення про застосування Конвенції про геноцид (ICJ Reports, 1996, P. 615-616).) та нормативно закріплено в статтях про відповідальність держав у Резолюції ООН, про відповідальність держав за міжнародно протиправні діяння від 2001 р. [463]

В умовах глобалізації спільні інтереси держав набувають життєво важливого значення, що пояснює прогресивний розвиток міжнародного права у напрямку утвердження в міжнародному праві імперативних норм і зобов'язань erga omnes, порушення яких можуть потягнути відповідальність erga omnes і визнаватися найтяжчими правопорушеннями. Такими найтяжчими правопорушеннями, як правило, визнаються ті, що посягають на основи міжнародних відносин, тобто, на систему основоположних принципів. Наприклад, угорський професор К. Надь [753, с. 15] указував на порушення миру, як на порушення зобов'язання erga omnes, яке не може розглядатися як двосторонні відносини між державою-окупованою та державою-агресором, оскільки є порушенням основного принципу міжнародного права (принцип заборони застосування та погрози силою), що забороняє агресію. Тут зауважимо, що більшість зобов'язань erga omnes виникли в галузі прав людини і міжнародному гуманітарному праві. Норми цих галузей не містять взаємних зобов'язань. Зокрема, Віденська конвенція про право міжнародних договорів підтверджує (ст. 60.5), що положення про припинення чи призупинення дії договорів не застосовується до положень договорів, що стосуються принципу прав людини чи мають гуманітарний характер. Визнання імперативного характеру за принципом захисту прав людини може потягнути надання імперативної сили ряду норм, які з нього випливають, а їх порушення міжнародними злочинами, таких як рабство, геноцид, апартеїд, катування. Імперативний характер таких норм підтверджується цілим рядом рішень

міжнародних і національних органів. Принцип самовизначення також є імперативним і містить зобов'язання erga omnes. Так, у рішенні МС ООН у справі про Східний Тімор, Суд визнав належність до основних принципів міжнародного права підставою для віднесення норми до категорії імперативних, і, як вважає І. Лукашук, з чим ми погоджуємося, дає додаткову підставу для віднесення й інших основних принципів до числа імперативних норм, що містять зобов'язання erga omnes.

Цікавим моментом з огляду на досліджувану проблему є принцип охорони навколишнього середовища. Хоча цей принцип і не передбачає основ мирного співіснування міжнародного співтовариства, на захист яких були спрямовані принципи, закріплені у Статуті ООН, в умовах глобального міжнародного співтовариства він набуває ознак зобов'язань erga omnes, оскільки має на меті захист суспільних інтересів. Як бачимо, юридичною основою для набуття принципу захисту навколишнього середовища імперативного характеру є примат відносно інших норм, оскільки цей принцип покликаний забезпечити основоположні інтереси міжнародного співтовариства в цілому. Найближчим часом на таких же юридичних підставах можуть бути визнані принципи космічного права імперативними нормами, що містять зобов'язання erga omnes, тому що такі відносини зачіпають інтереси усього людства і не можуть вирішуватися інакше, як міжнародним співтовариством у цілому.

Зобов'язання erga omnes дещо схожі з інститутом внутрішнього приватного права – інститутом власності. Право власності має абсолютний характер, який передбачає право одного суб'єкта (власника) вимагати дотримання цього права від усіх суб'єктів права. Тобто праву відповідає обов'язок усіх. У міжнародному публічному праві існує особливість щодо абсолютного права. Цей елемент становить норму, яка розповсюджується на усіх суб'єктів міжнародного права та відповідне абсолютне зобов'язання усіх суб'єктів міжнародного права, тобто абсолютним правом вимагати дотримання норми erga omnes володіють усі суб'єкти міжнародного права. Отже, якщо основний принцип міжнародного права містить зобов'язання erga omnes, то

такий принцип наділяє усіх суб'єктів міжнародного права абсолютним правом вимагати його дотримання безвідносно до кола суб'єктів. Загальний принцип міжнародного права, отримуючи характер erga omnes, набуває додаткової гарантії дотримання у вигляді можливості притягнення до відповідальності держави з боку інших держав, які не мають конкретної зацікавленості. Наприклад, у разі двосторонніх державних конфліктів (конфлікт на Сході України), порушені принципи прав людини та міжнародного гуманітарного права можуть стати підставою набуття усією світовою спільнотою права вимоги до держави-агресора.

Масштабний розвиток міжнародних організацій та майже універсальна участь держав у їх діяльності надає реальності та практичного підтвердження їхнім рішенням, які приймаються на основі консенсусу, який досягається майже одностайністю правотворчого ефекту. Така ідея правотворчої волі міжнародного співтовариства не нова, а висувалася з початку створення ООН та спробами надати їй повноважень правотворчого органу. Два протилежні погляди на це питання стверджують, з одного боку, що консенсус міжнародного співтовариства на основі абсолютної більшості повинен бути визнаний новим джерелом міжнародного права, а з іншого – принцип мирного співіснування держав виключає юридичну можливість утвердження принципу панування більшості. Для нашого дослідження такий аспект має важливе значення не щодо правотворчої функції, а щодо повсюдного консенсусу, який надає нормі характеру erga omnes, адже загальні принципи міжнародного права отримують всеохоплююче визнання природно-правовим шляхом, а якщо такий принцип отримує позитивне визнання в рамках діяльності міжнародних організацій, то такий консенсус знаходить своє опозитивування та додаткові гарантії захисту у вигляді процедури, передбаченої для норм erga omnes.

Повторне прийняття резолюцій з одного й того ж самого питання протягом певного часу може створити норму звичаєвого права. «Декларації цього типу, пише М. Віраллі, можуть виражати визнання правових принципів державами-членами, які голосують за їх прийняття. Якщо вони схвалені більшістю,

близькими до одноголосності чи практично без заперечень, то можуть спонукати до формування звичаєвої норми або служити доказом того, що вона вже сформувалася» [817, с. 162].

Якщо кілька держав утрималось при досягненні абсолютного консенсусу, то рішення робили обов'язковим не консенсус, а правило естопель. Естопель – принцип, за яким сторона, що утрималась при голосуванні, позбавляється права посилатися на цю норму чи її заперечувати, або отримання нормами такого рішення характеру звичаєвої норми загального міжнародного права.

Ряд авторів вважають нормами erga omnes однією зі стадій формування звичаєвої норми, а неодноразове посилання на принципи в рішеннях міжнародних організацій – на підтвердження існування звичаєвої норми-принципу. Отже, норма-принцип міжнародного права, що звичайно має звичаєвий характер, може набути універсального характеру в процесі підтвердження шляхом універсального консенсусу як уточнення змісту загальновизнаної звичаєвої норми.

Ґрунтоване дослідження значення Резолюцій ООН для процесу становлення принципів міжнародного права можна знайти у працях Л. Алексідзе, в результаті аналізу яких учений приходить до таких висновків:

«1. Відносно резолюцій, які декларують нові принципи і норми міжнародного права, і соціалістична, і буржуазні доктрини стоять на позиції визнання за ними рекомендаційного характеру; ці резолюції можуть стати обов'язковими цілком або частково шляхом наступного визнання юридичної сили цих принципів чи норм зі сторони усіх, чи майже усіх держав (загальновизнаність) чи групою держав (Г. Тункін, Д. Левін, Д. Фельдман, М. Яновський, Х. Бокер-Сего, П. Райданов, А. Фердросс, Я. Броунлі, М. Віраллі, К. Райт).

2. Відносно резолюцій, які декларують через уже наявні ті чи інші принципи або норми, загальновизнаним вважається винесення їх обов'язкової сили за межі ООН і залишається за такими деклараціями якість незмінності вже присутнього факту, що не змінює їх рекомендаційний характер.

3. Резолюції, що визнають юридичну силу принципів чи норм, уже чинних як міжнародно-правові відносно груп держав, розглядаються як надання цим правилам поведінки загальновизнаного, універсального характеру, тобто як opinion juris усього міжнародного співтовариства держав, незв'язаного з обов'язковістю самої резолюції, яка виражає тільки офіційну думку держав, їх узгоджених свобод.

4. Ряд учених пропонують розглядати одноосібно чи майже одноголосно прийняті декларації як юридично обов'язкові, якщо самі держави чітко і недвозначно формулюють обов'язкову силу перерахованих принципів і норм (У. Дженкс, А. Дамато, Р. Хіггінс, Ф. Кожевників, Г. Морозов, О. Богданов, Г. Ігнатенко, В. Суворова, М. Лякс, К. Слезак, К. Мока).

5. Тільки невелика кількість учених пропонує вважати декларації Генеральної Асамблеї, прийняті одноголосно чи майже одноголосно (за одного двох, що заперечують), окремим джерелом права, що пов'язує і державу, яка заперечує (Р. Фолк, Г. Готліб); деякі вчені вважають достатнім більшість дві третини голосів, щоб резолюція стала юридично обов'язковою для всіх держав-членів (Т. Елайєс)» [8, с. 287-288].

Такі висновки переконливо доводять, що резолюції можуть вважатися opinio juris у процесі визнання та становлення принципів міжнародного права і надання їм імперативного характеру чи закріплення в них зобов'язань erga omnes. У цьому процесі утверджуються не тільки основні принципи міжнародного права, але й загальні принципи права, що мають значення при регулюванні міжнародних відносин.

Норми erga omnes не є нормами jus cogens, хоча і можуть співпадати за змістом. Якщо норма визнається міжнародним співтовариством в цілому, тоді вона містить зобов'язання erga omnes. Отже, jus cogens вказує на нормативну силу, а саме здатність превалювати над іншою нормою, що їй протирічить, тоді як зобов'язання erga omnes, що закріплюється у нормі jus cogens, вказує на сферу її застосування та особливі процедурні наслідки, що випливають з такого зобов'язання. Якщо норма має імперативну силу, а зобов'язання, що в ній

міститься, визнається міжнародним співтовариством у цілому, така норма отримує подвійну силу за характером дії та сферою застосування. Також вона може бути загальною нормою-принципом, якщо за своєю суттю представляє загальну ідею, вихідне положення або об'єктивно властиві праву відправні начала. У цьому випадку загальний принцип міжнародного права виступає як імперативний, що містить зобов'язання erga omnes. Наприклад, принцип захисту прав людини, який визнається імперативним і містить зобов'язання erga omnes, але не має зобов'язань між державами на двосторонній основі, розповсюджується на всі держави, незалежно від їх конкретної зацікавленості у питанні. У разі порушення державою прав людини будь-яка держава може закликати порушника до відповідальності.

Jus cogens – вказівка на ступінь обов'язковості (якісна ознака) принципу міжнародного права. Проаналізувавши ряд доктринальних поглядів на взаємодію норм jus cogens і зобов'язань erga omnes, можна зробити ряд висновків. Із упевненістю констатуємо, що норма-принцип, яка містить зобов'язання erga omnes, є обов'язковою, інакше б таке зобов'язання втратило свою процедуру захисту усіма. Проте не будь-яка норма має когентність, її нормі надають самі держави, визнаючи за нею такий характер, і відповідно скасована чи змінена вона може бути лише всезагальним консенсусом – когентна сила насамперед передбачає усунення колізії між нормою jus cogens та іншими нормами, в тому числі обов'язковими, в разі її виникнення на користь jus cogens. Такий висновок важливий щодо досліджуваної проблеми принципів міжнародного права. Так, зі зробленого висновку випливає, що основні загальновизнані принципи міжнародного права містять зобов'язання erga omnes. Якщо обов'язковими можуть бути не тільки принципи загального міжнародного права, а й галузеві, то і характер erga omnes можуть набути як загальні, так і галузеві принципи. Наприклад, якщо взяти основні принципи міжнародного права, то не всі з них мають силу jus cogens. Візьмемо принцип територіальної цілісності, як зазначалося вище, держави можуть у договірному порядку вирішувати територіальні питання, а отже, такий принцип не має сили

jus cogens, оскільки норма jus cogens не може бути змінена в договірному порядку. Зобов'язання, які випливають з цього принципу, мають силу erga omnes. Наприклад, порушення Росією територіальної цілісності України потягнуло порушення принципів суверенної рівності, незастосування чи погрози силою, непорушності кордонів та інших, що надало змогу міжнародному співтовариству вживати заходи для відновлення порушених прав, які випливають з порушених принципів, зокрема поваги прав людини, принципів міжнародного гуманітарного права, які повсюдно визнаються зобов'язаннями erga omnes.

Аналогічно виникає дилема про визнання за регіональними принципами характеру erga omnes. На думку С. Черніченко, «якщо припустити, що є регіональні імперативні норми… то вони будуть справжніми зобов'язаннями erga omnes, оскільки складають зміст імперативних норм, які передбачають певну поведінку всіх членів міждержавного співтовариства стосовно визначеної групи держав» [580, с. 3-17]. Аргументуючи цю тезу, автор указує на дві вимоги до регіональних обов'язкових норм-принципів. По-перше, за сферою дії вони розповсюджуються лише на держави конкретного регіону чи групу держав, об'єднаних за іншою ознакою, а по-друге, вони не повинні порушувати ті обов'язкові норми, що передбачаються для усіх держав, тобто універсальні обов'язкові норми. Пріоритет повинен у будь-якому разі надаватися останнім. Як бачимо, надання обов'язкової сили регіональним принципам виправдовується створенням більш сприятливих умов для групи таких держав без обмеження прав інших членів міжнародного співтовариства. Отже, якщо універсальні імперативні принципи не можуть порушуватися та змінюватися в договірному порядку усіма членами міжнародного права (когентні), то регіональні імперативні норми не можуть порушуватися та змінюватися в договірному порядку лише групою держав (когентність відсутня).

На нашу думку, оскільки принципи jus cogens – це ті, які визнані усіма суб'єктами міжнародного права як когентні, а тому не можуть бути змінені в договірному порядку та порушуватись усіма суб'єктами, тягнуть міжнародну

відповідальність за їх порушення перед усіма, то містять зобов'язання erga omnes.

Порушення принципів jus cogens повинно бути визнано міжнародним злочином як діяння держав проти усіх суб'єктів міжнародного права. Резолюція ООН про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння від 2001 р. [463]. уточнює, що серйозним порушенням зобов'язань erga omnes, які випливають з імперативних норм загального міжнародного права, насамперед імперативних принципів міжнародного права, є у випадку грубого та систематичного невиконання таких зобов'язань.

Отже, основні принципи можуть набувати особливих характерних рис, зокрема: якщо він містить зобов'язання erga omnes, – кількісну ознаку (вказівка на сферу дії, тобто на зміст норми jus cogens), а якщо принцип є нормою jus cogens, – то якісну ознаку.

Якщо проблему jus cogens, як правило, пов'язують із Віденською конвенцією про право міжнародних договорів, то зобов'язання erga omnes не прив'язані до міжнародно-правового договірного процесу, тобто лише до Віденської конвенції. Приклад, відповідальність держав, міжнародних організацій за порушення зобов'язань erga omnes у Резолюції 2001 р., про відповідальність держав №56/83.

Взаємодія за ланцюжком основних принципів міжнародного права – erga omnes – jus cogens, може мати абсолютний збіг, а у випадку, коли принцип міжнародного права набуває універсального характеру jus cogens, класичним прикладом такого є принцип незастосування чи погрози силою.

Висновки до розділу 3

1. Загальні принципи міжнародного права як загальнолюдське надбання займають окреме місце в міжнародній нормативній системі, мають особливе значення в національних правових системах та впливають на всі компоненти обох правових систем.

Загальна тенденція у світі характеризується *дружнім ставленням* до загальновизнаних принципів міжнародного права та визнанням за ними характеру пріоритетних норм відносно до національно-правових і спрощеним механізмом їх реалізації. У міжнародній нормативній системі вони розміщуються на найвищому щаблі, отримують всеохоплюючу юридичну обов'язковість та безумовність виконання і вимагають від інших норм міжнародного права повної відповідності та незаперечності.

Загальні принципи міжнародного права є не джерелом, а нормою міжнародного права, тому їх місце в системі міжнародного права не може визначатися та залежати від місця джерела, в якому вони закріплені.

У сучасних правових системах існує прогалина у виділенні загальновизнаних принципів в окрему лінію норм національного права та визнання за ними верховенства над національно-правовою системою, в тому числі і конституційними нормами. Сучасне людство потребує повсюдного національного визнання та закріплення основних принципів міжнародного права з метою гарантування усіма суб'єктами міжнародного права та досягнення міжнародним співтовариством цілі мирного розвитку та співіснування глобального людства.

У міжнародному праві ієрархія норм у класичному національному розумінні відсутня, проте з упевненістю можна стверджувати про існування базису у вигляді системи принципів міжнародного права та надбудови у вигляді усіх норм міжнародного права.

2. Аналіз понять ordre public на національному та міжнародному рівнях дозволяє простежити їх спільність у єдності моральних основ і публічного

добробуту суб’єктів, їх особливої суспільної важливості та цінності. Базисом цих інститутів виступають загальнолюдські принципи як критерій верховенства права в глобальному значенні. Однак у жодному випадку така спільність не є достатнім аргументом для механічного перенесення національного аналогу інституту ordre public на міжнародний рівень. На міжнародному рівні цей інститут тісно пов'язаний з нормами jus cogens, оскільки базисними нормами для них виступають загальновизнані принципи міжнародного права як критерій легітимності усіх міжнародно-правових норм.

Аналіз доктрини і практики міжнародного права дозволяє припустити існування різниці між принципом обов’язковим і когентним: норма jus cogens, згідно із трактуванням ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів – імперативна норма *загального* міжнародного права є нормою, що приймається і визнається міжнародним *співтовариством держав у цілому* як норма, *відхилення від якої недопустиме* і яку може бути *змінено* тільки наступною *нормою загального* міжнародного права, яка носила б такий же характер. Якщо принцип *когентний* то, відповідно до цієї норми, – є загальновизнаний принцип загального міжнародного права, може бути зміненим лише усім міжнародним співтовариством вцілому (ні двох- ні багатосторонніми, ні регіональними договорами). На нашу думку, усі принципи загального МП є обов’язковими, але не усі вони когентні. Наприклад, принцип непорушності державних кордонів, дипломатичного імунітету, передбачають можливість відхилення у добровільному договірному порядку про зміну лінії кордону та зміни у порядку взаємності. Не усі загальновизнані принципи є когентними, оскільки не всі з них принципи загального права. Отже, на визнання когентними можуть претендувати норми чіткого набору ознак, закріплених, зокрема, у згаданій конвенції.

Сила когентності загальновизнаних принципів міжнародного права не є підставою для виділення їх на окремий щабель у системі основних принципів міжнародного права, а лише додає гарантій у забезпеченні їх дотримання шляхом заборони відступу у договірному порядку та наділенні держав

абсолютними обов'язками, які забороняють їхнім урядам відмовлятися від основних прав свого народу і вимагають неухильного дотримання поваги та захисту прав людини.

Ототожнення international public policy із формально визначеним міжнародним правом сьогодні втрачає своє значення, як і висунення на перший план обов'язковості норм на основі переважання дводжерельності міжнародного права на користь встановлення реальної мультиджерельності.

Проаналізувавши природу jus cogens, можна стверджувати, що більшість основних принципів загального міжнародного права через особливу суспільну необхідність отримують когентний характер з метою підсилення гарантій їх реалізації.

3. Зобов'язання erga omnes мають абсолютний характер, а більшість принципів загального міжнародного права містять зобов'язання erga omnes.

В умовах глобалізації спільні інтереси держав набувають прогресивного розвитку у міжнародному праві в рамках доктрини імперативних норм і зобов'язань erga omnes, які передбачають посягання на систему основоположних принципів міжнародного права як найтяжчі правопорушення, що тягнуть відповідальність за зобов'язаннями erga omnes.

Сучасною тенденцією міжнародного права є розвиток нових галузей міжнародного права, спрямованих на міжнародний захист інтересів усього людства (міжнародне космічне право, міжнародне екологічне право), основні принципи яких передбачають наявність зобов'язань erga omnes, оскільки вони покликані захищати інтереси, що мають глобальне значення. Ці тенденції можуть надати ознак когентності таким принципам.

Закріплення за загальними принципами характеру erga omnes надає додаткових гарантій у дотриманні у вигляді можливості притягнення до відповідальності порушників з боку усіх суб'єктів міжнародного права, навіть якщо вони не є сторонами у відносинах.

Особливого значення у процесі визнання та становлення основних принципів міжнародного права, а також надання їм імперативного характеру, в

тому числі закріплення в них зобов’язань erga omnes, набувають рішення міжнародних організацій.

Поєднання у загальній нормі-принципі міжнародного права властивості когентності та закріплення зобов’язання erga omnes надає подвійної сили за характером дії та за сферою застосування.

Детальніше ці питання висвітлені в публікаціях [173; 178; 194; 198].

РОЗДІЛ 4. ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

4.1. Механізми реалізації загальних принципів міжнародного права

У процесі регулювання міжнародно-правових відносин особливе місце належить реалізації загальних принципів міжнародного права. Реалізація норм міжнародного права та його загальних принципів відрізняється від реалізації норм національного правопорядку.

Зокрема, на думку низки провідних українських вчених-міжнародників, для з'ясування механізмів застосування принципу міжнародного права «необхідно встановити, яка поведінка за ними є обов'язковою, яка можливою, а яка недопустимою. Важливо виявити юридичні факти, за яких настає відповідна реакція принципу, тобто, коли права і обов'язки переходять у стан динаміки» [61, с. 214]. Г.Вайпан запропонував як один із механізмів реалізації принципів міжнародного права принцип пропорційності, що передбачає: «взаємне узгодження уже існуючих прав і обов'язків, передбачених діючими нормами і принципами, виходячи із соціальних наслідків тієї чи іншої поведінки в обставинах конкретних справ» [72, с. 22]. Наприклад, автор зазначає, що «встановлюючи межі здійснення права держави на самооборону, пропорційність визначає, до яких меж – в рамках конкретної справи – захист територіальної цілісності виправдовує посягання… Тим самим застосування принципу пропорційності наповнює змістом принцип територіальної цілісності держав [72, с. 22]. Принцип пропорційності в даному випадку виступає в ролі *secondary norm*, що уточнює принцип міжнародного права, їх нормативний зміст, шляхом «поєднання правових та поза правових елементів» [72, с. 26]. Такий поділ норм згадує Р. Аго (спецдоповідач Комісії з міжнародного права) у другій доповіді про відповідальність за міжнародним правом. Автор називає первинними норми, що безпосередньо регулюють поведінку суб'єктів, встановлюють зобов'язання, а вторинні норми передбачають наслідки

невиконання таких зобов'язань [790].

Особливості механізму реалізації загальних принципів прямо випливають з своєрідності їх природи та специфіки становлення панівної в доктрині міжнародного права [380, с. 15]. Існує думка про те, що загальні принципи міжнародного права є обов’язковими для держав та інших суб’єктів цього права незалежно від того, чи погодились вони на створення та існування цих норм. Крім того, важлива особливість механізму дії основних принципів полягає в тому, що виникаючі з них обов’язки мають загальний характер (erga omnes). Це надає кожній державі право і покладає на неї обов’язок приймати міри, направлені проти порушення принципів, навіть в випадку, якщо інтереси цієї держави безпосередньо порушенням не зачіпаються [541, с. 470-476]. В рішенні у справі про Барселонську компанію Міжнародний суд особливо визначив «обов’язки держави у відношенні міжнародного співтовариства». За своєю суттю вони «стосуються усіх держав. … З огляду важливості відповідних прав усі держави повинні бути розглянуті як такі, що володіють законодавчою зацікавленістю у їх захисті; вони представляють обов’язки jus cogens» [314, с. 8]. Це положення знаходить відображення і в практиці.

Найхарактерніша риса механізму реалізації принципів міжнародного права це те, що вони чинять прямий або опосередкований вплив на міжнародно-правові відносини. «Як загальні норми міжнародного права, вони прямо впливають на відносини суб’єктів, а, відображаючись у змісті конкретних норм, що на них опираються і застосовуються з утіленням їх цілей, вони чинять опосередковану дію» [314, с. 9; 335, с. 66]. Особливість загальних принципів міжнародного права в тім, що вони перш за все є нормою, яка закріплює конкретні права й обов’язки суб’єктів міжнародних правовідносин. Однак, спрямовуючи свій опосередкований вплив, норма-принцип виступає як критерій легітимності міжнародної правотворчості та критерій системоутворення.

Така теза може бути обґрунтована на прикладі взаємодії формальних і матеріальних джерел права. Так, з погляду іншого англійського автора

Малкольма Шоу, формальні джерела надають нормам обов'язковий характер, тоді як матеріальні джерела визначають їх фактичний зміст [793, с. 92-92]. Іншими словами, на його думку, формальні джерела міжнародного права охоплюють конституційний механізм ідентифікації права, а матеріальні джерела містять сутність або предмет цієї регуляції [398].

Ефективність регулятивної дії принципу на міжнародні відносини проявляється тільки в умовах їх конкретного виконання. Тому у реалізації основних принципів важливе місце належить конкретним правовим нормам, особливо договірним, і не тільки універсальним, а й регіональним. Узгоджуючи свою волю відносно змісту власної поведінки, суб'єкти створюють норми для визнання їх юридично обов'язковими. У самому договорі суб'єкти нерідко узгоджують і процедури реалізації цих норм та відповідальність за їх невиконання, що підвищують силу дії на міжнародні відносини. Такий механізм прослідковуємо у сучасних відносинах Росія-Україна в результаті конфлікту, коли закріплені в згаданих вище універсальних актах загальновизнані принципи конкретизуються в ряді актів, які містять зобов'язання держав (Росії та України) – Резолюція ГА ООН «Територіальна цілісність України» № 68/262 від 27.03.2014 р., Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку із приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум) 1994 р., Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 р., Алма-Атинська декларація Співдружності Незалежних Держав 1991 р.

Чим вищий рівень концентрації змісту принципів у договорі, тим вища ефективність регулювання конкретних міжнародних правовідносин. Не менш важливим моментом у реалізації принципів є їхня конкретизація в актах міжнародних органів та організацій. І хоча останні не володіють юридично обов'язковою силою, ці документи є актами реалізації принципів і мають високий рівень ефективності дії на міжнародні відносини.

Утім, при переході до практики реалізації міжнародного договору його незаперечне і головне місце дещо втрачає свої позиції. Тут можна навести

численні свідчення вітчизняної та зарубіжної практики. Україною укладено близько 5 тис. міжнародних договорів, які суперечать один одному та з яких лише невелика кількість була ратифікована ВРУ. І така ситуація характерна не лише для України. Навіть у рішеннях міжнародних судових установ відчувається вибіркове ставлення до окремих міжнародних договорів. Мало не в кожному з договорів, як і раніше, закріплюється принцип pacta sunt servanda, однак, як показує практика, сотні, якщо не тисячі, таких міжнародних договорів мають невисокий коефіцієнт корисної юридичної дії не лише внаслідок наявних між ними протиріч.

Отже, як бачимо, на сучасному етапі розвитку міжнародного права таке джерело, як міжнародний договір отримує якісно нові тенденції, які віддзеркалюють соціальне сьогодення, зокрема міжнародний договір розглядається і тлумачиться у динаміці як *живий інструмент*. У цьому механізмі особливу роль відіграють органи міжнародного правосуддя.

Не менш важлива ознака функціонування основних принципів полягає в тому, що при реалізації широко використовуються усі основні механізми впливу на міжнародні відносини: політичний, правовий, моральний, кожен з яких повинен забезпечуватись на усіх рівнях чинних правопорядків (міжнародний, наднаціональний, національний).

Значну роль у реалізації основних принципів міжнародного права відіграє національне право, адже міжнародно-правова норма може бути обов’язкова для держави у міжнародному плані і не мати сили у внутрішньому правопорядку. І тут наріжним каменем постає проблема визнання примату норм міжнародного права над національними.

Неодмінною умовою розвитку міжнародно-правового регулювання є поглиблення взаємодії міжнародної та національної нормативних систем. Показовою тут є сфера взаємодії норм про права людини, де загальновідома роль міжнародного права у становленні галузі прав людини у національній сфері. Зокрема, ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів закріплює положення: «Учасник не може посилатись на положення свого

внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору» [93]. І як влучно зазначає І. Лукашук, «відповідно до принципу суверенної рівності при втіленні своїх суверенних прав, враховуючи право встановлювати свої закони й адміністративні правила, держави повинні погоджуватися зі своїми юридичними обов'язками з міжнародного права. У цих положеннях відображається ідея помірного панування міжнародного права, яка відповідає чинному положенню» [335, с. 48].

На думку І. Лукашука, усі основні принципи міжнародного права повинні стати загальними також для національного права держав. Наприклад, повинні стати конституційними принципами не тільки зовнішньої політики, але й усієї правової системи держави, такі принципи, як незастосування сили чи погрози силою, мирне врегулювання суперечок, невтручання, рівноправ'я і права народів розпоряджатися своєю долею, добросовісного виконання обов'язків. Тільки таким шляхом може бути забезпечена ефективність основних принципів міжнародного права й усього міжнародного правопорядку. Національне право покликане закріпити положення, при якому жоден орган не має права приймати рішення, які порушують принципи міжнародного права, передбачити відповідальність службових осіб, аж до кримінального, за дії, які порушують ці принципи [335, с. 109]. Така вимога до реалізації загальних принципів міжнародного права вбачається як об'єктивна необхідність. Сучасні реалії глобалізації міжнародного права вимагають єдності світової системи права, в якій все більш високі вимоги пред'являються до сумісництва елементів усіх правових систем на основі загальних принципів права. Від широкої взаємодії у рамках єдиної системи залежить благо усього людства, від прямої – загальнолюдських інтересів і цінностей.

Отже, механізм реалізації принципів міжнародного права передбачає три рівні:

- *Національний* рівень реалізації включає дві взаємопов'язані між собою проблеми:

1. Проблема взаємодії міжнародного права і національного права. Тут

важливим моментом має стати визнання примату міжнародного права та відповідно основних його принципів як базису цієї правової системи.

2. Проблема імплементації основних норм міжнародного права.

- *Наднаціональний рівень* передбачає процес реалізації принципів міжнародного права в рамках права ЄС, де принципи міжнародного права визнані як основні джерела правової системи ЄС.

- *Міжнародний рівень* передбачає функціонування складного механізму забезпечення та реалізації принципів міжнародного права у міжнародному правопорядку.

Кожен з цих рівнів передбачає наявність:

-правового

-політичного

-морального засобів і методів дотримання та реалізації.

Наявність різних способів введення принципів і норм міжнародного в національну систему зумовлюється внутрішніми потребами і особливостями системи. Кожний із розглянених способів – це самостійний процес, однак назвати який-небудь з них вагомим не можна. Раціональність вибору способу сприйняття міжнародних норм визначається особливостями імплементованого акта, з одного боку, і специфікою суспільних відносин до регулювання яких будуть застосовуватися норми, що вводяться, з другого боку, способи об’єктування належить розглядати як взаємодоповнюючий комплекс [318, с. 78].

Правовий механізм передбачає:

1. *Нормативне закріплення* загальних принципів міжнародного права у міжнародно-правових, наднаціональних та національних нормах.

2. *Інституційне забезпечення* дотримання та реалізації принципів органами національної, наднаціональної та міжнародної юрисдикції.

Політичний механізм передбачає наявність різного роду політичних актів суб’єктів усіх рівнів правових систем, які набувають у сучасному сьогоденні особливого значення.

Морально-етичний механізм забезпечується шляхом впливу на правосвідомість суб'єктів права усіх рівнів.

4.2. Гарантованість дотримання загальних принципів міжнародного права

На міжнародному рівні основними гарантами дотримання загальних принципів міжнародного права виступають органи міжнародного правосуддя, що відіграють основну роль в утвердженні міжнародного права як *живого організму*, в якому правове регулювання відповідає дійсності суспільних відносин, які вони регулюють на основі принципу справедливості. Зокрема, в роз'яснювальній та тлумачній діяльності передусім Міжнародного суду ООН та Європейського суду з прав людини утвердилася практика, за якою вони все частіше керуються фактичними обставинами та ситуацією, що розглядається, відходячи від класичної дводжерельності міжнародного права.

Як показав аналіз, поняття справедливості має істотне значення для концепції справедливого стану права, а особливо судового рішення. Зважаючи на те, що це поняття є філософським, воно має бути чітко визначеним та обґрунтованим. Міжнародний Суд є головним судовим органом Організації Об'єднаних Націй (ООН), заснований Статутом ООН 26 червня 1945 року в Сан-Франциско, метою якого стало досягнення однієї з головних цілей ООН: «проводити мирними засобами, у згоді з принципами справедливості і міжнародного права, залагодження або вирішення міжнародних спорів чи ситуацій, які можуть призвести до порушення миру» [475].

Так, концепція *non bis in idem*, що втілює ідеї справедливості та поваги до людської гідності, є латинською максимою, яка, насамперед, містить у собі принцип міжнародного права, також реципований національними правовими системами. А огляд міжнародного права підтверджує тезу про те, що розглянений принцип є *молодою* нормою, сучасне оформлення якої в міжнародно-правових актах датується лише другою половиною XX ст. На

сьогодні максима non bis in idem у ролі фундаментального принципу в різних форматах закріплена в багатьох міжнародних документах. Варіативність оформлення зазначеного принципу і його тлумачення залежать від мети прийняття конкретного акту, кола учасників, сфери його застосування, а сучасний зміст цього принципу в міжнародному кримінальному праві концентровано оформлено в ст. 20 Римського статуту МКС.

Окремі прояви тлумачення міжнародного права в динаміці з урахуванням перш за все інтересів його суб'єктів, а не чинних норм, проявилися ще у 50-х роках минулого століття у рішеннях Міжнародного Суду ООН. Так, у спорі між ФРН та Нідерландами і Данією 1969 р. про розмежування морських територій, Міжнародний Суд ООН виніс рішення не відповідно до ст. 6 Конвенції про континентальний шельф 1958 р. (згідно з якою, якщо континентальний шельф приєднується до територій двох держав, береги яких розташовані один проти одного, або двох суміжних держав, то кордон визначається угодою між ними, а якщо такої угоди немає, то кордон визначається за принципом рівної віддаленості від найближчих точок вихідних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря кожної з таких держав), а поділив дно Північного моря відповідно до справедливих принципів «так, щоб у максимально можливій мірі залишити кожній стороні всі ті частини континентального шельфу, які складають природне продовження її сухопутної території в бік моря і під морем, не зачіпаючи природного продовження сухопутної території іншої сторони» [471].

В англо-норвезькому спорі про риболовну зону 1951 р. Міжнародний Суд ООН також вирішив справу не відповідно до ст. 2 Конвенції про відкрите море, а на основі «економічних інтересів, які властиві державам цього регіону, традиційного лову риби, життєвих потреб населення» [472].

Усе це є свідченням нового стану в розвитку міжнародного права, що полягає у підвищенні ролі основних принципів у міжнародному праві, які реалізуються на практиці міжнародного правосуддя як основоположних начал природного *живого* права сучасного людства.

Саме органи міжнародного правосуддя виявляють і фіксують взаємозв'язок між міжнародно-правовими нормами та принципами для конкретного випадку, що ними розглядається, виявляючи тим у міжнародних договорах та інших джерелах міжнародного права справедливе вирішення спору. У пошуку рішень, що ґрунтуються на взаємозв'язку міжнародно-правових норм, з іншими такими ж нормами (принципами), судді фактично укріплюють взаємозв'язки між ними, що надає цілісності й ефективності міжнародно-правовій системі в цілому.

У виявленні та проголошенні принципів загального міжнародного права, безумовно, провідну роль відіграє Міжнародний суд ООН.

Так, у рішенні Фабрика в Хожуві ППМП «звертає увагу: положення про те, що порушення зобов'язання тягне за собою обов'язок виплати репарації, має силу принципу міжнародного права і навіть загальної концепції права» [647]. У постанові про тимчасові заходи по справі Електростанція Софії та Болгарії ППМП «застосувала широко визнаний міжнародними судами принцип … відповідно з яким сторони спору повинні утриматись від будь-яких заходів, здатних нанести шкоду приведенню до виконання рішення, яке має бути прийнятим» [619]. Крім того, ППМП неодноразово застосовувала загальновизнаний принцип естопель, згідно з яким «одна Сторона не може отримувати вигоду із того факту, що інша сторона не виконала ніяких зобов'язань чи застосувала певні заходи, якщо перша Сторона якимись незаконними діями не завадила іншій стороні виконати зобов'язання, що розглядаються, чи звернутися до Суду, до якого вона мала доступ» [647]. Надалі практику щодо застосовування принципів загального міжнародного права продовжив МС, але значно її вдосконалив. Практика МС з ідентифікації та проголошення принципів загального міжнародного права має велике значення для його розвитку та підтримання цілісності міжнародно-правової системи, оскільки саме принципи є його основою. Проголошуючи та визнаючи за принципами загального міжнародного права статусу erga omnes, а також тлумачачи звичаєво-правові норми міжнародного права як

системоутворювальні норми міжнародного права, МС підтверджує свій статус дійсно головного органу міжнародного співтовариства та виступає основним гарантом дотримання загальних принципів міжнародного права. Наведені приклади підтверджують «виключне» право МС на проголошення звичаєво-правових норм та принципів міжнародного права, однак це не позбавляє будь-який інший суд, у тому числі й арбітраж ad hoc, виявити таку норму, така діяльність не може вважатися вторгненням до компетенції МС та призводити до *фрагментації* міжнародного права. Зокрема, в рішенні у справі Банкович проти Бельгії та ін. ЄСПЛ підкреслює зв'язок між Європейською конвенцією про права людини та основні свободи і загальним міжнародним правом: «… Суд повинен визначати відповідальність держави відповідно до основних принципів міжнародного права… Конвенцію належить тлумачити, наскільки це можливо, відповідно до інших принципів міжнародного права, частину якого вона утворює» [614].

Тлумачення норм міжнародного права не обмежуючись лише формально-догматичним підходом сприяє виробленню найкращих концепцій, доктрин та розвитку міжнародного права. Різносторонність поглядів суддів на зміст норм і принципів міжнародного права свідчить про відкритість міжнародно-правової системи, про її готовність до еволюції, про підвищення ролі органів міжнародного правосуддя, як основного гаранта загальних принципів міжнародного права, що володіють свободою, судовим розсудом виявлення та реалізації з-поміж джерел міжнародного права норм і принципів. У практиці Міжнародного Суду ООН на сучасному етапі вбачаються істотні корективи. Суд береться за розробку більш демократичних і перспективних концепцій міжнародного права. Він вимагає неухильного дотримання міжнародних зобов'язань від будь-яких держав, що опинилися в ролі відповідачів. Багато нового вноситься в процес судочинства. Суд стає більш доступним. Його міжнародний вплив поступово наростає. Найбільш численну категорію утворюють справи, що стосуються порушень державами своїх міжнародних зобов'язань, а також деяких загальновизнаних принципів і норм міжнародного

права.

Політичний механізм.

Статут ООН був одним з перших актів, який закріпив основні цілі та принципи міжнародного правопорядку та надав їм імперативного характеру. Закріплення в цьому документі основних принципів міжнародного права – норм *jus cogens* – надало Статуту ООН важливого значення, що і підтверджується практикою вирішення спорів в органах конституційної юрисдикції європейських держав.

Основні принципи міжнародного права, закріплені в Статуті ООН, отримали подальше визнання в ряді міжнародних договорів, пактів, конвенцій, зокрема Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 217 А (III) від 10 грудня 1948 року Загальній Декларації прав людини; Міжнародному Пакті про громадянські та політичні права 1966 року; Міжнародному Пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 року; Конвенції про права дитини 1989 року; міжнародних актах, укладених в межах системи спеціалізованих установ ООН, а саме конвенції Міжнародної Організації Праці тощо.

Як вважає Л. Алєксідзе, зазначені міжнародні декларації «залишаються актами рекомендаційного характеру» [8, с. 290], однак отримали свою конкретизацію в ряді інших декларацій політичного характеру або були визнані офіційними заявами держав (Декларації про надання незалежності колоніальним і залежним народам, Декларації про правові принципи, які регулюють діяльність держав по дослідженню і використанню космічного простору, Резолюція про визнання принципів Нюрнберзького і Токійського трибуналів). Такі акти морально-політичного характеру мають велике значення для впливу на фактичну поведінку держав, які змушені враховувати міжнародну ситуацію та світову суспільну думку.

Зважаючи на те, що більшість держав світу є державами-членами ООН, а Декларація 1970 р. про принципи міжнародного права звернена до всіх держав і закликає керуватися ними у своїй міжнародній діяльності та розвивати свої взаємовідносини на основі їх суворого дотримання, гарантами застосування

загальних принципів міжнародного права повинні виступати як кожна держава окремо, так і вся міжнародна спільнота загалом, оскільки вони закріплюють спільні інтереси мирного співіснування всіх суб'єктів міжнародно-правових відносин.

Однак, як переконливо доводить О. Буткевич, держави «укладають чимало договорів, у яких закріплюються лише їхні політичні наміри, а закони економічного співробітництва розвиваються власним шляхом, не завжди збігаючись із такими договорами…коли знімаються політичні обмеження та зменшується військова напруга, між ними зростає вплив економічних інтересів, які неможливо приборкати вольовими рішеннями» [65, с. 42]. Отже, як бачимо, міжнародні договори сьогодні нагадують більше фіксацію політичних намірів, ніж вольові зобов'язання, тому лише політичним механізмом, що ґрунтується на позитивістському міжнародному договорі, забезпечити виконання міжнародних норм не вбачається можливим.

Значна кількість політологів [685; 784], які намагаються знецінити міжнародне право, навіть ведучи мову про міжнародні зобов'язання, називають їх міжнародні принципи, стандарти, правила, вказуючи на відсутність у них міжнародних зобов'язань, а саме міжнародне право називають міжнародною політикою. Однак такі заклики, на нашу думку, необґрунтовані, а швидше є доказом актуальності та суспільної необхідності саме правового регулювання міжнародних відносин і ніяк не применшує політичну складову у механізмі гарантованості та забезпеченості загальних принципів міжнародного права.

Міжнародно-правова практика вкотре доводить провідну роль у регулюванні міжнародних відносин саме політичної складової. Зокрема, внаслідок політичної позиції однієї з 27 країн ЄС Лісабонський договір про реформування ЄС було заблоковано в 2007-2009 рр., подібна ситуація відбувається із відмовою великих і досить впливових держав світу (США, РФ, КНР, та ін.) приєднатися до Статуту Міжнародного кримінального суду, яка обґрунтовувалася винятково політичними міркуваннями.

Лише в поєднанні правового, політичного і морального рівнів

міжнародних зобов'язань можливе реальне забезпечення та гарантування реалізації основних норм міжнародного права. Так, М. Віраллі влучно зауважив: «Лише загальні принципи міжнародного права і найбільш важливі міжнародні договори охоплюють усі три рівні зобов'язань» [816, с. 9].

Отже, акти міжнародних органів та установ, зокрема як Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24.10.1970 р., хоча і не є нормами jus cogens, а лише актами політичного механізму реалізації загальних принципів міжнародного права у цілісному механізмі реалізації та дотримання принципів міжнародного права займають не менш важливу роль.

Морально-етичний механізм

При аналізі основних принципів міжнародного права з погляду механізму їх реалізації варто виходити зі ступеня абсолютної соціальної та моральної їх цінності як для держави окремо, так і для усього міжнародного співтовариства в цілому. Практика свідчить, що принципи глибше і всебічніше впливають на правосвідомість, аніж просто норми. Усі суб'єкти міжнародного співтовариства повинні реалізувати свої права й обов'язки тільки в межах, що не порушують міжнародний мир і безпеку, основні принципи гуманності і співробітництва держав у життєво важливих сферах глобального співіснування.

Слушно з цього приводу зазначає Л. Алєксідзе, «усі вказані морально-політичні основні права й обов'язки, будучи продуктом прогресивного розвитку людства, отримали сьогодні юридичну форму – вони закріплені в основних принципах сучасного загального міжнародного права, покликаного захищати основи кожного політично організованого народу і гарантувати неухильне дотримання випливаючих з цього факту обов'язків держав по відношенню одна до одної» [8, с. 318].

Американський учений Л. Хенкін пояснив «дотримання норм міжнародного права за допомогою концепції «міжнародної культури дотримання» (international culture of compliance), яка базується на основі «внутрішньої мотивації» держав до дотримання норм міжнародного права та

«зовнішніх стимулах» (external inducements). Якщо «внутрішня мотивація» спирається на міркуваннях морального характеру та повазі до світової думки (world opinion), то «зовнішні стимули» є «горизонтальним примусом» (horizontal enforcement) держави-правопорушника з боку інших держав» [695, с. 47].

Сучасні позитивісти вважають, що держава бере на себе міжнародно-правові зобов'язання з власної згоди (волі), однак потім ці зобов'язання залишаються чинними незалежно від згоди держави з огляду засади добросовісності, яка передбачає, що «основою відносин, які є обов'язковими для держав, є їхня воля, що їх зв'язує» [274, с. 175].

Згадані думки перш за все вказують на те, що держави схильні виконувати ті міжнародні зобов'язання, які відповідають їх державним інтересам, а загальні принципи міжнародного права є насамперед загальновизнаний інтерес глобального співтовариства. Та, як показує практика останніх десятиліть, такі принципи порушуються. Державні інтереси іноді важко визначити, оскільки держава – це множинність інститутів і людей, а державні рішення, особливо на зовнішньополітичній арені, приймаються політичною елітою під інституційним впливом іноді негативного (наприклад, корупційного) характеру. Отже, зовнішня політична поведінка держави не завжди відповідає її державним інтересам. Зокрема, лунала думка про те, що міжнародний звичай – це також збіг інтересів окремих держав [685]. Автори зауважують, що основними аспектами дотримання основ міжнародного права є збіг інтересів, координація та співробітництво або примус, причому ключовим у дотриманні є добровільність на основі спільності інтересів, а координація і співробітництво – лише напрямками досягнення таких інтересів. Примус при цьому перш за все спрямований на донесення до порушника можливості втрати авторитету та репутації, необхідних для досягнення державою своїх інтересів у співробітництві та координації.

Отже, можна зробити висновок, що моральний аспект механізму дотримання загальних принципів міжнародного права посідає авторитетне

місце, оскільки доки політики, посадовці та широкий загал вважатимуть дотримання принципів важливим, доти така впевненість матиме значний вплив на прийняття державою зовнішньополітичних рішень.

Одним із елементів морально-етичного механізму реалізації загальних принципів міжнародного права можна вважати також міжнародну ввічливість. Міжнародна ввічливість (comitas gentium) – сукупність правил доброзичливості, коректності, стриманості та взаємної поваги учасників міжнародного спілкування, що не мають юридично обов'язкового характеру. Міжнародна ввічливість базується на концепції рівності держав та її дотримання має переважно взаємний характер. Норми міжнародної ввічливості можуть перетворюватися в норми міжнародного права в рамках міжнародного правотворчого процесу. Так, деякі правила міжнародної ввічливості, що стосувалися дипломатичних привілеїв та імунітетів, з часом трансформувалися в норми міжнародного дипломатичного права. З іншого боку, з норм міжнародного права можуть випливати норми міжнародної ввічливості. Прикладом можуть слугувати норми міжнародної ввічливості, що сформувалися на основі засади суверенної рівності держав. До таких норм міжнародної ввічливості, зокрема, відносять такі: повага до національних символів держави, повага до правових актів інших держав, встановлення певного порядку місць за столом переговорів для дипломатичних представників з різних держав, правило альтернату тощо [380, с. 30].

У складній глобальній системі міжнародного порядку міжнародне право не є повністю самостійною нормативною системою, а знаходиться у постійній взаємодії з іншими соціальними регуляторами міжнародних відносин. Насамперед це стосується тісної взаємодії норм міжнародного права з нормами національного права, узгодженості механізмів їх дії на підставі доктрини примату міжнародного права.

Узгодження внутрішньодержавного права із загальновизнаними принципами та нормами міжнародного права відбувається як на нормотворчій стадії, так і на стадії реалізації права. Для того, щоб бути здатним регулювати

відносини за участю фізичних та юридичних осіб, загальновизнані принципи та норми міжнародного права повинні увійти до внутрішньодержавної (національної) правової системи у встановленому нею порядку [409, с. 134].

Обов'язковою умовою дотримання загальних принципів міжнародного права є гарантованість дотримання не лише на міжнародному рівні, але й при реалізації державами своїх внутрішніх функцій. Зокрема загальновідомо, що масові порушення прав людини на національному рівні становлять загрозу глобальному миру та безпеці, оскільки є наслідком порушення усієї системи загальних принципів міжнародного права.

Реалізація принципів міжнародного права у більшості випадків залежить від гарантованості їх національним правом, оскільки норма-принцип міжнародного права передбачає права й обов'язки суб'єктів міжнародних правовідносин не тільки на міжнародному рівні, але і забезпечує їх реалізацію шляхом організаційно-правових дій на національному рівні. Держава як організація суверенної публічної влади гарантує дотримання та виконання загальних принципів міжнародного права через систему органів держави й окремих посадових осіб і на основі змісту національного законодавства.

В. Денисов наголосив на тому, що «єдність процесу здійснення норм міжнародної та внутрішньої законності має обумовлювати визначення державами правової ідеології примату міжнародного права» [140, с. 30]. Аналогічну позицію займає і Міжнародний Суд ООН, який у Консультативному висновку від 26 квітня 1988 року вказав, що «досить нагадати фундаментальний принцип міжнародного права, який полягає в тому, що міжнародне право превалює над внутрішнім правом» [656].

На сьогоднішньому етапі розвитку міжнародного співтовариства не існує єдності національних правових систем у визнанні доктрини примату міжнародного права, тому залежно від домінуючої в державі теорії співвідношення міжнародного і національного права на конституційному рівні визначаються засади, методи та способи реалізації норм міжнародного права та його принципів, зокрема у внутрішньодержавній системі права.

Незважаючи на те, що міжнародне право вимагає від держав дотримання принципів міжнародного права як зобов’язань договірного, так і звичаєвого погодження, незалежно від стану внутрішнього законодавства, міжнародно-правова норма не має сили у сфері національно-правового регулювання без її уведення в норму національного права шляхом видання того чи іншого внутрішньодержавного акту або інкорпорації в національне право іншим чином. Крім того, держава несе міжнародно-правову відповідальність за порушення того чи іншого принципу, а тому в її інтересах нормативно забезпечити таку відповідальність і суб’єктів національного права.

Перефразовуючи відоме правило «незнання закону не звільняє від відповідальності», можна в цьому випадку дотримуватися правила «незнання загальновизнаних принципів міжнародного права суб'єктами внутрішньодержавного права не звільняє від відповідальності конкретну державу» [129, с. 45].

Законодавці багатьох держав, дотримуючись загальної тенденції відображення в національному праві положень міжнародного права, приймають конституційні норми, що передбачають орієнтацію на принципи і норми міжнародного права в окремих сферах життя суспільства. Наприклад, деколи підкреслюється відданість загальнолюдським цінностям. Так, у конституції Киргизької Республіки (ст. 16) говориться про загальновизнані принципи і норми міжнародного права лише у зв’язку із забезпеченням основних прав і свобод людини. У конституції Узбекистану йдеться, що зовнішня політика виходить із загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, найбільш важливі з них перераховані (ст. 17). А Конституція Республіки Молдова (п. 2 ст. 4) віддає перевагу міжнародним нормам тільки у випадках невідповідності національних законів пактам і договорам про основні права людини, однією зі сторін яких є Республіка Молдова [411].

Після Другої світової війни в ряді країн були прийняті нові конституції. Саме в них – повоєнних конституціях – знайшло місце закріплення головних принципів, які є основами міжнародного миру та встановлення добросусідських

відносин між різними країнами. У більшості конституцій європейських держав загальновизнані принципи та норми міжнародного права, а також норми міжнародних договорів входять до національних правових систем.

Одним із перших перевагу загальновизнаних принципів міжнародного права над нормами національного законодавства закріпив у своєму Основному законі німецький законодавець. Зокрема, в Основному законі Федеративної Республіки Німеччини 1949 року міститься положення про те, що «загальновизнані норми міжнародного права є складовою частиною федерального права. Вони мають перевагу над законами і породжують права та обов'язки безпосередньо для осіб, які мешкають на території Німеччини» (стаття 25) [491, с. 25].

Конституція Республіки Білорусь передбачає, що «Республіка Білорусь визнає пріоритет загальновизнаних принципів міжнародного права та забезпечує відповідність їм законодавства» (абзац перший статті 8). Конституції деяких країн Європи застосовують імплементаційні механізми, які визнають загальновизнані принципи та норми міжнародного права, тільки при здійсненні зовнішньополітичної діяльності. Це передбачено, зокрема, Конституціями Азербайджанської Республіки (стаття 10), Республіки Вірменія (стаття 9), Литовської Республіки (стаття 135) та Конституцією України (стаття 18). Норми окремих конституцій конкретизують застосування загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. Так, зокрема, Конституція України визначає, що «зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права» (стаття 18) [491, с. 26].

Статут СНД як один із принципів, на яких ґрунтується правова політика країн Співдружності, вказує на «верховенство міжнародного права в міждержавних відносинах» (стаття 3). Статут СНД є одним із небагатьох документів, що містять принципи міжнародного права, і хоча перераховані

вони в статті, що визначає напрямок досягнення цілей Співдружності у відносинах між ними, все ж можна припустити їх значення для національних систем. Що ж стосується пріоритету міжнародного права у внутрішній правовій системі, то не усі країни СНД виявилися готовими його визнати. Показовою в цьому випадку є історія прийняття Конституції України. Проект Конституції містив положення, аналогічне положенню статті 15 Конституції Росії. Частиною правової системи країни визнавалися як загальновизнані принципи і норми міжнародного права, так і міжнародні договори. Однак Верховна Рада не погодилась закріплювати загальновизнані принципи і норми частиною правової системи України, обмежившись лише ратифікованими договорами [318, с. 102].

Найбільш загальний огляд нормативного вирішення питання про взаємодію міжнародного і національного права дає змогу дійти висновку про відсутність єдності у вирішенні зазначеної проблеми, а тим більше говорити про абсолютне визнання примату міжнародного права на національному рівні. Однак варто зауважити, що питанню зближення міжнародно-правових і внутрішньодержавних норм приділяється значна увага.

Така ситуація, як бачимо, є значною прогалиною у міжнародно-правовому регулюванні, адже навантаження у дотриманні основних принципів міжнародного права покладається як на внутрішній, так і на міжнародний механізми, і обидва потребують вдосконалення.

Уникаючи дослідження досить обширної проблеми узгодження національного та міжнародного права, зазначимо, що на сьогодні, як засвідчує не тільки доктрина, але і практика, переважає концепція імплементації. У доктрині міжнародного права термін *імплементація* іноді є синонімом трансформації в широкому розумінні цього слова [582, с. 128].

На думку Л. Новікової, «імплементація загальновизнаних принципів і норм міжнародного права в широкому сенсі – це спільна організаційно-правова діяльність держав і міжнародних організацій, спрямована на реалізацію цілей міжнародно-правових принципів і норм на міжнародному рівні» [409, с. 136].

Р. Мюлерсон пропонує назвати «процес сприяння національним правом

виконанню загальновизнаних принципів і норм міжнародного права на території держави у сфері дії внутрішньодержавного права за допомогою послідовної національно-правової імплементації» [400, с. 74]. Гавердовський А.С. іменує даний процес внутрішньодержавно-правовою імплементацією [101, с. 72-80], а Аметистов Е.М. – внутрішньодержавною імплементацією [11, с. 272].

Справедливо підкреслює Мюлерсон Р.А., що національне законодавство може сприяти поширенню загальновизнаних принципів та норм міжнародного права на регулювання внутрішньодержавних відносин двома доступними варіантами… «Держава може ввести у своє національне законодавство норму, яка відсилає суб'єктів права до правових моделей, сформульованих у нормах міжнародного права. Такий спосіб узгодження прийнято називати відсиланням. Другою можливістю є прийняття державою норм національного законодавства. Оскільки в цій ситуації вводяться нові норми внутрішньодержавного права, то цей спосіб іменують інкорпорацією» [400, с. 58].

З позиції загальної теорії права, держава, беручи на себе зобов'язання із забезпечення механізму реалізації ідей, принципів і норм міжнародного права у внутрішньодержавному праві, здійснює творчу консолідацію, оскільки в цей процес залучаються різні суб'єкти законодавчої та правозастосовної діяльності [409, с. 142].

Отже, імплементація міжнародного права у внутрішньодержавне не просто доцільна, а об'єктивно закономірна. Навіть прибічники теорії прямої дії міжнародного договору в національному законодавстві не заперечують необхідності трансформаційного процесу на сучасному етапі розвитку правової системи України.

Імплементацію норм міжнародного права покликані забезпечувати норми конституційного, кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного права України. «Міжнародне право зобов'язує держави забезпечити безумовне виконання всіх його норм як на міжнародному, так і на внутрішньодержавному рівні. Для цього держави повинні вживати заходи

правового й організаційного характеру, а також сприяти навчанню та розповсюдженню знань» [409, с. 148].

Відповідно, можна зробити висновок про те, що ефективність імплементації залежить від наявності в національному праві відповідних юридичних норм, що забезпечують правове регулювання способу імплементації, як і від дієвого організаційно-правового механізму з забезпечення повноти, всебічності й оперативності даного процесу. Але такий організаційно-правовий механізм досі в Україні не створений.

Нагальною проблемою сучасного міжнародного права [91; 469] можна назвати питання про роль ратифікації в міжнародному праві. Інститут, передбачений Віденською конвенцією 1969 р., починає зазнавати все більшої критики юристів-міжнародників (М. Яссен, Р. Аго, Ш. де Вішшер та ін.), які вважали його засобом гальмування розвитку міжнародного права і можливості держав ухилятися від виконання своїх міжнародних зобов'язань. «Понад 80% міжнародних договорів діють без ратифікації, за фактом підписання або надання на них згоди державами в інший спосіб» [65, с. 45].

Інституційний механізм

На основі принципів права будується вся внутрішньонаціональна система законодавства, а отже, і діяльність усіх національних органів, на які покладається обов'язок з нагляду за дотриманням і реалізацією норм права. Принципи міжнародного права тут не є винятком. Втілюючись у різних формах внутрішнього права, загальні принципи міжнародного права зумовлюють єдині змістові характеристики усього національного права держави. Реалізуючись разом із нормами національного права, загальні принципи міжнародного права забезпечують на рівні кожної національної системи втілення цілей і завдань, необхідних для забезпечення стабільного та мирного співіснування всього міжнародного співтовариства. Тому не менш важлива в механізмі реалізації загальних принципів міжнародного права роль національних органів, незаперечна провідна роль – судів.

Норми міжнародного права покладають міжнародно-правові зобов'язання

на державу в цілому та зобов'язують її окремі органи чи посадові особи. А кожна держава повинна конкретизувати на національному рівні міжнародно-правові зобов'язання, що випливають із загальних принципів у міжнародному праві, визначаючи органи і посадових осіб, відповідальних за їх виконання.

Враховуючи важливість дієвого функціонування загальних принципів міжнародного права у правовій системі будь-якої країни, органи конституційної юрисдикції мають повноваження щодо вирішення питання про місце у правовій системі держави принципів міжнародного права, їх співвідношення з нормами національного права.

Як правило, органи конституційної юрисдикції підтверджують дотримання державами принципів міжнародного права як, наприклад, це було зроблено Конституційним судом Республіки Словенія у справі щодо судового імунітету іноземних представництв. У Рішенні від 8 березня 2001 року Суд зазначив, що «дотримання принципу суверенної рівності необхідне для забезпечення міжнародного співробітництва та взаєморозуміння між державами» [798, с. 131]. Аргументуючи свою позицію щодо права іноземного представництва на судовий імунітет, Суд підкреслив, що «судовий імунітет випливає із принципу рівності держав. Правило par in parem non habet jurisdictionem (рівний над рівним не має юрисдикції) також має свою основу саме в цьому принципі. Правило par in parem non habet jurisdictionem, відповідно до якого суб'єкти, які знаходяться в такому становищі, не можуть винести справу на розгляд суду одного з них. Основа цього правила конституційно виправдана, а винятки з судової юрисдикції необхідні з огляду на здійснення такого принципу» [798, с. 131-132].

У доктрині міжнародного права порушувалася та жваво дискутувалася проблема [240; 446; 466] позбавлення судового імунітету держави в разі порушення нею імперативних принципів jus cogens, зокрема порушення принципу прав людини. На сьогодні ця проблема не знайшла свого однозначного визнання ні в доктрині міжнародного права, ні в практиці

національного[1] та міжнародного правосуддя [611; 767]. Та необхідно звернути увагу на важливість і актуальність такої проблеми з огляду на тенденцію еволютивного розвитку людиноцентристських цінностей, які призводять до зниження на їх користь цінностей, які є основою принципу державного імунітету (ratione materiae), завдяки появі принципу – «офіційне положення індивіду не вилучає його зі сфери індивідуальної відповідальності за міжнародні злочини» [238]. Уперше у міжнародному праві практична необхідність визначення «персонативної правової форми суверенної особи» [523, с. 151, 157] виникла під час роботи Нюрнберзького трибуналу [412, с. 19-292], який чітко сформулював принцип персональної відповідальності фізичної особи за скоєння міжнародних злочинів поряд із одночасною міжнародно-правовою відповідальністю самої держави як суверенної правової особи. Крім того, важливим для даного дослідження є твердження про те, що «оскільки норми jus cogens мають пріоритет перед усіма іншими нормами, вони долають усі несумісні з ними норми міжнародного права» [238; 622], зокрема принцип державного імунітету (ratione materiae). Так, якщо держава порушує принцип jus cogens, її імунітет зникає, або інакше кажучи, порушуючи принципи jus cogens держави позбавляють себе імунітету і можуть піддаватись судовому розгляду. Так, у «рішенні Аргентинського суду у справі «Сідерман де Блейк» була висловлена позиція, що норми jus cogens володіють найвищим статусом у міжнародному праві, тому володіють найвищою юридичною силою і можуть позбавляти юридичної сили норми, які їм протирічать; суверенний імунітет – це той самий принцип міжнародного права, і тому ніби усунений нормами jus cogens; якщо держава порушує норму jus cogens, імунітет, створений міжнародним правом, знищується» [796]. На думку А. Орахелашвілі, «імперативні норми, такі, що складають сутність прав людини, превалюють над імперативними нормами, що регулюють імунітет держави» [760, с. 288-319, 340-357]. Але залишається усталеною позиція про

[1] Federal Republic of Germany v. Miltiadis Margellos, Case 6/17-9-2002 (Greece: Special Supreme Court, 2002).; Prinz v. Federal Republic of Germany 26 F 3d 1166 (DC Cir. 1994).; Ferrini v. Repubblica Federale di Germania, 87 RDI (2004) 539 (Italy: Cassazione), para. 7 and 8.2.

відсутність універсальної юрисдикції, що випливає із норм jus cogens, окремі держави не можуть притягати до відповідальності лідерів інших держав зокрема за злочини агресії. Міжнародний суд ООН у рішенні по справі Germany v. Italy [709] не підтримав аргумент про те, що норми про імунітет Німеччини від юрисдикції судів інших держав в силу протиріччя нормам jus cogens (йшлося про військові злочини скоєні під час Другої світової війни на території Італії). Наявна практика звернень до національних і міжнародних судових інстанцій підтверджує необхідність і доцільність їх уточнення на універсальному рівні, зокрема у роботі Комісії міжнародного права.

Відповідно до положень статті 100 (2) Основного закону ФРН, до повноважень Федерального конституційного суду ФРН віднесені питання щодо вирішення сумнівів, чи є норма міжнародного публічного права невід'ємною частиною федерального права та чи створює ця норма права й обов'язки для суб'єктів національного права. Це повноваження суд має реалізовувати тільки за запитами судів загальної або спеціальної юрисдикції. У Рішенні від 10 червня 1997 року Суд зазначив, що «принципи міжнародного права встановлюють автономний режим, що визначає основоположно і остаточно можливі реакції на зловживання дипломатичними привілеями та імунітетами» [491, с. 78].

До застосування в правовій системі країни іншого принципу – ne bis in idem (не можна судити двічі за один і той злочин) – Федеральний конституційний суд ФРН звернувся у 1987 року, прийнявши Рішення від 31 березня 1987 року (2BvM 2/86) (принцип ne bis in idem у міжнародному праві). У цьому Рішенні Суд виходив з того, що «не є невід'ємною частиною федерального права загальновизнаний принцип міжнародного права, відповідно до якого особа, щодо якої був винесений вирок про ув'язнення в третій державі, не може бути переслідувана та не може бути винесено вироку щодо того самого злочину в іншій країні, або принаймні, що час ув'язнення зараховується в пізніше винесений вирок» [491, с. 79]. В іншому Рішенні від 9 липня 1997 року (2 BvR 1317/96) Федеральний конституційний суд ФРН

вирішив, що «оскільки кримінальне переслідування було запроваджено (щодо позивача у цій справі) з боку кількох держав щодо одного й того ж виду злочину, то загальний принцип права ne bis in idem не може, відповідно до положень статті 103.3 Основного закону, протирічити процедурним питанням німецького правосуддя» [491, с. 79]. Крім того, суд визначив, що «принцип права ne bis in idem є загальновизнаним принципом, за певних юридичних форм, одночасно і міжнародного кримінального права, а також процесуального права». Суд наголосив на тому, що «закріплений у міжнародних договорах, цей принцип не зменшує своєї конституційної сили для Федеративної Республіки Німеччини. Жоден загальний принцип міжнародного права, згідно з розумінням його змісту, який надається у статті 25 Основного закону, не забороняє державі вчиняти кримінальні дії (особливо, якщо злочинний акт або акти вчинені на її території) з мотивів того, що така процедура розпочата органами правосуддя іншої держави і ще не завершена» [491, с. 64].

Зазначимо, що новою як для органів конституційної юрисдикції європейських держав, так і для Конституційного Суду України є функція контролю конвенційності національних законів.

На національному рівні не завжди чітко закріплюється поняття загальновизнані принципи міжнародного права та не вирішується проблема відповідності їм нормативних актів органів держави. Таку прогалину покликані заповнювати органи конституційної юрисдикції держави. Так, Конституційний Суд Республіки Словенії в Рішенні U-I-6/93 про конституційність і законність Декрету про Військові суди підтвердив загальне правило, що «ті положення Декрету про Військові суди від 25 травня 1944 року, які навіть на час їх дії протирічили загальним принципами, визнаними цивілізованими націями і, які протирічать Конституції Республіки Словенія, не повинні використовуватися в Республіці Словенія». Отже, Конституційний Суд підтвердив, що загальні правові принципи, визнані цивілізованими націями, підпадають під категорію загальновизнаних принципів міжнародного права. Він також наголосив на тому, що «загальні принципи закону, визнаного цивілізованими націями»,

наприклад, принцип nullum crimen sine lege praevia, підпадають під межі цієї категорії норм міжнародного права»[1].

Конституційний контроль за відповідністю національних законів положенням загальних принципів міжнародного права є новою функцією органів конституційної юрисдикції держав і передбачає контроль за узгодженням положень національних законів із нормами універсальних міжнародних договорів, що закріплюють загальні принципи міжнародного права та, насамперед, в галузі захисту прав людини. Такий контроль, по-перше, дозволяє врегулювати усі спірні питання щодо міжнародного договору до його ратифікації та відповідно усунути спірні ситуації щодо його застосування; по-друге, запобігає прийняттю неконституційних актів на національному рівні, а отже більш відповідально підходити до міжнародних зобов'язань держави.

Звичайно, що інституційний механізм на національному рівні не обмежується конституційним контролем. До механізму реалізації загальних принципів міжнародного права має долучатися уся система національних органів. Виходячи з основних своїх завдань із забезпечення охорони прав людини, її законних інтересів та інтересів суспільства, пріоритетним напрямком діяльності має стати реалізація основоположного принципу міжнародного права дотримання прав і свобод людини. Така діяльність, безперечно, має базуватися на загальновизнаних принципах міжнародного права, які повинні закріплюватися та конкретизуватися у внутрішніх актах, якими керуються органи держави.

Не варто забувати й про особливу роль в інституційній системі усіх рівнів й уповноваженого з прав людини, що діють при парламентах усіх рівнів.

Висновок:

Особливості механізму реалізації загальних принципів міжнародного права є результатом впливу самої природи принципів як природно-правових, універсальних і загальнообов'язкових регуляторів міжнародно-правових відносин. Незважаючи на те, що міжнародне право вимагає від держав

[1] Детальніше див.: [360, с. 35-36].

дотримання його основних принципів незалежно від внутрішнього законодавства та конкретизації в міжнародно-правових актах, саме в них, у нормах *secondary* міститься ефективність і гарантії їх дотримання. Якщо прямий вплив принципів міжнародного права як загальновизнаних та природно-правових норм існує поза волею усіх суб'єктів міжнародного правопорядку, як мінімум, на рівні правосвідомості, морально-етичному та культурному рівні, то норми, що забезпечують, гарантують їх виконання (secondary norms) повинні закріплюватись і забезпечуватись до виконання на усіх згаданих вище рівнях правових систем. Тільки цілісний, злагоджений механізм дії інституційної, політичної та морально-етичної системи забезпечення виконання загальних принципів міжнародного права на національному, наднаціональному та міжнародному рівнях можуть гарантувати реалізацію цілей та завдань, що стоять перед усім людством у вигляді загальних принципів міжнародного права.

4.3. Конституційна невизначеність «загальновизнаних принципів міжнародного права»: національна та зарубіжна практика

Особливістю міжнародного права є наявність системи особливих норм – основних (загальновизнаних) принципів МП, що пронизують усю структуру МП, регламентують характер зв'язків її елементів, впливають на механізм взаємодії МП з іншими системами. Поняття, система та механізм узаємодії загальновизнаних принципів повинні досліджуватись не тільки в рамках міжнародного, але й конституційного чи інших галузей внутрішнього (національного) права. Адже тільки на рівні окремих держав відбувається дійсне застосування і визнання, тобто реальна дія загальновизнаних принципів МП. Підтвердження цього – широка практика закріплення загальновизнаних принципів МП у Конституціях і законах держав, застосування їх у рішеннях міжнародних і національних судів.

Сучасне міжнародне і внутрішнє право держав закріплюють чимало

принципів, які визначають взаємовідносини між державами, між державою та особою чи суспільством. Нагадаємо, що принципи міжнародного права містять основні принципи МП (принципи, закріплені у Статуті ООН та Декларації про принципи) та загальні принципи права згідно з п. «с» ст. 38 Статуту ООН: «… загальні принципи права, визначені цивілізованими націями» [510, с. 2]. Якщо перші мають перелік, хоч і не остаточний, в універсальному міжнародному документі, то другі визначаються судовими установами за критеріями універсальності та визнання більшістю держав світової спільноти.

На конституційному рівні загальновизнані принципи та норми МП знайшли своє втілення в багатьох конституційних положеннях, оскільки правова система кожної держави має закріплювати принципи демократії, поваги та захисту прав людини, верховенства права та ряд інших принципів правової держави. Сучасний розвиток міжнародного співтовариства вимагає зміцнення міжнародного правопорядку та захисту спільних інтересів держав саме шляхом конституційного забезпечення державою своїх зобов’язань та відповідності конституцій визнаним стандартам демократії.

Конституція держави – основний закон, що визначає сутність і основу всієї життєдіяльності держави, а також співвідношення і реалізацію міжнародно-правових норм на рівні конституційного державотворення, в тому числі загальновизнаних принципів міжнародного права.

На сучасному етапі цивілізаційного розвитку людства, на жаль, відсутня єдність у конституційному визначенні загальновизнаних принципів міжнародного права, їх співвідношення із конституційними положеннями конкретної держави та її внутрішніми нормами. У зв’язку із цим зазначена проблема перебуває на стадії визначення та дії у внутрішньому правопорядку основних джерел міжнародного права (міжнародного договору та міжнародного звичаю), які закріплюють принципи міжнародного права.

На міжнародному рівні визнання закріплення принципів міжнародного права у звичаях знаходимо у значній кількості судових рішень органів міжнародного правосуддя. Наприклад, у справі Нікарагуа проти США 1986

року[1] МС ООН вказав на звичаєву природу принципів незастосування чи погрози силою, невтручання у внутрішні справи, поваги незалежності та територіальної цілісності держав, свободи мореплавства. Крім того, по даній справі МС ООН зауважив, що закріплення принципів міжнародного права у конвенційних нормах не позбавляє їх самостійного значення як норм звичаєвого права, зокрема у даній справі у випадку блокування США застосування принципів міжнародного гуманітарного права, закріплених у Гаазьких конвенціях, було подолано шляхом застосування останніх як принципів звичаєвого міжнародного права. Визнання за принципами міжнародного гуманітарного права характеру звичаєво-правових норм закріплене і в Консультативному висновку МС ООН у справі щодо правових наслідків будівництва стіни на окупованій Палестинській території 2004 року [295], у якому, посилаючись на визначення Міжнародного Нюрнберзького військового трибуналу МС ООН, суд указує на принципи міжнародного гуманітарного права закріплені, зокрема в IV Гаазькій та IV Женевській конвенціях, визнані всіма цивілізованими націями та розглядаються як звичаєві норми-принципи для держав, які не є їх учасницями. На думку Суду, норми міжнародного гуманітарного права, з огляду на їх особливу важливість для поваги прав людини та міркувань гуманності, повинні дотримуватися усіма державами світу, незалежно від участі у конвенціях, у яких вони закріплені, оскільки вони є непорушними принципами міжнародного звичаєвого права.

Крім того, практика міжнародного правосуддя вказує на відсутність переваги між джерелами міжнародного права, а й відповідно і принципами, в яких вони закріплені. Так, у справі про пароплав «Вімблдон» 1923 року (Великобританія, Франція, Італія, Японія проти Німеччини)[2] Постійна Палата міжнародного правосуддя визнала відсутність такої переваги при виявленні зіткнення звичаєвої норми-принципу про нейтралітет і конвенційної норми ст. 380 Версальського договору. Але, звичайно, що для практики забезпечення

[1] Детальніше по справі див.: [401]
[2] Детальніше по справі див.: [401]

виконання принципів міжнародного права, їх нормативна фіксація у конвенційній формі є гарантією у вигляді додаткового двостороннього чи багатостороннього зобов'язання. Слушно зазначав О. Задорожній, що при аналізі «подій, пов'язаних з агресивною війною РФ проти України, в контексті основних принципів міжнародного права, потрібно врахувати наявність юридичних зобов'язань Російської Федерації безпосередньо перед нашою державою поважати ці принципи у відносинах з нею, закріплених у багатьох чинних багатосторонніх і двосторонніх міжнародних договорах, і розглядати конкретний зміст цих зобов'язань» [214, с. 67]. Характеристика сучасних джерел міжнародного права свідчить про тенденцію закріплення принципів міжнародного права і в інших, не тільки класичних «дводжерелах», а і в односторонніх актах суб'єктів міжнародного права, де головну роль займають резолюції міжнародних організацій, консультативні висновки органів міжнародного правосуддя, де формується нове джерело сучасного міжнародного права – стандарти, які також мають тісний зв'язок із принципами міжнародного права, де великої ролі, як джерела набувають рішення міжнародних судів, в яких теж повсякчас закріплюються принципи міжнародного права.

Досліджуючи національний рівень визнання принципів міжнародного права, зазначимо, що положення більшості конституцій визначають лише місце міжнародного договору в системі, причому найбільше держав, право яких визнають за міжнародним договором силу закону, а колізії між договором і законом вирішуються на основі загальних принципів права: «закон наступний скасовує закон попередній», «закон спеціальний має пріоритет перед загальним» (Австрія, Великобританія, Угорщина, Данія, Ірландія, Польща, Румунія, Туреччина, ФРН і багато інших).

Таке вирішення має ряд колізій на практиці, оскільки національний закон, з одного боку, і указ, постанова як акти ратифікації міжнародного договору – з іншого, істотно відрізняються як за порядком прийняття, так і за юридичною силою, а тому унеможливлюють посилання на традиційний принцип «lex

specialis derogat legi generali». В Україні сьогодні закріплюється пріоритетність ратифікованого міжнародного договору (на основі спеціального закону про ратифікацію [222]) стосовно національного закону.

Лише невелика група країн ідентифікує загальновизнані норми міжнародного права складовою частиною права країни. У Конституції Угорщини сказано: «Правова система Угорщини включає загальноприйняті норми міжнародного права та забезпечує узгодженість між взятими міжнародно-правовими зобов'язаннями» [291, с. 138] (аналогічних положень дотримується також Австрія, Албанія, Греція, Італія, Португалія, Словенія, ФРН).

Низка Конституцій закріплює вищий статус загальновизнаних принципів і норм про права людини у своїй правовій системі. Наприклад, у Конституції Російської Федерації йдеться лише про загальновизнані принципи і норми стосовно прав людини і не згадуються договори. Думаємо, що такий підхід більш точний. Адже мова йде про основні права людини, права конституційного рівня. Не будь-який навіть ратифікований договір може встановлювати такі права, наприклад, торговельний договір, який визначає права у сфері торгівлі.

Що ж до статусу норм загального міжнародного права, то наявні суттєві розбіжності між конституціями. Найбільш чітку норму містить Конституція Білорусі. Вона «визнає пріоритет загальновизнаних принципів і норм міжнародного права і забезпечує відповідність їм свого законодавства» (ст. 8). Приблизно такий же зміст має положення Конституції Грузії, згідно з яким «законодавство Грузії відповідає загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права (ч. 2 ст. 6).

На прикладі Італії можна проілюструвати різний підхід до імплементації договірних і звичаєвих норм міжнародного права. Безпосередньо до того, що стосується міжнародного права, Конституція цієї держави обмежилася загальним положенням: «Правопорядок Італії узгоджується із

загальновизнаними нормами міжнародного права» (ст.10)[1]. Є підстави вважати, що це стосується і самої конституції, яка складає основу правового порядку країни. Через три роки після прийняття Конституції Касаційний Суд Італії дав таке тлумачення наведеному положенню: «Існують, отже, переважаючі принципи, які випливають із необхідності забезпечити співіснування цивілізованих держав… Вони вимагають, щоб італійське внутрішнє право відповідало звичаєвому міжнародному праву…» [651].

Відомий випадок, коли Конституційному Суду Італії довелося розв'язувати питання про відповідність міжнародному праву Конституції. Суд не заявив, що Конституція стоїть вище від міжнародного права. Було знайдено компромісне рішення: відповідні міжнародні звичаєві норми були кваліфіковані як спеціальні у відношенні до конституційних норм, а тому спроможні діяти поряд з ними[2].

Уже в наш час це положення найчіткіше сформульовано в Конституції ФРН: «Загальні норми міжнародного права є складовою частиною права федерації. Вони володіють пріоритетом перед законами: безпосередньо створюють права й обов'язки для мешканців федеральної території» (ст. 25)[3]. Ці положення уповноважують суди безпосередньо, без видання імплементаційних законів, застосовувати загальновизнані норми міжнародного права з умовою, якщо вони придатні для цього. У випадку конфлікту між національною і міжнародною нормою питання передається на розгляд Конституційного суду, який вправі оголосити неконституційним закон, що суперечить міжнародному праву. На думку Р. Мюллерсона, це означає, що функції конституційного суду в таких випадках близькі до правотворчих[4].

Не можна не звернути уваги на незвичне «положення у преамбулі Конституції Японії, яке підкреслює значення ще одного міжнародного нормативного явища, що набуває у наш час усе більшого значення –

[1] Конституція Італійської Республіки [290, с. 136].
[2] Див.: [644].
[3] Основний закон Федеративної Республіки Німеччини від 23 травня 1949 р. [290, с. 104]
[4] Див.: [400, с. 104].

міжнародної політичної моралі. Ця мораль має зростаюче значення для функціонування і міжнародного права»[1]. У Конституції говориться: «Ми переконані, що жодна держава не повинна керуватися тільки своїми інтересами, ігноруючи при цьому інтереси інших держав, і принципи політичної моралі є загальними і що наслідування цим принципам – обов'язок усіх держав…»[2]. Хто б не був автором цих слів, але у цілому вони відповідають особливостям нормативної системи японського суспільства.

Українська міжнародна доктрина неоднозначно вирішує питання про перевагу норм міжнародної та національної системи в разі їх колізії. Більшість учених дотримуються сучасної доктрини примату міжнародного права, який вважається законодавчо закріпленим в Україні. Ряд учених навіть стверджують про примат міжнародного звичаєвого права над українською правовою системою. Однак, аналізуючи норми конституційного права України, така однозначність виявляється досить суперечливою, а іноді і сумнівною. Найважливіша проблема конституційного врегулювання питання співвідношення міжнародного та національного права в Україні – це обмеження міжнародного права позитивістським підходом, а саме: звуження його до одного джерела – міжнародних договорів. Проте, як доведено нами вище, принципи міжнародного права мають звичаєвий характер, бо їх основою є звичаєві норми. Зважаючи на те, що і міжнародні звичаї, і загальні принципи права належать до числа неписаних норм, їх визначення на практиці нерідко проблематичне. У позитивному міжнародному праві відповідь на це питання більш однозначна. Вона міститься в положеннях статті 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, який, як було зазначено вище, є складовою Статуту ООН і поширює свою зобов'язальну силу на Україну як члена ООН. Відповідно до положення цієї статті Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права, застосовує: а) міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, певно визнані відповідни-

[1] Див.: [144]
[2] Конституція Японії [290, с. 292].

ми державами; б) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної як правова норма; в) загальні принципи, визнані цивілізованими націями; г) з певними застереженнями також судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права різних націй як додатковий засіб для визначення правових норм. Україна як держава-засновниця ООН визнає міжнародний звичай як джерело міжнародного права, що логічно повинно бути нормативно визнано в Основному Законі держави для усунення будь-яких двозначностей. Утім, таке визнання знаходимо лише в Декларації про державний суверенітет України, яка на сьогодні є єдиною нормативною підставою для обґрунтування примату норм міжнародного права над внутрішньодержавними, що є доказом сучасної зарубіжної доктрини та загальновизнаної практики. Українські вчені-конституціоналісти реалістичніше визнають колізію у нормативному визнанні такого примату, обґрунтовуючи свою думку нормативним аналізом основних конституційних актів України.

Нагадаємо, що ставлення України до питання співвідношення внутрішнього національного та міжнародного права вперше було сформульоване в Декларації про державний суверенітет України 1990 року, де ст. X «Міжнародні відносини» проголошує «перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права» [133]. Декларація про державний суверенітет належить до нормативно-правових актів конституційного рівня, тому зазначена норма, безсумнівно, конституційна, проте застосування її на практиці все одно викликає ряд серйозних правових колізій. В українській доктрині це положення також є предметом дискусій. Так О. Мережко, М. Неліп заявили про те, що, як у Декларації, так і в ст. 18 Конституції України, нібито закріплено «моністичний принцип примату міжнародного права» [87, с. 19]. Судді Конституційного Суду України у відставці В. Скомороха і В. Шаповал наголосили на тому, що «норми міжнародного права не мають верховенства над Основним Законом держави. Ще одна група вчених (В. Денисов, А. Мельник) вважали, що норми

Конституції мають тлумачитись як такі, що стосуються міжнародної діяльності нашої держави» [87, с. 15-19].

Якщо взяти за критерій визначення загальновизнаних принципів і норм міжнародного права Статут Міжнародного Суду ООН, який є складовою національного законодавства України, тоді порядок дії цих джерел у правовому порядку України визначається положеннями статей 9 і 18 Конституції України. У частині, де йдеться про «міжнародні конвенції» (загальні і спеціальні), їх інкорпорація до права України здійснюється відповідно до конституційно визначеного порядку, встановленого для міжнародних договорів [294]. Згідно із тлумаченням Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, «під загальновизнаними принципами міжнародного права належить розуміти основні імперативні норми міжнародного права, які приймаються і визнаються міжнародною спільнотою держав у цілому і відхилення від яких є неприпустимим» [451].

У тій частині, де йдеться, зокрема, про міжнародні звичаї і загальні принципи права, визнані цивілізованими народами, інкорпорація цих норм міжнародного права до правового порядку України здійснена прямо і безпосередньо за фактом їх закріплення у статті 18 Конституції України (згідно з ч.3 ст. 8 Конституції України).

Проаналізуємо ці погляди з огляду на нормативне регулювання. Аналіз положень ст. 9 та інших статей Конституції у комплексі із положеннями ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» та інших законів, дає підстави стверджувати, що національні правові акти та ратифіковані міжнародні договори об’єднуються в одній національній правовій системі, де вищу юридичну силу має Конституція. Отже, міжнародне право в Україні забезпечується дією Конституції, однак варто було б чітко це закріпити. На нашу думку, якщо визнається примат міжнародного права, то саме загальновизнані принципи міжнародного права мають бути гарантом забезпечення дії внутрішнього публічного порядку, а не навпаки. Норма про примат повинна стати правовою передумовою забезпечення принципу pacta

sunt servanda. Крім того, що примат міжнародного права не передбачає прямої дії міжнародно-правових норм у національно-правовій системі, а лише передбачає необхідність узгодження норм останньої з міжнародно-правовими зобов'язаннями держави та загальновизнаних норм і принципів міжнародного права.

Міжнародні джерела конституційного права України – це чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України згідно зі статтею 9 Конституції України. Оскільки не всі міжнародні договори підлягають процедурі ратифікації (така умова може випливати зі змісту самого договору чи бути передбачена в ст. 7 Закону України «Про міжнародні договори України»), статусу частини національного законодавства набувають лише ратифіковані Верховною Радою України (а що ж до договорів, які не передбачають процедури ратифікації Верховною Радою України?), і діють в Україні в порядку передбаченому для норм національного законодавства. Згідно з Постановою «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» від 19 грудня 2014 року, «під час розгляду справ, вирішуючи (долаючи) колізію між нормою міжнародного договору, який набрав чинності для України не шляхом надання згоди Верховною Радою України на його обов'язковість у формі ратифікації, і нормою іншого акта законодавства України, потрібно враховувати юридичну силу акта законодавства, яким було надано згоду на обов'язковість міжнародного договору України, з урахуванням співвідношення законодавчого акта і підзаконного нормативно-правового акта» [451]. Тобто принципи міжнародного права, закріплені міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано в інших формах (наприклад, шляхом *підписання, прийняття, затвердження і приєднання*), визнаються частиною національного законодавства, однак не матимуть примату щодо національного законодавства.

Належно ратифікований міжнародний договір стає частиною національного законодавства з пріоритетною силою у конфлікті з внутрішнім законом згідно зі ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів

1969 р., учасницею якої є Україна: «… учасник не може посилатися на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору». Виняток із правила переваги є Конституція України (ч. 2 ст. 8 – надає їй вищу юридичну силу) та норми конституційних актів. Необхідною умовою укладання міжнародного договору, що суперечить Конституції України, є попереднє внесення необхідних змін до неї, а отже, обов'язковий для України міжнародний договір не може суперечити Конституції України. Для уникнення таких колізій п. 3 ст. 4 Закону України «Про міжнародні договори України» передбачає правову експертизу всіх проектів міжнародних договорів України на предмет відповідності Конституції України. Отже, в Україні діє складна процедура входження міжнародно-договірних норм України до національного законодавства, яка негативно впливає на дотримання Україною своїх міжнародних зобов'язань (тоді як Віденська конвенція вимагає не затримувати надмірно процес вступу в силу міжнародного договору). У Конституції України (п.32 ст.85) не вказуються строки для надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсації міжнародних договорів України, така норма є досить важливою для забезпечення виконання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань на підставі принципу сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, зокрема для уникнення затягування процесу імплементації.

Тому дуже важливо для нормативного визнання принципів міжнародного права, закріплених у міжнародних договорах України, як основоположних норм у національній правовій системі, усунути колізію у процедурних питаннях ратифікації, зокрема ст. 9 Конституції та ст.ст. 8, 9 Закону України «Про міжнародні договори України» та привести їх відповідно до вимог Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Крім того, непоодинокими є колізії Основного закону та інших нормативних актів України щодо міжнародних договорів. Зокрема, це проблема неоднозначного визначення самого міжнародного договору («згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою» [575], «укладений в установленому порядку» [494],

«укладений в установленому законом порядку» [385] та ряд інших).

Застосування міжнародних звичаєво-правових норм у внутрішньому правопорядку України дискусійне як з теоретичної, так і практичної точки зору. Загальновизнані принципи-норми міжнародного права або є звичаєво-правовими, або мають звичаєво-правові аналоги. У багатьох країнах, державах континентальної системи права звичаєве міжнародне право розглядають як частину права країни. Вочевидь, саме цю ідею було закладено у Декларацію про державний суверенітет України, яка передбачає примат основоположних норм міжнародного права перед національними.

Застосування звичаєво-правових норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку потребує доведення їхньої юридичної чинності, переважно це пов’язано із судовою практикою. Судовій практиці України відомі випадки застосування міжнародних звичаєво-правових норм, проте відсутні узагальнення судової практики, в тому числі у формі постанов Пленуму ВС України чи Конституційного суду, що б визначило підходи до порядку їхнього застосування. Крім того, відсутнє нормативне закріплення прав і обов’язків судді звертатися до міжнародного звичаю і його застосування [162, с. 53]. Значення національної практики застосування міжнародних звичаєво-правових норм не можна недооцінювати, адже вона розвиває закладену в Декларації про державний суверенітет України правову основу для визначення у внутрішньому правопорядку звичаєвого міжнародного права, свідчить про закріплення міжнародних звичаїв державою. Загалом національна практика застосування таких норм може мати міжнародно-правове значення. Варто було б на конституційному рівні визнати право органів національного правосуддя звертатися до загальновизнаних звичаєвих норм міжнародного права для вирішення спорів на національному рівні.

В українській доктрині щодо зазначеної проблеми висувається думка про те, що «визначення», «визнання частиною національного законодавства міжнародних договорів, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою, України, тим самим підтверджує свою прихильність і визнаючи принципи

міжнародного права» [489, с. 6]. Наголосимо, що Проект Конституції України визначав дію загальновизнаних принципів і норм міжнародного права без будь-яких обмежень, однак чинна Конституція встановила для них рамки «зовнішньополітичної діяльності України» (ст. 18 Конституції), чим створила ще одну прогалину – проблему юридичного визначення цієї сфери. У Конституції України відсутні положення щодо визначення, місця, юридичної сили та механізми застосування «загальновизнаних принципів і норм міжнародного права» у внутрішньому праві України. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» у ст. 2. основними засадами внутрішньої і зовнішньої політики визнає загальновизнані принципи і норми міжнародного права, проте, конкретизуючи окремо принципи зовнішньої та внутрішньої політики, загальновизнані принципи міжнародного права, що перераховуються аналогічно до Статуту ООН, віднесені саме до зовнішньої політики. Крім того, згадана стаття закону закріплює пріоритет загальновизнаних норм і принципів міжнародного права перед нормами і принципами національного права лише у зовнішній політиці України, що також створює колізію норм у самому акті.

Нагадаємо, що у текстах конституцій більшості держав закріплюється презумпція визнання загальновизнаних принципів і норм міжнародного права як складової частини внутрішнього правопорядку держави [331]. Якщо їх пріоритетність щодо національного закону не викликає сумніву, то їх співвідношення з Конституцією держави може викликати доктринальні контроверзи. Проте, безсумнівно, що в контексті чинного міжнародного права є неприпустиме посилання на Конституцію для того, щоб удатися до дій, які не відповідали б «загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права». Але, хоча з формального погляду досліджене тут питання до останнього часу залишалося неврегульованим, тим не менше, низка законів України містить посилання на норми-принципи міжнародного права. Зокрема, пунктом 2 статті 413 Цивільного процесуального кодексу (ЦПК) України передбачається, що «акредитовані в Україні дипломатичні представники іноземних держав та інші

особи, зазначені у відповідних законах України і міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, підлягають юрисдикції судів України в цивільних справах лише в межах, що визначаються принципами та нормами міжнародного права, або міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [575]. Відповідно до п. 1 статті 3 Кримінального кодексу України, законодавство про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права [306].

У цьому ж контексті необхідно звернути увагу на те, що ряд законодавчих актів України ідентифікують загальновизнані принципи і норми міжнародного права за повноцінний правовий регулятор окремих сфер державної політики. Насамперед це стосується регулювання державою таких сфер діяльності, як зовнішньоекономічна, космічна, захист національного товаровиробника, суспільна мораль, функціонування вітчизняної державної служби. Наприклад, відповідно до ст. 4 Закону України «Про дипломатичну службу», одним із основних завдань дипломатичної служби є «забезпечення національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права» [220]. Згідно зі ст. 8 Закону України «Про туризм», до виняткових повноважень Верховної Ради України в галузі туризму належить визначення правових засад регулювання відносин у галузі туризму, їх удосконалення та адаптація із загальновизнаними нормами міжнародного права [223]. Деякі нормативні акти прямо передбачають можливість застосування міжнародно-правових норм тими чи іншими державними органами й установами. Наприклад, відповідно до Закону України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» України, «Зовнішня політика ґрунтується на таких принципах: суверенна рівність держав; утримання від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої іноземної держави; повага до територіальної

цілісності іноземних держав та непорушності державних кордонів; вирішення міжнародних спорів мирними засобами; повага до прав людини та її основоположних свобод; невтручання у внутрішні справи держав; взаємовигідне співробітництво між державами; сумлінне виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань; пріоритет загальновизнаних норм і принципів міжнародного права перед нормами і принципами національного права» [221]. Застосування загальновизнаних (звичаєвих) принципів і норм міжнародного права може реалізовуватись і низкою інших законодавчих та підзаконних нормативних актів України.

Доречно вказати і на те, що питання застосування міжнародного звичаєвого права прямо або опосередковано порушувалося і в діяльності Конституційного Суду України. Так, в Ухвалі про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин 5 і 6 статті 19 Закону України «Про пенсійне забезпечення» зазначалося, що, «на думку суб’єктів права на конституційне подання, названі положення Закону суперечать і ряду норм міжнародно-правових актів і загальновизнаним принципам міжнародного права, зокрема частині другій статті 29 Загальної декларації прав людини» [293, с. 17]. У Рішенні Конституційного Суду у справі щодо конституційності положення підпункту пункту 4 Положення про паспортну службу органів внутрішніх справ аргументується позиція Міністерства юстиції про те, що «реєстрація: облік громадян за місцем проживання не є порушенням законодавства України та загальновизнаних норм міжнародного права щодо прав людини» [293, с. 58].

Крім того, важливе значення для вирішення питання про співвідношення загальновизнаних принципів та норм міжнародного права і Конституції України має Декларація про незалежність України. Норма ст. X ширша за ст. 9 Конституції і вирішує аспект співвідношення міжнародного права (загальновизнані норми) та Конституції України: міжнародні загальновизнані

норми міжнародного права мають примат над внутрішнім правом (у т.ч. і Конституцією) України, тоді як Конституція визначає лише примат ратифікованих міжнародних догорів (тоді як загальновизнані принципи МП в основному є звичаєвими нормами) над внутрішнім законодавством і залишає за собою перевагу над міжнародними договорами. Окремою є також думка про те, що закріплений у ст. 8 Конституції України принцип верховенства права є прямим підтвердженням верховенства в тому числі і міжнародного права, де такий принцип визначається в ролі загальновизнаного принципу права. Верховенство права передбачає пріоритет загальновизнаних принципів і норм міжнародного права щодо національного законодавства.

Особливістю загальних принципів міжнародного права є їх невизначеність як на міжнародному, так і на національному рівні, а тому головну роль в їх утвердженні і застосуванні повинні відіграти рішення судових органів, у яких на основі міжнародних договорів і міжнародних звичаїв мають застосовуватися принципи міжнародного права як основні ідеї всього міжнародного співтовариства. Важливий момент у ідентифікації загальновизнаного принципу чи норми міжнародного права – їх нормативне визнання як джерела внутрішньої правової системи для застосування національними судами на кшталт судової практики міжнародних судів, що сприятиме розвитку практики ширшого застосування згаданих норм міжнародного права у судовій та законодавчій практиці України. Важливим моментом пріоритетності судового, тобто *живого* визнання є те, що в сучасній практиці міжнародного співтовариства нормативне внутрішньодержавне проголошення та визнання принципів міжнародного права не завжди збігається із практикою їх застосування. Влучним прикладом слугує правова система Росії, в якій конституційно проголошується імплементація загальновизнаних принципів і норм та міжнародних договорів як її частини, чим Росія практично визнає примат міжнародного права над внутрішнім законодавством, проте на практиці відбувається їх порушення чи ігнорування як на міжнародній арені, так і у внутрішній правовій практиці.

Отже, закріплення загальних принципів міжнародного права на конституційному та законодавчому рівні, наявність судової практики, що інтерпретує їх застосування на національному рівні в Україні, свідчить про прогресивний розвиток у напрямку визнання примату міжнародного права та вимагає від української доктрини активних пошуків для вдосконалення питання конституційної визначеності, систематизації та механізмів реалізації загальновизнаних принципів міжнародного права в сучасну епоху розвитку міжнародного права. Основний закон України потребує негайного приведення у відповідність до головних тенденцій щодо примату загальновизнаних міжнародно-правових норм у всіх формах їх прояву та до стандартів, що закріплені в міжнародно-правових актах, перш за все Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Чіткого визнання потребують перш за все основні загальновизнані принципи міжнародного права незалежно від джерел, якими вони закріплюються, як основоположні норми національної правової системи, що забезпечують нормальне функціонування української правової системи у міжнародному співтоваристві загалом і внутрішньому житті країни, зокрема.

Висновки до розділу 4

1. Механізм реалізації загальних принципів міжнародного права передбачає два види впливу на сучасні міжнародно-правові відносини. Перший – це безпосереднє врегулювання конкретних відносин суб’єктів міжнародного права у нормі-принципі. Другий – це те, що норма-принцип міжнародного права чинить опосередкований вплив на усю систему міжнародного права, виступаючи критерієм легітимності міжнародної правотворчості та системоутворювальним фактором загалом.

Для реалізації загальних принципів важливого значення набувають конкретні норми, особливо договірного характеру, як універсальних, так і регіональних, двосторонніх договорів, у яких конкретизуються, узгоджуються

та закріплюються процедури реалізації принципу, а також передбачається відповідальність за їх невиконання. Чим вищий рівень концентрації змісту принципів у договорі, тим вища ефективність регулювання конкретних міжнародних правовідносин. Механізм реалізації загальних принципів міжнародного права характеризується наявністю політичного, правового та морального напрямків впливу, кожен з яких повинен забезпечуватися як на міжнародному (в тому числі наднаціональному), так і на національному рівнях заведених порядків. Така єдність елементів усіх правових систем на основі загальних принципів міжнародного права є об'єктивною необхідністю сучасних реалій глобалізації міжнародного права. Тому загальні принципи міжнародного права повинні стати конституційними принципами у національних правопорядках не тільки зовнішньої політики держави, а й усієї її правової системи.

2. Гарантованість дотримання загальних принципів права напряму залежить від взаємодії міжнародного права з іншими соціальними регуляторами міжнародних відносин. Для досягнення високого рівня гарантованості принципів міжнародного права насамперед необхідне національне визнання їх примату у законодавстві держав на найвищому рівні, як правової основи для діяльності органів і посадових осіб держав у напрямку забезпечення їх виконання. На сучасному етапі важливу роль у гарантованості норм-принципів міжнародного права на національному рівні виступають органи конституційної юрисдикції, діяльність яких забезпечує узгодженість із нормами національного законодавства. Імплементація загальних принципів міжнародного права у національне законодавство та конкретизація їх змісту має стати додатковою гарантією нормативних зобов'язань кожної держави у дотриманні загальних принципів міжнародного права її посадовими особами та державними органами як у зовнішньополітичній діяльності, так і при здійсненні внутрішньої політики, зокрема.

У рамках інституційного механізму реалізації принципів міжнародного права звичайно найпершу роль відіграють органи правосуддя як міжнародного,

національного, так і наднаціонального. Практика судів доводить збільшення кількості рішень, що приймаються на основі принципів міжнародного права, в тому числі і загальнолюдських принципів, як норм більш гнучких і здатних пристосовуватись до мінливих відносин на міжнародному рівні.

Значну роль у забезпеченні дотримання принципів міжнародного права відіграють міжнародні організації, які в рамках своїх повноважень приймають рішення рекомендаційного характеру, проте все більше відповідають сучасним інтересам суб'єктів міжнародного права, що, звичайно, підвищує рівень дотримання та виконання принципів міжнародного права. У цьому аспекті на значну увагу заслуговують резолюції органів ООН як єдиного універсального органу, що здатен, як мінімум, впливати на політику та моральний аспект діяльності держав, які порушують загальновизнані принципи міжнародного права, крім того, застосовувати засоби економічного впливу на порушника чи навіть відповідні дії щодо агресорів.

Звичайно, що тільки комплексно механізми правових, політичних, моральних заходів впливу можуть подолати порушення загальновизнаних принципів міжнародного права, кожен з яких повинен визнаватися в рівній мірі для досягнення спільної мети – мирного співіснування сучасного людства. Але не можна забувати про головну мету принципів міжнародного права: цілісне функціонування норм міжнародного права, яке можливе лише при усвідомленні та дотриманні кожним суб'єктом міжнародного права, в тому числі й індивідів.

3. Аналіз міжнародного нормативного масиву та національних норм (найперше конституційного рівня) дає підстави для висновку про можливість формулювання лише умовної гіпотетичної норми про принципи міжнародного права через відсутність чіткого нормативного їх визначення як на міжнародному, так і на національному рівні. Така норма має характер базисної, оскільки містить основоположні правила регулювання конкретних міжнародно-правових відносин, тоді як така ж норма-принцип забезпечується та гарантується secondary norms, у яких можуть міститися конкретні правила щодо реалізації базисної норми. Загальною ознакою (чи скоріше прогалиною) таких

secondary norms є відсутність у них правил про відповідальність і примус, у тому числі санкцій за невиконання. На нашу думку, міжнародне співтовариство повинно створити на універсальному рівні систему базисних secondary norms, які були б наділені характером jus cogens і визнані співтовариством у ролі зобов'язань erga omnes, що б надало основоположним принципам міжнародного права більшої ефективності та можливості забезпечення їх виконання шляхом застосування примусу до її порушників. Таким актом має стати міжнародна конвенція про відповідальність суб'єктів міжнародного права, окремий розділ якої б присвячувався відповідальності за порушення основоположних принципів міжнародного права.

Детальніше ці питання висвітлені в публікаціях [170; 173; 178; 179; 187; 193; 827; 828].

РОЗДІЛ 5. ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ У ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНОМУ ТА МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

5.1. Зародження загальних принципів права

Загальні принципи права сягають найдавніших етапів розвитку права незважаючи на те, що як окреме джерело міжнародного права вони були визнані лише у новітньому періоді історії міжнародного права. Виникнення загальних принципів права було пов’язане з необхідністю ефективної дії права, врегулювання правового масиву і процесу правового регулювання ще в античності. Зокрема, в стародавні часи були відомі ідеї, які покладені в однойменні принципи права, як правова відповідальність, справедливість, добросовісність, еквівалентність та взаємність. У стародавній час отримали становлення принципи «усякі сумніви тлумачаться на користь звинуваченого», «закон зворотної дії не має», «ніхто не може віддати більше прав, ніж має», «необґрунтоване збагачення», «зворотна вимога неналежно виплачених сум», «відшкодування збитків», «спеціальний закон відміняє загальний закон», «наступний закон відміняє попередній» (сягає 1300 р. до н.е.), «ніхто не може бути суддею у власній справі» (сягає 1355 р. до н.е.). Такі стародавні пам'ятки права як «Закони із Ешмунни», «Закони Хаммурапі, царя Вавілона», «Закони Ману», «Закони XII таблиць», «Інституції Гая» є збірниками норм звичаєвого права, що склалися стихійно, тому основні ідеї, які вони закріплюють, на відносно пізніх етапах правогенези трансформуються у загальні принципи права, тоді як юридичні постулати поринають своїм корінням у глибину віків. Усі вони застосовувались і при регулюванні міжнародних відносин, оскільки складали основу правового регулювання в цілому. Як бачимо, до загальних принципів права, що складалися ще і з стародавніх часів, належать як принципи права вцілому так і правила юридичної техніки, юридичної логіки, або, іншими словами, технічні принципи. Уникаючи на даному етапі проблему неоднозначності визначення змісту поняття «загальні принципи права»,

головною, у даному випадку є їх спільність застосування для національної та міжнародної правових систем.

Ще у Стародавньому Римі правовою нормою вважалося не тільки акт законодавця, але й преторське узагальнення судової практики, що за своєю природою є уявленням про принцип у сучасному розумінні. Заключний титул 50.17. Дигестів Юстиніана «Про різні норми стародавнього права» об'єднував 211 норм, якими узагальнювалася судова практика, тобто формулювалися принципи, згідно з якими вирішувалися справи.

Враховуючи думку про те, що міжнародне право у класичному йому розумінні як міждержавного права виникає у XVI ст., у його докласичному періоді відбувається виникнення та становлення основних принципів суто міжнародного характеру, а загальні принципи права до моменту виділення міжнародної правової системи у самостійний правопорядок стають спільними для двох правових систем - національної та міжнародної. Отже, з упевненістю можна стверджувати, що загальні принципи права (або загальні принципи міжнародного права у широкому розумінні) походять із національного права, оскільки на той період виділення міжнародно-правової системи не відбулося. У даному аспекті цікава є думка Лукашука І.І., за якою значний вплив на формування системи міжнародного права здійснила доктрина: «Ідея була простою. Дивлячись, як національне право допомогло навести порядок усередині держав, Г. Гроцій і його попередники вирішили використати цей досвід для наведення звичайного порядку у міждержавних відносинах» [335, с. 32]. Для регулювання міжнародних відносин у період становлення держав починають застосовуватися принципи внутрішнього права, як більш розвинені й ефективні, оскільки перевірені практикою, адже більшість з них мали звичаєве походження. Підґрунтям для такого перенесення звичайно стали ідеї природного права на основі принципу справедливості, закладені у внутрішньому праві, зокрема: «більшість перших внутрішніх законів і кодексів створювалася «волею богів» відповідної держави, але «з метою встановлення справедливості на всій землі» (із кодексу Липит-Іштра), «для надання

благоустрою народам» (із кодексу Хаммураппі)» [610, с. 159, 165].

На сьогоднішньому етапі розвитку величезне значення загальних принципів внутрішнього права відіграють у сфері регулювання досить нових, які ще донедавна вважалися суто національними, галузей права, як права людини, екологічне, кримінальне, торговельне право. Адже в міжнародному праві нормативні напрацювання в цих галузях тільки набирають обертів, тоді як національне право має багатовіковий досвід, що концентрується у загальних принципах. У даному аспекті саме загальні принципи є нормативним елементом, який найбільш прогресивно підтримує констатацію міжнародного права як процесу, Дж. Браєрлі визначає їх як «авторитетне визнання динамічного елементу міжнародного права, як творча функція судів, які можуть їх сформулювати» [627, с. 63]. Отже, ні договір, ні звичай не у змозі зробити достойний виклик проблемам насущним у системі міжнародних відносин, яка прогресивно розвивається, і лише загальним принципам міжнародного права притаманна ознака динамізму, що дозволяє еволютивно розвиватися міжнародному праву як системі в цілому.

Основні принципи публічного порядку держави. Дослідники римського права переконливо доводять, що зародження інституту публічного порядку у внутрішньому праві відбувається в Римському праві, хоча ні Дігести, ні інші джерела Римського права їх не містять, а посилаються на норми примусові (абсолютні) та норми заповнюючі (диспозитивні), як противага. Тобто в Римському праві виділяються норми які мали абсолютно обов’язковий характер, і угоди, які їм суперечили. визнавалися недійсними на підставі формули «jus publicum privatorum paetis mutari non polest» (публічне право не може піддаватися зміні шляхом укладання угоди між приватними особами), якості jus publicum виступали норми публічного та приватного права, що визначали політичну структуру тодішньої римської рабовласницької держави. В якості таких норм виступали основні принципи регулювання найбільш важливіших соціально-необхідних відносин. Імперативність та фундаментальність таких норм підтверджується найжорсткішою

відповідальністю, що наступала за їх порушення.

У XIX ст. пандектисти розвинули вчення про поділ норм на імперативні і диспозитивні, при обґрунтуванні теорії jus cogens. У наступних історичних періодах існування в державі імперативних норм jus cogens розвивається і на сучасному етапі сформульована у доктрині публічного порядку держави. Уперше цей термін закріплений у ст. 6 Французького ЦК 1804 року, яка майже дослівно відтворює формулу Дигест: «забороняється порушувати приватними угодами закони, які зачіпають публічний порядок і добрі звичаї».

Основа будь-якого сучасного національного правопорядку становить система принципів публічного та приватного права як фундаментальних принципів державного правопорядку. Оскільки конкретного визначення поняття внутрішнього публічного порядку та його змісту не існує ні в доктрині, ні в практиці, для нашого дослідження важливо буде зауважити, що інститут публічного порядку – це сукупність імперативних принципів юридичного та морального характеру, які захищають публічні блага й основи моралі конкретної правової системи. Тобто охоплює позитивний та природно-правовий елементи, останній в кожному конкретному випадку уточнюється суддею. Зокрема, Німецьке Цивільне уложення публічний порядок закріплює термін «добрі звичаї» (gute Sittei).

Як правило, основи публічного порядку закріплюються в Конституції чи конституційних законах, або основних кодексах держави, як фундаментальної основи усієї правової системи, у вигляді основоположних принципів демократизму, суверенітету, моногамності чи полігамності шлюбних відносин, невідворотності відповідальності і т.д., без існування яких неможливе було б функціонування всієї системи суспільних відносин у державі.

На міжнародному рівні публічний порядок розглядається в доктрині норм jus cogens, яку ми розглядаємо окремо. Однак одразу зауважимо, що дане правове явище має тісний зв’язок на національному, наднаціональному та міжнародному рівні, який проявляється у спільності змістового наповнення у вигляді основоположних принципів, причому національний рівень може

охоплювати й основоположні принципи міжнародного права або транснаціонального, або наднаціонального права, чи повторювати їх, а тому дані терміни досить часто виявляються умовними. Визнання загальних принципів міжнародного права на конституційному рівні в державі та надання їм вищої сили означатиме зарахування їх до публічного порядку цієї держави. Звичайно, усі три рівні категорії публічного порядку мають власні сфери дії, однак усі вони - це основоположні принципи відповідної правової системи.

Система основоположних принципів внутрішнього права спрямована на захист основ правопорядку держави від застосування норм іноземної держави, яке тягне тяжке його порушення, а внутрішній публічний порядок захищає внутрішні імперативні норми від порушень приватними угодами. Деяку паралель вбачаємо і в захисній функції основоположних принципів міжнародного права, як норм jus cogens, коли вони захищають основні норми і принципи міжнародного права від порушень угодами суб'єктів міжнародного права, згідно з Віденською конвенцією про право міжнародних договорів, і міжнародний правопорядок від дії норм внутрішнього права держав, яка грубо порушує фундаментальні принципи міжнародно-правової системи в широкому розумінні, тобто включаючи фундаментальні загальнолюдські принципи права.

Внутрішнім публічним порядком (order public), відповідно до аналізу норм Нью-Йоркської конвенції про визнання та приведення до виконання іноземних арбітражних рішень 1958 року, Типового закону ЮНСИТРАЛ «Про міжнародний торговий арбітраж» 1985 року та загальноприйнятої практики застереження про публічний порядок, є фундаментальні основи державного правопорядку.

У світі існує множинність держав із різними політичними, економічними та правовими системами із відповідним публічним порядком. Навіть усередині одної правової сім'ї наявність таких відмітностей не виключається. Однак, враховуючи такі відмітності, органи міжнародного правосуддя повинні вирішувати спори, які вимагають такого врахування, застосовувати загальновизнані принципи права (законності, правової визначеності) та загальні

принципи міжнародного права. Слушна тут думка Мережка О. [380, с. 201], який вважає, що відмітності у національних правових системах не можна заперечувати, якщо вони не порушують загальнообов'язкові принципи міжнародного публічного права.

Найактивніше контроль за відповідністю основи національних правових систем за дотриманням міжнародним стандартів проявляється у сфері прав людини у практиці ЄСПЛ, який покликаний не вирішувати питання віднесені до внутрішньої політики, а контролювати ці рішення відповідно до стандартів (принципів), закріплених у ЄКПЛ. Для усунення суперечностей у національній компетенції держав, заснованих на принципі суверенітету, та дотриманням стандартів прав людини Суд розробив концепцію margin of apreciation, яка передбачає свободу розсуду національних органів у рамках вимог ЄКПЛ та згідно зі ст. 1 останньої. А ЄСПЛ контролює ефективність виконання державами такого обов'язку як забезпечення в рамках своєї юрисдикції прав і свобод, закріплених ЄКПЛ, як їхній міжнародний гарант. Таке співвідношення національної та міжнародної юрисдикції здійснюється на основі принципу субсидіарності. Крім того, в рамках доктрини margin of apreciation забезпечується принцип справедливості у балансі інтересів індивіда, суспільства та держави у сфері прав людини за допомогою принципу пропорційності, оскільки суд враховує реальний зміст дій держави та важливість суспільних відносин, на які вони посягають. Важливим моментом у даній доктрині є також те, що обсяг свободи розсуду держав у питаннях прав людини залежить від єдності у загальноєвропейській позиції з конкретної проблеми, і чим вона менша, тим ширша свобода розсуду надається саме державі. Наприклад, проблема неоднозначного ставлення у Європі до проблеми одностатевих шлюбів.

Відмітності у соціальній, політичній чи економічній, ідеологічній, правових системах, засновані на принципах публічного порядку держав, не повинні порушувати принцип справедливості при вирішенні міжнародних спорів. Зокрема, у справі «Маркс проти Бельгії» (1979) суд визнав порушення

принципу недискримінації за ознакою народження національною процедурою реєстрації народження дітей, народжених поза шлюбом. На думку Суду, у ст. 8 забезпечує принцип поваги до сімейного життя, а тому, відповідно до ст. 14, обов'язком держави забезпечення умов для нормального розвитку сімейних стосунків між незаміжньою матір'ю та її дитиною.

У даному випадку застосування принципу невизнання прав позашлюбних дітей, визнаного на національному рівні, визнано як такий, що порушує міжнародний публічний порядок, а саме: загальновизнаний принцип недискримінації та всебічного захисту прав та інтересів дитини, закріплений і в Конвенції про права дитини 1989 року, а тому, базуючись на принципі справедливості, права такої дитини не можуть порушуватись унаслідок відмітностей національних правових систем та дії публічного порядку держави. У даному випадку рішення суду спрямоване не на вирішення колізії правових систем, що відноситься до компетенції національних судових установ, а на усунення порушення, викликане такими відмітностями національних публічних порядків, загальновизнаних принципів права (права людини) та загальновизнаних принципів міжнародного права.

Така ситуація мала місце в історичний період, який іменується біполярність системи світу (капіталістичного та комуністичного таборів), коли явна відмітність політики-ідеологічного та соціально-економічного порядків ставали причиною невизнання наслідків застосування національного права різних таборів (наприклад, невизнання націоналізації приватної власності, дискримінаційні норми сімейного права комуністичних правових систем).

Право держав мати відмітність у своїй правовій системі гарантується міжнародним правом, як складова принципу суверенної рівності держав – право вільно обирати свої політичні, економічні та культурні системи (Декларація про принципи, Статут ООН, Заключний акт наради з безпеки та співробітництва в Європі), але таке право не повинно порушувати інші принципи міжнародного права та загальновизнані принципи права, зокрема шляхом зловживання правом і принципом невтручання у внутрішні справи

держав (п. 7 ст. 2 Статуту ООН), який іноді навіть називають застереженням про внутрішню юрисдикцію держав. Але, в будь-якому разі, використання цього права та прикриття ними не повинно порушувати основоположні принципи міжнародного права та загальновизнані принципи права.

Питання обмеження прав людини на підставі публічного порядку врегульовано також Страсбурзькими принципами тлумачення обмежень і відступ від положень Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1996 року, розроблені Економічною та соціальною радою ООН 1985 року. Зокрема, такі обмеження потребують доведення про необхідність підтримання основоположних цінностей суспільства.

У працях теоретиків [130, с. 12] уже лунають твердження про формування «європейського публічного порядку» за рамками національних правових систем, як права jus commune (загального права).

Показовою до розглядуваного питання є справа ЄКПЛ 1976 р. Енгель та інші проти Нідерландів [669], за якою заявники були позбавлені захисту ст. 6 Конвенції, оскільки законодавство Нідерландів виключає зі сфери кримінального обвинувачення військові злочини. Однак Суд, обґрунтовуючи рішення на підставі принципу справедливості та з метою захисту основних цінностей, що захищає Конвенція, визнав звинувачення за військові правопорушення *кримінальними* в розумінні ст. 6 Конвенції. Причому рішення не було спрямоване на обмеження суверенних прав держави, на встановлення норм кримінального права, а на захист прав заявників, гарантованих у ст.6 Конвенції; зокрема, право на справедливе судове рішення, кваліфікуючи правопорушення не за термінологічним значенням, а за ознаками природи злочину та суворістю покарання, що загрожує обвинуваченому.

Звернення до принципів внутрішнього публічного порядку, що є особливим для держав, можна розглянути на прикладі Рішення ЄКПЛ щодо принципу різностатевості сімейного життя Шальк і Копф проти Австрії 2010 р. [783] В даній справі Суд обґрунтував як дискримінацію невизнання *сімейного життя* одностатевих пар, обґрунтовуючи своє рішення

неприродним підтримувати думку про те, що одностатеві пари не можуть, на відміну від різностатевих, вести сімейне життя згідно зі ст. 8 ЄКПЛ. Отже, застосувавши принцип заборони дискримінації, що ґрунтується на загальнолюдському принципі рівності, Суд відхилив основи (принцип одностатевих шлюбів) сімейного порядку держави.

Отже, як показує практика ЄСПЛ, саме в його практиці Суд розглядає справи, винесені на підставі національного законодавства, в тому числі, на підставі основних принципів національного порядку (внутрішнього публічного порядку) і змушений звертатися до загальновизнаних принципів у міжнародному праві та загальнолюдських принципів права, які складають їх основу, з метою винесення справедливого рішення. Держава не може виправдовуватись внутрішнім публічним порядком, якщо порушуються фундаментальні права людини.

5.2. Правова природа принципу ex aequo et bono

Зв’язок права зі справедливістю є складовою, перш за все, європейської правової культури. Ще Стародавньому римському праву була відома максима – maxime in iure aequitas spectanda est (найвище в праві дотримуватись справедливості). Одним із перших, хто філософськи обґрунтував необхідність універсального права як справедливості, осягненої розумом, що подарований людині як «громадянину світу» Богом, були стоїки. Засновник школи Зенон (336-264 рр до н.е.) запропонував ідею вселенської республіки, що діє за спільним законом. У єдиній космічній державі, за філософією стародавньої Стої, основою є природне право, засноване на розумі (Логосі), позитивне ж право має ґрунтуватися на космополітичній моралі, тобто на природному праві людини. У Давній Греції справедливість стала основою правопізнання, взаємність і еквівалентність міжнародних відносин у них повинна була базуватися на добросовісності та справедливості.

Справедливість є головним принципом, регулятивною ідеєю права взагалі,

та міжнародного, зокрема поєднуючою ланкою між природним і позитивним у міжнародному праві, що дозволяє функціонувати міжнародному праву у повній відповідності соціально-економічним та іншим реаліям буття. А. Фредросс називає сполучною ланкою позитивного та природного міжнародного права загальні принципи права, які, на його думку, кристалізуються у вигляді міжнародної справедливості.

Такий зв'язок знаходимо вже в період римських глосаторів, коли принцип справедливості являв собою корективзастосування *старого* римського права до сучасного для них життя, крім того, за принципом справедливості, як і за звичаєм, визнавалася можливість (здатність) скасовувати закони. Отже, право судді керуватися при винесенні рішення із міркувань справедливості було чітко закріплене ще у XII ст., тоді як сьогодні дане право досить скептично оцінюється сучасними позитивістами. Глосатори, як і представники церковної влади, у середні віки намагалися виводити із принципу справедливості і пов'язаного з ним природного права, норми права, які б відповідали сучасним потребам тодішнього суспільства.

Перші вимоги принципу справедливості знаходимо у римському праві, які тлумачилися каноністами як «канонічна справедливість» (зокрема, Гугучо 13 ст. [114, с. 98]), тобто тлумачення норм римського права згідно із потребами реально існуючих відносин задля справедливості та пізніше постглосаторами, які тлумачили норми відповідно до практичного життя, незалежного від того, чи вкладалися вони в рамки старого римського права.

У кінці XI – на поч. XIII ст. *канонічна справедливість* (aequitas canonica) набуває свого найбільшого поширення та навіть переваги над цивільним правом глосаторів. Основним принципом природного права каноністи вважали заборону завдавати іншим те, що самі б не побажали по відношенню до себе і робити іншим те, що сам побажав би по відношенню до себе. Сьогодні ці ідеї виведені у принципі взаємної вигоди (взаємності) у міжнародному рівні, в тому числі в міжнародному приватному праві, що є ще одним свідченням того, що загальні принципи права, сформовані на основі принципу справедливості,

беруть свої витоки у внутрішньому праві.

Наступне визнання *канонічної справедливості* знаходимо і у світському праві, яке набуло єдності із канонічним римським правом лише у XIV ст. Постглосатори, на відміну від глосаторів, які формулювали норми римського права як ідеальні постулати, на прикладі канонічного вчення про справедливість висувають тезу про тісний зв'язок права із життям, а тому за допомогою *вільного тлумачення* римських норм формулюють нові висновки, які найбільше віддзеркалюють реально існуючі потреби життя. Сьогодні ця ідея набула подальшого розвитку та значного поширення у доктрині *живого* міжнародного права й *еволютивного тлумачення*[1] міжнародного права, що ефективно використовується органами міжнародного правосуддя на сучасному етапі.

Вічна боротьба *позитивного* і *природного* в міжнародному праві, що не припиняється із давніх-давен, завжди потребувала знаходження компромісу, а ще ліпше балансу. Мірило такого балансу було знайдено у справедливості «aequitas» (від латинського рівномірність, справедливість). Полеміка про справедливість не припиняється з часів виникнення самого права, а тому має відповідне забарвлення, що відповідає певному історичному стану розвитку самого права, та повсякчас є мірилом права.

Наука про історію права довела, що перші згадки про природну рівність сягають античності (V-IVст. до н.е.), коли перші уявлення про рівність являли собою математичні розрахунки (Протагор, Сократ, Аристотель, Платон). Аристотель вважав рівністю справедливість по відношенню до іншого. Тобто ще з часів античності справедливість ототожнювалася з рівністю, хоча всім відомо, що цей період часу характеризується пірамідальною структурою міжнародних відносин, нерівномірним розвитком суб'єктів і різними рівнями та видами їх правового статусу (і навіть застосовують для виправдання сингулярного права). Основною ідеєю права біля самих його витоків була рівність і справедливість. Ще римляни застосовують термін aequitas для

[1] Детальніше див.: [354].

позначення протилежностей права справедливого (aequitas jus) та несправедливого, що не відповідає рівності права (jus in iquum), зокрема в дигестах Юстиніана право називається мистецтвом добра і справедливості.

У постклассичний період римського права aequitas набуває релігійного забарвлення у вигляді рівності перед Богом, а в конституціях християнських імператорів aequitas і правосуддя має перевагу перед нормами суворого національного права.

Поняття *справедливість* і *рівність*, як центральні категорії природного права, що у міжнародному праві прийнято іменувати принципом ex aequo et bono, виникає у внутрішньому праві у вигляді загального принципу, однак має величезне значення і для міжнародного права, як у вигляді загального принципу, так і основи для інших принципів, наприклад принципи недискримінації. Подальший розвиток у міжнародному праві даний принцип знайшов у теорії jus cogens та erga omnes, які розглянуті окремо.

У період активного розвитку міжнародного права на основі jus gentium, особливого розвитку набуває теорія природного права, яка засновується саме на доктрині aequitas. Так, Т. Аквинський виводить поняття «спільного блага», як критерій справедливості міжнародного права, а схоласт Вікторія та Суарез – поняття *універсальної держави,* де пріоритети у відносинах держави і людини належить останній. Уже Г. Гроцій висуває ідею про первинне та вторинне jus gentium, де перше природне міжнародне право, засноване на справедливості, а друге узгоджене міжнародне право. Ідея Г. Гроція про право, як добре і справедливе, була перенесена ним і на міжнародну площину.

Інший представник природної школи міжнародного права С. Пуфендорф (1632-1634 рр.) називає природне міжнародне право як «універсальну соціальну етику, засновану на рівності людей» [17] незалежно від віросповідання. У наступних періодах міжнародне право та принцип справедливості будуть покладені в основу права прав людини, яке бурхливо розвивається в епоху Відродження та не полишає еволюції і на сучасному етапі, та ряду основних

принципів міжнародного права, зокрема принципу суверенної рівності держав[1], який сьогодні зазнав значних змін у розумінні його сутності та наповнення.

Досягнення абсолютної рівності (суверенної рівності) як реалізації принципу міжнародного справедливості навряд чи може бути остаточним, однак припинення боротьби за неї може призвести до панування сили, тому, як слушно зауважує О. Мережко, «справедливість є процесом, а не результатом, а міжнародне право є одним із дієвих засобів боротьби за справедливість у міжнародному співтоваристві» [380, с. 20].

Принцип справедливості інкорпорується у позитивне договірне чи звичаєве міжнародне право, і підтверджується загальними принципами міжнародного права, зокрема принципом заборони застосування чи погрози силою, принципом самовизначення народів та націй, принципом суверенітету та захисту прав людини. Крім того, міжнародна справедливість у розумінні рівності суб'єктів міжнародного права забезпечується принципом взаємності, що дозволяє досягти одного із завдань міжнародного права – встановлення балансу сил, або балансу між свободою та рівністю.

Аналогічно в філософському розумінні справедливості міжнародна справедливість немає чітко визначеного змісту, а скоріше є синтезом свободи (суверенітету держав) і рівності (принцип рівності держав). Справедливість – не завжди рівність у прямому значенні, однак за особливих обставин така нерівність є найяскравішим виразом справедливості.

У А. Фердроса міжнародна справедливість є відправним принципом усієї міжнародної системи, на його думку, принцип є кристалізацією усіх загальних принципів права у міжнародній судовій практиці та у практиці міжнародних арбітражів, зокрема. У міжнародному комерційному арбітражі широкого розповсюдження сьогодні набуває практика вирішення спорів «мировим посередником» (amiable compositeur або ex aequo et bono) на основі принципу справедливості equity, тобто на підставі принципів справедливого та розумного, а не на підставі імперативних жорстких правових норм і правил. Така

[1] Детальніше див.: [265]

процедура бере свої витоки ще з часів Стародавньої Греції, пережила падіння Римської імперії та Середньовіччя. Так, претори перегринів розглядаючи міжнародні спори та діючи на підставі грецьких принципів і принципів сумлінності та справедливості, приймали рішення створене для конкретної справи, яке ґрунтувалося як на нормах римського, так і іноземного права. Отже, принцип справедливості став основою для створення універсальних норм права (jus gentium) у рамках судової практики римських преторів. Така практика преторів знайде своє визнання і у позитивному закріпленні можливості вирішення міжнародних спорів на підставі загальновизнаних принципів внутрішнього права на сучасному етапі.

Сьогодні нормативно закріплена й *міжнародним законодавцем* у Типовому законі ЮНСІТРАЛ щодо міжнародного торговельного арбітражу 1985р. (ч.2 ст. 33) та Арбітражним регламентом ЮНСІТРАЛ 1976 р.; то скільки підтверджує практика, комерційні сторони частіше звертаються саме до такого способу вирішення спорів.

Принцип справедливості застосовується у практиці ЄСПЛ для досягнення *справедливого балансу* та врахування принципу пропорційності, про який, зокрема, згадує рішення про справі Гуттен-Чапська проти Польщі 2003р.: «поняття «справедливий баланс», який має бути здобутий між вимогами загального інтересу громади та потребами захисту основоположних прав індивіда» [692, с. 14]. Крім того, в міжнародному праві поступово формується принцип еволютивного тлумачення ЄКПЛ поряд з принципами ефективності, балансу інтересів, об’єктивності, автономності та ряду інших, які цілісно забезпечують ефективне функціонування згаданого вище *європейського публічного порядку*, заснованого ЄКПЛ на основі аналізу практики ЄСПЛ. Завдяки еволютивному тлумаченню Суд забезпечує незалежність ЄКПЛ від принципів, закріплених у внутрішньому законодавстві країн-членів на основі загальнопов’язаних принципів права, як спільного знаменника більшості.

Принцип справедливості у міжнародному праві дозволяє міжнародному суду корегувати норми позитивного права, застосування яких призвело б до

явно несправедливого результату. У даному випадку таке тлумачення на підставі принципу міжнародної справедливості скоріше є засобом зменшення або пом'якшення нерівності у міжнародних правовідносинах, який у сучасній теорії міжнародного права іменується еволютивним тлумаченням. У широкому розумінні під принципом справедливості можна побачити творчий заряд правового (еволютивного) розвитку міжнародного права, що отримується шляхом гнучкого застосування жорстких норм позитивного міжнародного права.

Зокрема, в арбітражному судовому рішенні Міжнародної палати в 1989р. арбітражний суд зазначив, що останній «…може не застосовувати у вузькому та дослівному значенні ті положення, застосування яких призведе до конфлікту рівності перед законом» [700].

Прикладом еволютивного тлумачення можна назвати справу ЄСПЛ Selmouni v. France (1999) [470], де суд. обґрунтовуючи власне рішення назвав ЄКПЛ «живим інструментом»[1], де раніше дії, які розглядалися як жорстоке та принизливе поводження, сьогодні тлумачаться як катування поліції стосовно потерпілого. Для забезпечення принципу справедливості судовий орган може змінювати зміст норми, саму норму, хоча і не змінює тексту основного джерела норми, відмовляючись від своїх рішучих попередніх правових позицій задля забезпечення ефективності та дієвості правозахисту.

Отже, принципи ex aequo et bono (по справедливості і доброті), як загальновизнаний принцип права базується на судовій практиці як міжнародно-правовій, так і на національній.

Приклади застосування принципу справедливості на національному рівні можна навести і з вітчизняної практики. Зокрема, узагальнений досвід практики судів загальної юрисдикції свідчить про посилання на загальні принципи права у своїх рішеннях є скоріше формальним чи додатковим, ніж винесення рішення суто на підставі принципу, що на думку О. Уварової [544, с. 151-152], обґрунтовується низьким рівнем розуміння природи принципів права та

[1] Аналогічні справи ЄСПЛ: [505; 506; 740; 740].

відповідно неправильним його застосуванням, що тягне скасування таких рішень вищими інстанціями. Та все ж таки приклади існують.

Актуальним та доволі спірним питанням сучасної доктрини міжнародного права є норма ст. 38 Статуту МС ООН. У даному ракурсі жваво обговорюються питання актуальності формулювання терміна «цивілізовані нації» та проблема ієрархії джерел, закріплених у статті та реально існуючих, зокрема. Обидві проблеми тісно пов'язані із функціонуванням принципів міжнародного права. Зокрема, щодо ієрархії, то тут зазначимо, що ця проблема остаточно не розв'язана ні в науці ні в нормативному закріпленні, тоді як сучасна практика міжнародного суду ООН та ЄСПЛ доводить факт надання переваги принципу справедливості, перед конкретними нормами права чи судовим прецедентом (приклади таких судових рішень згадувалися у Розділі 1 даної роботи), що доводить неактуальність на сучасному етапі розвитку міжнародного права загального правила про допоміжний характер загальних принципів, як джерела міжнародного права.

Чи мають загальні принципи права рівне становище поряд із договорами та звичаями? Цікавим припущенням є те, чи взагалі може бути колізія між ними. Якщо взяти колізію між принципами та звичаями, то звичай є практика підтверджена opinion juris, тоді важко уявити загальновизнаність принципу, яка б суперечила такому визнанню. І у випадку з договором також важко уявити узгодження волі держави за договором, яка б суперечила основам правової системи, яку фіксують загальні принципи. Такі припущення скоріше є підтвердженням відсутності ієрархії щодо трьох перших джерел, згаданих у ст. 38 Статут МС ООН, застосування яких не залежить один від одного.

На підставі загальних принципів права справедливості і розумності досить часто вирішувалися міжнародні спори щодо меж реалізації суб'єктами свого права (справи міжнародного суду ООН щодо островів Менк'є та Ейкріхос, щодо храму Преах-Віхеар, ряд справ щодо делімітації континентального шельфу, справа Буркіна Фасо проти Малі 1986 р.), як джерело ідей права прав людини у справах щодо Південно-Західної Африки, у справі Індія проти

Пакистану 1968 р., Лівія проти Мальти 1985 р. та ряді інших.

Найвідомішими прикладами застосування принципу справедливості є рішення судді Гудзона 1937 року в спорі між Голландією та Бельгією, у якому суддя вказав, що принцип справедливості є частиною міжнародного права: «Відповідно до ст. 38 Статуту, або незалежно від даної статті, суддя має певну свободу розглядати принцип справедливості в рамках міжнародного права, яке повинно бути застосоване» [794, с. 104].

Що ж до терміну *цивілізовані*, то він давно перестав відповідати сучасним реаліям міжнародного співіснування та вимагає актуального тлумачення усієї ст. 38 Статуту МС ООН. Зокрема, О. Київець [258, с. 78] стверджує, що *цивілізованою* у змісті ст. 4 Статуту ООН вважається *миролюбна* нація, Ф. Раймондо [769, с. 52-53] вважає *цивілізованою нацією* ту, право якої відповідає міжнародним стандартам захисту прав людини, а ряд авторів у т.ч. і зарубіжних стверджують про зайвість такого терміну у тексті статті. На нашу ж думку, при редагуванні норми п. с ст. 38, варто брати до уваги той момент, що міжнародне право як *живий організм* постійно еволюціонує, а тому обмежувати загальні принципи суб'єктною ознакою – означає звужувати його зміст. Суб'єктний склад сучасних міжнародних відносин якісно та кількісно еволюціонував з часу прийняття діючої редакції даної норми, та можливий подальший його розвиток також виключати не можна, а тому варто було б не обтяжувати термінологічно формулювання даного пункту щодо суб'єктного чи іншого (зокрема часового, чи якісного) навантаження. Загальні принципи права за своєю природою явище соціальне, а тому повинні застосовуватись відповідно до реально існуючих, життєво необхідних потреб кожного історичного етапу розвитку соціуму.

Досить популярне твердження про те, що стандартом цивілізації є західна цивілізація, а принципи, що склалися на основі європейських та американських стандартів, у процесі раціоналізації повинні скласти основні принципи цивілізованих народів, однак географічна класифікація сьогодні не модна, оскільки більшість питань міжнародно-правового характеру вирішується на

рівні міжнародних організації, чиї норми все частіше показують більший коефіцієнт ефективності (наприклад, МВФ встановлює стандарти законодавства шляхом установлення умов). На сучасному етапі розвитку міжнародного права формується підхід до надання пріоритету у вирішенні міжнародних проблем недержавними учасниками та зменшення ролі принципу суверенної рівності держав. Так, на думку М. Панезі [761, с. 73], сучасний суддя при розв'язання міжнародного конфлікту повинен звертатися не до вивчення національних систем з розглядуваного питання та пошуку спільних норм, а знайти загальні принципи регулювання у розглядуваній галузі. Глобальна участь держав у спільному вирішенні проблем у рамках міжнародних організацій надає розробленим ними стандартам найбільшого визнання, оскільки до участі у розробленні запрошується якомога більша кількість зацікавлених у вирішенні проблеми сторін, а відповідно, досягається найбільша узагальненість і універсальність шляхом досягнення найширшого консенсусу, та регулятивна ефективність, зокрема. Саме тому загальні принципи (стандарти) у як інструмент для інноваційної оцінки соціальних явищ менше прив'язані до традиційного уявлення про державний суверенітет.

На думку австрійського вченого А. Фердроса, п. с ст. 38 Статуту МС ООН стосується лише загальних принципів внутрішньодержавного права, які в силу суспільної необхідності можуть застосовуватись до вирішення міжнародних спорів із урахуванням особливостей міжнародно-правового регулювання. Тоді як загальні принципи права, як фундаментальні засадничі норми міжнародного права, властиві усім правовим системам, оскільки випливають із соціальної природи усіх людських співтовариств (людяність, добросовісність), вони стоять вище міжнародного права, є *орієнтирами справедливості* для усіх позитивних норм міжнародного права. Повне перезавантаження ст. 38 щодо принципів має врахувати право суду на вирішення питання, чи здатний принцип вирішити спір і врегулювати відповідні міжнародні правовідносини на підставі принципу справедливості, до якої б в правової системи загальновизнаний принцип права не належав, відносився чи походження з якої бере.

Певної гнучкості набувають і норми міжнародного права, зокрема, згідно зі ст. 59, 74 Конвенція ООН з морського права 1982 р., конфлікти щодо виключної економічної зони повинні вирішуватись сторонами на підставі справедливості шляхом укладення угод з метою досягнення справедливого рішення. Згідно з Конвенцією про право несудохідні види використання міжнародних водовідтоків 1997 р., держави повинні використовувати міжнародні відтоки справедливо та розумно.

Отже, проаналізувавши історію становлення принципу ex aequo et bono в міжнародному праві, можна сказати, що своїми витоками принцип сягає внутрішнього права (основна ідея римського природного права), як один із основних принципів загальносоціального права, формуючись у діяльності національних, у т.ч. судових установ, пізніше запозичується міжнародними судами і сьогодні становить основу діяльності міжнародно-правових ад'юкаційних структур і міжнародно-правової системи в цілому.

5.3. Jus gentium та первинні принципи права

Jus gentium – це система норм права, які своїми витоками ще сягають міжродового римського права, які містять основні принципи регулювання та внутрішнього і міжнародного права. І саме завдяки jus gentium звичаєві загальні принципи права та загальні принципи міжнародного права були перенесені зі стародавнього права у середні часи, коли вони утверджуються як такі. Більшість загальних принципів права народів стали сьогодні імперативними принципами міжнародного права, а розроблені римським юристами загальні принципи, насамперед принципи рівності, справедливості та гуманізму, рецепійовані правом європейських держав, з часом трансформувалися в загальні принципи національного права, а через них – у загальні принципи міжнародного права.

Відомо, що сучасні загальні принципи міжнародного права та більшість загальних принципів права загалом сягають своїми витоками

західноєвропейської правової культури, зокрема римського права. Римське право стало колискою для англо-саксонської та романо-германської правових сімей у спільності загальних цінностей, ідей та принципів. Країни східної традиції права сьогодні також формуються під суттєвим впливом Заходу, хоча і не завжди добровільно, поступово еволюціонують у *західному* напрямку, тобто стають більш раціональними, формалізованими та індивідуалістично зорієнтованими. Крім того, більшість загальних принципів права у розумінні західної правової культури (еквівалентності, свободи та рівності, справедливості, добросовісності та ін.) виводяться при тлумаченні релігійних джерел східної традиції права.

Jus gentium містило принципи, які походять з приватного права, однак могли застосовуватись однаково для регулювання відносин між окремими особами, та і між різними союзами, соціальними утвореннями, які сьогодні ми іменуємо суверенними державами (принцип справедливості, естопель, принцип захисту прав людини). Крім того, jus gentium стало першоджерелом і для загальних принципів міжнародного права, тобто тих, що мають своїм застосуванням суто відносини міжнародно-правового характеру (принцип суверенної рівності держав).

Первісне право римлян, на думку Грабаря, було міжродовим або, іншими словами, міжнародним. Суб’єктом права виступає лише рід або плем’я, тоді як фізична особа суб’єктом ще не визнається. Підтвердженням цього факту може свідчити і колективна відповідальність за порушення міжнародних норм у стародавні часи. Римське право пронизує галузь міжнародних відносин як природно-правова константи із вимогою розумності людської природи.

В римському праві, зокрема Corpus Juris Civilis часів правління імператора Юстиніана, ще не знаходимо цілісної системи міжнародного права, однак вже закріплюються окремі норми, що стосуються права війни (49 книга згаданих Дигест) і окремі норми посольського права (50 книга Дигест), джерелами яких було право народів.

Причиною заперечення існування в римському праві норм міжнародного

права вважали небажання визнавати існування рівних державоподібних суб'єктів міжнародних відносин імператорами, які навмисно не вводили до текстів кодифікацій норм міжнародно-правового походження, як таких, що втратили своє цільове призначення (практичне значення), адже підкорені суб'єкти ставали частиною єдиної імперії, в рамках якої усі відносини могли регулюватися внутрішнім правом. На відсутність міжнародних відносин указують і прибічники приватно-правового характеру jus gentium, однак зважаючи на вище вказаний факт, таке обґрунтування можна вважати штучно створеним. Не можна заперечити історичні факти існування міжнародних відносин у стародавньому світі, і не тільки на європейському континенті, де вони вже регулювалися відомими, іноді навіть повсюдно визнаними принципами (зокрема, принцип сумлінного виконання міжнародних договорів), крім того, самим римським правом визнавалося існування двох видів договорів: - публічних і приватних, де перші являли собою договори міждержавні, які також черпали своє регулювання у праві народів. Крім того, невнесення вже існуючих норм звичаєвих і договірних норм до позитивного права Риму періоду імперії не може свідчити про відсутність міжнародного права взагалі та у праві народів, зокрема.

Деякі інститути римського права мали безпосередній вплив на формування норм міжнародного права, зокрема мова йде про інститут власності, що був узятий за базис норм, а вчення про договори було перенесено для регулювання на угоди між державами.

Підтвердженням того, що колискою міжнародного права є jus gentium, слугує уривок із праці Св. Ісідора єпископа Севільського (510-636 рр. життя) про «Начала», яка має провідну роль в історії міжнародного права. Ідеться про перерахування основних інститутів, що складали зміст jus gentium, які за своєю сутністю є інститутами міждержавного права, якими користувалися усі народи, а саме: укріплення міст, війна, рабство, союзи, мирні договори, перемир'я, недоторканість послів та ряд інших. На думку В. Грабаря, «право народів у цьому значенні ототожнюється із міждержавним правом» [114, с. 98].

Як стверджує Г. Дж. Берман, «система світового права, що розвивається нині, охоплює не тільки міжнародне публічне право, тобто право, створене національними державами у процесі взаємовідносин, у тому числі і право, що регулює діяльність ООН та її допоміжних міжурядових організацій, але і величезну систему норм договірного та звичаєвого права, які регулюють відносини між фізичними та юридичними особами, які залучені до добровільної діяльності поза національними кордонами. Світове право (на думку автора) є новою назвою того, що ми колись називали правом народів, загальним правом людства, що охоплює загальні риси різних правових систем, різних народів світу» [38, с. 13].

Багато із загальних принципів, якщо не більшість, прийшли з римського права. Jus gentium – або право народів, це правовий комплекс, про походження та характер якого дискутують століттями. І хоча дослідження його в цілому виходить за рамки нашої теми, варто звернути увагу на одне досить цікаве для нас наукове дослідження. Мова йде про походження терміну jus gentium, яке досліджувалося багатьма вченими, в т.ч. і міжнародниками, зокрема В. Грабар у праці «Початкове значення римського терміну jus gentium», посилаючись на чисельні дослідження з даного питання (Преллер, Моккo-Роза, Дж. Карле та ін.), робить власний, хоча і не поодинокий, висновок про те, що «міжнародне право зароджується в міжродових відносинах докласового суспільства під назвою jus gentium або просто jus, пізніше із формуванням римської державної общини воно розпадається власне на jus gentium (jus fetiale) jus quiritium (у наступних періодах jus civile), що пояснюється спільністю основних принципів та базисних норм» [113, с. 38].

Термін gentes – роди, звідси міжродове право, яке існувало щодо родів Лаціума, об’єднання яких перетворилося на Рим. В. Грабар переконує, що первісне міжродове право було правом міжнародним. За межами роду від імені роду, тому першоджерелом первинного jus gentium був саме договір (міжродовий договір). Цікава звідси термінологічна послідовність латинських термінів foedus – договір – однокорінний термін fides – вірність, і bona fides –

відомий в сучасному міжнародному праві вид вирішення міжнародних спорів у т.зв. *м'якому праві* – добрі послуги, який набрав на сучасному етапі розвитку міжнародного права важливого, чи навіть особливого значення, також зароджується у стародавньому суспільстві.

На думку В. Грабаря, навіть «закон (lex) у його першопочатковому значенні був угодою, договором: inter populos lex convenit [113, с. 39]». Шляхом таких міжродових договорів створюються загальні норми (основні принципи), які внаслідок частого застосування перетворюються на звичаї.

Римське право здійснило значний вплив на формування основних принципів міжнародного права на європейському континенті, а пізніше й універсального міжнародного права. Воно зобов'язано йому багатим правовим спадком, що залишився нам у формі базових норм, які склалися в період середньовіччя, зокрема завдяки працям тлумачів римського права. На першому етапі розвитку римського права воно не знало поділу відносин на публічні і приватні, а тому їхнє регулювання здійснювалося ніби непомітно на підставі норм приватних, зокрема до договорів міждержавного значення застосовувалися норми зобов'язального права, спори про території та їх кордони вирішувалися на підставі речового права, і навіть сімейні та спадкові відносини мали своє застосування у феодальних політичних відносинах. На етапі виділення в рамках jus civile публічного та приватного права, перші вже зазнали значного впливу римського цивільного права.

У вченнях глосаторів ми знаходимо структуру римського права, в якій останні виділяли 3 основних елементи, що мають важливе значення для дослідження і основних принципів міжнародного права, які беруть свої витоки у римському праві. Зокрема, римське право розглядається у вузькому та широкому його розумінні. У першому значенні воно ототожнюється із римським позитивним правом, тоді як у широкому його розумінні воно охоплює крім власне римського цивільного права також природне право та jus gentium (право народів). Якщо проаналізувати кожен структурний елемент окремо, знайдемо цікаві для нашого дослідження висновки. Римське право

охоплювало найширший спектр норм, що регулювали як приватні так і публічні відносини Римської держави. Пізніше вони (публічні) норми були виділені в окрему частину під назвою публічне право. Природне право (jus naturale) особливу увагу привертало каноністів, які також розглядали його у кількох значеннях: 1) як природний інстинкт, притаманний і людям і тваринам (зокрема у Ульпіана); 2) як право притаманне лише людям і є загальним правом всього людства; 3) як право божественне, що має своїм джерелом Біблію (у Граціана); 4) найбільш справедливе, ідеальне право (сформульоване філософами XVII-XVIII ст.). У всіх своїх проявах jus naturale не може бути скасоване, хіба що частково змінене.

Право народів, або jus gentium, містило подвійний комплекс норм: перш за все основні начала, принципи (пізніше категоричні імперативи практичного розуму), зокрема, «любов до Бога, повеновіння батькам та батьківщині, відсіч насильству та образи» [114, с. 64], а по-друге, це норми позитивного права, що мали повсюдне поширення, які стояли вище державної влади, яка встановлювала римське цивільне право, це норми міждержавного права. Тобто jus gentium мало дві природи норм: природне (природа людини) та суспільно-необхідне (потреби співжиття), або інакше, природне і позитивне право народів. Пізніше (в XVI-XVIIст.) перша його частина все ж таки буде віднесена до jus naturale. Як і jus civile, jus gentium регулювало відносини як приватноправові, так і публічно правові, однак, на відміну від римського цивільного права, право народів мало свою силу на всі країни.

Отже, усі три висунені глосаторами елементи римського права виступають джерелами як для приватних, так і публічних відносин, у тому числі і міждержавних. Незважаючи на те, що вже у XVII ст. jus gentium ототожнюється із позитивним міжнародним правом, воно об’єднує інститути, що діють на підставі основних принципів, виникають поза державною владою, держава, як новий суб’єкт права, що з’являється у пізньому середньовіччі, ніби отримує їх уже усталеними, а тому зобов’язана їх поважати та захищати як недоторканні. На думку видатного вченого В. Грабаря, в цьому твердженні «криється зародок

майбутнього вчення про «основні», «невід'ємні» або «природні» права людини, а в майбутньому – і держави» [114, с. 108].

Отже, в рамках римського права формуються галузі внутрішньодержавного права: як приватні, так і публічні, що відділяються з римського приватного права, так і система міждержавного (міжнародного) права, обидві черпають основні принципи в природному праві.

Основним джерелом міжнародного права стає звичайно jus gentium, або право народів, однак можна констатувати, що основні принципи сучасного міжнародного права випливають з усіх трьох джерел: з jus civile черпає спільні принципи внутрішнього права, що сьогодні застосовуються у міжнародному правосудді за аналогією при виявленні прогалин; із jus naturale – спільні, основні принципи права, що визнані ст. 38 Статут ООН; в jus gentium знаходимо основні принципи міжнародного права, в тому числі і сучасні галузеві принципи міжнародного права. Отже, сучасна система принципів міжнародного права ґрунтується на вченнях глосаторів і також сягає докласичного періоду історії.

Вище нами вже доведено, що перші основні принципи міжнародного права зароджуються в докласичному періоді, що підтверджується різними писемними та неписемними доказами, які мали місце в різних регіонах світу, і отримують повсюдне визнання. Однак справжнім скарбом базисних норм принципів і формування на їх основі все ж таки виступило римське право народів (jus gentium).

Юриспруденції постглосаторів ми завдячуємо виникненню та уперше застосуванню принципу суверенітету, як особливого поняття, ознаки, притаманної окремому виду союзу (корпорації) – державі, яке ототожнювалося із поняттям державність, принципом верховенства. У процесі виборювання незалежності окремими державами в рамках Римської імперії в XIVст. складаються перші вчення про принцип суверенітету держави. Першим серед легістів, хто заговорив про суверенних государів, був Олрадо, за ним Бартол, а пізніше дана концепція була широко розвинена в XVI ст. французькими

політиками, зокрема Ж. Боденом. У вченнях Бартола знаходимо вчення про сучасний принцип суверенної рівності держав, який ґрунтується на тезі: рівний над рівним немає влади.

Цікавою щодо даного принципу є концепція В. Грабаря про реальну рівність держав. Рівність у нього – це рівність суверенітетів держав незалежно від їхньої могутності, тобто рівне право володарювати на території своєї держави, а на міжнародній арені для визначення ступеня участі у вирішенні міжнародних питань відіграють матеріальні критерії. На думку автора, справедливо було б визначати такий ступінь залежно від кількості повноправного населення країни. Зокрема, такий принцип (принцип убуваючої пропорційності, за яким співвідношення між представництвом у Європарламенті більш населених і менш населених держав-членів має бути меншим, ніж співвідношення між кількістю їх населення) сьогодні застосовується при визначенні квоти представництва держав-членів ЄС у парламенті ЄС.

Після розпаду Римської імперії римське право перестало бути обов'язковим для народів Західної Європи, однак розвинені в теорії статутів норми не загинули, а продовжували діяти як норми звичаєвого права. Даний факт продовжуючої дії норм jus gentium ґрунтувався на принципі взаємної ввічливості держав, якою і сьогодні ((зокрема англійські юристи), так, англійський вчений кінця XIX - поч. XX ст. Франц Кан тлумачив міжнародну ввічливість (англ.-comity), як «взаємну ввічливість» [98, с. 38]) пояснюють юридичну силу, зокрема і міжнародного приватного права, яке, як і міжнародне право, бере свої початки у jus gentium. Американський юрист XIX ст. Джозеф Сторі, вважав, що ніякої більше основи, крім comitas, для конфліктного (міжнародного приватного права) права не існує. Відповідно до розуміння *міжнародної ввічливості*, прийнятою у даний час у міжнародному приватному праві, це є «акти добросусідства, дружелюбності, гостинності, підкресленої поваги, скасування формальностей, надання пільг, привілеїв і послуг іноземним державам та їх громадянам не в силу вимог міжнародно-правових норм, а з

доброї волі держави» [497, с. 23]. У сучасному світі інститут *міжнародної ввічливості*, нехай і епізодично, але знаходить застосування, приміром, у практиці відносин держав одна з одною у деяких питаннях надання правової допомоги на умовах міжнародної ввічливості під час відсутності міжнародного договору про надання правової допомоги.

Постглосатору Бальду завдячуємо принципу правонаступництва договірних зобов'язань, останній вважав, що, оскільки міжнародні договори зобов'язують державу в цілому, то зміна верховної влади в державі не може бути причиною невиконання чи зупинення міжнародних зобов'язань.

У середні віки з'являються і перші норми-принципи про територіальний простір. Спочатку повітряний простір визнавався власністю землевласника, пізніше це право почалося обмежуватись на користь держави. Сьогодні даний принцип знайшов своє визнання у принципі територіальної цілісності держав, закріплений у переважній більшості конституцій сучасних країн світу.

Римський принцип добросовісності є частиною норми ст. 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, у ст. 60 Статуту МС ООН закріплюється римський принцип res judicata – принцип обов'язковості для сторін рішення суду. Таких трансформацій можна назвати багато, що доводить – загальні принципи міжнародного права мають своїм походженням римське право, а сьогодні більшість з них стали невід'ємною частиною звичаєвого чи договірного міжнародного права.

Принципи, що регулюють дію та взаємодію між нормами: lex posterior derogat legi priori, lex specialis derogat legi generali, and lex posterior generalis non derogat legi priori specialis, також випливають із джерела римського права, є загальновизнаними у всіх правових системах, і застосовуються до джерел міжнародного права (договорів, звичаїв, загальних принципів) за умови відсутності загрози порушенню норм jus cogens.

Підтвердження про римське походження знаходимо і в коментарях до рішень міжнародних судів. Так, у справі Росія проти Туреччини вимоги позивача ґрунтувалися на Константинопольському договорі 1879 р. [769, с. 14],

суд за відсутності договірних і звичаєвих норм міжнародного права, трансформував на міжнародно-правовий рівень правила римського приватного права, які регулюють відносини, що виникають із грошових зобов'язань між приватними особами, як норму міжнародного права. Зокрема, не прийнявши доводи відповідача про привілейоване становище згідно з принципом суверенних прав у грошових зобов'язаннях, суд застосував принцип відповідальності по грошових зобов'язаннях у вигляді сплати процентів за прострочений платіж. Аргументуючи рішення, суд указав, що даний принцип визнаний у приватному праві держав європейського континенту, що бере свої витоки у ранньому римському праві.

У даному випадку суд, заповнюючи прогалину у міжнародному праві та з метою усунення проблеми non liqet, застосував норму внутрішнього приватного права, що бере свої витоки у римському праві, та надав переваги загальним принципам права, не визнавши особливих прав відповідача за принципом суверенітету.

В іншій справі Affare du Queen 1872 р. [646, с. 327-328], арбітраж також прямо вказує на принцип універсальної юрисдикції, як на визнаний у законодавстві усіх країн, принцип «обов'язок доказування лежить на позивачеві» (також має римське походження).

В арбітражному рішенні у справі між США та Великобританією щодо кордонів Аляски суд прямо вказав, що «основою усієї міжнародної системи є римське право, як воно було розвинені та внесені до кодексів континентальних держав»[1].

Аналізуючи норми римського права різних часів, звертаємо увагу на те, йому ми завдячуємо не тільки загальним принципам, де найпотужнішим були принципи процесуального права (audiatur et altera pars (нехай буде вислухана і друга сторона), nemo iudex in propria causa (ніхто не може бути суддею у власній справі), ei incumbit probatio, qui dici, non qui negat (тягар доказу лежить на тому, хто стверджує, а не заперечує), in dubio pro reo (у випадку сумніву – на

[1] Див.: [726, с. 237].

користь обвинуваченого), manifestum non eset probatione (очевидне не потребує доказу)), а й нормам юридичної техніки (lex posterior derogat priorem (наступний закон відміняє попередній), lex specialis derogat generalis (спеціальні положення мають перевагу над загальними) та ін.) та загальновідомим сьогодні афоризмам, зокрема scipe leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem (Знати закони – не значить триматися за їх слова, але розуміти їх силу і значення); legalitas regnorum fundamentum (законність – основа держави); salus populi – suprema lex (благо народу – найвищий закон), justitia est fundamentum regni (правосуддя – фундамент держави) та ін.

5.4. Звичаєве право та загальні принципи міжнародного права

У теорії виникнення права існують різні течії, однак усі вони так чи інакше не обходяться без згадки про звичай, який відіграв у процесі становлення права загалом, і міжнародного права зокрема, особливу роль.

У сучасній теорії права розрізняють два види звичаю: 1) неюридичне звичаєве *протоправо*, яке існувало на ранніх етапах розвитку людства; 2) юридичне звичаєве право, як сукупність правових звичаїв, що санкціонуються державою, а відповідно, з'являються одночасно із появою останньої. Аналогічно міжнародний звичай бере свої витоки у стародавньому світі, про йшлося вище, та отримує своє повсюдне визнання як джерела міжнародного права. У даному ракурсі для нас важливе співвідношення понять *міжнародний звичай* та *загальні принципи міжнародного права*, зважаючи на те, що загальне міжнародне право *general international law* у теорії міжнародного права розглядається як сукупність універсальних загальновизнаних норм і принципів.

У теорії міжнародного права існує непоодинока думка[1] про те, що *загальне міжнародне право*, як норми, що регулюють відносини між усіма державами, може бути лише міжнародним звичаєвим, а відповідно, загальні принципи

[1] Див.: [127, с.54].

міжнародного права є винятково звичаєвими нормами. У теорії міжнародного права країн англосаксонської сім'ї до поняття *загальне міжнародне право* відносять, крім міжнародних звичаїв, загальні принципи права, принцип справедливості та норми jus cogens, або навіть усе природне право на противагу нормам договірним.

Однак варто погодитись із Л. Шамасовою [587, с. 52], яка, досліджуючи природу міжнародно-правового звичаю, вказує, що такий стан був притаманний лише певному історичному етапу розвитку міжнародного права, однак, із прийняттям ряду універсальних конвенцій джерелом загальних принципів міжнародного права не може вважатися лише міжнародний звичай.

Отже, загальні принципи права (та загальні принципи міжнародного права) беруть свої витоки у стародавньому праві у формі звичаю і в процесі формування загальних норм міжнародного права перетворюються на загальновизнані принципи міжнародного права, закріплюючись у міжнародному звичаї чи міжнародному договорі. Більше того, завдяки звичаю ключові принципи міжнародного права та права в цілому були перенесені з античного міжнародного права у наступні історичні періоди й отримали своє визнання (хоча зі значною зміною вимог до міжнародного звичаю) у міжнародному праві сучасності, ряд з них і сьогодні діють у формі міжнародного звичаю.

Стабільність міжнародного звичаю перевірена багатовіковою практикою застосування та повсюдне їх визнання світовим співтовариством у цілому, регулювання найбільш важливих, життєво необхідних відносин міжнародного характеру – це риси, які вказують на те, що саме у формі звичаю закріплювалися основні принципи міжнародного права включно до початку ери класичного міжнародного права. Отже, небезпідставно ряд авторів стверджують, що «звичаєвий характер міжнародного права є одним із основних умов його ефективності» [618, с. 49], а «значимість звичаю в міжнародній сфері величезна… оскільки в ньому міститься найбільш вагома – давня і основна – частина міжнародного права, в тому числі і його основні принципи» [725, с. 61].

У формі звичаю формуються такі основні принципи міжнародного права, як принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, принцип відповідальності за порушення норм міжнародного права й загальні принципи права загалом, як справедливості, гуманності, рівності. Класичним прикладом є історія формування принципу суверенітету над територіальним повітряним простором, що сягає витоками середньовічного звичаєвого права, під впливом національного законодавства, зокрема принцип уперше отримав нормативне закріплення в законодавчих актах у 1909 р у Франції, у 1910 р. у Пруссії, 1913 р. Англії[1], пізніше закріплюється як галузевий принцип міжнародного повітряного права. Закони і звичаї війни вважаються найстарішими звичаєвими принципами, що ґрунтуються на загальному принципі права – гуманності (наприклад, принцип заборони жорстокого поводження із військовополоненими та мирним населенням) отримували своє нормативне закріплення у внутрішніх актах держав (наприклад, відомий Кодекс Лібера 1863 р., виданий як наказ Президента США Лінкольна) у майбутньому отримують закріплення у міжнародних договорах як галузеві принципи міжнародного гуманітарного права (в Гаазьких конвенціях 1899 та 1907 рр., Женевських конвенціях про захист жертв війни 1864, 1906, 1929 і 1949 рр.).

Римське право народів розглядалося як звичаєве, природне право jus naturale також мало звичаєву природу, така ситуація не є випадковістю, адже перші норми права і міжнародного в тому числі мають звичаєвий характер. Так, «…як писав Цицерон, «згода усіх народів у будь-чому повинна вважатися доказом звичаєвого права» («Тускуланскі бесіди, I, лист 117), а Сенека стверджував, що «доказом істини є те, в чому усі доходять згоди» [118]. Отже, тотожна практика римської держави та відомих їй держав визнавалася як підтвердження принципів істинності та справедливості, як природні імперативи надавали звичаям імперативного характеру та вищу силу по відношенню до позитивного права держав. Цицерон підкреслював, що «ні сенат, ні народ не можуть звільнити від звичаєвого права; якщо державні закони суперечать

[1] Детальніше див.: [345, с. 78-79].

справедливості, визначеній правом звичаєвим, то вони перестають бути законними» (Республіка, кн. 3. параграф 22) [8, с. 84-85].

В основі принципів права народів були імперативи звичаєвого права, а саме право народів – частиною звичаєвого права. Отже, обмежувати принципи міжнародного права того часу (та й сьогоднішнього) лише принципами jus gentium помилково, адже міжнародно-правова практика більш широкою. Система принципів міжнародного права імперативи звичаєвого характеру, які складали основу jus naturale та jus civile. Сьогодні дане твердження знаходить свій прояв у визнанні як джерела міжнародного права загальних принципів права та принципів внутрішньодержавного права, визнаних більшістю правових систем світу, в утвердженні концепції м'якого права.

Важливим моментом учення глосаторів про право є ототожнення звичаю з мовчазною або прихованою згодою. Як вважає В. Грабар, «договірна теорія походження права, … вже у глосаторів знайшла застосування договірних норм, що регулюють відносини між державами» [114, с. 74].

За часів панування церкви, особливо під час розповсюдження та утвердження християнства у Західній Європі, імперативна сила звичаєвих принципів підкріплювалась їх божественним походженням, яким наділили їх богослови. За вченням Фоми Аквинського, найвищою силою володіє лише божественний закон, який не досяжний у повній мірі людині, а тому осяжне людиною божественне право є *вічним законом,* який випливає зі звичаю. Отже, принципи звичаєвого права, як імперативи добра є основою людського (позитивного) права. Розрізняючи божественне, звичаєве та людське право, Віторія стверджував, що останнє, якщо воно суперечить двом першим, не може «мати силу права» [803, с. 21]. У міжнародному праві автор також виділяє звичаєве право (природне), обов'язкове в силу розумності та справедливості; та право народів, або, як його називає автор, jus inter gentes, як прояв консенсусу народів світу, що служить для загального блага (позитивне міжнародне право). Якщо для Віторія jus inter gentes має силу згоди між людьми, то для Суареза це звичаї, які еволюціонують паралельно з розвитком людства.

Отже, аналізуючи схоластичне бачення основних принципів міжнародного права, можна зробити висновок, що звичай – це «розумне» (досяжне людському розуму) право, яке проявляється у консенсусі більшості чи всього світу, а тому є підтвердженням розумності і ґрунтується на принципі справедливості, що вимагає його обов'язковості для усіх. А міжнародний договір як джерело права народів ґрунтується на звичаєвому принципі pacta sunt servanda, який надає йому обов'язкової сили.

Батько науки міжнародного права Гуго Гроцій також стверджував, що право народів є лише частиною міжнародного права, яке складають звичаї багатьох або більшості держав, тобто мовчазної угоди, тоді як базисом для права народів залишаються імперативи, що ґрунтуються на принципі справедливості, яка випливає із розумної природи людини або є волею Бога. На сучасному етапі розвитку міжнародного права цей базис становлять загальновизнані принципи права, тоді як базис *права народів* (міжнародного права) у його вузькому розумінні сьогодні становлять загальні принципи міжнародного права. Обидва рівні принципів історично мають звичаєве походження, як підтвердження багатовіковою практикою їх розумності та справедливості.

Якщо проаналізувати роль і силу звичаю у різні історичні періоди, то можна зробити висновок, що у докласичному міжнародному праві, коли панували ідеї природно-правової школи права, звичаєві принципи належали до найвищої ланки в ієрархії норм міжнародного права і вважалися підтвердження принципу справедливості та розумності правової природи людини, тоді як міжнародний договір повинен був відповідати звичаєвим нормам та в першу чергу ґрунтуватися на звичаєвому принципі pacta sunt servanda. У наступному періоді – панування позитивно-правових теорій – договір набуває першочергового значення (деякі вчені підтвердженням цього називають ст. 38 Статут ООН, де міжнародний договір займає першу місце у переліку джерел), а звичай ніби уступаючи йому першість переходить у площину позитиву і тлумачиться як мовчазна згода більшості держав.

Варто дослухатись доводів А. Алєксідзе про те, що Вольф і Ваттель уперше висувають ідею про позитивне міжнародне право як вольове: «на думку Ваттеля, три види права народів – добровільне, конвенційне і звичаєве – утворюють разом позитивне право народів. Оскільки усі вони випливають з волі націй (добровільне право – з їх презюмованої згоди, конвенційне – з їх ясно вираженої згоди, і звичаєве – з їх мовчазної згоди)» [8, с. 102].

Характеризуючи тенденції правового регулювання міжнародних відносин на сучасному етапі розвитку (наприклад, набрання обертів у розвитку транснаціонального права, що в першу чергу ґрунтується на звичаї, та ряд інших обставин), можна стверджувати про початок нової ери міжнародного права – природно-правової, за якої природно-правові принципи міжнародного права набувають найвищої сили.

Проаналізовані вище теорії про звичаєве походження принципів як норм «загального» характеру у праві та міжнародному праві зокрема, знайшли своє продовження і у вченні Г. Кельзена, який, крім того, називає звичаї нормами вищого рівня, оскільки усі норми загального характеру міжнародного права, де б вони не закріплювалися (у міжнародних договорах чи нормах національного права), беруть свої витоки саме у міжнародно-правових звичаях. Тобто загальні принципи права та загальні принципи міжнародного права автор визнає за джерела міжнародного права, причому найвищого рівня в ієрархії джерел, а міжнародне договірне право рангом нижче, оскільки договір зобов’язаний своєю обов’язковістю саме загальному принципу міжнародного права звичаєвого походження – pacta sunt servanda.

Чим звичаї відрізняються від міжнародних звичаїв? За загальним правилом звичай – це норма, що має безперервну повторювану практику, тоді про яку практику йдеться, коли мова йде про міжнародний звичай? Певно, що міжнародну практику. Тоді чи може джерелом міжнародного права бути визнаний звичай національного права? Вбачається, що може, але в наслідок наступної перевірки та загального визнання міжнародно-правовою практикою. Такої долі спіткали більшість загальновизнаних принципів міжнародного права,

які свої витоки отримали саме у звичаях національного права (принципи римського права). Крім того, на нашу думку, в якості джерела міжнародного права загальновизнані звичаї національного права можуть бути застосовані міжнародним судом у порядку п. 2 ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН. Крім того, ч.1 п.b ст. 38 також указує на *загальну практику,* в рамках якої може бути визнана однакова національна практика більшості держав.

Проаналізувавши різні точки зору на зв'язок загальних принципів міжнародного права та звичаїв, можна зробити висновок, що в доктрині міжнародного права панує думка (А. Фердрос, Х. Лаутерпахт, Дж. Брайєрлі, М. Віраллі, Х. Уолдок, Д. Анцилотті, та ряд інших), що загальній нормі міжнародного права в більшості або в абсолютній більшості випадків притаманний звичаєвий характер. Причому переважає думка, що підтверджується і судовою практикою, згідно з якою загальні норми міжнародного права охоплюють загальновизнані звичаї та загальновизнані принципи міжнародного права. Останні охоплюють і загальновизнані принципи права та загальновизнані принципи міжнародного права.

Найточніше визначення загальнолюдських принципів права дає П. Рабінович: «принципи об'єктивного юридичного права – це державно-юридичні засади, ідеї, які зумовлюються певним рівнем всесвітнього розвитку цивілізації, втілюють найвищі, прогресивні правові здобутки людства і широко визнані у міжнародних нормативних документах» [459, с. 47]. Про поняття *людство*, зокрема, згадується і в міжнародно-правових актах[1] відмежовується від поняття *міжнародне співтовариство держав*, як аналогічно відмежовуються загальнолюдські принципи та загальновизнані принципи міжнародного права.

Так, досліджуючи проблеми тлумачення національними судами

[1] Конвенция о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) оружия и токсинов и их уничтожении от 10 апреля 1972 г. [285]; Договор о принципах деятельности государств по исследованию и использованию космического пространства, включая Луну и другие небесные тела от 27 января 1967 г. В кн.: [364, с. 551, 690] та інші договори з галузі міжнародного космічного права.

загальновизнаних принципів міжнародного права, А. Дарда наводить як доказ практику національних судів щодо розглядуваного питання: «Конституційний Суд ФРН у своєму рішенні робить важливе уточнення: «Загальні норми міжнародного права у більшості випадків є універсальним звичаєвим правом, вони доповнюються загальновизнаними принципами міжнародного права». Схоже тлумачення дане Верховним Судом Італії. Подібні рішення не переконують у тому, що загальні принципи права за змістом п. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного Суду рівнозначні загальновизнаним принципам міжнародного права. Формально-юридично останнє в даному випадку є «доповненням» до норм звичаєвого міжнародного права» [129, с. 17].

Непоодинокі і противники звичаєвого характеру загальних принципів права (А. Блондель, П. Валіндас) [624, с. 234-235; 680, с. 251; 810, с. 427; 817, с. 147-148], відносять їх суто до позитивних норм національного права або рішень національних судів: «загальні принципи права не є принципами звичаєвого права, як це стверджують деякі міжнародники, це – принципи позитивного права, котрі повинні бути виявлені в цивілізованих державах. Відповідно, неправильними були і є твердження про те, що справа стосується ідеальних принципів права – принципів звичаєвого права» [810, с. 427].

На зворотній зв’язок між принципами та звичаями вказує І. Лукашук: «договірні і звичаєві норми володіють єдиною юридичною природою і здійснюються на основі єдиних принципів» [335, с. 261]. Дане твердження вказує що, будучи звичаєвими за своїм характером, загальновизнані принципи міжнародного права стають імперативом і базисом для договірних і звичаєвих норм міжнародного права, якщо звичаєва норма суперечить імперативному принципу, – вона стає недійсною і її дія припиняється. Крім того, автор указує на спільну звичаєву природу як загальних принципів міжнародного права, так і загальних принципів права.

Отже, сучасною є тенденція «презумпції першості загальновизнаних норм і принципів міжнародного права», однак, договори слугують важливим інструментом здійснення звичаєвих норм міжнародного права, надають їм чітко

визначену форму, конкретизують їх, забезпечують їх реалізацію у життя, зміцнюють позиції принципів, які склались у практиці. «Закріплення договору на основі звичаєвих норм, а також продовження існування останніх нарівні з договірними нормами надають останнім додатковий авторитет, як уже було зазначено, зазначив і Міжнародний Суд у рішенні по справі про дипломатичний і консульський персонал США в Тегерані» [335, с. 295-296]. На національному рівні загальні принципи міжнародного права навіть у формі міжнародного звичаю, як правило визнаються на конституційному рівні частиною національного права, а в країнах англосаксонської правової системи неконвенційні принципи загального міжнародного права охоплюють також загальні принципи права, природне право, наявність яких може доводитись судами із практики інших держав.

Принцип рівності трансформувався у міжнародне право як у принцип суверенної рівності, а у внутрішньому праві – у принцип рівності однойменних суб'єктів (громадян, юридичних осіб). Принцип демократизму визнаний як принцип внутрішньодержавного та міжнародно-правового рівнів, як необхідна умова мирного розвитку та співіснування людства. Принцип справедливості набув універсальних нормативних засад, що визначають його як придатний до застосування як у міжнародно-правовій, так і у національних системах права. Реалізація принципу поваги і захисту прав людини є однією з умов принципу демократизму, як й інші загальнолюдські принципи права, одержав фіксацію у позитивному національному та міжнародному праві. Принцип відповідальності класичний приклад застосування загального принципу права як на національному, так і на міжнародному рівнях. Принцип відповідальності – зароджується ще у стародавньому праві на основі природно-правового принципу неминучості покарання за гріх. Зокрема, більшість кодексів стародавніх держав, закріплювали принцип відповідальності, принцип звільнення від відповідальності особи, яка діяла добросовісно, ніхто не може нести двічі відповідальність за одне правопорушення. Для прикладу можна навести закони Хаммурапі, які закріплювали правило, за яким особа, яка

добросовісно: придбала вкрадене не несла юридичної відповідальності [610, с. 166]. Аналогічне правило закріплювалось і в міжнародних договорах про звільнення від відповідальності добросовісного виконавця міжнародного зобов'язання. Розглянемо, наприклад, такі приклади взаємовпливу. За аналогією можуть застосовуватися норми договірного права і права міжнародних договорів; спадкове право і право успадкування держав; цивільної та державної відповідальності; правила власності і володіння та придбання територіального суверенітету; давність; сервітути; відсотки та ін.

Процес становлення основних принципів права можна простежити на прикладі основоположного загальнолюдського принципу свободи та рівності особи. Формуючись ще в античному праві, даний принцип пройшов довгий шлях від рівності перед Богом, політичної та економічної рівності, основні права людини проголошуються у сучасних конституціях світу (уперше на національному рівні в Декларації американського штату Вірджинія 12 червня 1776 р.). Аналогічний шлях становлення даний принцип пройшов і в міжнародному праві. Проголошений як основоположний принцип у внутрішньому праві, він отримує всезагальне визнання на міжнародному рівні в багатьох універсальних міжнародних договорах і сьогодні є найвищою цінністю людства, основоположним принципом найпотужнішої галузі права прав людини.

Отже, всі загальні принципи права, як загальносоціального, так і міжнародного, мають звичаєву природу. Формуючись на перших етапах розвитку людства у давні часи у вигляді звичаїв, основні ідеї внутрішнього права та міжнародного права перейшли до національних кодексів і міжнародних договорів у вигляді загальновизнаних принципів.

Висновки до розділу 5

1. Виникнення загальних принципів права сягає найдавніших етапів розвитку права, а отримують визнання в якості джерела міжнародного права лише у новітньому періоді історії міжнародного права. Головною особливістю

сучасного періоду розвитку права є спільність застосування загальних принципів права для національної та міжнародної правових систем. Така єдність – результат багатовікового досвіду, що концентрується у них. Особливе значення загальні принципи права відіграють у сфері регулювання у нових галузях міжнародного права як екологічне, кримінальне, торговельне, права людини.

Основою будь-якого сучасного національного правопорядку є система принципів публічного та приватного права як фундаментальних для внутрішнього публічного порядку. Такі принципи закріплюються в конституційних основах держав як фундамент національної правової системи. Основною метою публічного порядку є захист правопорядку держави від застосування норм іноземної держави та від порушень приватними угодами. У міжнародному праві таку захисну функцію покладено на загальні принципи міжнародного права, оскільки вони захищають основні норми і принципи міжнародного права від порушень угодами суб’єктів міжнародного права та від дії норм внутрішнього права держави, яка грубо порушує фундаментальні принципи міжнародно-правової системи. Множинність правових систем світу гарантується міжнародним правом, однак такі відмітності не можуть бути причиною порушення загальних принципів міжнародного права. Отже, держава не може виправдовуватися внутрішнім публічним порядком, якщо порушуються загальні принципи міжнародного права.

2. Загальні принципи права кристалізуються у вигляді міжнародної справедливості. Зв'язок права зі справедливістю є складовою ще Стародавнього римського права, де справедливість стала основою взаємності та еквівалентності міжнародних відносин. Право судді керуватися справедливістю при винесенні рішень було чітко закріплене ще у XII ст., а сьогодні нормативно закріплено в ст. 38 Статуту МС ООН. Справедливість стала мірилом балансу позитивного та природного в міжнародному праві. Поняття *справедливість* у внутрішньому праві у вигляді загального принципу має величезне значення для міжнародного права у вигляді принципу ex aequo et bono (aequo – рівність,

справедливість). Природне міжнародне право вважають заснованим на справедливості, а вторинне – це узгоджене позитивне міжнародне право. Принципу справедливості завдячуємо створенню універсальних норм права jus gentium.

У сучасному міжнародному праві принцип справедливості застосовується в рамках теорії еволютивного тлумачення, яка дозволяє корегувати норми позитивного права, застосування яких може призвести до несправедливого рішення.

Проаналізувавши історію становлення принципу ex aequo et bono в міжнародному праві, можна сказати, що свої витоки він бере у римському природному праві, а сьогодні еволюціонував до загальновизнаного принципу права та становить основу діяльності міжнародно-правових інституцій.

3. Jus gentium – це система норм права, яка сягає своїми витоками міжродового римського права, що містять основні принципи регулювання і внутрішнього і міжнародного права. Більшість загальних принципів jus gentium стали сьогодні загальними принципами міжнародного права. Аналіз історії jus gentium дозволяє зробити висновок, що це право було міжродовим, тобто міжнародним, яким користувалися всі народи, зокрема його норми регулювали відносини війни, миру, перемир'я, союзів, посольські відносини.

Jus gentium здійснило значний вплив на формування основних принципів міжнародного права на європейському континенті, а пізніше – й універсального міжнародного права. В структурі римського права виділяли три основних елементи: jus civile, jus naturale, jus gentium. Основним джерелом міжнародного права стає звичайно jus gentium, однак сьогодні міжнародне право акумулює в собі також загальні принципи права (jus naturale) та загальновизнані принципи внутрішнього права (jus civile), що підтверджується нормою ст. 38 Статуту МС ООН. В jus gentium знаходимо витоки принципу суверенітету, утверджується принцип добросовісності виконання зобов'язань, принцип взаємної ввічливості (comitas gentium), розвивається принцип правонаступництва, з'являються перші принципи про територіальний простір, утверджується принцип res judicata –

принцип обов’язковості для сторін рішення суду. Більшість процесуальних і технічних принципів мають своїм джерелом jus gentium.

4. Жодна з течій у теорії виникнення права не обходиться без згадки про звичай. У міжнародному праві, зокрема, він отримав особливу роль. Міжнародний звичай бере свої витоки у Стародавньому світі, а сьогодні набув повсюдного визнання як джерело міжнародного права. Загальні принципи міжнародного права розглядаються як сукупність універсальних загальновизнаних принципів, які мають звичаєвий характер. Незважаючи на те, що сьогодні загальні принципи міжнародного права закріплюються не тільки у міжнародних звичаях, а й у міжнародних договорах, однак саме завдяки звичаю вони були перенесені з античного міжнародного права у наступні історичні періоди й отримали своє визнання в міжнародному праві сучасності. Стабільність міжнародного звичаю перевірена багатовіковою практикою застосування та повсюдне їх визнання світовим співтовариством у цілому, регулювання найбільш важливих життєво необхідних відносин міжнародного характеру – це ті риси, які вказують, що саме у формі звичаю закріплювалися загальні принципи міжнародного права аж до початку ери класичного міжнародного права. У формі звичаю формуються такі основні принципи міжнародного права як принцип сумлінного виконання міжнародних зобов’язань, відповідальності за порушення норм міжнародного права, справедливості, гуманності, рівності. Зважаючи на значний вплив jus gentium на формування системи загальних принципів міжнародного права, саме право народів було частиною звичаєвого права. Міжнародний звичай можна вважати як розумне право, яке проявляється у консенсусі більшості чи всього світу, а тому є підтвердженням розумності і ґрунтується на принципі справедливості, що вимагає його обов’язковості для всіх. А міжнародний договір, як джерело права народів, ґрунтується на звичаєвому принципі pacta sunt servanda, який надає йому обов’язкової сили.

Детальніше ці питання висвітлені в публікаціях [168; 172; 176; 177; 180; 188; 194; 199; 203].

РОЗДІЛ 6. СПІЛЬНІ ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРИНЦИПИ СУЧАСНИХ СИСТЕМ ПРАВА ТА ПРАВОПОРЯДКІВ

6.1. Принципи як основоположні начала (засади) функціонування міжнародного співтовариства

Значення загальних принципів права важко переоцінити. Принципи – це історичний, культурний спадок людства. Поодинокі звичаї наших пращурів («не вбий, не вкради» та інші) поступово перетворювались у загальнолюдські правила співжиття, закріплюючись в основних міжнародно-правових документах, і сьогодні стали загальнолюдським, міжнародним надбанням, що є правовим базисом, на якому ґрунтуються відносини на усіх рівнях співжиття – на національному, міжнародному, наднаціональному рівнях. Принципи – це також базис для вдосконалення інститутів і норм галузей як національного (в тому числі і міжнародного приватного), так і міжнародного права. Принципи слугують засобом для ліквідації прогалин у праві і мають на меті забезпечення реалізації права. Принципи – це відбиток соціальних змін, що відбуваються в процесі розвитку людства, тому останні мають випереджаюче значення при регулюванні суспільних відносин. Отже, принципи – це ідеологічна, історична, культурна, соціальна і правова база міжнародної правової системи.

Сучасна цивілізація зберігає послідовність щодо гуманних ідей минулого і базується на теоретичній базі, що знайшла своє закріплення в міжнародно-правових документах і в національному законодавстві більшості правових систем світу. Значення загальних принципів права як на національному, так і на міжнародному рівнях важко переоцінити.

Застосування загальних принципів права має на меті усунення колізій міжнародно-правових норм і ліквідації прогалин у міжнародному праві, забезпечення «авангардного» правового регулювання при виникненні нових суб’єктів міжнародного права чи нових сфер міжнародного співробітництва. Варто відзначити також особливу роль у цій діяльності саме органів

міжнародного правосуддя.

Принципи слугують керівними началами у формуванні та реалізації норм. Можна вважати, що «основні принципи утворюють політичну, моральну і правову базу міжнародно-правової системи» [589, с. 89].

На думку українського теоретика А.М. Колодія, «міжнародний і вітчизняний правовий розвиток переконливо свідчить про те, що вдосконалення правоутворення, правореалізації та правоохорони можливі тільки шляхом організації тісної взаємодії правових і етичних норм, що створює особливу духовну атмосферу поваги до правил і еталонів поведінки, ціннісних орієнтирів суспільства, держави і людей. … Без усезагального усвідомлення моральних категорій гідності, справедливості, пошани не може бути істинної законності у суспільстві, аналогічно цьому й етичний клімат суспільства повинен ґрунтуватися на правових категоріях демократизму, рівності, законності, єдності прав і обов'язків тощо» [277, с. 148].

Сучасна правова традиція розуміє систему норм як результат розвитку ґрунтовних принципів, як найвищих імперативів системи, як утілення духу законів.

Із самого початку право формувалося на ідеях справедливості і моралі, так званого «Духу Закону», які поступово у процесі розвитку права та становлення цілісної системи права формулюються як основоположні його принципи.

«Принцип – наукове і моральне начало, основа, правило, підстава, від якої не відступають» [126, с. 21].

В останній час у міжнародному праві зростає роль загальних принципів права як фундаментальний позитивно-правовий та природно-правовий досвід людства. Неповага, недотримання загальних принципів – це передумова до неповаги до права в цілому, до правового нігілізму та беззаконня як на національному, так і міжнародному, загальнолюдському рівні. Принципи є результатом величезної правопорівняльної роботи, саме тому, базуючись на методологічному та філософському потенціалі правових учень, вчені-міжнародники створюють понятійно-категоріальний апарат, виявляючи й

аналізуючи специфічні якості, притаманні лише міжнародному праву.

Загальні принципи права виникають задовго до появи держави, як результат суспільної необхідності розвитку людських відносин, «воно є продуктом неодержавленої людської діяльності» [277, с. 145], і стали спільним надбанням людства як фундаментальної основи національної, міжнародної, та інших правових систем.

Міжнародне право знаходить свої принципи у власній правовій системі, може запозичити принципи у національній правовій системі або ж визнати спільними принципи, створені суспільствами, не обмеженими національно-державними кордонами.

Розвиток спільних правових ідей не обмежений державними кордонами, а національна належність чи належність до правової системи принципу також є умовною. Так, принцип (право) власності становить спільну правову спадщину людства, адже виникає задовго до формування державності, і сьогодні використовується і для визначення правового статусу незалежного суб'єкта міжнародного права – держави як основи для принципу суверенності. І. Покровський слушно підкреслює, що «національність є фактом історії, але не критерієм справедливості чи доцільності» [443, с. 58], або навіть навпаки, саме основоположні принципи права стали критеріями для національності. Міжнародне публічне право, як і будь-яка інша галузь права, в тому числі національне, базується на спільних принципах права як продукті людської цивілізації.

Найбільшої нормативної значимості *загальновизнані принципи права* набувають із закріпленням у ст. 38 Статуту МС ООН, таке їх формально-визначене міжнародне визнання є відображенням ролі цих принципів у галузі міжнародного публічного, міжнародного приватного права і будь-якої іншої транснаціональної галузі, яка підпадає або ні під юрисдикцію міжнародного суду.

У літературі іде також боротьба навколо можливості використання в міжнародному праві за аналогією принципів і норм приватного права. Серед

прибічників такого використання можна перш за все згадати англійського професора Лаутерпахта, що написав книгу [727], спрямовану на захист можливості застосування за аналогією приватного права і в доказ широкого застосування такої аналогії, особливо в міжнародних арбітражах [301, с. 23]. І на противагу даній думці противники, наприклад радянський учений В. Корецький, вважає таку аналогію «необґрунтованим розширення міжнародного права за межі існуючих угод і встановлених звичаїв» [301, с. 24], а Г. Тункін стверджує, що не може існувати « …. нормативних правових принципів, які були б спільними міжнародною та національною правовими системам» [541, с. 227].

У будь-якому разі, принципи міжнародного приватного та міжнародного публічного права тісно пов'язані між собою, вони служать одній меті – формуванню мирного міжнародного співробітництва в різних сферах і галузях міжнародного життя. Варто визнати, що вплив приватного права, особливо римського права, на міжнародне право – безсумнівний. Часте апелювання міжнародного права до приватного права пояснюється тим, що норми останнього більш чіткі і технічно досить точні. Якщо згадати, що позитивна взаємодія держав історично розвивалася в першу чергу у торговельних відносинах і реалізовувалась у приватноправових відносинах, що пізніше стала основою для міжнародного приватного права, а міжнародно-публічна їх сфера стала основою для міжнародного економічного права та права міжнародної торгівлі, зокрема.

На думку теоретиків, публічне і приватне право є структурними елементами права, яке виникає задовго до поділу права на публічне та приватне, а отже, через нього опосередковує не тільки його принципи, але й притаманні йому принципи загальносоціального права. Погоджуючись із тезисом про спільність принципів права міжнародного приватного і міжнародного публічного права, варто зауважити, що не можна об’єднувати галузі різних правопорядків як складові частини єдиного, адже міжнародне приватне право є галуззю внутрішнього правопорядку, національної правової

системи, тоді як міжнародне публічне є міжнародною правовою системою. Крім того, не варто забувати, що міжнародне публічне право (в доктрині термін міжнародне вживається як тотожне міжнародному публічному) єдине для усіх держав світу, а теоретичний поділ права на публічне і приватне відомий не всім національним правовим системам, крім того термін міжнародне приватне право також визнається не всіма правовими системами (в англо-американській правовій сім'ї – конфліктне право). Отже, поділ міжнародного права на публічне і приватне, на нашу думку, можливий лише умовно, зокрема щодо спільності загальних принципів права для обидвох галузей, норми яких регулюють відносини, які виходять за рамки однієї національної правової системи.

Тому можна стверджувати, що загальновизнані принципи права загалом характерні для міжнародного публічного та міжнародного приватного права. Вони виникли також завдяки тому, що більшість демократичних держав офіційно проголосила пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права (в тому числі і загальновизнаних принципів права) перед нормами внутрішньодержавного права.

Єдність начал міжнародного приватного і міжнародного права можна також простежити у рамках взаємозв'язку lex mercatoria та jus gentium. Основні принципи римського права Середніх віків оцінювались у світлі всесвітнього права, що підлягає застосуванню завжди і скрізь. О. Мережко вважає jus gentium «історичним попередником» [378, с. 31, 108] lex mercatoria, а до його джерел зараховує норми як міжнародного публічного, так і національного права.

Сучасне транснаціональне право (lex mercatoria) набуває особливого значення при регулюванні міжнародних економічних відносин, адже базується воно на певних *імперативах*, принципах передового досвіду різних правових систем, зокрема міжнародної (міжнародне економічне право) - принцип співпраці держав; принцип їх суверенної рівності, принцип незастосування економічної сили в міждержавних відносинах; принцип невід'ємного

суверенітету держави над своїми природними багатствами; принцип економічної недискримінації, принцип захисту суверенного права кожної держави на вільну торгівлю з іншими країнами; цивільне та торговельне право національних систем - добросовісність; свобода договору, що тісно пов'язана із принципом pacta sunt servanda; правовий захист приватної власності загальні принципи права – добросовісність; принцип незловживання правом; принцип salus populi suprema lex – *благо народу найвищий закон*.

Підтвердженням застосування загальних принципів транснаціонального права є і практика міжнародних комерційних арбітражів. Зокрема, в рішенні МАС МТП № 8264, 1997 р. арбітраж визначив «принципи УНІДРУА як такі, що засвідчують широко визнані у світі правила та практику міжнародної торгівлі, та застосував до відносин з договору їх положення поряд з положеннями права Алжиру» [702], оскільки як застосовне до договору про інтелектуальну власність сторонами було обрано національне право Алжиру з урахуванням загальних принципів права та звичаїв торгівлі, а отже, суд розтлумачив принципи УНІДРУА, як обрані сторонами загальні принципи права. Аналогічне тлумачення містить рішення у справі № 9797/СК/AER/ACS 2000 р., де арбітраж за відсутності обраного сторонами застосовного права вирішив спір на підставі Принципів УНІДРУА, як «відповідне джерело міжнародного комерційного права, що містить викладення загальних принципів, які набули всесвітнього визнання» [703]. У справі № 7375 арбітраж зазначив, що спір буде вирішено відповідно до «тих загальних принципів і норм права, що застосовуються до міжнародних комерційних зобов'язань … які отримали широке визнання та відображають міжнародний консенсус міжнародного ділового співтовариства, враховуючи думку, що вони утворюють частину *lex mercatoria* … з урахуванням звичаїв міжнародної торгівлі та Принципів УНІДРУА, настільки, наскільки їх можна розглядати як такі, що втілюють загальновизнані принципи та норми» [701].

Отже міждержавні торговельні відносини, що сягають своїми витоками в Середні віки, поступово трансформувалися у сферу приватного, а точніше

міжнародного приватного права. Однак взаємодія національних правових систем відбувається й у сфері публічного права, найяскравішим прикладом є правова система ЄС, де основна частина регулювання припадає саме на публічне, а не приватне право.

Перш за все, треба виходити із того, що в основу загальновизнаних принципів міжнародного права закладено *загальні принципи права* й *основні принципи міжнародного права*. Основним принципам належить важлива роль на всіх етапах функціонування міжнародного права, правове регулювання міжнародних відносин повинного базуватися на загальних принципах права. На думку О. Луткової, «загальні принципи права являють собою генеральну сутнісну і змістовну категорію, яка відображає юридичні завоювання цивілізації на конкретному етапі її розвитку; це норми, схожі з принципами будь-якої системи права (в рамках глобальної юридичної системи), але самого високого рівня (що видно, зокрема, на моделі міжнародного права)» [343, с. 105]. Отже, основоположні принципи права – це критерій справедливості основних принципів міжнародного права та основоположних принципів національних правових систем, як категорія найвищого порядку, тож загальновизнані принципи права у широкому їх розумінні охоплюють загальні принципи природного права і справедливості.

Зокрема, на думку А. Фердросса, ст. 38 Статуту Міжнародного Суду має на увазі «не всі, як випадково збігаються, правові норми різних держав, а лише ті принципи права, які покояться на спільних правових ідеях і можуть бути перенесені у міждержавні відносини» [813, с. 163-164]. Автор допускає можливість вирішення спорів між державами на підставі не тільки конвенційних і звичаєвих норм, але й одних «загальних принципах права. Але, на відміну від норм міжнародного права, загальні принципи права не приписують конкретної поведінки, а спрямованні на охорону певних цінностей. Тому виявлення та тлумачення загального принципу права цілком віднесено до компетенції міжнародного суду. Джерелами, з яких може бути виявлено загальні принципи права можуть бути внутрішнє законодавство держав,

рішення національних судових органів (особливо при вирішенні спорів у галузях міжнародного права які є поки недостатньо розроблені або де міжнародна прецедентна практика поки що тільки формується), міжнародно-правові документи та безпосередньо рішення органів міжнародного правосуддя. У будь-якому разі, останні повинні бути здатними до трансформації у міжнародне право, тобто придатними для застосування до міждержавних відносин, а практика національних судових органів різних держав у своїх рішеннях щодо конкретного спору повинні сповідувати загальний підхід. Загальновизнані ж принципи права, вироблені на рівні ООН та інших міжнародних співтовариств, мають глобальний вплив, а тому вони повинні бути покладені в основу будь-якої юридичної практики.

Зважаючи на глобальне значення принципів, зазначимо, що доктринальне забезпечення проблеми загальних принципів права у міжнародно-правовій системі залишається дискусійним і неоднозначним.

На думку австрійського професора А. Фердросса, «міжнародне право не вичерпується договірним і звичаєвим правом, їх доцільно доповнити також загальними принципами права, …. які є основою всього міжнародного права» [556, с. 164].

На думку А. Фердроса, з огляду на судову й арбітражну практику, система міжнародного права ґрунтується на загальних принципах, чия дійсність не встановлювалась, а передбачалась позитивним правом, адже народилися вони не в міжнародному житті, а у внутрішньому житті країн, а тому є соціологічною передумовою існування всього міжнародного права в цілому, без яких нормальне співіснування різних правових систем неможливе.

Сьогодні загальні принципи права закріплені як на міжнародному рівні (Загальна Декларація прав людини 1948 р, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., Статуті ООН 1945 р., Статуті міжнародного кримінального Суду 1998 р, Декларації про принципи міжнародного права 1970, Європейській конвенції про права людини 1950 р., Статуті Ради Європи, Хартії ЄС про основні права 2000 р., установчих договорах ЄС у редакції

Лісабонського договору 2007 р. та ряді інших універсальних та регіональних міжнародно-правових актів), так і на національному рівні в конституціях [288, с. 583, 685-686] чи інших фундаментальних актах країн світу, зокрема принципи законності, юридичної рівності, захисту прав людини.

Компроміс двох течій позитивного та природного права щодо загальних принципів права було віднайдено у відомому сучасності інституті аналогії права, визнаному більшістю держав світу. Зокрема, ще у Йозефінському цивільному кодексі Австрії 1786 р. містилась норма, за якою суддя міг звертатися до природного права для заповнення прогалин. Даний інститут інтегрований і до міжнародного права для розв'язання проблеми non liquet. Зауважимо, що термін non liquet також сягає своїм корінням у Римське право, де застосовувався у кримінальному процесі, коли суддю на переконували докази у винуватості підозрюваного, але й упевненості у невинуватості також не було. Буквально термін non liquet означає - неясно.

Спільні цінності, що складають загальні принципи права країн західної традиції права, сягають своїми витоками у римському праві. Вони досліджувались і виводились римськими юристами, в епоху Відродження реципровані правом європейських держав (Біль про права, Англія (1689 р.), Декларація незалежності та Білль про права США (1776 р. та 1789 р.), Декларація прав людини і громадянина, Франція (1789 р.) і та ін.), а тому закріплені у внутрішньому праві цих сучасних держав.

Визнання регулятивної ролі принципів у країнах романо-германської та англо-американської правових сімей досить близьке, але не тотожне. Зазначимо, що романо-германська правова сім'я формувалася під впливом римського права, де основною цінністю було право, засноване на справедливості. Подолавши значний еволюційний шлях ці країни починаючи із 20 ст. до сучасних часів проголошують принципи самостійним обов'язковим джерелом права. Зокрема, французькі загальні принципи, на відміну від англійських *принципів природної справедливості,* містять не тільки процесуальні гарантії прав людини (право бути вислуханим, право на захист і

т.д.), але і ряд норм матеріального права, вироблених судовою практикою у сфері адміністративного і частково конституційного права (заборона зворотної сили закону, захист прав людини і т. д.). У Франції ці принципи утворюють важливу частину права судової практики та пов'язані з ідеєю правової держави.

У країнах англо-саксонської правової сім'ї визнання загальних принципів права було пов'язане з необхідністю створення судів справедливості (діяли вони на підставі принципу справедливості, сьогодні відоме як право справедливості, law of equity), які, на відміну від Вестмінстерських судів, не мали можливості звернення до загальних принципів права, оскільки були обмежені вузькою компетенцією та жорсткою процедурою розгляду справ, тож не завжди мали можливість винесення справедливого рішення. Право справедливості стало альтернативою для застосування загальних принципів права, що дозволило цій правовій сім'ї уникнути необхідності визнавати принципи джерелом права. Саме тому принципи, які закріплює англійська конституція, вважають такими, що встановлені судовим законодавством.

Спільна відданість загальним принципам права в Європі продекларована у Резолюції 1594 від 23 листопада 2007 р. «Про принцип верховенства права» [465, с. 19], в якій принцип верховенства права проголошується загальновизнаною цінністю та має вагоме значення для Ради Європи в цілому і прецедентного права Європейського Суду з прав людини зокрема.

У країнах *східної традиції права* принципи як такі відсутні, однак ними визнаються його основоположні ідеї, які формуються під значним впливом релігійного чинника. Право ряду східних країн, таких як Китай, Японія, Південна та Північна Корея, Індія сформувалося переважно за західними зразками в порядку рецепції, які майже не зачепили ціннісних світоглядних основ цих правових систем, а тому вимагають звертатися до принципів права. Інша категорія східних країн, таких як мусульманські та іудейські, орієнтує своє право скоріше на конкретні правила поведінки, ніж певні узагальнення у вигляді принципів. Однак, і Коран і Тора пропагують відомі західній цивілізації ідеї справедливості, які висуваються як основоположні. У мусульманському

праві ними є вічність, незмінність, універсальність і незаперечність божественних норм шаріату.

Вічна боротьба позитивної та природно-правової течій права, зокрема у проблемі загальних принципів права на міжнародному рівні, здається була розв'язана спочатку шляхом позитивного визнання принципів на національному рівні із подальшим визнанням на міжнародному рівні.

У 21 ст. тенденція до зростання ролі принципів посилюється і у міжнародно-правовому полі, тут міцно закріплюється переконання у відповідності права цінностям справедливості, рівності, свободи та гуманізму. Загальні принципи права стають інтегруючим елементом між різними традиціями права, між позитивним і природним правом зокрема.

Зважаючи на таку характерну рису міжнародного права, як здатність до історичної трансформації, можна простежити історичну періодичність у зміні якостей суб'єктивного складу міжнародних відносин і відповідне характерне їх регулювання (союзи людей – державоподібні утворення – держави – фізичні та юридичні особи – держави – міжнародні організації). Якщо такий цикл показати у вигляді графіків, то характерними будуть зміни ролі (зниження чи підсилення) у ньому людини як першосуб'єкта. Сучасний етап можна охарактеризувати підвищенням цінності людини та залучення до регулювання міжнародних відносин джерел міжнародного права, що мають природно-правовий характер, зокрема звичаї та загальні принципи права.

У XIX ст. значного розмаху набули міжнародні арбітражі, які до того часу майже не використовувались. Звернення до міжнародних арбітражів пояснювалося необхідністю звернення до норм внутрішньодержавного права з метою врегулювання відносин нових на той час для міжнародного права.

Загальні принципи права сьогодні визнані на універсальному рівні, зокрема в нормі ст. 38 Статуту МС ООН. У міжнародній доктрині існує спір про те, що за змістом являє собою п. с ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН (1945 р.) Цікаво, що терміни, зафіксовані різними мовами, в процесі їх тлумачення можуть мати різне за змістом наповнення, наприклад *general* в

офіційному перекладі російською – *общие*, при перекладі з англійської на українську можуть бути загальні, основні, головні, тоді як у перекладі з російської спільні, загальні, але не головні і не основні. Якщо спробувати перекладати з мов інших держав-членів ООН, ситуація заведе нас у глухий кут. Тому, на нашу думку для уникнення різного тлумачення змісту в результаті перекладу варто було б дотриматись єдиного його тлумачення, причому більш спірним є питання не про те які принципи, а якого права (національного, міжнародного, права взагалі (загальносоціального)). Однак, у доктрині міжнародного права з моменту прийняття даної норми спори тривають донині.

У доктрині обговорюється проблема загальних принципів права як своєрідних міжнародно-правових норм у зв'язку з положенням ст. 38 Статуту Міжнародного Суду про те, що Суд разом з конвенціями і звичаями застосовує загальні принципи права, визнані цивілізованими націями [696[1]. Існують *три основні концепції*. Прибічники *першого широкого розуміння* основних принципів вважають, що це поняття охоплює загальні принципи звичаєвого права і справедливості, і що такі принципи являють собою джерело міжнародного права [678, с. 325; 812]. Даної концепції дотримуються представники природно-правового бачення принципів міжнародного права, вказуючи, що такими є правові принципи, загальні для міжнародної та всіх національних правових систем, так звані загальні принципи глобальної нормативної суперсистеми, або загальні принципи права.

Прибічники *другої концепції* [156, с. 45; 300, с. 199] вважають, що під загальними принципами належить розуміти *основні принципи міжнародного права*. На нашу думку, загальні принципи права і основні принципи міжнародного права є поняттями не тотожними. Якщо перші – це принципи права, що визнані на глобальному (універсальному міжнародному) рівні, то другі – це норми-принципи міжнародного права, що є універсальними у міждержавних відносинах (маються на увазі принципи, закріплені у Декларації про принципи та у Статуті ООН).

[1] Див.: [128; 157; 301; 541; 555; 646].

Нарешті, згідно *третьою концепцією* під загальними принципами розуміються принципи, спільні для національно-правових систем держав. У загальному мова йде про правила, які відображають закономірність функціонування будь якої правової системи. Зауважимо, що справді ряд принципів спільними як для сучасних правових систем світу, і для міжнародного права: принцип справедливості, принцип законності, принцип довіри, принцип захисту прав людини, принцип суверенітету над природними ресурсами. Ці принципи закріплені і в міжнародних договорах, і у національних системах держав. Звичайно, найбільш яскравим прикладом може слугувати принципи поваги прав людини і основних свобод, що повсюдно закріплюється на національному рівні як конституційно визнаний принцип, та на міжнародному рівні, як загальновизнаний універсальний принципу імперативного характеру.

Варто згадати, що норма ст. 38 також має свою історію, яка неоднозначно вплинула на її тлумачення. Вважається, що проблема *загальних принципів права* започаткована 1920 році із прийняттям ст. 38 Статуту Постійної Палати міжнародного правосуддя, яка п. «2» визнавала можливість застосування судом загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями. Але насправді право застосовувати загальні принципи права закріплювалось ще XII Гаазькою конвенцією 18 жовтня 1907 року про створення Міжнародного призового суду. Зокрема, у випадку відсутності договірних чи звичаєвих норм «загальні принципи права і справедливості». Ця норма розглядалась як така, що передбачає загальні принципи права як джерело міжнародного права та встановлювала ієрархію джерел міжнародного права (нажаль конвенція так і не вступила в дію). Пізніше, в 1920 році, окремо закріплюються п. 4 даної статті про право Палати приймати рішення по справі ex aequo et bono лише за згодою сторін, тоді як загальні принципи права отримували суто позитивістський акцент.

Остаточного формулювання стаття набула в 1945 р. у Статуті МС ООН, яка хоч і містила майже ідентичне попереднє формулювання – загальні

принципи права визнані цивілізованими націями, однак була додана фраза про обов'язок суду вирішувати спір на підставі міжнародного права, яка додала невизначеності у тлумаченні *загальних принципів права* і по сьогодні. Цікавий висновок щодо даної редакції Ф. Раймондо [769, с. 21], який вважає, що дане формулювання, навпаки, є підтвердженням попереднього визнання загальних принципів права як джерела загального міжнародного права, що застосовується до всіх суб'єктів міжнародного права. При цьому можна погодитись із думкою автора про те, що загальні принципи права беруть свої витоки з національного права, а в більшості випадків – з римського права, та мають властивість трансформуватися у договірних чи звичаєвих нормах, але якщо принципи не набувають такого перевтілення у вказаних джерелах міжнародного права, суд має право застосовувати принципи на підставі пункту «с» ст. 38, незалежно від того, чи є вони загальними принципами права, чи загальними правилами юридичної техніки.

Аналізуючи міжнародну арбітражну практику кінця XIX ст., Ф. Раймондо приходить до висновку, що саме в практиці ранніх міжнародних комерційних арбітражів було найчастіше визнано як джерело міжнародного права поряд із договірними та звичаєвими нормами загальні принципи права, які формулювалися термінологічно як «загальні принципи права» general principles of law, принципи справедливості principles of equity, які протиставлялися рішенням, прийнятим на підставі ex aequo et bono [769, с. 10].

Характерно, що при винесенні рішень на підставі загальних принципів права, суди міжнародної юрисдикції найчастіше згадують про них у окремих думках чи консультативних висновках, ніж у самому рішенні, причому вони можуть формулюватися чітко, як загальні принципи права, так і *встановлені принципи*, *загальні концепції права*, *загальновизнані правила*, *традиційні принципи*, тощо.

В історії становлення загальних принципів міжнародного права можна простежити тенденцію до взаємозв'язку походження міжнародного права та природи загальних принципів права. Якщо, наприклад, взяти теорію

В. Грабаря [113] про первинність міжнародного права, то до загальних принципів права, можна віднести основні принципи міжнародного права в контексті визначення в ст. 38 Статут ООН загальних принципів цивілізованих націй. Протилежною є теорія про первинність національного (внутрішнього) права (зокрема у О. Мережка [380]), за якою ст. 38 передбачає спільні принципи національного права. Якщо простежити такі дві концепції в рамках історії розвитку римського права, яке вважається колискою сучасного міжнародного права, то в римському праві, як відомо, виділяли 3 складові: право взагалі – це jus naturale; міжнародне право – jus gentium; та національне право – jus civile. Висновок, припущення, що право, як таке виникає задовго до розподілу його на національне та міжнародне, тут для нас важливо, що загальні принципи права – це основоположні ідеї людства (загальнолюдські), які не можна із впевненістю віднести до внутрішнього чи міжнародного, вони є спільним фундаментом для обидвох систем. Право – це суспільне явище, яке постійно розвивається, зокрема сьогодні вже існує паралельно транснаціональне та наднаціональне право, які також, як і всі національні правові системи, базуються на загальнолюдських принципах права. Крім того, до спільних принципів національного права міжнародний суд може звернутися, якщо вони відповідають вимогам міжнародно-правового рівня регулювання на підставі принципу ex aequo et bono, якщо сторони спору домовились про це (ч. 2. ст. 38 Статуту МС ООН).

Доктринальна критика та неоднозначне тлумачення загальних принципів лише сприяє ставленню до них як до неоднозначних джерел міжнародного права, а тому зменшення кількості рішень міжнародних судів, винесених на підставі загальних принципів права, що ставить під загрозу ефективне функціонування міжнародного права. А в такому стані речей міжнародне право не зможе адекватно відповідати сучасним викликам.

Сучасна практика ЄСПЛ також є підтвердженням розширення ролі загальних принципів. Зокрема, загальновизнані принципи верховенства права (справи Гаваржук проти України 2010 р, Алієв проти України 2003 р.), принцип

пропорційності (справи Handyside v. the United Kingdom, Гарькавий проти України 2010 р.), неодноразово згадуються у його рішеннях.

Підсумовуючи, можна констатувати, що наявність дискусії у проблемі загальних принципів права на міжнародному рівні – ще одне підтвердження їх підсилюючої регулятивної дії у міжнародному середовищі. Наявність доктринальної дискусії та нормативної невизначеності не знижує ролі загальних принципів права у міжнародній правозастосовчій практиці, про що свідчить збільшення кількості звернень міжнародних судових інстанцій до загальних принципів права при вирішенні спорів, як до ефективного засобу врегулювання міжнародно-правових відносин. Скептичне ставлення держав до загальних принципів пов'язане із певною невизначеністю, що тягне непередбачуваний результат, явну згоду на який вони не давали. Отже, загальні принципи міжнародного права – це автономне джерело та фундаментальна частина міжнародного права, що існує у формі нормативних понять та ідей, які є базовими для правової системи і при застосуванні на практиці надають гнучкого регулювання завдяки еволютивному тлумаченню. Загальні принципи права відіграють ключову роль в укріпленні єдності системи міжнародного права, фактично створюючи його *фундамент*, а отже належать до jus nessesarium як цінності, що визначають правопорядок уцілому. Визнання ж загальних принципів права переважно є прерогативою органів міжнародного правосуддя.

Вищесказане також дозволяє зробити висновок, що під загальними принципами права розуміються принципи, що застосовуються в більшості сучасних правових систем і, окрім того, визнані міжнародним правом. При цьому процес визнання принципів у міжнародному праві (загальновизнаність) також має соціологічний, природній характер, оскільки саме визнання не обов'язково вимагає позитивного закріплення у праві. Достатнім підтвердженням наявності основного принципу міжнародного права є застосування його в такій якості в міжнародній судовій практиці.

Якщо загальні принципи міжнародного права формуються на основі

діючих міжнародних звичаїв і договорів, то загальні принципи права - на основі функціонування правових систем як закономірності.

Загальні принципи права є загальновизнаними засадами існування людства (міжнародного співтовариства), здатні регулювати як приватноправові так і публічні, як національні, так і міжнародні відносини, що відображають історичний досвід людства у збереженні та захисті загальнолюдських цінностей.

Історичність, універсальність загальних принципів права не дають можливості бути увіковіченими в рамках конкретного списку чи переліку. Принципи – це живе право, яке постійно розвивається відповідно до розвитку людства, і тільки суд, що розглядає конкретну справу, в змозі знайти і застосувати необхідний принцип, як загальний, загальновизнаний.

Але відсутність визначення загальних принципів права у нормативно-правових актах чи міжнародних договорах не применшує їх ролі та значення для міжнародного співтовариства. Особлива роль у застосуванні загальних принципів права належить правосуддю, рішення судів, винесені на підставі загальних принципів права ніби кристалізують їх і надають їх змісту конкретизації.

Безліч думок, наукових бачень проблеми дії загальних принципів права на рівні міжнародному та національному, наднаціональному є логічним підтвердженням вічної актуальності та крайньої важливості даної теми. Крім того, міжнародна судова практика підтверджує також практичну її значущість на загальнолюдському рівні. Скільки існує суспільство і право, стільки буде життєздатною проблема їх принципів.

6.2. Спільні матеріальні принципи сучасних правових систем

Кожна національна правова система в силу об’єктивних причин має власні фундаментальні принципи, які в більшості випадків є спільними, незалежно від особливостей окремих правових систем. Це в першу чергу стосується загальних

принципів. Зокрема, важливу роль спільні принципи відіграють в ЄС, де ст. 6 Договору про ЄС визнає основними принципами Союзу є спільні принципи всіх держав-членів - свобода, демократія, шанування прав людини та основних свобод, верховенство права, та шанує основні права, гарантовані ЄКПЛ, та ті, що випливають із конституційних традицій, спільних у державах-членах, і трактує їх як загальні принципи права ЄС.

Загальні принципи права можна класифікувати як *ключові* та *спеціальні*, *матеріальні* та *процесуальні* і т.д.

До ключових можна віднести: справедливість, добросовісність, рівність, співробітництво, а до спеціальних ті, які в деякій мірі мають технічний характер, наприклад: *спеціальний договір (закон) має пріоритет над загальним, договір (закон) зворотної сили немає, ніхто не може передати прав більше, ніж має,* і т.д.

Звичайно, що основоположними для всіх загальних принципів права є **принцип верховенства права** (або панування права) та принцип законності, як якісна характеристика права та закону, як ефективність їх застосування. Важливим моментом тут є те, що іноді дані принципи ототожнюються або взагалі не виділяються з числа загальновизнаних принципів права, як аксіома права. Принцип законності, як правило, реалізується через відомі технічні правила, як «пріоритет спеціального закону (договору) по відношенню до загального», «наступний закон (договір) має пріоритет на попереднім» і т.д., які детальніше ми розглянемо пізніше. Крім того, принцип панування права тісно пов’язаний та реалізується на засадах принципів розумності, добросовісності та справедливості, адже загальновизнано «несправедливе право не є правом». Указані принципи загальні і для національного і для міжнародного права, як основа функціонування правових систем в цілому. Принцип законності, зокрема в міжнародному праві, є частиною міжнародного звичаєвого права (наприклад, nullum crimen sine lege – ст. 22 Статуту МКС). Німецький учений-міжнародник Г. Верле [85, с. 50] називає принцип законності міжнародним стандартом, що у міжнародному праві має менш жорсткий характер, на відміну

від національних правових систем. Принцип верховенства права у міжнародному праві конкретизується крізь принципи рівності перед законом, відповідальності перед законом, неупередженого застосування законів, поділу влади, участі у прийнятті рішень, правової визначеності та недопущення свавілля, процесуальної та правової транспарентності, які гарантуються та дотримуються на національному рівні законами, які відповідають міжнародним нормам і стандартам прав людини, а отже, верховенство міжнародного права перед національним правом. Міжнародне співробітництво зі забезпечення реалізації принципу верховенства в рамках системи ООН здійснює Координаційно-консультативна група з питань верховенства права[1], що діє за підтримки Підрозділу з питань верховенства права під керівництвом першого заступника Генерального секретаря.

Принцип розумності – (reasonableness) є необхідним фактором дієвості права особливо в умовах сучасної мінливості соціальних, політичних та економічних відносин завдяки наданню праву юридичної гнучкості, а право є засобом і результатом забезпечення розумності в усіх галузях національного та міжнародного права. Принцип розумності розглядається як універсальний принцип права. Зокрема, Є. Скурко зазначає, що «універсальні принципи права…задають формат, що дозволяє праву виконувати своє призначення» [495, с. 83], та, продовжує Г. Сернобель, «універсальна природа принципу розумності дозволяє розуміти право як розумне явище, бачити в праві пряме відношення до розумності». [584]

Реалізація принципу розумності в матеріальному праві здійснюється крізь поняття оптимальність, турботливість, лояльність, співвідношення інтересів, відсутність зловживання правом, загальне благо, збалансованість інтересів і т.д. У процесуальному – крізь поняття розумне судове рішення, як оптимальний вибір між різними законними можливостями. Отже, розумність є універсальним принципом права, що забезпечує доцільність застосування норм матеріального і

[1] Офіційна сторінка «Координаційно-консультативної групи з питань верховенства права» URL: http://www.unrol.org.

процесуального права.

Принцип справедливості. Справедливість є загальним принципом всієї юридичної діяльності, адже право – це мистецтво добра і справедливості. Даний принцип сягає своїм корінням у середні віки, а тому його часто цитують відомими тезами з римського права: («справедливість є постійна і незмінна воля кожному віддавати по заслугах» – justitia est constans et perpetua voluntas suum cuigue tribuere; judex aequitatem semper spektare debet – «суддя завжди повинен мати на увазі справедливість»; «у всіх юридичних справах юстиція і справедливість мають перевагу перед суворим розумінням права» – placuit in omnibus rebus praecipiam esse justitiae quam stricti inris rationen та ін.). Отже, справедливість повинна передбачати неупередженость, істинность, правильність, законність, чесність, всебічність та повноту обставин. У міжнародному праві його іменують як ex aequo et bono (*по справедливості і доброті*), однак є базисом для правосуддя як міжнародного, в т.ч. і міжнародного комерційного арбітража, так і національного (ст. 2 і 25 Конституції Греції, ст. 6 КК РФ та ін.), головним імперативом права в усіх континентальних правових системах і *lex mercatoria*. Принцип справедливості як загальний принцип національного та міжнародного права згадується ще у спеціальній резолюції Інституту міжнародного прав 1937 року як нормативна необхідність враховувати справедливість при вирішенні міжнародних і внутрішньодержавних спорів у тій мірі, в якій це сумісно із повагою до права. Отже, принцип справедливості, як і принцип розумності, належить не тільки до загальних принципів права, але й до основних принципів міжнародного права.

Принцип добросовісності також є спільним основоположним принципом сучасного міжнародного права та загальним принципом права національних правових систем, а отже, застосовується в рівній мірі на міжнародному та національному рівнях. На міжнародному рівні принцип добросовісності є умовою дотримання стабільності при реалізації міжнародно-правових норм завдяки забороні будь-яких проявів скритності, обману, вимоги до взаємного врахування законних інтересів, принципу справедливості, узгодженості дій

суб’єктів міжнародного права як у правотворчій, так і у правозастосовчій практиці, утримуватися від отримання несправедливих переваг, які могли б бути результатом буквального і непередбачуваного тлумачення угод між ними. Найвищим проявом принципу добросовісності у міжнародному праві є принцип добросовісного виконання міжнародних зобов’язань, зафіксований нарівні з такими принципами, як суверенна рівність держав; заборона застосування сили або погрози силою та ін. у Декларації 1970 р. про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами згідно зі Статутом ООН; у Заключному акту Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р., у Віденській конвенції 1969 р. про право міжнародних договорів (преамбула; ст. 26,31,46), ст. 1.3. Принципів УНІДРУА. Стаття 2 Статуту ООН закріплює: «Усі члени Організації Об’єднаних Націй добросовісно виконують прийняті на себе за дійсним Статутом зобов’язання, щоб забезпечити їм всім у сукупності права і переваги, що випливають із належності до складу членів Організації».

Принцип pacta sunt servanda – базовий принцип міжнародного договірного права, згідно з яким належно укладений договір є обов’язковим для сторін, нерозривно пов’язаний із загальновизнаним принципом свободи договору (договір є законом для його сторін) і принципом обов’язковості договору, при цьому, якщо принцип свободи договору – це принцип-право, принцип pacta sunt servanda та принцип обов’язковості договору є принципами-вимогами, адресованими до сторін. Обидва принципи є проявом принципу добросовісності у договірних зобов’язаннях як на національному, так і на міжнародному рівнях

Принцип добросовісності пов’язаний із рядом інших принципів права, що беруть свої витоки з римського права, зокрема: «dura lex, sed lex» суворий закон, але це закон (тобто, яким би закон не був суворим, його треба дотримуватися), «ignoratia iuris nocet» незнання закону не є виправданням. Зважаючи на те, що загальне правило гласить: договір не створює зобов'язань або прав для третьої держави без її на те згоди (ст. 34 Віденської конвенції). Це

правило відоме, як принцип pacta tertiis nec nocent nec prosunt, є загальновизнаним принципом міжнародного права. На нашу думку, дані принципи в повній мірі застосовні і до міжнародних відносин, зокрема це стосується імперативних принципів міжнародного права, дотримання яких не потребує погодження зі стороною виконавця, оскільки останні є загальновизнаними нормами міжнародного права, що мають силу jus cogens.

Принцип добросовісності має своїм змістом та реалізується у відповідності із загальновизнаними інститутами *справедливий естопель* і незловживання правом. Equitable estoppel (ст. 45 Віденської конвенції 1969 р. про право міжнародних договорів), так він називається в доктрині міжнародного права, є основою принципу добросовісності та справедливості, на яких базується більшість загальновизнаних норм міжнародного права. Порушення принципу справедливості в заявах і поведінці держави проявляється в непослідовності її позиції, естопель у загальному плані означає заборону для держави заперечувати те, що вона до того визнала на основі явно виражених актів або своєї поведінки, навіть у випадку недійсності або припинення договору за її участю, виходу із нього або призупинення його дії. Наслідком порушення естопель є заборона на non concedit venire contra factum proprium (заборонено висловлюватися на протиріччя своєму власному слову або вчинку), а тому необхідність дотримання послідовності в публічних заявах і поведінці держав є вимогою дотримання принципу добросовісності як вимоги принципу естопеля.

Здійснення суб'єктивного права з метою завдання шкоди законним інтересам іншого суб'єкту права, в тому числі міжнародного, або спричинення шкоди загальновизнаним інтересам усього світового співтовариства являє собою зловживання правом. Інститут незловживання правом відомий і національному в тому числі і міжнародному приватному праву та міжнародному праву. Ідея визнання інституту зловживання правом належить грецькому юристу Н. Політісу, який у 1925р. у Гаазькій академії міжнародного права, визначив його як недопустимість використання однією державою своїх суб'єктивних прав на шкоду законним правам іншої держави.

Отже, основою для побудови міжнародного правопорядку, як природного прогресу людської цивілізації на основі пріоритету та довіри до права, повинні стати принципи добросовісності, справедливості та розумності як найвищий прояв панування права.

Принцип демократизму передбачає, що базисом для права має бути загальне благо. Корені даного принципу сягають стародавнього римського права, де відомою була теза «sabus populi suprema lex» благо народу – найвищий закон. Сучасне розуміння принципу демократизму передбачає необхідність відповідності законів держави волі та інтересам більшості суспільства, яка виражається у процесі правотворчості на всіх рівнях. На міжнародному рівні принцип демократії передбачає відповідність кожної національної правової системи вимогам міжнародних стандартів демократії як найвищого засобу забезпечення індивідуальних і колективних інтересів, усього інтернаціонального співтовариства вцілому та поваги суверенних прав держави, незалежно від відмітностей у національних правових системах останніх. Декларація тисячоліття ООН 08.09.2000 р. проголошує: «Ми не пошкодуємо зусиль для заохочення демократії та зміцнення правопорядку, а також для забезпечення поваги всіх міжнародно-визнаних прав людини та основних свобод, включаючи право на розвиток» [135]. Віденська декларація з прав людини 1993 року [92] прирівнює принцип демократії до загальних принципів міжнародного права, закріплених у Статуті ООН, а отже, принцип демократії на сучасному етапі набуває характеру спільного основоположного принципу права та універсального принципу міжнародного права. На національному рівні принцип демократизму передбачає фундаментальні юридичні положення, що регулюють політичні відносини (народовладдя, партиципации і т.п.), тобто участь народу у здійсненні політичної та державної влади на всіх рівнях і в усіх сферах суспільного життя (ст. 3, 44 Конституції України, ст. 2 Конституції Франції та ін..), політичного плюралізму та багатопартійності (ст. 13 Конституції України, ст. 11 Конституції Болгарії, ст. 5 Конституції Молдови та ін..), перемоги і самоврядування політичних та інших

об'єднань громадян, місцевого самоврядування і т.д. (ст. 72 Конституції України, ст. 6, 140, 141 Конституції Іспанії та ін.).

Поняття демократії можна знайти у практиці ЄСПЛ, зокрема по справі Янг (Young), Джеймс (James) і Вебстер (Webster) проти Об'єднаного Королівства: «демократія вимагає досягнення рівноваги, що гарантує меншості справедливе ставлення до неї ними і виключає будь-яке зловживання домінуючим становищем» [641].

Принцип верховенства (пріоритету) та гарантованості прав людини є загальновизнаним імперативним принципом права демократичних держав і міжнародного права, зокрема. У Давній Греції поняття демократії було синонімом поняття верховенство права. І це пов'язується із тим, що «у Давній Греції не існувало органу, який би монополізував процес прийняття законів. Так, закон був продуктом активності громадян» [626]. Принцип верховенства прав людини закріплений у переважній більшості конституційних актів держав світу (ст. 17 і 55 Конституції України, ст. 18 Конституції Литовської Республіки), а на міжнародному рівні – як основний імперативний принцип та основна риса міжнародного права проголошений Заключним актом НБСЄ 1975 року, Паризькою хартією для нової Європи 1990 р. Міжнародне право та внутрішнє право сьогодні є зорієнтовані на людину, її права визначають характер політико-правової системи держави в цілому як демократичної, а тому відбувається певна інтеграція національного конституційного та міжнародного права саме у сфері прав людини, повага та захист прав людини – одна з головних цілей ООН.

Реалізація принципу пріоритету прав людини тісно пов'язана із **принципом гуманізму** («гуманізм» походить від латинського humanitas – людяність), одна з найбільш важливих моральних категорій. Саме на основі принципу гуманізму здійснюється зв'язок між нормами міжнародного права й іншими соціальними нормами, їхня трансформація у право. Принцип гуманізму виступає юридичною гарантією соціальних прав та демократичних свобод людини в державі, гідних умов для існування та розвитку особистості в

суспільстві, де найвищою цінністю визнаються права та свободи людини (принцип гуманізму, як визнання людини, її прав і свобод найвищою цінністю в суспільстві і державі закріплюється на конституційному рівні (ст. 2 Конституції України, ст. 21 Конституції Республіки Білорусь та ін.). На міжнародному рівні принцип гуманізму відіграє вирішальну роль у взаєморозумінні між державами у розв'язанні глобальних проблем суспільства для досягнення загального прогресу й ефективності міжнародного права. Посилання на принцип гуманності фігурують у преамбулах конвенцій, резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, а також у дипломатичній та судовій практиці. Класичним прикладом є рішення Міжнародного суду у справі по протоку Корфу, де суд посилається на загальні принципи права, та, зокрема, на «елементарні міркування гуманності, ще більш нагально важливі під час миру, ніж під час війни» [653].

До спільних загальновизнаних принципів права відносять також **принцип юридичної рівності.** Цей принцип був відомим уже Стародавньому Римі, а тому вважається одним із найважливіших основ принципу демократизму та справедливості, є їхньою невід'ємною частиною та гарантією. Принцип рівності є необхідною умовою як у відносинах між людьми, так і між народами, він закріплюється як на національному рівні у конституціях (ст. 19 Конституції України, ст. 2 Конституції Франції та ін..) та основних кодексах держав, так і на міжнародному рівні і більшості універсальних міжнародних договорів (ст. ст. 1, 2, 7 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., ст. 1 Протоколу № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., ст. ст. 14, 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.), і означає, що до однойменних суб'єктів не можуть застосовуватися будь-які розрізнення, винятки, обмеження чи переваги з огляду на певні їх властивості (рівність прав і обов'язків, рівність перед судом і законом, рівні можливості процесуального характеру, принцип недискримінації). Особливим проявом даного принципу на міжнародному рівні є принципи суверенної рівності держав, принцип

рівноправності та самовизначення народів і націй, як основоположні імперативні принципи міжнародного права. Даний принцип також ґрунтується на загальновизнаному принципі, що бере свої витоки у римському праві, «par in parem non habet imperium» рівний над рівним немає влади означає, що жодна з держав не може здійсню вати свою владу над іншою державою, її органами, майном, «pacta tertiis nec nocent nec prosunt» міжнародний договір зобов'язує тільки його учасників, а також «conventio facit jus» – згода створює право інакше б відкривався широкий простір для нав'язування волі одних держав іншим, що суперечить самій суті міжнародного права як права координаційного, міждержавного.

Загальновизнаним є **принцип відповідальності**. Як відомо, порушення законів усередині держави неминуче спричиняє відповідальність. Аналогічне положення існує й у міжнародному праві. Принцип юридичної відповідальності, як і всі основоположні принципи права, діють у тісному взаємозв’язку, зокрема останній ґрунтується на принципах справедливості, невідворотності, своєчасності, пропорційності, доцільності й обґрунтованості, порушення права не створює права, принципі єдності прав та обов’язків, переконання та примусу, принципі відшкодування збитків, зворотної вимоги незаконно виплачених сум, принципі відповідності покарання тяжкості вчиненого злочину, лише одне покарання встановлюється за одне правопорушення (принцип, що став аксіомою). Презумпція невинуватості, як обґрунтованість юридичної відповідальності, також походить із римського права (omnis indemnatur pro innoxis legibus habetur) означає, що кожен незасуджений розглядається правом як невинний. Презумпція невинуватості є елементом презумпції доброчесності громадян, тобто презумпції їх невинуватості не тільки у вчиненні злочину, а й будь-якого іншого правопорушення. Принцип презумпції невинуватості є одним з основоположних положень статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини.

Якщо звернутися до правозастосовчої практики, то повноваження зокрема

Міжнародного кримінального суду, по застосуванню загальних принципів права прописані досить детально. Суд застосовує загальні принципи права, взяті ним із національних законів держав світу, включаючи відповідно національні закони держав, які за загальних обставин здійснювали юрисдикцію по відношенню до даного злочину, за умови, що ці принципи не є несумісними із даним Статутом, міжнародним правом і міжнародно-визнаним нормами і стандартами, та у разі неможливості вирішити справу відповідно до міжнародних договорів, принципів і норми міжнародного права.

Безліч прикладів виявлення і застосування загальних принципів права можна знайти в практиці МТКЮ. Найперше такі принципи застосовувались МТКЮ для заповнення правових «прогалин». Так, при розгляді справи Прокурор проти Кунарака та ін. «трибунал зіткнувся з відсутністю в міжнародно-правових документах визначення такого злочину проти особи, як зґвалтування. Для того, щоб сформулювати власне визначення, необхідне для винесення рішення по розглядуваній справі, МТКЮ вивчив відповідні визначення, як вони були викладені в національних правових системах ряду держав. Розглядаючи національні правові системи, Судова камера проводить дослідження основних правових світових систем не з метою виявити специфічну норму, схвалену більшістю правових систем, але з метою розгляду шляхом вивчення національних правових систем у цілому, можливості ідентифікації певних базових принципів або, висловлюючись мовою рішення Фурундзія, «спільного знаменника» цих правових систем, який охоплює принципи, які можуть бути схвалені на міжнародному рівні» [499, с. 252].

Як правило, органи міжнародного правосуддя дотримуються досить високих стандартів при виявленні загальних принципів права в національному законодавстві. Аналіз національних правових актів у контексті розгляду питання про існування того чи іншого загального принципу права не є механічним у тому смислі, що відповідні положення у внутрішньодержавних нормативно-правових актах не завжди передбачають наявність загального принципу права, яке шукається. У зв’язку із цим заслуговує на увагу

висловлювання Апеляційної камери МТКЮ про те, що «згідно з доктрини загальних принципів права, прийнятих у країнах світу національне законодавство і судова практика не можуть розглядатися як джерела міжнародних принципів і норм. Для допустимості такого обґрунтування необхідно буде продемонструвати, що більшість країн, якщо не всі, дотримуються однакового уявлення про загальну мету» [737]. Коли висновки про наявність загального принципу права підкріплюється підходом, що поділяється більшістю держав, це, безумовно, підвищує їх переконаність та авторитет. Водночас потрібно враховувати, що вивчення практики більшості держав нереалістичне, тому такий аналіз часто носить вибірковий характер [499, с. 253].

6.3. Основні процесуальні принципи в сучасних системах права

Основою існування міжнародно-правової системи поряд із матеріально-правовими загальними принципами права є також процедурні (процесуальні) принципи, спільні для основних сучасних правових систем світу. Особливо важливу роль відіграють процесуальні принципи у праві міжнародних договорів, праві міжнародних організацій, міжнародному судочинстві. Також зазначимо, що на сучасному етапі розвитку людства основні принципи міжнародного права також є міцним юридичним фундаментом у правотворчій та правозастосовній діяльності на міжнародному рівні.

Саме міжнародні процесуальні норми потребують сьогодні найбільшого розвитку, і саме тому ст. 38 Статуту МС ООН про застосування *загальних принципів права, визнані цивілізованими націями,* була спрямована на заповнення нормативного забезпечення юридичного процесу, в тому числі і процесу тлумачення в міжнародному праві за допомогою звернення до національного процесуального права, а саме: до основних його принципів, як найбільш розвиненої та перевіреної досвідом людства правової практики. Основні спільні принципи сучасних правових систем світу покликані

регулювати організацію процесу створення та здійснення правових норм відповідно до цілей і принципів міжнародного права та в інтересі забезпечення їхньої ефективності. Міжнародні процесуальні норми мають немало спільного з відповідними нормами національного права, що дає можливість перейняття досвіду в останніх, за умови врахування специфіки міжнародного процесу. Зауважимо, якщо в національних правових системах процесуальні норми-принципи створюються і застосовуються спеціальними законодавчими чи судовими інституціями, то в міжнародно-правовій системі норми приймаються (визнаються) і в загальному здійснюються самими суб'єктами міжнародного права. Тому тут вони майже не відрізняються від матеріальних, оскільки також регулюють відносини між суб'єктами.

Ряд учених посилаються на латинські вирази, багато з яких також можна віднести до принципів. Не випадково в основу сучасного правосуддя закладено такі класичні постулати, як: *кожен має право знати про висунене йому звинувачення або цивільний позов*; *кожен має право бути вислуханим при розгляді справи*; *ніхто не може бути суддею у своїй справі*; *у подібних справах виноситься однакове рішення* (de similibus idem est indicium); «res judicata» (питання, що остаточно вирішене судом, і тому не підлягає розгляду знову тим самим судом паралельної юрисдикції); «aut dedere aut punier» (або видай, або покарай); «aut dedere aut judicare» (або видай, або суди); «одна і та ж особа не може бути одночасно і об'єктом, і суб'єктом дії» (idem agens et patiens esse non potest) сьогодні відомий як принцип процесуальної несумісності (в одному процесі одна особа не може виконувати дві чи більше процесуальні функції (ст. 2.5 регл. МКАС при ТПП України, ст. 5.2 регламенту Лондонського міжнародного третейського суду); *обов'язок доказування покладається на сторону, що позивається чи заявляє* (actore non probante reus absolvitur); *ніхто не може бути засуджений двічі за один злочин* (nabis in idem) і т.д. Історичність основних ідей, джерел характеризується і закономірністю, відповідністю спірних, змінних соціальних відносин, що є їх предметом регулювання. Зокрема, з'являються і нові основи, що стають наслідком розвитку попередніх:

пропорційність, універсальність засобів судового закону, професіональність і компетентність суду, відповідальність держави за забезпечення права на судовий захист, відповідальність держави за шкоду заподіяну злочином, і т.д.

Протягом усієї історії існування та взаємозв'язків міжнародного і внутрідержавного права чи не найбільшу роль в їх взаємодії відігравали загальні принципи права, спільні для обох систем. Загальні принципи права виникають паралельно в міжнародному та внутрішньому праві. Зокрема, дія загальних принципів права в обох системах яскраво проявилась у процесуальному праві. Наприклад, «звинувачення і контрзвинувачення мають бути рівноцінними» [342, с. 24]. Подібна ситуація спостерігається у процедурі оголошення римлянами *справедливої війни* і у наданні противній стороні тридцяти днів з метою висловлення нею контраргументів щодо приводу війни або повернення збитків, що стали її причиною.

Принципи юридичного процесу - це основоположні ідеї, що виступають в юридичному процесі як загальнообов'язкові, безперечні вимоги. Так само, як і у внутрішньому праві розрізняють конституційні (принципи правосуддя, ст.ст. 124-131 Конституції України), загальнопроцесуальні (наприклад, принцип змагальності, послідовності і т.д.) та спеціальні (наприклад, принципи порядку приватизації житла) принципи, у міжнародному праві можна виділити загальнопроцесуальні принципи (неупередженості, об'єктивності і т.д.) та спеціалізовані принципи (принципи міжнародного комерційного арбітражу), причому всі вони повинні відповідати загальновизнаним принципам права та не суперечити загальним принципам міжнародного права. Наприклад, принцип рівності у юридичному процесі передбачає рівність сторін спору та відповідність рівнів матеріальної та процесуальної норми, принцип демократизму вимагає від процесу забезпечення прав, свобод та обов'язків громадян, визнання пріоритету їхніх прав, принцип законності – відповідність процесуальних принципів нормам і принципам вищої сили та неухильне їх дотримання. При цьому вказана диференціація дещо умовна, оскільки переважно має гносеологічний характер.

Загальнопроцесуальні принципи є універсальними началами процесуальної діяльності, що передбачають перш за все співвідношення матеріального і процесуального права на основі ряду принципів, до яких належать: принцип синхронності (одночасне виникнення норм і принципів матеріального і процесуального права), принцип збалансованості (матеріальні і процесуальні принципи і норми з погляду зору змісту повинні бути узгодженими, взаємонесуперечливими), принцип демократичності (здійснюватись із забезпеченням прав, свобод і обов'язків громадян, визнанням їх верховенства), принцип диспозитивності (процес повинен бути багатоваріантним і неодноманітним, тобто він має передбачати різні варіанти реалізації матеріальних норм і принципів, наприклад при договірних відносинах), принцип надійності, раціональності та гарантованості (повинен забезпечувати досягнення очікуваного результату та гарантуватися юридичними, матеріальними, організаційними, ідеологічними та іншими засобами), принцип доступності (можливість звернення до компетентних органів, відкритість їх роботи та ін.), принцип змагальності та рівності сторін (рівна можливість сторін подавати докази та робити заяви для підтримання своєї позиції).

Причому доктрина переконливо доводить, що розвиток кримінально-процесуального права у сучасному світі характеризуються вдосконаленням гарантій прав і законних інтересів учасників судочинства, приведенням національної юридичної практики у відповідність з міжнародною практикою, що орієнтується на міжнародно-правові стандарти прав і свобод особистості. Зокрема, «права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними» (ст. 22 Конституції України) [294]. Це означає, що загальновизнані норми міжнародного права про права людини підлягають безпосередньому застосуванню навіть у випадку, якщо права, які з них випливають, не перераховані в Конституції. Усе це доводить, що основним джерелом основних процесуальних прав і гарантій прав і свобод людини стало міжнародне право. Отже, особлива роль у формуванні змісту принципів і

стандартів правосуддя належить не тільки міжнародним договорам, а й національному законодавству держав.

Презумпція невинуватості – загальновизнаний національний, наднаціональний і міжнародний принцип права «in dubio pro reo» (у випадку сумніву – на користь звинуваченого), загальновизнаний на міжнародному рівні у міжнародно-правових документах: ст. 11 Загальної декларації прав людини 1948 р., п. 2 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р., ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., Міжамериканській конвенції з прав людини 1969 р., Африканській хартії прав людини і прав народів 1981 р., Конвенції про права дитини 1989 р., в Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р. Чи не єдиним винятком із принципу невинуватості є презумпція вини, що застосовується у цивільному і адміністративному праві, зокрема щодо авторського права.

Принцип субсидіарності. Принцип субсидіарності бере свої витоки ще з античних римських часів які принцип автономності в соціальних організаціях, а сьогодні є загальновизнаним принципом організації та узгодження різних систем. У тому числі і національної та міжнародної. Унікальністю принципу субсидіарності на міжнародному рівні є його матеріальний та процесуальний прояви. Як матеріальний принцип останній виступає у вигляді закріплення мінімальних стандартів захисту прав людини в ЄКПЛ, тоді як процесуальний аспект принципу проявляється у контрольному характері діяльності ЄСПЛ після вичерпання усіх національних засобів захисту прав. Юрисдикція ЄСПЛ носить додатковий характер по відношенню до національного правосуддя та відіграє допоміжну роль у гарантуванні необхідного ступеню захисту прав людини. В силу принципу субсидіарності ЄСПЛ зобов’язаний приймати до уваги усі обставини справи, враховувати соціальний, культурний та правовий розвиток держави, яка виступає в ролі відповідача з метою природного обмеження динамічного підходу при тлумаченні норм ЄКПЛ. У рамках міжнародного співвідношення держава – міжнародна організація, найширше застосування принцип знаходить у праві ЄС (Декларація про принцип

субсидіарності ЄС 1975 року), принцип субсидіарності визнаний і в рамка Ради Європи в Європейській хартії місцевого самоврядування 1985 року. Основу принципу субсидіарності складає ідея основоположності свободи окремого індивіда як найнижчої ланки соціальних об'єднань. Особлива важливість принципу субсидіарності у сучасному міжнародному праві підтверджена протоколом № 14 до ЄКПЛ 2010 року.

Принцип ефективності правосуддя. У міжнародному праві принцип ефективності широко розповсюджений у практиці гарантування норм ЄКПЛ. Принцип ефективності досягається шляхом досягнення справедливого балансу між еволютивним тлумаченням норм ЄКПЛ і невиправданою судовою правотворчістю. Аналогічно і на національному рівні ефективність вимагає дієвих гарантій невтручання державних органів і третіх осіб у права особистості, гарантовані ЄКПЛ. Зокрема, принцип ефективності правосуддя вимагає вичерпання усіх законних національних засобів захисту. На підвищення ролі принципу ефективності правосуддя ЄСПЛ спрямований, протокол 11 до ЄКПЛ.

Принцип пропорційності. В основу принципу пропорційності ЄСПЛ заклав концепцію «справедливого балансу» (margin of appreciation) [14] між інтересами держави, суспільства й особистості, де втручання у права людини повинні обґрунтовуватися стійкою соціальною необхідністю. Наприклад, ст. 1 Протоколу №1 (Захист власності) передбачає розумну співрозмірність між засобами та метою, спрямованою на втручання у власність особи.

На національному рівні принцип пропорційності передбачає гарантування державою, що втручання у права людини не призведе до порушення європейських стандартів прав людини, гарантованих ЄКПЛ. Принцип пропорційності у правосудді передбачає співрозмірність злочину та покарання, компенсації та спричиненої шкоди, і т.д., і ґрунтується на максимі римського права – culpae poena par esto (покарання дорівнює злочину). У діяльності ЄСПЛ принцип пропорційності також передбачає співрозмірність свободи розсуду держави та динамічних тлумачень ЄКПЛ.

Принцип пропорційності реалізується за допомогою **принципу цілеспрямованості**, який має природно-правове походження і вимагає цільової спрямованості законів, тобто для досягнення чітких, легітимних, суспільно необхідних та попередньо визначених цілей, інакше вони втрачають свою легітимність. Для досягнення державою таких цілей вона діє лише в рамках справедливого балансу інтересів та в рамках принципу субсидіарності, а тому діє лише для забезпечення досягнення спеціально визначених, чітких та легітимних цілей.

Принцип цілеспрямованості знайшов своє визнання у ст. 18 ЄКПЛ: «Обмеження, які дозволяються цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, можуть застосовуватися тільки з тією метою, для якої вони передбачені» [286].

Принцип правової визначеності передбачає наявність спільних підходів у процесі застосування та тлумачення норм. Зокрема, ЄСПЛ хоча і не пов’язаний своїми попередніми рішеннями, оскільки більшість держав-учасниць Ради Європи не визнають прецедент за джерело права, однак для досягнення передбачуваності та рівності усіх перед законом усе право має бути чітким настільки, щоб особа могла передбачити наслідки, які може потягти за собою певне діяння. Суд не повинен відходити від рішень раніше розглядуваних справ, якщо не має на це серйозних причин. Даний принцип ґрунтується на максимі, що сягає римського права – de similibus idem est indicium (у подібних справах виноситься однакове рішення). Принцип правової визначеності становить основний елемент принципу верховенства права, та res judicata (скорочено від «res judicata pro veritate habetur!», лат. – судове рішення визнається за істину), тобто остаточне рішення суду по справі не ставиться під сумнів, є гарантією стабільності та невід’ємною частиною ефективного захисту прав людини.

Правова доктрина як держав загального, так і держав романо-германського права однакового тлумачить зміст принципу res judicata: справа після остаточного судового провадження не підлягає перегляду. **Принцип res**

judicata визнаний на міжнародному рівні та закріплений низкою актів міжнародного права, зокрема в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р., Протоколі № 7 (1988 р.) та Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, Європейській конвенції про видачу правопорушників 1957 р., Європейській конвенції про передачу провадження у кримінальних справах 1995 р.

Принцип змагальності – загальновизнаний процесуальний принцип, що забезпечує двом рівноправним сторонам (обвинувачення та захист, позивач та відповідач) право брати активну участь у дослідженні справи перед незалежним судом, який може здійснювати лише функції правосуддя.

Принцип змагальності закріплений на міжнародному рівні у п. 1 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод, ст. 7 Загальної декларації прав людини, ст. 15 Арбітражного регламенту ЮНСІТРАЛ, ст. 4.1 регламенту Морської арбітражної комісії при ТПП України, ст. 14.1.і регламенту Лондонського міжнародного третейського суду, ст. 4.1 Регламенту МКАС при ТПП України, рішеннях міжнародних судових органів: «Згідно з принципом змагальності сторін кожній стороні повинна бути надана розумна можливість представити свою справу в умовах не гірших, ніж її опонент» [638]. Так, при розгляді спору США, Міри по відношенню імпорту сорочок і блуз із бавовни, Апеляційний орган, посилаючись на десятки доктринальних джерел, указав, що «загальновизнаним каноном доказування в цивільному праві, загальному праві і насправді в більшості правових систем є те, що обов’язок доказування лежить на стороні, чи відповідача чи позивача, яка заявляє певну вимогу або подає заяву на свій захист. Якщо така сторона наводить докази, достатні для презумпції обґрунтованості такої заяви, то обов’язок переноситься на іншу сторону, яка програє справу, якщо не надасть достатніх доказів для спростування даної презумпції» [640].

Принцип змагальності реалізується за допомогою ряду загальновизнаних

положень, які переважно походять із римського права, зокрема принцип nemo esse debet judex in propria causa (ніхто не може бути суддею у своїй власній справі); **принцип транспарентності** (від англ. «transparent» – прозорий) *auditor et altera pars* або *audi alteram partem* (вислухаємо й іншу сторону), можливість зацікавлених осіб бути вислуханими та присутніми при розгляді справи. На міжнародному рівні закріплюється у ст. 10 Загальної декларації прав людини, ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основних свобод; **принцип самостійності та незалежності суддів** (існування системи національних, наднаціональних і міжнародних судових органів, що гарантують мирне вирішення спорів на правових засадах з метою захисту ідеї справедливості і гуманізму). Незалежне правосуддя, в тому числі і міжнародне, є ознакою цивілізованого розвитку й існування міжнародного правопорядку та людства в цілому, найвищою гарантією панування права, принципу демократизму та верховенства прав людини у суспільстві. Принцип реалізується і за допомогою можливості, гарантованої **принципом усебічного, повного й об'єктивного дослідження та оцінки доказів** і обставин справи за внутрішнім переконанням з метою досягнення справедливого рішення; «обов'язок доказування покладається на сторону, яка позивається чи заявляє» (actore non probante reus absolvitur); принцип гарантованості надання правової допомоги представником чи захисником та ін.

Свобода розсуду як принцип міжнародного права прав людини[1], передбачає можливість національних органів (у першу чергу правосуддя) приймати різні, однак одночасно законні рішення, з однакових питань, які у більшому ступені будуть враховувати національні особливості та потреби. Даний принцип набуває широкого застосування у практиці ЄСПЛ поряд із принципом пропорційності та субсидіарності та в контексті еволютивного тлумачення ЄКПЛ як *живий інструмент*. При цьому така свобода розсуду

[1] Так, його визначає Орєхов Є.С. див.: [423, с. 92]; та як принцип проголошує Брайтанська декларація 20 квітня 2012 р. [119, с. 17-18]

звичайно не є необмеженою, інакше вона стане основою для порушення принципу законності рішень. Такими межами розсуду, беззаперечно, виступають загальновизнані принципи права, як принципи добросовісності та розумності, як базисні принципи національного та міжнародного права в цілому. Крім того у рішенні Постійної Палати правосуддя Ліги націй по справі Лотус 1927 року було проголошено принцип *усе, що не заборонено, дозволено,* який також підтверджує свободу розсуду на принцип пропорційності у міжнародному праві. Таке тлумачення, яке можна назвати еволютивним на національному рівні, звичайно більше стосується національних ніж міжнародних норм, які носять диспозитивний чи програмний характер. У першу чергу це норми програмного характеру, що конкретизують принцип поваги прав людини та звуження свободи розсуду щодо імперативних норм jus cogens (наприклад, принцип заборони використання сили).

Зокрема, у Рішенні «Oil Platforms (Iran v UN)» 2003 р. [639] МС ООН проголосив, що до заходів, які застосовуються з метою самооборони, не існує простору для свободи розсуду держав, як щодо норм, що мають характер jus cogens.

Підставою для застосування принципу свободи розсуду є реально існуючі розбіжності в культурному, історичному та, як наслідок, в правовому розвиткові держав, а саме особливості їх національних публічних порядків. Найяскравішим прикладом звичайно є розходження у національно-правовому статусі сексуальних меншин, адже відомо, що багато, але не всі держави світу визнали одностатеві шлюби, тоді як є значна кількість правових систем, які передбачають навіть кримінальну відповідальність за одностатеві зв’язки.

Саме тому у питаннях, які не знаходять міжнародного консенсусу, ЄСПЛ надає широкої свободи розсуду і не підмінює національного суверенітету нав’язуванням єдиного підходу чи стандарту, однак не дозволяє відхилення від її стандартів. Зокрема, Рекомендацією 1474 (2000 р.) Парламентської Асамблеї Ради Європи прийнято необхідність дотримання єдиного курсу щодо порушення принципу дискримінації за ознакою статі. Як убачається принцип

свободи розсуду має на меті уникнення небажаних конфліктів між органами правосуддя та договірними сторонами та має за мету утвердження принципу взаємоповаги, добросовісності та добросусідства на глобальному рівні. Крім того, даний принцип дозволяє зекономити зусилля міжнародних органів з розгляду аналогічних справ і зберегти рівновагу між інтересами особи та суспільної безпеки, а також сприяє демократичному розвиткові міжнародних відносин, адже основне значення цього принципу – гнучкість міжнародно-правового регулювання.

Принцип безсторонності суду передбачає вирішення спору незалежно, підкоряючись лише закону, заборону будь-якої зацікавленості суду у предметі спору та ставати на сторони одного з учасників спору. На міжнародному рівні підтвердженням застосування принципу п. 1 ст. 6 ЄКПЛ є відповідна практика застосування. Зокрема, у справі Pullas v Unitted Kingdom Суд роз'яснив, що безстороннім є суд, який відкрито не проявляє упередженість і особисту зацікавленість а також достатньо має гарантій, щоб виключити усі сумніви щодо безсторонності. Крім того, у справі «Совавтотранс – Холдинг проти України» Суд визнав втручання органів державної влади найвищого рівня в судове провадження по справі, а також суперечливе тлумачення та застосування законодавства України судовими органами, як таке, що суперечить принципу безсторонності суду.

Право на захист також належить до загальновизнаних процесуальних принципів міжнародного права і є однією із гарантій забезпечення принципу справедливого правосуддя, закріплюється в ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та в ст. 5 Конвенції про права людини. Принцип забезпечує право заарештованого чи затриманого на повідомлення про причини затримання чи арешту та надання можливості захищати себе особисто чи за посередництва обраного ним самим захисника. У практиці ЄСПЛ сформульовано ряд положень, за якими відмова у доступі до допомоги адвоката несумісна із правами обвинуваченого, закріпленими у ст.6 Конвенції про права людини.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що основні принципи, які закріплюються в міжнародному договорі, не можуть передбачити усі постійно змінні реалії буття, однак залишається можливість тлумачення із їх урахуванням, не порушуючи інтересів держав. Ідеологічним наповненням основних спільних процесуальних принципів є людиноцентризм. Особливість застосування спільних процесуальних принципів на міжнародному рівні – їхній тісний зв'язок із матеріальними принципами, оскільки вона в рівній мірі застосовуються усіма суб'єктами міжнародних відносин, а не спеціальними владними органами, як це відбувається на національному рівні.

6.4. Вплив глобалізації на трансформацію сучасних систем права і правопорядків

Сучасні глобалізаційні процеси зумовлюють оновлення як національних правових систем, так і всієї міжнародної системи в цілому. При цьому зміни, що відбуваються, тягнуть за собою не тільки позитивні, але й негативні наслідки, що зумовлює актуальність аналізу проблем трансформації в першу чергу міжнародної правової системи в умовах глобалізації та пошуку шляхів розв'язання проблем, які виникають унаслідок глобалізаційних проблем. У зв'язку з цим, цікавим виявляється питання про те, чи можуть принципи міжнародного права в процесі свого впливу на право, правосвідомість, правотворчість і правозастосування яким-небудь чином сприяти вирішенню проблем глобалізації. Щоб уникнути негативних наслідків глобалізаційних змін у правовій сфері треба забезпечити гармонійний розвиток національних правових систем держав у мінливих умовах, шляхом урівноваження за рахунок дії стабілізуючої функції, властивої принципам міжнародного права.

Взаємодія національних правових систем проявляється також у прийнятті ними спільних принципів і цінностей, що складаються в умовах сучасної глобалізації міжнародного співіснування. На сьогодні людство переростає поділ на національні держави – цьому сприяє глобалізація суспільства.

Міжнародний договір, міжнародний звичай є явищами, об'єктивною формою вираження взаємодії національних правових систем. Причому мова йде не тільки про єдине правове регулювання, а й єдині для всього співтовариства принципи дії та тлумачення таких форм, які закріплюються на рівні міжнародного права. Загальні принципи права є основою існування і розвитку міжнародного співтовариства вцілому на основі міжнародного публічного та міжнародного приватного права.

Людські зв'язки міжнародного характеру, які зародилися ще на ранніх етапах людської цивілізації, одразу вимагали правового оформлення і, як підсумок такого розвитку соціальних зв'язків глобального значення, на думку глобалістів, це універсальний світ без мовних, національних, релігійних та громадянських відмітностей. На сучасному етапі людське співтовариство характеризується множинністю правових систем, які тісно взаємодіють і взаємовпливають одна на одну під тиском цивілізаційної роздробленості та глобалізаційної єдності.

Отже, вплив глобалізації на правову сферу неминучий і простежується у всіх структурних елементах правової системи (національної, наднаціональної та міжнародної), в першу чергу у системі джерел та їх співвідношення. У даному процесі правотворчість і правореалізація тісно взаємодіють, адже динамізм правових систем забезпечується суспільнонеобхідною зумовленістю правотворчості і навпаки, соціальними факторами правозастосування.

Отже, правова глобалізація – це об'єктивно існуюче явище, яке зумовлюється появою глобальних проблем сучасності, які вимагають спільних зусиль для їх розв'язання на глобальному міжнародному рівні за допомогою правової інтеграції, інтернаціоналізації чи правової імплементації. У рамках інтернаціоналізації внутрішньодержавного права шляхом рецепції, гармонізації та уніфікації відбувається їх взаємовплив і зближення результатів, якими є визнання спільних правових концепцій, вироблення загальних принципів правового регулювання, єдиних мінімальних стандартів різних глобальних сферах правового регулювання. Так, у рамках уніфікації на сучасному етапі

вироблено ряд основоположних спільних принципів у більшості галузей приватного та публічного права, в тому числі і конституційного. Зокрема, внесення до текстів конституцій загальних принципів робить сучасні Конституції більш програмними та концептуальними, а конституційне визнання загальних принципів міжнародного права (в рамках міжнародної імплементації) закріплює глобальну єдність цілей та принципів зовнішньої політики держав.

Саме тому важливим аспектом у процесі глобалізації є роль основних принципів міжнародного права як основоположних чинників співіснування національних правових систем і міжнародного правопорядку вцілому.

На думку О. Лапіної, «в міждержавному праві проблема співвідношення принципів і конкретних норм має поряд з теоретичним і серйозне практичне значення. Диференціація міжнародних відносин, постійно зростаюча в умовах глобалізації значимість їх ефективного здійснення, висуває перед міжнародним правом завдання забезпечити регулювання великої маси повсякденних зв'язків. Виконати його за допомогою створення для кожного випадку конкретних норм неможливо. Тому спостерігається тенденція зростання питомої ваги узагальнених норм. Принципи в цих умовах дозволяють виконати досить складне завдання – здійснити координацію узагальнених норм, забезпечити цілісність системи» [318, с. 30].

Відомо, що сучасною тенденцією у праві є тісний взаємозв'язок національного і міжнародного рівнів правового регулювання. Дана проблема знаходиться в постійному полі зору вчених-міжнародників і є об'єктом постійних дискусій. Таке взаємопроникнення є також частиною сучасних глобалізаційних процесів. Національні правові системи здійснюють вплив на формування норм міжнародного права. Сучасним підтвердженням даної теорії можна вважати закріплення у ст. 38 Статуту МС ООН загальних принципів права як джерела міжнародного права, а згідно ст. 21 Статуту «Застосовне право» Суд, поряд з принципами і нормами міжнародного права, охоплюючи загальновизнані принципи міжнародного гуманітарного права, застосовує і

загальні принципи права, взяті ним з національних правових систем, за умови, що ці принципи не є несумісними зі Статутом і визнаними міжнародним нормами і стандартами.

У рамках міжнародної інтеграції принцип невтручання у внутрішні справи поступово еволюціонує в напрямку більшої відкритості. Зокрема, принцип захисту прав людини перестав був виключно внутрішньою справою держав, за умови дотримання принципу суверенітету і територіальної цілісності.

У рамках нових галузей міжнародного права важливого значення набуває принцип соціальної справедливості, який досить часто називають своєрідним обов'язком розвинених держав об'єднання фінансових, технологічних і інтелектуальних зусиль для розв'язання глобальних проблем – екологічних, демографічних, допомога при їх розв'язанні країнам, що розвиваються.

У процесі міжнародно-правової глобалізації широкого розвитку набуває галузь міжнародного природоохоронного права, яка виникла під впливом суспільної необхідності в результаті виснаження природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, глобальних проблем поводження із відходами та ін. Міжнародне природоохоронне право спрямоване не лише на природоохоронні заходи, а й на формування єдиної екологізованої моделі глобального господарювання, заснованої на єдиних правових принципах обережності, запобігання транскордонній шкоді навколишньому середовищу, відповідальності забруднювача та інших.

На сучасному етапі людства в еру смертоносних епідемій, глобальних фінансових криз, ядерно-космічної ери, глобального потепління, міжнародної злочинності та тероризму і т.д. саме на міжнародне право покладається основна надія та мета врегулювання глобальних проблем людства. Звичайно, що регулювання усіх таких проблем за допомогою міжнародних договорів (узгодження воль) не завжди видається за можливе, саме тому в умовах глобалізації головну роль відіграють загальні правові концепції, загальні принципи та стандарти, запровадження єдиних юридичних понять, підвищення ролі т.зв. м'якого права.

Отже, глобалізація як об’єктивно існуюче явище сучасного світу, не може, як і інші світові процеси, протікати лише за умов позитивного впливу. Але, як свідчить історія людства, навіть негативні прояви розвитку людської цивілізації ставали причиною наступного позитивного правового прогресу. Зокрема, світові війни стали причиною та наслідком закріплення основних правил (принципів) мирного співіснування людства. На сучасному етапі розвитку міжнародно-правове регулювання вимагає якісно нових начал, які б відповідали тенденціям сучасного цивілізаційного етапу розвитку. Закріплені десять основних принципів міжнародного права на сьогодні вже не задовольняють потреби регулювання сучасних міжнародно-правових відносин, адже значна кількість відносин, що були предметом суто національного права, сьогодні стають предметом міжнародно-правового регулювання. Крім того, на нашу думку, військові питання сьогодні відступають на другий план, як засіб підтримання глобального миру, а до основних принципів міжнародного права вже сьогодні можна віднести принцип екологічної та природоохоронної безпеки, принцип захисту прав людини. Закріплення та забезпечення невпинно зростаючих глобальних правовідносин вимагає випереджаючого міжнародно-правового регулювання та забезпечення його на національному рівні на основі універсальних основоположних норм міжнародного права, якими повинні стати оновлені основні принципи міжнародного права.

Міжнародне право – це правила співжиття людей, міжнародне – між народами, однак народ – це сукупність людей. На сьогодні міжнародне право повинно стати правом людей у глобальному розумінні, а не правом держав, де окремі держави диктують правила існування цього людства. Навпаки, держава повинна стати представником і гарантом груп людей (населення окремих держав) на шляху побудови глобального мирного співіснування людей (людства) на планеті Земля. Найперша і найнижча ланка суб’єктів такого співіснування – людина, сьогодні повинна стати найвищою і найголовнішою цінністю міжнародного права. Однак для забезпечення такої цінності повинні бути залучені усі ланки міжнародної системи – і національні, і міжнародні, і

наднаціональні. Держава як представник свого народу (своєї *людини*) повинна докладати усіх зусиль, щоб в рамках міжнародного правопорядку на основі міжнародного співтовариства забезпечити і гарантувати кожній людині право на мирне і справедливе життя.

Важливе місце в системі категорій науки міжнародних відносин, починаючи з учень Канта і більш ранніх філософів, належить таким поняттям, як *міжнародний порядок* і *світовий порядок*, покликані забезпечити і гарантувати стабільне існування народів [41, с. 76].

Міжнародний правопорядок – це такий устрій, за якого забезпечуються основні потреби їх учасників для нормального існування, безпеки та розвитку. Міжнародний правопорядок повинен бути побудований на формальних началах, спільних взаємовизнаних принципах співіснування усіх учасників світового співтовариства, які б ефективно забезпечувалися процедурами міжнародного співробітництва. Сучасні проблеми глобальної демократизації світового співтовариства характеризуються розширенням і реальною транснаціональною гарантованістю прав і свобод індивідів; зростанням ролі інтересів особистості та визнанням як самостійного суб'єкта міжнародних відносин фізичних осіб. Саме тому основним напрямком дієвості міжнародного правопорядку повинна стати відповідність основним правам і цінностям громадян держав, остання ж повинна виступати найпершим гарантом прав і свобод індивіда у світовому масштабі. Міжнародний принцип прав людини гарантується принципом невідворотності міжнародного правосуддя як легітимної підстави глобальної прозорості кордонів при контролюванні національного захисту прав людини.

Однак утвердження принципу прав людини як об'єкта наднаціонального захисту та як глобальної цінності не означає надання йому пріоритету над іншими імперативними принципами міжнародного права. Зокрема, принципом невтручання у внутрішні справи, суверенної рівності держав, незастосування сили в міжнародних відносинах, як на цьому наголошують радикальні прихильники застосування сили, легітимуючи цим *гуманітарну інтервенцію*.

Система основоположних принципів міжнародного права в умовах глобалізації повинна залишатися єдиною, а принципи взаємопов'язаними, як жорсткий каркас усього міжнародно-правового регулювання, що дозволяє їй реагувати на нові проблеми, які з'являються у процесі глобалізації завдяки її гнучкості. Це означає, що принципи повинні сприйматися та дотримуватися як імперативні в однаковій мірі, і лише у тісному взаємозв'язку надають глобальному міжнародному праву ефективності та дієвості, непохитності. Інша справа – це розробка та запровадження системи принципів, правил і процедур з їх забезпечення та гарантування (secondary norms), які уповноважували, зокрема, Раду Безпеки ООН, та інші універсальні та регіональні інституції приймати рішення щодо застосування примусових заходів до порушників норм і принципів глобального міжнародного права. Такі заходи, як показує практика сьогодення, в першу чергу повинні застосовуватись на як силові важелі, а бути політичного й економічного характеру, застосування економічних, фінансових, інтелектуальних та інформаційних ресурсів впливу на опонентів із залученням до їх забезпечення якнайширшого числа держав. Як відомо ніхто не розумний, якщо не витриманий, а зло породжує лише зло, і тільки спільними зусиллями глобального співтовариства можна зберегти досягнення наших пращурів у збереженні глобального миру після ІІ світової війни.

На сучасному етапі розвитку людства роль держави на нашу думку, навпаки підвищується, адже на неї покладається реальний і дієвий захист та гарантування глобальних цінностей, а міжнародне правосуддя, не обмежує державний суверенітет, а гарантує верховенство права на глобальному рівні.

На думку І. Іванова, «якщо сьогодні звучать заклики розвернути міжнародну співпрацю обличчям до людини, сконцентрувати увагу на інтересах її безпеки, благополуччя та гідності, то знову-таки головну відповідальність за це у змозі взяти на себе тільки держава в умовах стабільного світового порядку» [235, с. 210].

На нашу думку, зростання ролі міжнародного співтовариства у сфері захисту прав і свобод індивіда та інших глобальних цінностей, що так чи

інакше постають проблемою кожного конкретного індивіда, не є антидержавною тенденцією, а становленням ще одного вищого ступеня їх гарантованості і захисту. Підтвердженням можуть стати події що відбуваються в Україні, де на захист основних, гарантованих прав і свобод людини та громадянина стають наднаціональні утворення та міжнародні організації. Увага (можна навіть сказати, контроль) міжнародної спільноти до гарантування прав і свобод людини на національному рівні є однією із наслідків глобалізації міжнародного правопорядку. Нівелювання внутрішніх конфліктів у державі за участю міжнародної спільноти є явищем глобалізації правового захисту прав людини.

Універсальність міжнародно-правового регулювання прав людини передбачає, що поняття *людина* у міжнародному праві не опосередковано релігійно, правокультурно чи політично, а є людиною per se. Права людини мають безпосереднє відношення до всіх універсальних норм, обов'язкових для держав, у тому числі тих, що стосуються забезпечення права людини на мирні умови життя. Отже, новою тезою XXI століття є homоцентризм у міжнародному праві, права людини як найвища цінність у міжнародному співробітництві держав, підтвердженням якої є проголошені принципи у Декларації тисячоліття ООН 2000 року [135].

Міжнародне право постає як свого роду «сполучний матеріал», поступово формується нова багатополярна архітектура міжнародних відносин.

Аналіз існуючих моделей і сценаріїв розвитку міжнародної системи приводить до висновку про те, що найбільш обґрунтованою в науковому і політичному плані є багатополярна модель світоустрою, заснована на колективних підходах до вирішення міжнародних проблем.

У науці міжнародного права все більше лунають твердження про падіння ролі національної держави на міжнародній арені та загрозу обмеження принципу суверенітету держав у процесі глобалізації міжнародного права.

Сама багатополярність дозволяє дотримання широких інтересів усіх держав, оскільки вони гарантуються колективними механізмами підтримання

миру та безпеки на основі загальновизнаних принципів мирного співробітництва глобального міжнародного співтовариства. Найголовнішим завданням при забезпеченні та розширенні масштабів впливу основних принципів міжнародного права має бути максимально широке залучення всіх держав і спільних зусиль для зміцнення безпеки та стабільності на чіткій правовій основі. Із розширенням сфери впливу принципів і норм міжнародного права все більш розмитішими стають відмітності традиційних правових систем, при цьому спільні правокультурні цінності зберігають свою єдність. Із розширенням масштабів інтеграції найголовнішу роль відіграють загальнолюдські принципи: чим ширша інтеграція, тим різнорідніші правокультурні держави починають охоплюватись глобалізаційними процесами, що викликає проблему зменшення ефективності їх забезпечення. Глобалізаційні процеси зумовлюють необхідність створення єдиної світової системи на основі загальнолюдських цінностей як продукту міжнаціональної взаємодії, однак чим контрастнішим стає вироблення спільних принципів, норм та інститутів чи процедур з їх забезпечення. Як виявляється, тотальна *європеїзація* міжнародного права нездатна враховувати особливості правових культур усіх держав, особливо незахідної правової традиції. Саме тому глобальне право, яке набуває сьогодні новий етап розвитку повинне базуватися на таких спільних принципах: результат гармонізації права, найвищі цінності права, які дають можливість динамічного та *м'якого* їх застосування та забезпечення з урахуванням правової культури кожної держави світу. Беззаперечний той факт, що основні витоки людиноцентристських принципів, як узагальнення спільних правових цінностей, беруть у західній цивілізації й отримали своє визнання та розповсюдження й на незахідні правові культури. Однак на сучасному етапі людства тотальне та глобальне використання розроблених у рамках європейської правової культури моделей та конструкцій правового регулювання за допомогою уніфікації та універсалізації чинного права та юридичної практики, особливо в державах, де відмітності має ментальний, а тому принциповий характер.

Глобалізаційні процеси вимагають ефективної співпраці на універсальному міжнародному рівні, і саме тут проявляється роль ООН, створеної саме з метою побудови світу мирного співіснування, заснованого на верховенстві права та справедливості.

Існує думка, що ООН утратила своє значення й ефективність, однак саме ООН, як організація, що стоїть на стороні *десяти заповідей* мирного співіснування, робить його більш безпечним і стабільним.

Саме в рамках ООН здійснюється координація з міжнародного співробітництва в основних глобальних напрямках на відповідній міжнародно-правовій базі: у сфері міжнародної злочинності та тероризму прийнято відповідну конвенцію (Конвенція проти транснаціональної організованої злочинності 2000р.), в сфері валютно-фінансової системи й економічного світопорядку в цілому, який би спрямовувався на соціальні та екологічні проблеми; у сфері захисту прав людини прийняті доленосні міжнародні документи (Загальна декларація та Пакт про права людини, Статут міжнародного кримінального суду); саме в рамках ООН прийнята конвенція з морського права. Отже, як убачається, не існує жодних перешкод для подальшого розвитку універсального права ООН і системи її органів, які б забезпечували ефективне його застосування, заповнюючи прогалини, які неодноразово називали кризою міжнародного права та системи ООН уцілому.

Криза міжнародного права означала б утрату своєї регулятивної функції, тобто здатності виражати реальні соціальні інтереси, однак сучасне міжнародне право найяскравіше виражає інтереси всього світового співтовариства і впливає на міжнародні відносини у всі періоди свого існування. Тому на сучасному етапі криза міжнародного права може характеризуватися швидше як момент чи чинник до її трансформації та самоорганізації. Підтвердженням цього слугує сама історія міжнародного права, а кризи в міжнародному праві є доказом його еволюційного розвитку. Вихід з такого кризового стану, як вбачається, знаходиться у балансі внутрішнього та зовнішнього середовища, національних правових систем і міжнародного права шляхом міжнародного співробітництва

та координації на основі існуючого нормативного каркасу основних принципів міжнародного права та загальновизнаних принципів права, а також в інституційних інноваціях з їх гарантування та забезпечення.

Р. Домінго йде далі у роздумах ще глибше, вважаючи, що криза міжнародного права випливає із застарілості його основних концепцій: «суверенітету, територіальності і національної держави» [664, с. 1544]. Проте, важко погодитися із такою думкою, адже дані концепції втілені сьогодні в основних принципах міжнародного права, пройшли багатовікову еволюцію та практику універсального визнання і є основними завданнями безпечного та мирного співіснування людства. Кризи скоріше зазнала універсальна інституційна система, виявивши свою некомпетентність у їх забезпеченні та гарантуванні, і причиною, на нашу думку, є дисбаланс у дії основних принципів міжнародного права та загальновизнаних принципах внутрішнього права держав-учасниць міжнародного співтовариства. Механізм реалізації основних принципів міжнародного права повинен враховувати такі загальновизнані принципи права, як справедливість, верховенство права та демократизм, пропорційність і субсидіарність, змагальність та конкуренція інтересів та інших. Саме баланс внутрішнього (загальні принципи права) та зовнішнього (основні принципи міжнародного права) елементів глобального права повинен стати запорукою успішного забезпечення дієвості норм універсального міжнародного права. Не варто забувати, що міжнародне співтовариство – це єдиний суб’єкт, який охоплює сукупність у першу чергу суверенних держав, а принципи міжнародного права є формалізованою системою норм, призначеною для правового обмеження міжнародної політики останніх.

Не менш важливу роль у прогресивному розвиткові глобального міжнародного співтовариства повинні відігравати регіональні організації та інтеграційні об’єднання як одна з ланок єдиної системи міжнародного співробітництва. Зокрема, прогресивний позитивний приклад показує діяльність регіонального співробітництва в Європі, як у рамках міжнародної організації Ради Європи, так і у рамках інтеграційного співробітництва в

рамках ЄС. Обидва напрямки будують свою діяльність на основоположних принципах загальнолюдського права й повазі й дотриманні основних принципів міжнародного права, визнанні їх пріоритету. Європа показує найщільнішу багатополярність міжнародного багатостороннього співробітництва в мініатюрі, яке ґрунтується на принципах балансу інтересів, взаємної поваги та принципах толерантності, субсидіарності та пропорційності повноважень, примату права та справедливості в міждержавному спілкуванні.

Підтвердження поєднання основних цілей універсального та регіонального міжнародного регулювання – це єдність основних принципів міжнародного права. Основні принципи міжнародного права, закріплені у статуті ООН, отримали своє підтвердження та визнання у статутах регіональних організацій та ключових регіональних міжнародно-правових документах[1]. Отже, основні принципи права закладені в основному документі універсальної міжнародної організації ООН та підтверджені у регіональному міжнародному праві, стали системоутворюючим фактором формування та функціонування універсального міжнародного правопорядку XXI століття.

Однією із глобальних проблем сучасності є необхідність спрямування зусиль світового співтовариства на те, щоб зброя *масового ураження* так і продовжувало залишатися *зброєю стримування*, а не зброєю ведення активних бойових дій.

Видається цілком справедливим твердження С. Зінковського про те, що «оскільки жодна з правових систем не може претендувати на універсальність, єдиним способом зближення правових культур і правових систем є відомий консенсус, в основі якого повинна бути не стільки уніфікація права, скільки узгодження цінностей різних правових культур» [233, с. 10]. Не важливо якого походження загальнолюдські принципи, якщо вони набули глобального значення. Ефективна міждержавна і міжкультурна взаємодія в умовах глобалізації може бути забезпечена тільки на основі політики правового мультикультуризму. Так, першою у світі країною, яка оголосила про початок

[1] Детальніше див.: [234, с. 88-90].

проведення політики мультікультуризму, стала Канада.

На думку Я. Пітерсе, зростаюче усвідомлення культурних відмітностей не просто не протирічить глобалізації, це – її функція, форма прояву своєрідного творчого конфлікту. Він вважає, що «інтенсифікація міжкультурних комунікацій, мобільність, міграція, торгівля, інвестиції, туризм – усе це сприяє більшому розумінню культурних відмітностей», а стремління до їх визнання «передбачає вимоги рівності, рівних прав, однакового ставлення, іншими словами – єдиного, але різноманітного всесвіту» [438, с. 326].

Підводячи **підсумок**, можна сказати, що світові глобалізаційні процеси тісно пов'язані з правовою глобалізацією, яку можна визначити як процес формування нової загальносвітової системи правових норм, які організовують і забезпечують глобальну міждержавну взаємодію в різних сферах життя сучасного суспільства, у процесі якого міжнародне та національне право знаходяться у взаємозалежності. Під впливом глобалізації принципи міжнародного права сформовані на основі загальнолюдських цінностей, відіграють все більшу роль у національних правових системах.

Як слушно зазначає С. Щетинин, глобалізацію можна визначити як «процес формування нової загальносвітової системи правових норм, які організовують і забезпечують глобальну міждержавну взаємодію в різних сферах життя сучасного суспільства, у процесі якого міжнародне та національне право, а також право міжнародних господарських об'єднань виявляються у стані взаємозалежності. При цьому характер правової інтеграції та інтернаціоналізації визначається, з одного боку, участю держав у справах світової спільноти, а з іншого – ступенем сприйняття країнами тих чи інших аспектів права інших держав» [597, с. 46].

Повертаючись до проблеми правової глобалізації в цілому, зазначимо, що під впливом глобалізації принципи і норми міжнародного права, сформовані на основі *загальнолюдських цінностей*, починають відігравати все більшу роль у процесах у національних правових системах. У цьому зв'язку серйозним змінам і деформаціям піддаються і самі функції держави і права. Стрімкими темпами

йде інтернаціоналізація права, і неухильно зростає наукова значимість досліджень, що характеризують процеси правової глобалізації в їх динаміці, з урахуванням їх відмітностей, різних напрямків, у різноманітність їх форм і способів здійснення.

На нашу думку, серйозною проблемою на шляху глобалізації міжнародного права має стати легітимація у внутрішньому праві усіх держав принципів міжнародного права, адже на сучасному етапі немає єдності у питанні трансформації принципів міжнародного права у внутрішнє право країн. Тому першочерговим має стати не розв'язання проблеми співвідношення ролі суб'єктів міжнародного права, а проблема забезпечення та гарантування загальнолюдських цінностей, закріплених в основних принципах міжнародного права на національному, наднаціональному та міжнародному рівнях, стане правовою основою утвердження верховенства права на глобальному рівні. У теорії питання про розмежування понять міжнародних договорів, загальновизнаних принципів норм міжнародного права також мало би виглядати важливим.

Висновки до розділу 6

1. Принципи міжнародного права фіксуються як у власній міжнародно-правовій системі, так і можуть запозичуватися з національних правових, також міжнародне право визнає спільними принципи, віднайдені людством, як спільне безкордонне напрацювання. Вплив римського приватного права на міжнародне безсумнівний, звернення до нього пояснюється більшою чіткістю та технічністю норм приватного права. Єдність принципів міжнародного приватного та міжнародного права простежується в рамках взаємозв'язку lex mercatoria та jus gentium. Останнє можна вважати історичним попередником транснаціонального права, яке сьогодні набуває особливого значення для регулювання міжнародних економічних відносин. Воно базується на принципах передового досвіду різних правових систем (принцип співпраці, незастосування

економічної сили, невід'ємного суверенітету держави над своїми природними багатствами, економічної недискримінації, принцип права на вільну торгівлю, свобода договору, захист приватної власності, не зловживання правом та інші.)

На відміну від норми принципу міжнародного права, загальні принципи права не приписують конкретну поведінку, а мають на меті охорону певних цінностей. Саме тому суди міжнародної юрисдикції при винесенні рішення на підставі загальних принципів права згадують про них більше у окремих думках чи консультативних висновках, ніж у самому рішенні.

Набувши становлення на ранніх етапах розвитку права, загальні принципи права застосовуються у міжнародній судовій практиці (багато в чому тут ми завдячуємо міжнародним комерційним арбітражам) і набувають свого перевтілення у міжнародному праві у вигляді договірних норм, міжнародних звичаєвих норм і загальних принципів права *цивілізованих націй* відповідно до ст. 38 Статут МС ООН. Важливе також те, що практика міжнародних комерційних арбітражів із застосування загальних принципів права, яка мала місце задовго до прийняття Статуту Призової палати Ліги націй та ст. 38 Статуту МС ООН, є підтвердженням чи позитивним визнанням уже сформованої реально існуючої практики та права міжнародних судових інстанцій звернення до загальних принципів права як фактичного джерела міжнародного права. Якщо на першому етапі становлення ст. 38 загальними принципами права визнавалися принципи права в їх природно-правовому значенні, то пізніше вони були виділені як позитивно-правові норми, проте і на першому, і на другому етапах ними визнавалися саме принципи, які походять із внутрішнього права держав. А на третьому етапі виникає ще й дискусія з приводу міжнародно-правової і національної природи загальних принципів визнаних цивілізованими націями. Дискусії з даної проблеми не вчухають і досі, що вимагає якнайшвидшого розв'язку даної проблеми. Найоб'єктивнішим формулюванням, на нашу думку, нормативного закріплення у міжнародних актах є Статут міжнародного кримінального суду 1998 р, який чітко визнає за джерела як загальновизнані принципи міжнародного права, так і загальні

принципи, взяті з національних законів, за умови їх сумісності з міжнародним правом, міжнародними нормами та стандартами.

2. Якщо в національному праві загальні принципи права закріплюються в конституціях чи кодексах або законах держави, то в міжнародному публічному праві таке закріплення (визнання) відбувається на рівні міжнародного договору чи міжнародного звичаю, що підносить загальні принципи права у ранг загальновизнаних принципів права. Водночас принципи національних систем права, з погляду зору ієрархії норм глобальної юридичної системи, підпорядковані як загальним принципам міжнародної системи, так і основним принципам міжнародного права. Як доводять дослідження окремих принципів права, західноєвропейська правова культура, а саме римське право, неабияк вплинула на формуванні і розвиток міжнародного права, а зароджені в ньому принципи знаходять своє відображення як у загальних принципах права, так і в юридично закріплених міжнародно-правових нормах як сукупний світовий правокультурний досвід. Зароджуючись ще у докласичному періоді міжнародного права у формі принципів-ідей, вони зумовлюють зміст принципів загального характеру і основних принципів, які і виступають безпосередньою основою нормативного правового регулювання суспільних відносин, що входять до предмета міжнародного права.

Одним із найважливіших виразів принципів західноєвропейської правової культури в міжнародному праві виступає визнання в ньому принципу поваги прав і свобод людини як одного з основоположних, який гарантується рядом принципів, як принцип пропорційності обмеження прав і свобод конституційно значимим цілям, принцип поваги гідності особистості як рівноправного суб'єкта у взаєминах з державою, принцип гласності, принцип свободи особи (неприпустимість свавільного втручання в особисте життя людини), принцип непорушності права власності (свободи власності), принцип судового захисту порушеного права чи інтересу і т.д.

Отже, основоположні начала (засади) функціонування міжнародного співтовариства базуються на ряді спільних принципів національного права

держав, які тісно взаємодіють одна з одною на міжнародному рівні.

3. Особливу важливу роль відіграють процесуальні принципи у праві міжнародних договорів, у праві міжнародних організацій. При здійсненні міжнародного правосуддя міжнародні процесуальні норми мають багато спільного з аналогічними нормами національного права, що дозволяє перейняти досвід національних правових систем за умови врахування специфіки міжнародного процесу. Зворотний вплив міжнародного права на національне неминучий. Так, розвиток кримінально-процесуального права у сучасному світі характеризується гармонізацією національної юридичної практики відповідно до міжнародно-правових стандартів прав і свобод людини. Сучасні загальновизнані принципи процесуального права закріплюються в основних міжнародно-правових документах, зокрема в Європейській конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950 р. (право на справедливий суд ст. 6, принцип гласності ст. 40); Хартії Європейського Союзу про основні права 2000 р. (глава VI «Правосуддя» (ст. 47-50) у вигляді таких основних процесуальних прав, як право на ефективний правовий захист, доступ до об'єктивного правосуддя; презумпція невинуватості, право на захист, принцип законності, право не бути засудженим двічі за один злочин «nabis in idem», відповідність покарання скоєному злочину; Статуті МС ООН, Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, затвердженої Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 1985 р. (принцип доступу до правосуддя, принцип справедливого ставлення та ін.)

4. Вплив глобалізації на трансформацію сучасних систем права та правопорядків очевидний. Взаємовплив національних правових систем проявляється у визнанні спільних принципів і цінностей, які складають правові основи сучасного глобального міжнародного співіснування.

Глобалізація простежується в усіх структурних елементах національної, наднаціональної та міжнародної правових систем, перш за все у системі їх джерел і принципів. Поява глобальних проблем сучасності вимагає спільних зусиль для їх розв'язання на міжнародному рівні за допомогою правової

інтеграції, інтернаціоналізації чи правової імплементації. Важливим аспектом у процесі глобалізації є роль загальних принципів міжнародного права як основоположних чинників співіснування національних правових систем і міжнародного правопорядку. Тісний взаємозв'язок і взаємопроникнення національного та міжнародного рівнів правового регулювання є частиною сучасних глобалізаційних процесів. Найяскравіше він проявляється в аспекті загальних принципів: загальні принципи міжнародного права стали основоположними для всіх національних правових систем світу, а загальні принципи права стали правовим базисом для міжнародної правової системи, яка крім того шукає у спільних матеріальних і процесуальних принципах національних правових систем спосіб заповнення прогалин.

У результаті глобалізації принцип невтручання у внутрішні справи еволюціонує в напрямку більшої відкритості, а принцип захисту прав людини перестав бути суто внутрішньою справою держави, за умови дотримання принципу суверенітету та територіальної цілісності.

Детальніше ці питання висвітлені в публікаціях [176; 185; 190].

ВИСНОВКИ

1. Пізнання сутності загальних принципів міжнародного права у їх філософському розумінні дозволяє назвати їх філософією міжнародного права, яка прагне осягнути всезагальне у міжнародній світобудові центром якої є людина. Загальні принципи міжнародного права акумулюють найкращий досвід не тільки філософії, а й соціології, загальної теорії права та інших гуманітарних наук.

2. Плюралізм визначень загальних принципів міжнародного права є результатом багатовікової дискусії про їх сутність, яка, на нашу думку, склалася в правовому полі взаємодії та взаємовпливу національних та міжнародного правопорядків.

Принципи міжнародного права в широкому розумінні – це комплекс основоположних норм, що сформувалися в результаті узагальнення об'єктивно наявної суспільної практики міжнародних відносин певної історичної епохи з метою визначення правомірності змісту норм міжнародного права, заповнення прогалин у міжнародному праві чи безпосереднього наділення суб'єктів міжнародного права правами й обов'язками, що загалом забезпечує цілісне функціонування міжнародного правопорядку.

Принципи міжнародного права у вузькому розумінні – це основоположні норми, притаманні лише міжнародно-правовій системі, ядром яких є основні принципи міжнародного права.

3. Еволюція загальних принципів міжнародного права відображає цикл розвитку основних ідей правового регулювання бездержавних кордонів. Загальні принципи міжнародного права, зароджуючись у додержавному періоді у вигляді основних ідей регулювання відносин між родами, стають основою формування розрізнених національних правових систем, а в державному періоді історії міжнародного права стають правовою основою для створення універсального міжнародного права як суспільної необхідності мирного співіснування. Сьогодення у свою чергу демонструє, що сучасний етап

формування глобального права відбувається на основі спільних загальнолюдських принципів та загальновизнаних принципів регулювання міжнародних відносин.

4. Характерною рисою докласичних принципів міжнародного права є їх морально-політичний, релігійний, звичаєвий характер і формулювання не у вигляді владних рішень, а у формі усних домовленостей, сутність яких часто не була визначеною міжнародно- чи внутрішньо правовою нормою, що вказує на тісний зв'язок загальних принципів міжнародного права з основоположними принципами права загалом. Основні принципи докласичного міжнародного права виникають у різних регіонах світу, проте мають спільні ідеї, що визначають характер міжнародного права і в майбутніх періодах стали базисом для формування загального міжнародного права як правової системи.

Середнім вікам завдячуємо формування галузей міжнародного права як основи його системи. Першопричиною та наслідком створення перших галузей міжнародного права стають імперативні принципи, як свідчення та критерій для їх утворення та існування.

5. Класичний період історії міжнародного права відзначається прогресивним розвитком та нормативним закріпленням на міжнародному рівні основоположних принципів регулювання міжнародних відносин. Загальне визнання основних принципів мирного розвитку держав стало правовим базисом для становлення та укріплення універсального міжнародного права. Найвищою точкою позитивного, у філософському розумінні, розвитку основоположних принципів стало закріплення ідей десяти принципів в Статуті ООН. Нова ера міжнародного права просунулася кроком вперед в еволюції правового регулювання міждержавних відносин, повернувши в бік від держави до людини, як центру глобального права.

6. Загальні принципи міжнародного права, як надбання усього людства, є результатом розвитку усіх правових систем світу у своїй правовій єдності. Ці принципи являють собою єдність загальних принципів міжнародного права, які притаманні лише міжнародно-правовій системі; загальних принципів права,

притаманних як національній так і міжнародній правовим системам, як ідеологічним основам права; так і спільних принципів національних правових систем, що із певними зауваженнями можуть бути застосовані до міжнародно-правових відносин.

Таку єдність можна вивести із нормативного тлумачення ст. 38 Статуту МС ООН, зокрема: джерелами закріплення загальних принципів міжнародного права є звичаї та міжнародні договори відповідно до п. a та п. b ст. 38; джерелом загальних принципів права є п. c ст. 38 Статуту МС ООН (*загальні принципи права, визнані цивілізованими націями*); джерелом виявлення чи правовою підставою для застосування спільних принципів національного права є п. d – ex aequo et bono, застосування їх міжнародним судом на підставі принципу справедливості.

7. Новітнє віяння у міжнародно-правовому регулюванні не залишило осторонь і принципи міжнародного права, мова йде про *м'яке право*. В даному сенсі загальні принципи міжнародного права мають усі ознаки міжнародних стандартів, а саме гнучкість регулювання, адаптація до мінливих умов сьогодення. Саме тому загальні принципи міжнародного права можна назвати міжнародними стандартами найвищого рівня

8. Якщо загальні принципи міжнародного права є конкретною нормою міжнародного права, яка закріплює чітко визначені права і обов'язки суб'єктів міжнародного права, то загальні принципи права та спільні принципи матеріального та процесуального права правових систем світу є загальними ідеями, нормами більш загального характеру, які виступають як базис для тлумачення чи заповнення прогалин при вирішенні міжнародних спорів.

9. Визнання принципу в якості загального у міжнародному праві можливе за наявності чотирьох обов'язкових ознак: нормативність, звичаєвість, загальнообов'язковість, основоположність. Саме такі критерії виокремлюють їх від інших норм, правил та стандартів міжнародного права.

10. Класифікація принципів міжнародного права здійснюється за різними критеріями, а тому має доктринальний характер. У нормативному визначенні

системи загальних принципів немає крайньої необхідності, оскільки формально-визначена фіксація не надає більших гарантій для їх дотримання та застосування. Сучасна система загальних принципів міжнародного права виходить за рамки правопорядків.

11. Оскільки говорити про ієрархію норм у її національному розумінні в рамках міжнародного правопорядку неможливо, із впевненістю можна лише стверджувати, що загальні принципи міжнародного права є базисом та критерієм правомірності для усіх інших норм міжнародного права. В національній правовій системі загальні принципи міжнародного права повинні також займати найвищий щабель у ієрархії норм, що має закріплюватися в основних законах та конституціях держав.

12. Аналіз доктрини і практики міжнародного права дозволяє припустити існування різниці між принципом обов'язковим і когентним. Якщо принцип *когентний* то, відповідно до цієї норми, – є загальновизнаний принцип загального міжнародного права, може бути зміненим лише усім міжнародним співтовариством уцілому (ні двох- ні багато- ні регіональними договорами). На нашу думку, усі принципи загального МП є обов'язковими, але не усі вони когентні. На визнання когентними можуть претендувати норми чіткого набору ознак, закріплених, зокрема, у ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів.

Сила когентності додає гарантій у забезпеченні їх дотримання шляхом заборони відступу у договірному порядку та наділенні держав абсолютними обов'язками, які забороняють їхнім урядам відмовлятися від основних прав свого народу і вимагають неухильного дотримання поваги та захисту прав людини.

13. Усі загальні принципи міжнародного права містять зобов'язання erga omnes, оскільки покликані захищати інтереси, що мають глобальне значення. Така ознака надає додаткових гарантій у дотриманні загальних принципів завдяки можливості притягнення до відповідальності їх порушників усіма суб'єктами міжнародного права, навіть якщо вони не є суб'єктами спору.

14. Багатогранність загальних принципів як правових явищ передбачає і різноплановість в механізмі їх реалізації. Для забезпечення дотримання та виконання загальних принципів міжнародного права можуть бути залучено як правові, так і політичний, економічний, ідеологічний чи навіть релігійний рівні. Зважаючи на особливість загальних принципів як норм загального права, реалізація принципу має два рівні: перший передбачає наявність конкретних прав і обов'язків суб'єктів правовідношення, яке регулюється принципом; другий передбачає опосередкований вплив на усю систему норм міжнародного права в якості критерію легітимності та системоутворювального фактору.

15. Високий рівень гарантованості принципів міжнародного права насамперед досягається шляхом національного визнання їх примату у законодавстві держав на найвищому рівні, як правової основи для діяльності органів і посадових осіб держав у напрямку забезпечення їх виконання. В даному процесі особливу роль повинні відігравати органи конституційної юрисдикції, діяльність яких забезпечує узгодженість із нормами національного законодавства. Імплементація загальних принципів міжнародного права у національне законодавство та конкретизація їх змісту має стати додатковою гарантією нормативних зобов'язань кожної держави у дотриманні загальних принципів міжнародного права її посадовими особами та державними органами як у зовнішньополітичній діяльності, так і при здійсненні внутрішньої політики, зокрема.

Не меншу роль у процесі забезпечення принципів міжнародного права повинні відігравати міжнародні організації, які приймають рішення хоч і рекомендаційного характеру, проте які більш гнучко врегульовують дотримання та виконання принципів міжнародного права. Коефіцієнт ефективності норм-принципів міжнародного права на сучасному етапі розвитку міжнародного права не залежить лише від імперативності їх характеру чи санкцій за їх порушення, а й від відповідності правил, закріплених у принципах, сучасним інтересам суб'єктів міжнародного права.

16. Українська та зарубіжна конституційна практика також

характеризується невизначеністю «загальновизнаних принципів міжнародного права» та відсутністю єдності нормативного конституційного визнання основоположного базисного характеру в національних правових системах поряд із загальною світовою тенденцією загальновизнаності основоположних принципів міжнародного права. Зокрема, Конституція України обмежує таке визнання лише зовнішньополітичною діяльністю нашої держави та договірним закріпленням основоположних принципів міжнародного права, тоді як останні за своїм характером мають міжнародно-звичаєве походження. Такі прогалини обмежують національні органи та насамперед правосуддя, не дозволяючи застосовувати загальновизнані принципи міжнародного права на національному рівні. Майбутні конституційні реформи в Україні перш за все повинні забезпечити пріоритетність загальновизнаних принципів міжнародного права в українській національній правовій системі, в тому числі і щодо інших конституційних норм. Основоположні принципи міжнародного права повинні стати базисом національного публічного порядку України на основі положень Конституції України, законодавчих актів про дію в Україні міжнародних договорів, міжнародного звичаю чи інших джерел міжнародного права, практики національного, та передовсім конституційного правосуддя, галузевих норм національного права, які повинні бути приведені у відповідність до пріоритетності загальновизнаних принципів міжнародного права.

17. Загальні принципи права є результатом багатовікового досвіду, що є спільним для усіх правових систем сучасності. Їх виникнення сягає найдавніших етапів розвитку права, однак отримують вони визнання в якості джерела міжнародного права лише у Новітньому періоді історії міжнародного права. Характерною рисою сучасного права є визнання спільними для міжнародного та національного правопорядків загальновизнаних принципів права. Міжнародне право гарантує кожній державі право на національно-правову автентичність, однак не дозволяє державам виправдовуватися внутрішнім публічним порядком, якщо порушуються загальні принципи міжнародного права.

18. Загальновизнаний принцип справедливості займає особливе місце в міжнародному правопорядку. Отримавши свою назву ще в Стародавньому римському праві ea aequo et bono, коли він уособлював взаємність та еквівалентність у міжнародних відносинах. В сучасному міжнародному праві принцип справедливості застосовується в рамках теорії еволютивного тлумачення, яка розробляє можливості корегування норми позитивного права з метою досягнення справедливого судового рішення. Право судді керуватися справедливістю при винесенні рішень нормативно закріплене в ст. 38 Статуту МС ООН та передбачає можливість застосування матеріальних та процесуальних принципів національного правопорядку із врахуванням особливостей міжнародних відносин.

19. Jus gentium є колискою формування первинних принципів права, з якої еволюціонували загальні принципи міжнародного права та загальнолюдські принципи. Римському праву завдячуємо найдавнішим процесуальним та технічним принципам, які з успіхом використовуються і в сучасному міжнародному правосудді.

20. Загальні принципи права наділені звичаєвим характером як основною ознакою, критерієм визначення наявності принципу міжнародного права. Міжнародний звичай уособлює гнучкість, досвід перевірений багатовіковою практикою, повсюдне визнання, яке майже тотожно повинні відображатися у загальних принципах міжнародного права.

21. У 21 столітті принципи права стають інтегруючим елементом між різними традиціями права, між міжнародним та колізійним правом позитивним та природним правом, національним та міжнародним правом, здатними регулювати відносини різних рівнів і систем права.

Якщо загальні принципи міжнародного права формуються на основі діючих міжнародних звичаїв та договорів, то загальні принципи - на основі функціонування правових систем як закономірності. Загальні принципи права є базовими для міжнародної правової системи в цілому, а при застосуванні у практиці міжнародного правосуддя надають гнучкого регулювання завдяки

еволютивному тлумаченню.

22. Аналіз доктринальних та нормативних джерел міжнародного переконує у тому, що такі основні принципи права, як *рівність, добросовісність, справедливість* знайшли своє закріплення в якості *спільних принципів визнаних сучасними правовими системами* норм міжнародного права та отримують своє тлумачення у ряді інших спільних принципів національних правових систем, а саме: *принцип справедливості* у неприпустимості свавілля при тлумаченні закону правозастосовувачем, визначеність, ясність, недвозначність норми, принципі неприпустимості надання зворотної сили закону, що обмежує права громадян, принципі заборони надформалізму; *принцип демократії* у принципі правової держави, принципі розподілу влад; *принцип верховенства* права у принцип заборони безглуздого застосування права, загальнообов’язковості і регулюючому впливі загальних принципів права, принципі взаємності правової допомоги, принципі загальнообов'язковості норм права і пріоритету перед всіма іншими соціальними нормами, принципі несуперечності норм, що складають чинне право, і пріоритеті закону перед іншими нормативно-правовими актами.

23. Процесуальні принципи національного правопорядку можуть бути застосовні лише із певними особливостями, притаманними міжнародним правовідносинам. Для заповнення правових прогалин у міжнародному правосудді як правило використовуються процесуальні максими, або ще їх називають технічними принципами, більшість з яких родом з римського права. Вони перевірені багатовіковою практикою, містять загальне правило поведінки, яке може бути пристосоване до особливостей міжнародних правовідносин. Важливу роль такі принципи відіграють в праві міжнародних договорів, праві міжнародних організацій, в міжнародному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аду Яо Никэз. Концепция универсализации международного права прав человека и позиции развивающихся стран: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Аду Яо Никэз; Российский университет дружбы народов. Москва, 2012. 27 с.

2. Актуальные проблемы современного международного права: Материалы ежегодной межвуз. науч.-прак. конф. (г. Москва, 9-10 апреля 2010 г.) / под ред. А. Х. Абашидзе, М. Н. Копылова, Е. В. Киселевой. Москва: РУДН, 2011. Ч. I. 530 с.

3. Александриков Д. В. Борьба Советского Союза за суверенное равенство государств в международных отношениях: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: / Александриков Д.В.; Харьковский юридический институт им. Л. М. Кагановича. Харьков, 1950. 17 с.

4. Алексанян С. Р. Принцип равноправия и самоопределения народов в современном международном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Алексанян Сатеник Рубиковна; Московский государственный институт международных отношений (университет). Москва, 2017. 226 с.

5. Алексеев С. С. Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху. Москва: Издательство НОРМА, 1998. 416 с.

6. Алексеев С. С. Структура советского права. Москва: Юридлит. 1975. 264 с.

7. Алексидзе Л. А. Международно-правовые отношения Рима и Иберии (Картли) в I в. до н.э. – VI в. н.э. // Труды Тбилисского государственного университета, 1957, т. 65.

8. Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (jus cogens). Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. 403 с.

9. Алтангерел Б. Міжнародно-правова практика тлумачення норм

міжнародних договорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Алтангерел Булгаа; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 21 с.

10. Алтангэрэл Б. Международно-правовая практика толкования норм международных договоров. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.11. / Алтангерел Булгаа; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 185 с.

11. Аметистов Э. М. Международное право и труд. Факторы имплементации международных норм о труде. Москва, 1982. 272 с.

12. Аметистов Э. М. Современные тенденции развития права Европейских Сообществ // Советское государство и право. 1985, № 7. С.116-121.

13. Амплеева Е. Е. Современная международная нормативная система // Юрист-международник. 2008. №1. С.5-9.

14. Андрущенко К. А. Правова природа концепції «margin of appreciation»: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Андрущенко Катерина Анатоліївна; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2017. 226 с.

15. Аннерс Э. История европейского права / пер. со швед. Москва: Наука, 1999. 395 с.

16. Аношина Н-Т. Ю. Головний акт Віденського конгресу 1815 року як основа міжнародного правопорядку XIX – початку XX століття: монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 192 с.

17. Антисери Д., Реале. Дж. Западная философия от истоков до наших дней. От Возрождения до Канта. Санкт-Петербург: Пневма, 2002. 880 с.

18. Антонович М. М. Міжнародне публічне право. Київ: ВД «КМ Академія; Алеута», 2003. 308 с.

19. Ануфриева Л. П. Соотношение международного публичного и частого права: правовые категории Москва: Спарк, 2002. 415 с.

20. Анцилотти Д. Курс международного права. Т. 1: Введение – общая теория / пер. А. Л. Саккетти, Э. М. Фабрикова; под ред. Д.Б. Левина. Москва: ИЛ, 1961. 447 с.

21. Аристова К. С. Принцип субсидиарности в деятельности Европейского суда по правам человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Аристова Ксения Сергеевна; Российская академия правосудия. Москва, 2012. 29 с.

22. Арутюнян Г. Г. Правовая глобализация и некоторые тенденции развития конституционализма // Глобализация, государство, право, XXI век: Московский юридический форум (г. Москва). Москва: Городец, 2004. С. 27-33.

23. Афоничкина Н. В. Теоретические аспекты реализации права в свете взаимодействия международного и внутригосударственного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Афоничкина Нелли Васильевна; Казанский государственный университет имени В.И. Ульянова-Ленина. Казань, 2008. 232 с.

24. Баймуратов М. О. Міжнародне право. Харьков: Одіссей, 2002. 672 с.

25. Байниязова З. С. Основные принципы российской правовой системы: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Байниязова Зульфия Сулеймановна; Саратовская государственная академия права. Саратов, 2004. 184 с.

26. Байтин М. О принципах и функциях права: новые моменты // Правоведение. 2000. №3. С. 4-16.

27. Бальзамова Н. Л. Эволюция законодательства Европейского союза о правовом положении граждан стран, не входящих в ЕС: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10 / Бальзамова Наталья Леонидовна; Московская государственная юридическая академия им. О.Е.Кутафина. Москва, 2012. 200 с.

28. Барсегов Ю. Г. Обзор переводной литературы по международному праву (1945-1959) // Советский ежегодник международного права, 1959. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. С. 451-452.

29. Барсегов Ю. Г. Территория в международном праве. Москва, 1958. 270с.

30. Бартошек М. Римское право (понятия, термины, определения) / Пер. с чешск. Москва: Юридическая литература, 1989. 448 с.

31. Барышникова Ю. Р. Принципы частного права: теоретико-правовое исследование: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Барышникова Юлия

Равильевна; Казанский государственный университет имени В.И.Ульянова-Ленина. Казань. 2007. 201с.

32. Баскин Ю. А., Фельдман Д. И. История международного права: монографія. Москва: Международные отношения, 1990. 205 с.

33. Батрова Т. А. Тенденции развития торгового права: автореф. ... д-р юрид. наук: 12.00.03 / Батрова Татьяна Александровна; Московский государственный университет им. В.М. Ломоносова. Москва, 2011. 49 с.

34. Батырь В. А. Актуальные проблемы имплементации норм международного гуманитарного права в законодательстве РФ // Московский журнал международного права. 1999. Спецвыпуск. С.193-209.

35. Бекяшев К. А. Международное публичное право. Москва, 2003. 640 с.

36. Беляев С. И. Обязательства государств-участников Европейской конвении о защите прав человека по исполнению постановлений Европейского Суда / под ред. Л.М.Чуркиной. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2005. Вып. 5. 134 с.

37. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. Москва: Изд-во МГУ; Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998. 624 с.

38. Берман Г. ДЖ. Мировое право: екуменическая юриспруденція Святого Духа // Представительная власть – XXIвек: законодательство, комментарии, проблемы. 2005. №1. С.9-13.

39. Біблія. Святе Письмо Старого і Нового Завіту. Рим: Місіонер, 2007 р.

40. Бірюков Р. М. Глобалізація та її вплив на правову сферу // Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження». 2009. Вип. 2. С. 36-40.

41. Блинов А. С. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка. Москва: МАКС Пресс, 2003. 150 с.

42. Блищенко И. П. Некоторые проблемы советской науки международного права // Советское государство и право. 1991. № 3. С.134-142.

43. Блищенко И. П., Дориа Ж. Прецеденты в международном публичном и частном праве / 2-е изд., доп. Москва: Издательство МНИМП, 1999. 472 с.

44. Бобров Р. Л. О понятии основних принципов международного права // Советский ежегодник международного права. Москва: Изд. АН СССР. 1956. С. 505-509.

45. Бобров Р. Л. Основные проблемы теории международного права. Москва: Международные отношения, 1968. 272 с.

46. Бобров Р. Л. Современное международное право. Объективные предпосылки и социальное назначение. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1962. 113 с.

47. Богатчук Д.П. Принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань. Дисертація на здобуття наукового ступеня к.ю.н.: 12.00.11 «Міжнародне право» (293 – Міжнародне право). Інститут законодавства Верховної Ради України, Київ, 2018. 220с.

48. Богданов О. В. О значении и содержании принципа разоружения в современном международном праве // Советский ежегодник международного права, 1961. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. С. 94-117.

49. Божко В. М. Принцип права та міжнародно-правові акти. // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. 2010. Вип. 550. С.55-59

50. Бокор-Сеге Х. Место ООН в международном правотворчестве // Советское государство и право. Москва: Наука, 1978. № 2. С. 68-73.

51. Борискина О. Н. Последствия глобализации для развития национальных правовых систем: пути и способы преодоления возникающих проблем // История государства и права. Москва: Юрист, 2008. № 17. С. 6-8.

52. Боярський Є. Д. Умови застосування застереження про публічний порядок в Україні та державах світу // Університетські наукові записки. 2013. Вип.№3(47). С.204-209

53. Броунли Я. Международное право: в 2-х книгах / под ред. Тункин Г.И.; пер. Андрианов С.Н. Москва: Прогресс, 1977. Кн. 2. 507 с.

54. Буроменский М. В. Имплементация норм международного права в

конституционный правопорядок Украины // Право Украины. 2012. № 3/4. С. 78-97.

55. Бурменський М. Застосування міжнародно-правових норм про права людини у внутрішньому правопорядку України // Вісник Академії правових наук України. Харків: Право, 1999. № 1(16). С. 86-94.

56. Бурменський М. В. Дія норм міжнародного права у конституційному правопорядку України / Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. Т. 2. Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення. Харків: Право, 2008. С. 59-76.

57. Бурменський М. В. Загальні принципи права, що визнаються цивілізованими націями // Міжнародне публічне право: навчальний посібник; авт. кол. М. В. Бурменський, І. Б. Кудас, А. А. Маєвська та ін.; за ред. М. В. Бурменського. Київ: Вид-во «Юрінком Інтер», 2006. С. 47-48.

58. Бурменський М. В. Застосування міжнародно-правових норм про права людини у внутрішньому правопорядку України // Вісник Академії правових наук України. Харків: Право, 1999. № 1 (16). С. 86-94.

59. Буткевич В. Г. Міжнародне право XXI століття: пошук шляхів до універсальності // Антологія української юридичної думки. В 10 т. Київ: ВД «Юридична книга». 2005. С. 831-856.

60. Буткевич В. Г. Советское право и международный договор. Киев: Вища школа, 1977. 262 с.

61. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / За ред. В.Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. 608 с.

62. Буткевич О. В. История международно-правовой мысли в научном наследии Владимира Грабаря // Международное право. 2013. Вып. №1. С. 334-368

63. Буткевич О. В. Історія міжнародного права: підручник. Київ: Видавництво Ліра. 2013. 416 с.

64. Буткевич О. В. Міжнародне право середніх віків. Київ: Видавництво Гуманітарної Літератури, 2008. 672 с.

65. Буткевич О. В. Міжнародне право XXI ст.: утвердження концепції «живого права» // Альманах міжнародного права. 2013. Вып. 2. С.37-47.

66. Буткевич О. В. Становлення і розвиток міжнародного права в стародавній період: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Буткевич Ольга Володимирівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2002. 22 с.

67. Буткевич О. В. Становлення і розвиток міжнародного права в стародавній період: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.11 / Буткевич Ольга Володимирівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. 218 с.

68. Буткевич О. В. Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права: монографія. Київ: Україна, 2003. 800 с.

69. Буткевич О. В. У истоков международного права. Санкт-Петербург: Изд-во Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. 881 с.

70. Буткевич О. В. Формування норм jus cogens у докласичному міжнародному праві // Вісник Академії правових наук України. 2006. Вип. 4 (47). С. 207-218.

71. Вагина Н. М. Принципы публичного права: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Вагина Наталья Михайловна; Самарская государственная экономическая академия. Самара, 2005. 337 с.

72. Вайпан Г. В. Принцип пропорциональности в современном международном праве: дис. канд. юрид. наук: 12.00.10 / Вайпан Григорий Викторович; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Москва, 2017. 197 с.

73. Валеев Р. М. Международный контроль: монография. Казань, 1998. 155 с.

74. Варавенко В. Е. Обратная отсылка и отсылка к праву третьего государства в международном частном праве: дис. канд. наук: 12.00.03 / Варавенко Виктор Евгеньевич; Российская правовая академия Министерства юстиции Российской Федерации. Москва, 2009. 190 с.

75. Василенко В. А. Государственный суверенітет и международный договор / Советский ежегодник международного права, 1971. Москва: Наука, 1973. С. 60-71.

76. Василенко В. А. Основы теории международного права. Київ: Выща школа, 1988. 288 с.

77. Васильев Л. С. Проблеми генезиса Китайського государства. Москва: Наука, 1983. 327 с.

78. Ватрас В. А. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права як джерела публічного та приватного права // Приватне право і підприємництво. 2016. Вип. 15. С. 162-166.

79. Ваттель Э. Право народов или Принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов. Москва: Госюриздат, 1960. 720 с.

80. Вебер А. Антиглобалистские движения – начало великой смуты XXI в.? // Мировая экономика и международные отношения. 2001. № 12. С. 48-56.

81. Ведяхина К. В. Основные нравственно-этические и социально-политические принципы российского права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ведяхина Клара Владимировна; Самарская государственная экономическая академия. Самара. 2001. 255 с.

82. Велижанина М. Ю. «Мягкое право»: его сущность и роль в регулировании международных отношений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Велижанина Марина Юрьевна; Дипломатическая академия МИД РФ. Москва, 2007. 165с.

83. Вельяминов Г.М., Семенов В.С. Бог и право // Московский журнал международного права. 1999. № 3/35. С. 28-40.

84. Веременко В. М. Источники международного (публичного) права: учебно-практическое пособие // Калининград. 2014. 62 с.

85. Верле Г. Принципы международного уголовного права: учебник / Пер. с англ. С.В. Саянина. О. Феникс, Москва: ТрансЛит, 2011. 910 с.

86. Вестфальський мир. Договори. Авторський переклад із німецької

текстів Оснабрюцького та Мюнстерського договорів 1648 р. з видання: Buschmann A. Kaiser und Reich. Teil 2. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1994.// Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ, 2001. С.310-413.

87. Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / За ред. В.Н. Денисова. Київ: Юстиніан, 2006. 627с.

88. Виноградов А. А. Процесс гражданско-правовой унификации и гармонизации договорного права в Европейском Союзе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Виноградов Антон Александрович; Московский государственный институт международных отношений. Москва, 2011. 29 с.

89. Виноградов М. В. Защита в Европейском суде по правам человека прав лиц, осужденных к лишению свободы: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Виноградов Михаил Владимирович; Российская академия правосудия. Москва, 2010. 245 с.

90. Вихров А. А. Правовая культура, правовая идеология и международное право // Мир гуманитарной науки академика Д.С. Лихачева: Международные Лихачёвские научные чтения (г. Санкт-Петербург, 24-25 мая 2001 г.). 2001. С. 53-57.

91. Вишневський Ю. А. Надання згоди на обов’язковість міжнародного договору: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Вишневський Юрій Анатолійович; Національний юридичний унівепситет ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 20 с.

92. Віденська декларація та Програма дій 1993 р. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_504 (дата звернення: 10.01.2018)

93. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1986 р. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_118 (дата звернення: 03.02.2018)

94. Водянов А. В. Международно-правовое регулирование деятельности Интерпола по противодействию легализации доходов, полученых преступным

путем: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Водянов Андрей Викторович; Московский университет Министерства внутренних дел Российской Федерации им. В.Я. Кикотя. Москва, 2015. 207 с.

95. Воздействие глобализации на правовую систему России / Гаврилов О.А., Колдаева Н.П., Лукьянова Е.Г., Поленина С.В. // Государство и право. Москва: Наука, 2004. № 3. С. 5-15.

96. Воздействие глобализации на правовую систему России / Поленина С.В., Гаврилов О.А., Колдаева Н.П., Лукьянов Е.Г., Скурко Е.В. // Государство и право. 2004. № 3. С. 7.

97. Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення Європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти: монографія / за ред. М. О. Баймуратова. Київ: Логос, 2010. 428 с.

98. Вольф М. Международное частное право. Пер. с англ. С.М. Рапопорт; Под ред. и с предисл. Л.А. Лунца. М.: Госиздат иностранной литературы, 1948. 702 с.

99. Вылегжанин А. Становление глобального правового пространства в XXI веке // Международные процессы. 2010. Т. 8, № 2 (23): Май-август. С. 15-29.

100. Выпряжкина Ж. Н. Политико-правовая трансформация институтов гражданского общества в условиях глобализации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Выпряжкина Жанна Николаевна; Ростовский юридический институт МВД РФ. Ростов-на-Дону. 2005. 23 с.

101. Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права. Киев: Вища школа. Головное изд-во, 1980. 320 с.

102. Гаврилов В. В. Международная и национальные правовые системы: понятие и основные направления взаимодействия: дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.10 / Гаврилов Вячеслав Вячеславович; Дальневосточный государственный университет. Владивосток, 2005. 314 с.

103. Галенская Л. И. Действие общих принципов международного права в сфере частого права // Журнал международного права. 1995. №г 4. С. 3-11.

104.Гердеген М. Міжнародне право: підручник / За наук. ред. І Грицяка; пер. з нім. Р.Корнути; пер. 9-го вид., переробл. і доповн. Київ: К.І.С., 2011. 516 с.

105.Геродот. История в девяти книгах. Ленинград, 1972. 600 с.

106.Гинзбург Дж. Соотношение международного и внутреннего права в СССР и в России // Государство и право. 1994. №3. С.108-113.

107.Гинс Г. К. Право и сила. Очерки по теории права и политики. Харбин: издательство М. В. Зайцева, 1929. 230 с.

108.Глухенький С. Х. Негосударственные субъекты в современном международном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Глухенький Сергей Хабирович; Российский университет дружбы народов. Москва, 2011. 252 с.

109.Годованик Є. В. Методологіні засади дослідження ефективності норм права у діяльності міжнародних організацій. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право, 2013. Вип. 5. С. 116-122

110.Гончаров В. В. Динамічне тлумачення юридичних норм. // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України; Серія І. Дослідження та реферати. Львів: СПОЛОМ, 2013. Вип.27. 252 с.

111.Грабарь В. Э. Из истории систематики международного права // Советский ежегодник международного права. Москва: Наука, 1963. С. 480-492.

112.Грабарь В. Э. Начало равенства государств в современном международном праве // Известия Министерства иностранных дел. 1912. №1. С.195-238.

113.Грабарь В. Э. Первоначальное значение римского термина jus gentium // Ученые записки Тартуского университета. Тарту, 1964. Вып. 148. 42с.

114.Грабарь В. Э. Римское право в истории международно-правовых учений: элементы международного права в трудах легистов XII-XIV вв. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1901. 305 с.

115.Гринчак В. А. Міжнародне публічне право. Програма курсу та

методичні рекомендації для студентів юридичного факультету. Львів: Факультет міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка. 2013. 36 с.

116.Гришин А. В. Экономический и валютный союз: правовой механизм: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Гришин Александр Владимирович; Институт государства и права РАН. Москва, 2010. 236 с.

117.Грищук О. В., Попов Д. І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. 320 с.

118.Гроций Г. О праве войны и мира. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1956. 868 с.

119.Гудима Д. Європейський суд з прав людини: реформування триває (Протокол № 15 до Конвенції) // Вісник Національної академії правових наук України № 3 (74) 2013. С.15-22.

120.Гуласарян А. С. Международно-правовая имплементация норм об ответственности международных оранизаций: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Гуласарян Артур Сергеевич; Московский государственный юридический университет им. О.Е. Кутафина. Москва, 2014. 202 с.

121.Гурбанов Р. А. Взаимодействие судебных органов на европейском пространстве: вопросы теории и практики: дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.10 / Гурбанов Рамин Афад Оглы; Институт философии и права Национальной академии наук Азербайджана. Баку, 2015. 388 с.

122.Гуренко М. М. Розвиток філософсько-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина: автореф. дис. ... д-р юрид. наук / Гуренко Марина Миколаївна; Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2004. 38 с.

123.Гуренко М. М. Розвиток філософсько-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина: дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.12 / Гуренко; Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2004. 448 с.

124.Гурковський В. Роль та місце принципів міжнародного права у сфері

забезпечення інформаційної безпеки України // Вісник УАДУ. 1996-2003 г. № 1. С . 496-501.

125.Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. В.А. Туманова. Москва: Международные отношения, 1999. 400 с.

126.Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в двенадцати томах. Т.10. При-Сап. Москва: Мир книги. 2003. 325 с.

127.Даниленко Г. М. Обычай в современном международном праве. Москва: Наука, 1988. 191 с.

128.Даниленко Г.М., Дэмрош Дж. Вне конфронтации. Международное право в период после холодной войны: сб. статей / Отв. ред. Дж. Дэмрош, Г. М. Даниленко. Москва: Спарк, 1996. 356 с.

129.Дарда А. В. Проблемы толкования национальными судами общепризнанных принципов международного права: дис. …канд. юрид. наук: 12.00.10 / Дарда Алексей Владимирович; Российский университет дружбы народов. Москва, 2003. 145с.

130.Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. 1072 с.

131.Действующее международное право. Хрестоматия. Бишкек. 2012. 705 с.

132.Действующее международное право. Документы в 2-х томах. Т. 1 / сост.: Колосов Ю. М., Кривчикова Э. С. Москва: Юрайт, Международные отношения, 2007. 768 с.

133.Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 № 55-XII // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, N 31, ст.429 URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12 (дата звернення: 03.05.2018)

134.Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх

відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24.10.1970 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_569 (дата звернення: 05.06.2018)

135.Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних націй 2000 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_621 (дата звернення: 04.01.2018)

136.Дело о континентальном шельфе: Тунис/Ливийская Арабская Джамахирия. URL: http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=3&code=tl&case=63&k=c4&p3=0 (дата звернення: 10.04.2017)

137.Демидов И. Ф. Принципы и основания уголовной ответственности // Проблемы повышения качества уголовно-процессуальной деятельности в условиях перестройки. Ижевск, 1998. 97с.

138.Демин А. В. «Мягкое право» в эпоху перемен. Опыт компаративного исследования: монография. Москва: Проспект, 2015. 145 с.

139.Денисенко В. В. Jus Gentium: Проблеми становлення міжнародного права в Стародавньому Римі // Вісник Запорізького національного університету, 2010. Вип. №3. С.7-12.

140.Денисов В. Н. Статус міжнародних договорів в Конституції України // Вісник Академії правових наук України. 1997. № 1. С. 29-36.

141.Джебрин Дж. Дж. Имплементация норм международного права во внутригосударственном законодательстве (на примере арабских стран): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. / Джебрин Джабер Джебрин; Государственный университет им. Т.Г.Шевченко. Киев. 1984. 220 с.

142.Динис Г. Г. Міжнародно-правові концепції глобального права, права Інтернету або кіберправа та трансформації міжнародного права // Часопис Київського університету права. 2011. Вип. 2. С.279-285

143.Дмитриев А. И. История международного права: монография / под ред. А. И. Дмитриева, У. Э. Батлера. Одесса: Фенікс, 2013. 574 с.

144.Дмитриева Г. К. Мораль и международное право. Москва: Международные отношения, 1991. 168 с.

145.Дмитриева Г. К. Принцип добросовестности в современном международном праве // Правоведение. Москва: 1979. С. 82-86.

146.Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ, 2001. 426 с.

147.Дмитрієв А. І., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право: навчальний посібник / Відп. ред. Ю.С. Шемшеченко, Л.В. Губерський. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 640 с.

148.Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Добрянський Святослав Павлович; Одеська національна юридична академія. Одеса. 2003. 20 с.

149.Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01: Одеса, 2002. 181 с.

150.Довгерт А. С. Принцип верховенства права у приватноправовій сфері // Цивільне право для адвокатів: навчальний посібник. Київ, 2006. С.243-253.

151.Дождев Д. В. Добрая совесть (bona fides) как принцип правового общения // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление. Москва: Изд во ИГП РАН, 1996. С. 29-40.

152.Доповідь Комісії міжнародного права ООН про роботу 50-ої сесії (1999) // Генеральна Асамблея. Офіційні звіти. 53 сесія. Доповнення №10A/53/10. URL: http://www.unbisnet.un.org (дата звернення: 22.03.2018)

153.Дрьоміна-Волок Н. В. Імперативізація міжнародного права і становлення концепції расової дискримінації як jus cogens delict: монографія. Одеса: Юридична література, 2014. 390 с.

154.Дрьоміна-Волок Н. В. Норми jus cogens сучасне jus gentium intra se // Юридична наука. 2011. № 1. С. 187-194.

155.Дурденевский В. Н. Пять принципов // Международная жизнь. 1956. № 3. С.45.

156.Дурденевский В. Н., Лазарев М. И. Пять принципов мирного сосуществования. Москва: Госюриздат, 1957. 119 с.

157.Евинтов В. И. Проблема «общих принципов права» в современных

западных концепциях. В кн.: Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве: Сб. науч. тр. / АН УССР. Ин-т гос. и права. Київ: Наукова думка, 1990. С.156-168.

158.Егорова Е. Н. Основы трудового права Европейского Союза: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Егорова Екатерина Никитична; Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД РФ. Москва, 2013. 205 с.

159.Ейхельман О., Богаєвський П., Жилін О.Наука міжнародного права в університеті Святого Володимира: в 2 т. Київ, 2004. Т. 2. 456 с.

160.Ерашов С. С. Система принципов современного отечественного уголовного процесса; теоретико-правовые аспекты и практика применения: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09 / Ерашов Сергей Сергеевич; Нижегородская академия. Нижний Новгород. 2001. 183 с.

161.Есаян А. А. К вопросу о характере международного права // Советский ежегодник международного права, 1958. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 500-502

162.Євінтов В. І. Україна у міжнародному співтоваристві // Суверенітет України і міжнародне право. Київ: Манускрипт, 1995. С. 37-58.

163.Європейське право: Право Європейського Союзу: підручник. У трьох кн. / за заг. ред. В.І. Муравйова. Київ: Ін Юре, 2015. / Кн. перша. Інституційне право Європейського Союзу / В.І. Муравйов, О.М. Шпакович, О.М. Лисенко, О.В. Святун. Київ: Ін Юре, 2015. 312 с.

164.Жовтобрюх М. М. Звичаєве право: сутність, ґенеза, чинність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Жовтобрюх Микола Миколайович; Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2002. 19 с.

165.Жовтобрюх М. М. Звичаєве право: сутність, ґенеза, чинність: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Жовтобрюх Микола Миколайович; Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2002. 198 с.

166.Загальна теорія держави і права: навчальний посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков, В.П. Пастухов та ін.; за ред.

В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком, 2000. 317 с.

167.Загальні принципи в класичному міжнародному праві: Вестфальський мир // Право і суспільство, 2018. № 6. 241-245.

168.Задорожна С. М. Взаємодія основних начал міжнародного приватного та міжнародного публічного права // Стан та перспективи розвитку юридичної науки: матеріали Міжн. наук.-прак. конф. (м. Дніпропетровськ, 3-4 жовтня 2014 р.). Дніпропетровськ: ГО «Правовий світ», 2014. С.104-107.

169.Задорожна С. М. Вплив особливостей права стародавнього періоду на формування основних принципів міжнародного права // National law journal: Teory and practice: L.L.C. Scientific and practical Publication in Law. 2016, № 6 (22). С. 147-152.

170.Задорожна С. М. Гарантованість дотримання загальних принципів міжнародного права // Юридичний науковий електронний журнал. 2017. № 6. URL: http://lsej.org.ua/6_2017/108.pdf (дата звернення: 10.07.2018)

171.Задорожна С. М. Гносеологія загальних принципів міжнародного права // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2018. №4. С.263-279.

172.Задорожна С. М. Європейська конвенція про права людини (1950 р.) та Хартія Європейського Союзу про основні права (2000 р.) про право на життя // Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції. (м. Чернівці, 17-18 листопада 2011 р.). С. 32-36.

173.Задорожна С. М. Загальні принципи міжнародного права: еволюція і сучасність: монографія. Чернівці: Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 360с.

174.Задорожна С. М. Загальновизнані принципи права фундамент міжнародного права та міжнародного правопорядку // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Правознавство. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2014. Вип. 728: С.64-68.

175.Задорожна С. М. Зародження загальних принципів права як джерела міжнародного права // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.

Науковий збірник. Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2017. Спеціальний випуск: Ч. 2. С.222-226.

176.Задорожна С. М. Застосування загальних принципів права в міжнародному правосудді // Práva a slobody človeka a občana: mechanizmus ich implementácie a ochrany rôznych oblastiach práva: медzinárodná vedecká konferencia, Bratislava, Slovenská republika, 19-20 septembra 2014 r. Paneurópska vysoká škola, Bratislava, 2014. S.252-255.

177.Задорожна С. М. Звичаєве право та загальні принципи міжнародного права // Euroasian Academic Research Journal. Yerevan. 2016. № 6 (06). С.80-88.

178.Задорожна С. М. Конституційна невизначеність «загальновизнаних принципів міжнародного права» як звичаєво-правових норм міжнародного права // Від громадянського суспільства до правової держави: Тези доповідей XIII Міжн. наук.-прак. конф. (м. Харків, 21 квітня 2017 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 443-447.

179.Задорожна С. М. Конституційна невизначеність «загальновизнаних принципів міжнародного права»: національна і зарубіжна практика // Український часопис міжнародного права. 2014. № 4. С. 245-251.

180.Задорожна С. М. Міжнародно-правова природа принципу ex aequo et bono // Альманах міжнародного права. Одеса, 2016. Вип. 14. С.14-23.

181.Задорожна С. М. Множинність (плюралізм) визначень загальних принципів сучасного міжнародного права // Наше право. 2015. № 3. С.183-188.

182.Задорожна С. М. Основні принципи докласичного міжнародного права // Український часопис міжнародного права. 2017. № 4. С.22-31.

183.Задорожна С. М. Особливості взаємодії загальних принципів з нормами, правилами та стандартами міжнародного права // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Правознавство. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2015. Вип. 765. С.45-50.

184.Задорожна С. М. Особливості формування принципів міжнародного права періоду Середньовіччя // Актуальні питання юридичної теорії та практики: наукові дискусії: Міжн. наук.-прак. конф. (м. Харків, 2-3 грудня

2016 р.). Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2016. Ч.1. С.190-194.

185.Задорожна С. М. Питання принципів міжнародного приватного права // Нариси з міжнародного приватного права: монографія. / за ред. А. С. Довгерта, О. М. Бірюкова. Київ: Алерта, 2014. Вип. 3. С.44-64.

186.Задорожна С. М. Поняття, генетична основа та система принципів міжнародного приватного права // Право України. Юридичний журнал. Науково-практичне фахове видання. Київ, 2013. №7. С.34-47.

187.Задорожна С. М. Правова глобалізація та місце в ній основних принципів міжнародного права // Науковий вісник Чернівецького університету. Сер. Правознавство: зб. наук. праць. Чернівці, 2013. Вип.682. С.48-54.

188.Задорожна С. М. Правовий базис принципів міжнародного публічного і міжнародного приватного права // Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства: Міжн. наук.-прак. конф. (м. Харків, 6-7 квітня 2013 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2013. Ч. І. С. 32-34.

189.Задорожна С. М. Принципи докласичного міжнародного права як засади формування галузей // Розвиток науки і практики міжнародного права: Міжнародно-правові читання, присвячені пам’яті Олександра Задорожнього: матеріали Міжн. наук.-прак. конф. (м. Київ, 22 червня 2018 р.). Київ: ІМВ, 2018. С. 91-96.

190.Задорожна С. М. Принципи як основоположні начала (засади) функціонування міжнародного співтовариства // Нариси з міжнародного приватного права: монографія / за ред. А.С. Довгерта, О.М. Бірюкова. Київ: Алерта, 2016. Вип. 4. С.26-60.

191.Задорожна С. М. Природно-правова природа основних принципів міжнародного права // Міжнародні читання з міжнародного права пам’яті професора П. Є. Казанського: Матеріали ІІІ міжн. наук. конф. (м. Одеса, 2-3 листопада 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С.10-13.

192.Задорожна С. М. Природно-правовий характер принципів

міжнародного права // Науковий вісник Чернівецького університету. Сер. Правознавство: зб. наук. праць. Чернівці, 2013. Вип.660. С.49-56.

193.Задорожна С. М. Роль держави та міжнародного співробітництва в умовах глобалізації міжнародного правопорядку // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Правознавство. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2013. Вип. 714. С.59-64.

194.Задорожна С. М. Роль загальних принципів права в міжнародно-правовій системі // Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи: Матеріали Міжн. наук.-прак. конф. (м. Львів, 26-27 вересня 2014 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2014. С.87-91.

195.Задорожна С. М. Система принципів сучасного міжнародного права // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2015. №1 С.251-259.

196.Задорожна С. М. Соціологічна природа принципів міжнародного права // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: зб. матеріалів V Міжн. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 17 листопада 2012 р.). Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2012. С.77-78.

197.Задорожна С. М. Соціологічний підхід Є. Ерліха в міжнародному праві // Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи: матеріали Міжн. наук.-прак. конф. (м. Дніпропетровськ, 31 березня 2013 р.). Дніпропетровськ, 2013. С. 113-115.

198.Задорожна С. М. Сучасні принципи міжнародного права в ієрархії норм міжнародного, наднаціонального і національного права // Правові горизонти. Випуск 14 (27). Суми, 2019. С. 125-132.

199.Задорожна С. М., Волощук О. Т. Принципи автономності арбітражного застереження в міжнародному комерційному арбітражі // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 618: Правознавство. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. С. 71-76.

200.Задорожна С. М., Маник А. З. Внесок наукової спадщини

О. В. Задорожнього у сучасне розуміння основних принципів міжнародного права // Український часопис міжнародного права. 2017. Спецвипуск присвячений пам'яті професора О. В. Задорожнього. С. 74-80.

201.Задорожна С. М., Маник А. З. Становлення та розвиток науки міжнародного права в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича // Український часопис міжнародного права. 2018. № 2. С. 22-29.

202.Задорожная С. Основные критерии определения наличия принципа международного права // STUDII JURIDICE Universitate Anul X, 2017. Nr. 3-4 (39-40). С. 57-67.

203.Задорожная С. М. Взаимодействие принципов международного публичного и международного частного права // Российский юридический журнал. Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 2013, № 4 (91). С. 41-46. URL: http://elibrary.ru/item.asp?id=20229194 (дата звернення: 02.11.2014)

204.Задорожний А. В. Генезис политико-правовой идеологии мондиализма // Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право. 1987. № 24. С.68-74.

205.Задорожний А. В. Критический анализ мондиалистических политико-правовых концепций // Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право. 1986. № 23. С.40-44.

206.Задорожний А. В. Российская доктрина международного права после аннексии Крыма: монография. Киев: К.И.С., 2015. 143 с.

207.Задорожний А. В. Санкции как средство привлечения Российской Федерации к международно-правовой ответсвенности // Национальный юридический журнал: теория и практика. 2015. С. 244-248

208.Задорожній О. В. Анексія Криму – міжнародний злочин: монографія. Київ: К.І.С, 2015. 572 с.

209.Задорожній О. В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України: монографія. Київ: К.І.С., 2014. 687с.

210.Задорожній О. В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації, 1991-2014: монографія. Київ: К.І.С., 2014. 959 с.

211.Задорожній О. В. Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації: монографія. Київ: К.І.С., 2016. 559 с.

212.Задорожній О. В. Оправдать любой ценой. Агрессивная война Российской Федерации против Украины и трансформация российского видения международного права: монография. Киев: К.І.С., 2016. 455 с.

213.Задорожній О. В. Поняття та нормативні вимоги основних принципів міжнародного права // Актуальні проблеми держави і права. 2015. С. 242-255

214. Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: монографія. Київ: К.І.С., 2015. 712 с.

215.Задорожній О. В. Порушення принципу суверенної рівності держав в агресивній війні Росії проти України // Альманах міжнародного права, 2015. Вип.7. С.3-19

216.Задорожній О. В., Буткевич В. Г., Мицик В. В. Конспект лекцій з основ теорії міжнародного права. Київ: ІМВ. 2001. 145 с.

217.Заінчковський М. Л. Права людини як новоєвропейський філософський та політико-правовий феномен: дис. ... канд. філос. наук: 12.00.12 / Заінчковський Микола Леонтійович; Національна академія внутрішніх справ України МВС України. Київ, 2003. 178 с.

218.Заінчковський М. Л. Права людини як новоєвропейський філософський та політико-правовий феномен: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 12.00.12 / Заінчковський Микола Леонтійович; Національна академія внутрішніх справ України МВС України. Київ, 2003. 23 с.

219.Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі ООН. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_055 (дата звернення: 03.05.2018)

220.Закон України «Про дипломатичну службу» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 5. Ст. 29.

221.Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 № 2411-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010. № 40. Ст.527.

222. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України, 2004. № 50. Ст.540.

223. Закон України «Про туризм» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995. № 31. Ст. 241.

224. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства / перев. и коммент. под ред. И.М. Дьяконова // Вестник древней истории. Москва, 1952. № 3. С. 199-305.

225. Законы Ману / Пер. С.Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г.Ф. Ильиным. Москва: Издательство восточной литературы, 1960. 362 с.

226. Зарубаева Е. Ю. Общепризнанные принципы и нормы международного права и международные договоры в правовой системе России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Зарубаева Евгения Юрьевна; Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации. Москва, 2003. 195 с.

227. Захаренко В. Принципи і норми міжнародного права як основа зовнішньополітичної діяльності України // Право України. Юридичний журнал. Київ: ТОВ «Видавничий Дім «Ін Юре», 2010 р. №4. С. 336-342.

228. Здоровега М. Особливості становлення глобального громадянського суспільства. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, 2014. Вип. 26. С.100-106

229. Здравосмыслов Б. В. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть. Москва: Юрист. 1999. 253 с.

230. Земскова П. Е. Общие принципы права, признанные цивилизованными нациями, в международном праве: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.10 / Земскова Полина Евгеньевна; Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ. Москва, 2010. 177 с.

231. Зимненко Б. Л. Международное право и российское право: их соотношение // Московский журнал международного права. 2000. № 3. С. 162-168.

232. Зимненко Б. Л. Применение норм международного права в судебной

системе Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Зимненко Богдан Леонидович; Дипломатическая академия МИД РФ. Москва, 1999. 26 с.

233.Зинковский С. Б. Право как явление культуры: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Зинковский Сергей Борисович; Российский университет дружбы народов. Москва, 2006. 20 с.

234.Зубар І. В. Розвиток універсального міжнародного права та його регіональних підсистем на сучасному етапі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Зубар Інна Валентинівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2016. 225 с.

235.Иванов И. С. Внешняя политика в эпоху глобализации: дис. ... д-р ист. наук: 07.00.03; 23.00.04 / Иванов Игорь Сергеевич; Институт мировой экономики и международных отношений РАН. Москва, 2005. 379 с.

236.Игнатенко Г. В. Великая Октябрьская социалистическая революція и современное международное право // СЕМП, 1977. Москва, 1979. С. 11-40.

237.Игнатенко Г. В. Международное право и внутригосударственное право: проблемы сопряженности и взаимодействия: сб. науч. публикаций за сорок лет (1972-2011 годы). Москва: Норма: ИНФА-М, 2012. 416 с.

238.Измайлова П. Р. Уголовная ответственность должностных лиц государства за преступления по международному праву: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10 / Измайлова Пери Расимовна; Институт государства и права РАН. Москва. 2015. 158 с.

239.Институции Гая. Текст и перевод с введением и примечаниями. Изд. Ф. Дыдынского. Варшава. Типография К. Ковалевского. 1892. 540 с.

240.Исполинов А. С. Исполнение решений международных судов: теория и практика // Международное правосудие. 2017. № 1 (21). С. 45-67.

241.Исполинов А. С. Нормы jus cogens в решениях международных и национальных судов // Российский юридический журнал. 2014. № 6. С. 7-14.

242.История международного права / под ред. А. И. Дмитриева, У.Э. Бптлера; изд.2-е, доп. и перераб. Одесса: Феникс, 2013. 574 с.

243.Ізарова І. О. Зближення та гармонізація як основні тенденції розвитку цивільного процесуального права // Часопис Київського університету права. 2014. Вип. 2. С.182-187

244.Історія Європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу: монографія / В. І. Яковюк, Т. Н. Анакіна, О. Я. Трагнюк, Т. В. Комарова; за ред. І.В. Яковюка. Київ: Редакція журналу «Право України». 2012. 208 с.

245.Казанцев М. Ф. Концепция гражданско-правового договорного регулирования: дис. … д-р юрид. наук: 12.00.03 / Казанцев Михаил Федорович; Уральская государственная юридическая академия. Екатиринбург, 2008. 333с.

246.Каламаркян Р. А., Мигачев Ю. И. Международное право. Учебник. Москва: Изд-во Эксмо, 2004. 688 с.

247.Каламкарян Р. А. Концепция господства права в современном международном праве // Государство и право. 2003. № 6. С. 50-57.

248.Каламкарян Р. А. Международно-правовое значение односторонних юридических актов государств / Отв. ред.: Менжинский В.И. Москва: Наука, 1984. 133 с.

249.Каламкарян Р. А. Принцип добросовестности в современном международном праве. Москва: Наука, 1991. 188 с.

250.Каламкарян Р. А. Философия международного права. // Институт государства и права РАН. Москва: Наука, 2006. 207 с.

251.Кальянов В. И. Некоторые вопросы внешнеполитических воззрений в Древнеиндийском Эпосе // Махабхарата. Книга пятая. Удьйогапарва или книга о старании. Ленинград: Издательство «Наука». Ленинградское отделение. 1976. С. 399-427.

252.Камаровский Л. О международном суде. Москва: Тип. Т. Малинского, 1881. 550 с.

253.Каракулян Э. А. Очерки теории и истории науки международного права: учебное пособие. Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет, 2017. 139 с.

254.Карташов В. Н. Принципы права // Теория государства и права: учебник / под ред. В. К. Бабаева. Москва, 1999. 592 с.

255.Кашкин С. Ю., Четвериков А. О. Право Европейского Союза: учебное пособие / 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Проспект, 2011. 274 с.

256.Київець О. В. Вплив імперативних зобов'язань та зобов'язань «перед усіма» на формування сучасного міжнародного правопорядку // Європейські перспективи. 2011. № 1. С.177-179.

257.Київець О. В. Джерела міжнародного права: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Київець Олена Валеріївна; Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2012. 360 с.

258.Київець О. В. Джерело міжнародного права як природно-правова категорія // Публічне право. 2011. № 1. С. 76-81.

259.Київець О. В. Загальні принципи права в системі джерел міжнародного права: 100 років дискусії // Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В.В. Мицика: монография / За ред. О.В. Задорожнього та О.Р. Поєдинок. Київ; Одеса: Фенікс, 2016. 718 с.

260.Київець О. В. Міжнародно-правовий скепсис. // Науковий часопис Національної академії прокуратури України, 2014. Вип. 1. С. 70-85

261.Київець О. В. Нормотворчість міжнародних організацій // Наукові записки інституту законодавства Верховної ради України. 2012. Вип. 4. С.129-133.

262.Київець О. В. Сучасне міжнародне право: проблеми ефективності системи через призму джерел міжнародного права // Право і Безпека. 2010. № 2. С. 15-19.

263.Київець О. В. У пошуках міжнародного права: переосмислюючи джерела. Кам'янець-Подільський: ПП «Видавництво «Оіюм», 2011. 480 с.

264.Київець О. В. Феноменологія норм міжнародного права через призму їх ієрархії // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України 2011. № 3 (6). С. 143-148.

265.Кирилюк Н. В. Особливості реалізації принципу суверенної рівності

держав в сучасному міжнародному праві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Наталля Василівна Кирилюк; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2014. 182 с.

266.Кисіль В. І. Питання публічного порядку і законодавче регулювання у міжнародному приватному праві // Наукові записки. Том 19. Спеціальний випуск. С. 212-220.

267.Кислицына Н. Ф. Развитие системы международного права на современном этапе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Кислицына Наталия Феликсовна; Российский университет дружбы народов. Москва, 2010. 26 с.

268.Кислицына Н. Ф. Развитие системы международного права на современном этапе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Кислицына Наталия Феликсовна; Российский университет дружбы народов. Москва, 2010. 175 с.

269.Климова А. Н. Принципы гражданского права: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Климова Анна Николаевна; Всероссийская государственная налоговая академия Министерства финансов Российской Федерации. Москва, 2006. 337 с.

270.Климчук Ю. В. Система принципів міжнародного гуманітарного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Климчук Юрій Васильович; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків. 2003. 20 с.

271.Климчук Ю. В. Система принципів міжнародного гуманітарного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Климчук Юрій Васильович; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 215 с.

272.Клюня А. Ю. Ответственность за нарушение обязательств, вытекающих из императивных норм международного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Клюня Алесь Юрьевич; Российский университет дружбы народов. Москва, 2016. 226 с.

273.Ключников Ю. В. Международно-правовые проблемы установления

пределов действия национальных правовых норм дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Ключников Юрий Вячеславович; Московская государственная юридическая академия. Москва. 2002. 209 с.

274.Козье Д. Электронная коммерция. Москва: Издательско-торговый дом «Русская редакция», 1999. 288 с.

275.Кокорев Р. С. Основные права и обязанности государств как субьектов международного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Кокорев Роман Сергеевич; Московская государственная юридическая академия. Москва, 2002. 231 с.

276.Колисниченко Е.С. Международно-правовые механизмы правопорядка Лиги Наций // История международного права: монография / под ред. А. И.Дмитриева, У. Э. Батлера. Одесса: Фенікс, 2013. С.343-395.

277.Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02 / Колодій Анатолій Миколайович; Київський університет ім. Т. Шевченка. Київ, 1998. 382 с.

278.Колодкин А. Л. Мировой океан. Международно-правовой режим. Основные проблемы. Москва: Международные отношения, 1973. 232 с.

279.Коломенцева Л. И. Принцип мирного сосуществования и сотрудничества государств в современном международном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Коломенцева Людмила Ивановна; Харьковский юридический институт им. Л. М. Кагановича. Харьков. 1955. 16 с.

280.Коломієць Г., Ушакова Н. Загальні принципи політико-економічної стратегії України в сучасному геофінансовому просторі // Стратегічна панорама. 1999. № 4. С. 60-65

281.Колосов Ю. М. Ответственность в международном праве: учебник. Москва: Международные отношения, 1999. 624 с.

282.Колосов Ю. М. Принципы международного права // Международное право: учебник / Отв. ред. Вылегжанин. Москва: Высшее образование, Юрайт-Издат, 2009. 1012 с.

283.Колосовская Ю. К. Гостеприимство в системе jus gentium древного Рима // Древнее право. 1999. № 1 (4). С. 86-98.

284.Комментарий к Конституции РФ / Отв. ред. Л.А. Окуньков. Москва: БЕК. 1996. 664 с.

285.Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення від 10.04.1972 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_054(дата звернення: 04.02.2019)

286.Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 04.11.1950. URL: http:zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004(дата звернення: 04.02.2019)

287.Кондратьєв Р. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних відносин // Право України. 2000. №2. С. 43-45.

288.Конституции государств европейского Союза / под общ. ред. Л.А. Окунькова. Москва: ИНФРА-М, 1997. 816 с.

289.Конституция Литовской Республики // Конституции государств Европы: в 3т. / под общей ред. Л.А. Окунькова. Москва: Издательство НОРМА, 2001. Т. 2. С. 332-362.

290.Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник / за ред. В.О. Серьогіна, О.М. Коломієць, О.В. Марцеляк та ін. Харків, 2009. 664 с.

291.Конституційне законодавство зарубіжних країн: Хрестоматія: Навчальний посібник. Упоряд. В.О. Ріяка, К.О. Закоморна. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 382 с.

292.Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2001-2002. Кн. 3. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 384 с.

293.Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2002-2003. Книга 4. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 584 с.

294.Конституція України. Закон від 28.06.1996, № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996. № 30. Ст. 141.

295.Консультативний висновок МС ООН відносно правових наслідків

будівництва стіни на окупованій палістинській території від 09.07.2004 р. URL: http://www.un.org/russian/peace/palestine/docs/icj_palest_wall.pdf (дата звернення: 21.01.2018)

296.Коптєва О. О. Erga omnes як норми sui generis: доктринально-правовий підхід // Український часопис міжнародного права. Київ, 2012. № 4. С. 44-47.

297.Коптєва О. О. Зобов'язання erga omnes у системі міжнародно-правових зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Коптєва Олена Олександрівна; Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2013. 20 с.

298.Коптєва О. О. Місце і роль зобов’язань erga omnes у системі норм міжнародного права // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2010. № 3. С. 119-123.

299.Корецкий В .М. Избранные труды: в 2 кн. / Корецкий В.М.; Редкол.: Бабий Б.М., Денисов В.Н. (Гл. ред.), Михайловский Н.К., Ульянова Н.Н., Шишко А.А. Київ: Наукова думка, Кн. 1. 1989. 344 с.

300.Корецкий В. М. Избранные труды: в 2 кн. / Корецкий В.М.; Редкол.: Бабий Б.М., Денисов В.Н. (Гл. ред.), Михайловский Н.К., Ульянова Н.Н., Шишко А.А.Киев: Наукова думка, 1989. Т.2. 415 с.

301.Корецкий В. М. Общие принципы права в международном праве / отв. ред. Крылов С. Б. Киев: Изд-во АН УССР, 1957. 52 с.

302.Кофанов Л. Л. Ius gentium и международные суды античности // Римское право. 2009. С.57-84.

303.Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда. 1948-1991. Организация Обьединенных наций. Нью-Йорк. 1993. 297 с.

304.Кретова І. Ю. Тлумачення положень про права людини Страсбурзьким судом: основні принципи та доктрини // Вісник Національної академії правових наук України: зб. наук. пр. Харків, 2014. № 4. С. 165-175.

305.Кретова І. Ю. Тлумачення права: доктрини, розвинуті Європейським судом з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Кретова Ірина

Юріївна; Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 236 с.

306.Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26. Ст. 131.

307.Крохмаль В. Про міжнародну дійсність міжнародних договорів // Право України. 1996. № 5. С. 74-78.

308.Кудинов А .С. Естественно-правовая концепция международного права // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. 2015. Том 15. Вып. 2. С. 120-137.

309.Кузнецова Ю. Е. Сотрудничество Российской Федерации с иностранными государствами в области уничтожения химического оружия: истоки, современность, проблемы: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / Кузнецова Юлия Евгеньевна; Дипломатическая академия МИД РФ. Москва, 2007. 192 с.

310.Купчишин А. М., Рулько Е. Т. Характерные черты и система принципов современного международного права. Киев, 1979. 50 с.

311.Курашвили А. Ю. Заключение и имплементация международных договоров по Венской конвенции о праве международных договоров и законодательству государств-учасников СНГ: сравнительно-правовой анализ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Курашвили Автандил Юрьевич; Санкт-Петербургский государственный университет Санкт-Петербург. Санкт-Петербург, 2007. 203 с.

312.Курс международного права: в 6 т. Т. II: Основные принципы современного международного права. / А.С. Бахов, Р.Л. Бобров и др.; гл. ред.: Ф.И. Кожевников, В.М. Корецкий и др. Москва: Наука, 1967. 331 с.

313.Курс международного права: в 7 т. Т.1: Понятие, предмет и система международного права / Ю. А. Баскин, Н. Б. Крылов, Д. Б. Левин и др. Москва: Наука, 1989. 360 с.

314.Курс международного права: в 7 т. Т.2: Основные принципы международного права. / Г. В. Игнатенко, В. А. Караташкин, Б. М. Клименко и

др. Москва: Наука, 1989. 240 с.

315.Кучук А. М., Перепьолкін С. М. Принципи права як категорія внутрішньодержавного і міжнародного права // Право і суспільство. 2015. № 3. Ч. 3. С.22-26.

316.Лаврусь С. Ю. Реализация принципов права в юридической практике: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Лаврусь Светлана Юрьевна; Самарский государственный экономический университет. Самара. 2005. 239 с.

317.Лайти Н. Вклад неприсоединившихся государств в разитие международного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Лайти Н'дяй; Университет дружбы народов имени Патриса Лумумбы. Москва, 1984. 196 с.

318.Лапина О. Е. Общепризнанные принципы и нормы международного права в правовой системе России: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Лапина Олеся Евгеньевна; Московский университет МВД России. Москва, 2003. 149 с.

319.Левин Д. Б. История международного права. Москва: Издательство ИМО, 1962. 136 с.

320.Левин Д. Б. К вопросу о соотношении дипломатии и международного права в свете принципа мирного сосуществования // Советский ежегодник международного права, 1960. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. С. 109-120.

321.Левин Д. Б. О некоторых вопросах теории международного права // Советский ежегодник международного права, 1958. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 495-499.

322.Левин Д. Б. Основные проблемы современного международного права / под ред. Гайдукова Д.А. Москва: Госюриздат, 1958. 275 с.

323.Левин Д. Б. Принцип самоопределения наций в международном праве // Советский ежегодник международного права, 1962. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. С. 25-48.

324.Лисик В. Поняття, ознаки та суть основних принципів міжнародного права // Міжнародне публічне право: підручник / В. М. Репецький та ін.; за ред. В. М. Репецького. Київ: Знання, 2012. С.58-70.

325.Лихачев В. Н. Пробелы в современном международном праве. Казань:

Изд-во Казанского університета, 1985. 85 с.

326.Лукашева Е. А. Право. Мораль. Личность. Москва: Наука. 1986. 264 с.

327.Лукашук И. И. Глобализация и международное сообщество // Право и политика. 2000. № 4. С.105-112.

328.Лукашук И. И. Глобализация, государство, право и XXI век. Москва: Спарк, 2000. 279 с.

329.Лукашук И. И. Международное право в судах государств Санкт-Петербург: Россия Нева, 1993. 302 с.

330.Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов / Изд. 3е, перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 432 с.

331.Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: Учебник. Москва: Бек, 1997. 371 с.

332.Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов / Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер. 2007. 544 с.

333.Лукашук И. И. Международно-правовое регулирование международных отношений. Москва: Международные отношения, 1975. 173 с.

334.Лукашук И. И. Механизм международно-правового регулирования. Киев, 1980. 164 с.

335.Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе: монография. Москва: Изд-во «Спарк», 1997. 322 с.

336.Лукашук И. И. Победа в Отечественной войне и развитие международного права // Международное публичное и частное право. 2005. № 4 (25). С.5-11.

337.Лукашук И. И. Право международной ответственности. Москва: Волтерс Клувер, 2004. 432 с.

338.Лукашук И. И. Современное право международных договоров: в 2 т. Москва, 2004. Том I. 672 с.

339.Лукашук И. И. Современное право международных договоров: в 2 т.

Москва, 2006. Том II. 496 с.

340.Лукин П. И. Источники международного права. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. 144 с.

341.Лукьянова Е. Г. Глобализация и правовая система России (основные направления развития). Москва: Изд-во Норма, 2006. 110с.

342.Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI-X веков до н.э. Памятники и исследования. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа. 1960. 355 с.

343.Луткова О. В. Основные концепции источников международного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Луткова Оксана Вікторівна; Дипломатическая академия МИД РФ. Москва, 2004. 196 с.

344.Ляхівненко С. М. Значення доктринальних підходів до розуміння правової природи міжнародних стандартів. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право, 2013. Вип. 5. С.148-152.

345.Ляхов А. Г., Постышев В. М. Международное воздушное и международное космическое право: некоторые аспекты соотношения и взаимодействия // Российский ежегодник международного права. 1992. Санкт-Петербург: Россия Нева, 1994. С. 78-99.

346.Ляхс М. Многосторонние договоры. Перевод с польского / под ред. и с предисл. Дурденевский В. Н.; пер. Калинкин Г. Ф. Москва: Иностранная литература, 1960. 320 с.

347.Макогон Б. В. Общая характеристика процессов глобализации в правовой сфере // История государства и права. Москва: Юрист. 2007. № 3. С. 2-4.

348.Макогон Б. В. Процессы глобализации в современном праве и их проявление в российском законодательстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Макогон Борис Валерьевич; Москва, 2007. 26 с.

349.Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / Пер. з англ. Харків: Консум, 2000. 592 с.

350.Малеев Ю. Н. Неизвестные, но общепризнанные // Журнал

Международное право. 2005. № 1(21). С. 5-20.

351. Малинин С. А. Правовые основы разоружения. Ленинград: Изд-во Ленинградского університета, 1966. 183 с.

352. Мальський М. М. Публічний порядок у транснаціональному виконавчому процесі // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2015. № 827. С. 79-84.

353. Маник А.З. Ідеї концепції «живого» права Євгена Ерліха у розвитку сучасного міжнародного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Маник Альона Захарівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2018. 20 с.

354. Маник А.З. Ідеї концепції «живого» права Євгена Ерліха у розвитку сучасного міжнародного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Маник Альона Захарівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2018. 201 с.

355. Манільська декларація про мирне вирішення міжнародних спорів 1982 р. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_568 (дата звернення: 21.03.2018)

356. Манукян К. А. Принцип равноправия государств в международном праве. Ереван: Издательство Ереванского университета. 1975. 201 с.

357.Марочкин С. Ю. Действие норм международного права в правовой системе Российской Федерации. Тюмень: Изд-во Тюмененского університета, 1998. 199 с.

358.Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. 1. Санкт-Петербург: Типография А.Бенке. 1898. 434 с.

359.Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов: в 2 т. Т. 1-2. Санкт-Петербург: Типография Министерства путей сообщения (А. Бенке), 1896. Т. 1: 1882. 418 с.

360.Мартиненко П. Конституційний Суд України: повноваження у контексті дворічного досвіду (квітень 1997 квітень 1999 року) // Вісник Конституційного Суду України. 1999. № 4. С.46-63.

361.Мартиненко П. Ф. Конституція України і міжнародне право: аспекти взаємодії // Вісник Конституційного Суду України. 2000. № 3. С. 56-80.

362.Мартиненко П. Ф. Місце і роль Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року в конституційно-правовому механізмі України // Вісник Конституційного Суду України. 2002. № 2. С. 64-72.

363.Маслова С. В. Принцип права на развитие в современном международном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Маслова Светлана Валентиновна; Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2003. 204 с.

364.Международное право в документах: учебное пособие / сост. Н.Т. Блатова. Москва: Юридическая литература, 1982. 856 с.

365.Международное право: учебник / отв. ред. Г.В. Игнатенко, О.И. Тиунов. Москва: Издательская группа НОРМА-ИНФРА. 1999. 569 с.

366.Международное право: учебник / под ред. Г.И. Тункина. Москва: Юридическая литература, 1994. 512 с.

367.Международное право: учебник / под ред. Дурденевского В.Н., Крылова С.Б. Москва: Государственное издательство юридической литературы. 1947. 482 с.

368.Международное право: учебник / под ред. Ф.И. Кожевникова. Москва: Государственное издательство юридической литературы. 1957. 471 с.

369.Международное право: учебник / под ред. Ю.М. Колосова, В.И. Кузнецова. Москва: Международные отношения, 1998. 624 с.

370.Международное публичное право: учебник / Л.П. Ануфриева, Д.К. Бекяшев, К.А. Бекяшев, В.В. Устинов и др.; 4-е изд., перераб. и доп. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. 784 с.

371.Мережко А. LEX MERCATORIA: теория и принципы транснационального торгового права. Київ: Издательство Таксон, 1999. 411 с.

372.Мережко А. А. Введение в философию международного права. Гносеология международного права. Київ: Юстиниан, 2002. 192 с.

373.Мережко А. А. Идея международного прав (историко-

социологический очерк). Київ: Юстиниан, 2010. 136 с.

374.Мережко А. А. История международно-правовых учений: учебное пособие. Київ: Юридична думка, 2004. 296 с.

375.Мережко А. А. Наука политики международного права: истоки и перспективы. Київ: Юстиниан, 2009. 70 с.

376.Мережко А. А. Психологическая теория международного права (публичного и частного): монография. Одеса: Фенікс, 2012. 244 с.

377.Мережко А. А. Типология норм международного права в сфере психологической теории права // Актуальні проблеми держави і права. 2011. С. 281-293

378.Мережко А. А. Транснациональное торговое право (lex mercatoria). Київ: Таксон, 2002. 464 с.

379.Мережко О. Поняття та сутність сучасного міжнародного права // Юридичний журнал «ЮСТІНІАН», Вип. 7. 2008 URL: http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2992 (дата звернення: 10.09.2018)

380.Мережко О. О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. Київ: Юстініан, 2010. 316 с.

381.Мережко О. О. Теорія та принципи транснаціонального торгового права (lex mercatoria): дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Мережко Олександр Олександрович; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. 388 с.

382.Мингазов Л. Х. Эффективность норм международного права: Теоретические проблемы: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10 / Мингазов Ленарис Харисович; Казанский государственный универистет. 2000. 465 с.

383.Миронов Н. В. Международное право: нормы и их юридическая сила. Москва: Юридическая литература, 1980. 158 с.

384.Митина М. Г. Принцип арбитражного судоустройства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Митина Марина Григорьевна; Уральская государственная юридическая академия. Екатиринбург, 2000. 202 с.

385.Митний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР).

2012. № 44-45. № 46-47. № 48. Ст.552

386.Михайлова С. А. Правовое регулирование сотрудничества судебных органов по гражданским, торговым и семейным делам в рамках Европейского Союза: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Михайлова София Александровна; Московская государственная юридическая академия им. О.Е.Кутафина. Москва, 2012. 161 с.

387. Мишулин А.В. Идеи права в междуэллинских отношениях // Вестник древней истории. 1946. № 2. С. 51-65.

388. Міжнародне приватне право. Загальна частина: підручник / заг ред. А.С. Довгерта, В.І. Кисіля. Київ: Алерта, 2012. 759 с.

389. Міжнародне публічне право: підручник / В. Ф. Антипенко, Л. Д. Тимченко, О. В. Бєглий, О. А. Радзівіл та ін.; відп. ред. В. Ф. Антипенко; в 3-х томах: Київ: Вид-во Національного авіаційного університету «НАУ-друк», 2010. Т. 1. 422 с.

390. Мовчан А. П. Кодификация и прогрессивное развитие международного права. Москва: Юридическая литература, 1972. 216 с.

391. Мовчан А. П. Международный правопорядок. Москва, 1996. 102 с.

392. Моджорян Л. А. Основные права и обязанности государств. Москва: Юридическая литература, 1965. 256 с.

393. Молодцов С. В. Международное морское право. Москва: Международные отношения, 1987. 272 с.

394. Мониторинг судебных процессов. Справочное руководство для практиков.// Опубликовано Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ). Варшава. 2013. 272 с.

395. Монтескье Ш. Л. О духе законов. Москва: Мысль 1999. 174 с.

396. Морозов В. А. Принципы западноевропейской правовой культуры: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Морозов Вячеслав Анатольевич; Московский университет МВД России. Москва, 2009 166 с.

397.Мудрецы Поднебесной: сборник / Лао-цзи. Симферополь: Реноме, 2003. 377 с.

398.Муранов А. И. К вопросу об «обходе закона» // Московский журнал международного права. Москва: Международные отношения, 1997, № 3. С. 42-76.

399.Муромцев Г. И. Соотношение международного и внутригосударственного права в свете Конституции Российской Федерации. // Право и политика современной России. Москва: Былина, 1996. 215 с.

400.Мюллерсон Р. А. Соотношение международного и национального права. Москва: Международные отношения, 1982. 136 с.

401.Назаренко О. А. Міжнародне право: практика застосування: навчальний посібник. Київ: КНЕУ, 2014. 262 с.

402.Найко Г. Д. Обычные нормы международного права: Новые явления в развитии: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.10 / Найко Геннадий Демьянович; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Москва, 1972. 18 с.

403.Нгуен Куок Динь, Дайе П., Пелле А. Международное публичное право: в 2-х т. Т.1: Кн.1.: Формирование международного права. Кн.2.: Международное сообщество. Київ: Сфера. 2000. 440 с.

404.Нефедов Б. И. Соотношение международного и внутригосударственного права: проблема формирования межсистемных образований: автореф. дис. ... д-р юрид. наук / Нефедов Борис Иванович; Российский университет дружбы народов. Москва, 2012. 57 с.

405.Нешатаева Т. Н. Решения Европейского суда по правам человека: новеллы и влияние на законодательство и правоприменительную практику. Москва: Норма: ИНФА-М, 2013. 303 с.

406.Нешатаева Т. Н., Дьяченко Е. Б., Мысливский П. П. Евразийская интеграция: роль суда. / под ред. Т.Н. Нешатаевой. Статут. 2015. 125 с.

407.Никифоров В. А. Юридическая природа и тенденции развития сложноструктурных комплексов норм, создаваемых международными организациями для регулирования мирового торгового оборота: автореф. дис. ... д-р юрид. наук: 12.00.10 / Никифоров Вадим Алексеевич; Российский

университет дружбы народов. Москва, 2011. 43 с.

408.Никишкин И. К. Правовое регулирование полицейского сотрудничества в Европейском Союзе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Никишкин Игорь Костантинович; Московская государственная юридическая академия им. О.Е. Кутафина. Москва, 2015. 220 с.

409.Новикова Л. А. Общие принципы и нормы международного права в системе российского публичного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Новикова Лидия Александровна; Академия управления МВД России; Москва, 2001. 230 с.

410.Новое уголовное право России. Общая часть: учебное пособие / Г. Н. Борзенков, С. В. Бородин, Н. Ф. Кузнецова, А. В. Наумов и др.; под ред. Н.Ф. Кузнецовой. Москва: ТЕИС. 1996. 168 с.

411.Новые конституции стран СНГ и Балтии. Сборник документов / сост. Дмитриев Ю.А.; сост. и отв. ред.: Михалева Н.А. Москва: Манускрипт, 1994. 654 с.

412.Нюрнбергский процес: сб. материалов: в 8 т. / отв. ред. Н.С. Лебедева. Москва: Юридическая литература, 1999. Т.8. 792 с.

413.Обердорф Л. Транснационализация права, переходный конституционализм и международное право // Международное публичное право: Современные исследования: Сб. обзоров и рефератов / отв. ред. Алферова Е.В. Москва: Центр социальных научно-информационных исследований. 2012. 216 с.

414.Общепризнанные нормы в современном международном праве / отв. ред. Н.Н. Ульянова. Киев, 1984.

415.Общие принципы права (общеправовые принципы). Конституционный Суд Российской Федерации. Постановления. Определения. Москва: ЮРИСТЪ. 2001. С.606-607.

416.Оксютчик Н. В. Взаимоотношения принципов международного публичного права и принципов международного частного права. 2012. С. 167-178.

417.Олаки А. Х. А. Принцип невыдачи по политическим преступлениям – итоги и перспективы: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.11 / Олаки Али Хамид Ахмед; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 1996. 18 с.

418.Олександр Вікторович Задорожній: біобібліографічний покажчик / уклад. Зубченко Н. І., Іванійчук Т. Ю., Львовін А. В.; наук. ред. Короткий Т. Р. Київ-Одеса: Фенікс, 2017. 40 с.

419.Оніщенко Н. М. Правова система: сучасний стан та перспектива розвитку // Становлення і розвиток правової системи України: матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 21 березня 2002 р). Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. 2002. С. 11-14.

420.Оппенгейм Л. Международное право: Мир. Том 1: Полутом 1 / пер. с 6-го англ. изд., доп. Г. Лаутерпахтом; под ред., предисл. Крылова С. Б. Москва: Государственное издательство иностранной литературы, 1948. 408 с.

421.Оппенгейм Л. Международное право: Мир. Т. 1: Полутом 2 / под ред. с предисл. Крылов С.Б.; пер. Ивенский А.Н. Москва: Иностранная литература. 1949. 547 с.

422.Опришко В. Ф. Міжнародне економічне право: підручник. Київ: Либідь, 1995. 192 с.

423.Орехов О. С. Доктрина свободы усмотрения государств в практике Европейского суда по правам человека: дисс ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Орехов Олег Сергеевич; Казанский (Приволжский) федеральный университет. Казань, 2016. 245 с.

424.Осницкая Г. А. По страницам зарубежных юридических журналов и ежегодников по вопросам международного права // Советский ежегодник международного права, 1960. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. С. 454-457

425.Основи римського приватного права: Підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко, Н. В. Коробцова; за заг. ред. В. І. Борисової, Л. М. Баранової. Харків: Право, 2008. 224 с.

426.Основные принципы современного международного права /

Бахов А. С., Бобров Р. Л., Богданов О. В., Жуков Г. П. и др. // Курс международного права: в 6 т.; гл. ред.: Ф.И. Кожевников, В.М. Корецкий и др. Москва: Наука, 1967. Т. II. 331 с.

427.Основополагающие принципы Красного Креста. Комментарий Жана Пикте. Москва: МККК, 1997. 104 с.

428.Пазюк А. В. Міжнародно-правовий захист права людини на приватність персоніфікованої інформації. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Пазюк Андрій Валерійович; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. 205 с.

429.Пазюк А. В. Міжнародно-правовий захист права людини на приватність персоніфікованої інформації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Пазюк Андрій Валерійович; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. 19 с.

430.Парамузова О. Г. Современные тенденции рецепции римского права в свете решения проблеи концептуального переосмысления международно-правовой науки // Весник Санкт-Петербургского университета. 2008. Сер. 6. Вып.3. С.152-168.

431.Пархоменко Н. М. Основні напрями розвитку джерел права в умовах глобалізації // Національна держава і право в умовах глобалізації: зб. наук. статей. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. С. 69-74.

432.Пацация М. Ш. К вопросу о происхождении международного права: аннотация // ФЕМИС. Ежегодник истории права и правоведения. Москва: МГИУ, 2000. Вып. 1. 221 с.

433.Первомайский О. Давайте переосмыслим... К новому пониманию источника права // Юридическая практика. № 8 (218), 20 февраля 2002. URL: http://pravo.ua/article.php?id=10001434 (дата звернення: 10.09.2018)

434.Переплеснина Е. М. Общепризнанные принципы и нормы международного права, международные договоры Российской Федерации в практике конституционных (уставных) судов субъектов Российской

Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Переплеснина Елена Михайловна; Российский университет дружбы народов. Москва, 2006. 192 с.

435.Перепьолкін С. М. Принципи міжнародного права як категорія міжнародного права // Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського: монографія / за ред. В.М. Репецького, В.В. Гутника. Львів; Одеса: Фенікс, 2017. С.77-90.

436.Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: в 2 т. Санкт-Петербург: Тип. С.-Петерб. АО «Слово», 1907. Т.I. 308 с.

437.Пирадов А. С., Старушенко Г. Б. Принцип невмешательства в современном международном праве // Советский ежегодник международного права, 1958. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 230-253.

438.Питерсе Я. Н. Глобализация и культура: три парадигмы // Этнос и политика: хрестоматия. / сост. А.А. Празаускас. Москва: УРАО, 2000. 400 с.

439.Плотніков О. В. Підтримання єдності міжнародно-правової системи: пошук нормативної основи / Міжнародні читання з міжнародного права пам’яті професора П. Є. Казанського: матеріали IV міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 8-9 листпада 2013 р.). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія». 2013. С. 25-29.

440.Погребняк С. П. Общие принципы права в контексте совершенствования современной национальной правовой системы // Право Украины. 2013. Вып. 1. С.80-92.

441.Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.

442.Погудина М. В. Сравнительный метод в исследовании взаимодействия международного права и национального уголовного законодательства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Погудина Марина Вячеславовна; Казанский государственный университет. Казань, 1994. 264 с.

443.Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Москва: Статут, 2001. 354 с.

444.Поппер К. Объективное знание. Эволюционный подход. Москва, 2001. 384 с.

445.Постановление Большой коллегии Суда Евразийского экономического сообщества от 8 апреля 2013 года по заявлениям ОАО «Угольная компания «Южный Кузбасс» о разъяснении и исполнении решения Коллегии Суда Евразийского экономического сообщества от 5 сентября 2012 г. по делу по заявлению ОАО «Угольная компания «Южный Кузбасс» об оспаривании пункта 1 Решения Комиссии Таможенного союза от 17 августа 2010 г. № 335 «О проблемных вопросах, связанных с функционированием единой таможенной территории, и практике реализации механизмов Таможенного союза» URL: http://sudevrazes.org/main.aspxqueguideq20791.html (дата звернення: 12.07.2017)

446.Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 6 декабря 2013 г. № 27-П город Санкт-Петербург «по делу о проверке конституционности положений статьи 11 и пунктов 3 и 4 части четвертой статьи 392 Гражданского процессуального кодекса Российской Федерации в связи с запросом президиума Ленинградского окружного военного суда» URL: https://rg.ru/2013/12/18/ks-dok.html (дата звернення: 23.05.2017)

447.Права человека и процессы глобализации современного мира / Бринчук М.М., Воронина Н.А., Карташкин В.А., Колесова Н.С., и др.; Отв. ред.: Лукашева Е.А. Москва: Норма, 2005. 464 с.

448.Право и политика современной России / Варламова Н. В., Лукашева Е. А., Мальцев Г. В., Муромцев Г. И., и др. Москва: Былина, 1996. 215 с.

449.Правосудие в современном мире: монография / под ред. В. М. Лебедева, Т. Я. Хабриева. Москва:Норма: ІНФРА М, 2012. 704 с.

450.Прийма С. В. Справедливість при тлумаченні права: огляд аспектів. // Вісник національної академії правових наук України. 2016. №4 (87). С.66-76.

451.Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: Постанова Вищого спеціалізованого суду України з

розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14 (дата звернення: 11.07.2018)

452.Проблемы международного права: сборник статей юристов-международников стран народной демократии / Лукашук И., Семенов В., Фельдман Д., Яновский М.; под ред. Г.И. Тункина. Москва: ИЛ, 1961. 339 с. // Советский ежегодник международного права, 1962. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. С. 302-305.

453.Проект Конституції України, підготовлений Робочою групою Конституційної комісії України в редакції від 15 листопада 1995 р., схвалений Конституційною комісією України 23 листопада 1995 р. // Конституція незалежної України. Книга друга. Частина перша. Документи. Статті. Київ: УПФ, 1997. С. 57.

454.Проекти статей про відповідальність держав, коментарі до ст. 40, пункті 4-6, Офіційні звіти Генеральної Асамблеї, 56 сесія (A/56/10). URL: htpp:// www.un.org (дата звернення: 11.09.2018)

455.Пушмин Э. А. Мирное разрешение международных споров. Международно-правовые вопросы. Москва: Международные отношения, 1974. 173 с.

456.Пушмин Э. А. О понятии основных принципов современного общего международного права // Советский ежегодник международного права, 1978. Москва: Наука, 1980. С. 72-85.

457.Пшеничнов М. А. Юридико-технические средства обеспечения соответствия российского законодательства международному праву // Проблемы юридической техники: сб. статей; под ред. В. М. Баранова. Нижний Новгород, 2000. С. 179-194.

458.Пшеничнюк Д. В. Колізійний принцип тісного зв'язку у міжнародному приватному праві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Пшеничнюк Дмитро Владислаович; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. 217 с.

459.Рабінович П. М. Загальна теорія права та держави: конспект лекцій.

Львів: Ред.-вид. відд. Львівського університету, 1992. 90 с.

460.Рабінович П. М., Соловйов О. В. Застосування Європейської конвенції з прав людини та практика Страсбурзького Суду в Україні (загальнотеоретичні аспекти) // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН / редкол.: П.М.Рабінович та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Київ, 2014. Вип.28. 208 с.

461.Радзівілл О. А. Загальноправові принципи як джерела міжнародного економічного права // Юридична наука. 2014 Вип.№2.. С.54-66

462.Редклифф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции / пер. с англ. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 304 с.

463.Резолюція ООН про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння від 2001 р. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/477/99/PDF/N0147799.pdf?OpenElement (дата звернення: 03.05.2018)

464.Реуф В. М. Специально-юридические принципы права дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Реуф Владислав Маркович; 12.00.01; Самарская государственная экономическая академия. Самара. 2004. 241 с.

465.Реферативний огляд європейського права / за заг. ред. В. О. Зайчука. Київ, 2007. Вип. 8. 92 с.

466.Решения Конституционного Суда Италии № 238 от 22 октября 2014 г. URL: http://www.qil-qdi.org/wp-content/uploads/2014/10/Italian-Constitutional-Court-Judgment-238-2014.pdf (дата звернення: 12.05.2018)

467.Ржевська В. С. Право держави на самооборону в світлі розвитку юридичних гарантій міжнародної безпеки.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Ржевська Валентина Сергіївна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2003. 23 с.

468.Ржевська В. С. Право держави на самооборону в світлі розвитку юридичних гарантій міжнародної безпеки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 /

Ржевська Валентина Сергіївна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 217 с.

469.Рияка В. А. Ратификация международных договоров: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Вячеслав Александрович Рияка; Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченко. Київ, 1983. 26 с.

470.Рішення ЄСПЛ у справі Selmouni v. France від 28.07.1999. URL: www.echr.coe.int. (дата звернення: 03.05.2018)

471.Рішення Міжнародного Суду ООН у спорі між ФРН та Нідерландами і Данією 1969 р. про розмежування морських територій. URL: http://www.icj-cij.org/en/case/51; http://www.icj-cij.org/en/case/52. (дата звернення: 05.07.2018)

472.Рішення Міжнародного Суду ООН у спорі про риболовну зону 1951 р. URL: http://www.icj-cij.org/en/case/5 (дата звернення: 12.04.2018)

473.Родин А .А. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в правовом регулировании государственно-частного партнёрства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Родин Артем Алексеевич; Российский университет дружбы народов. Москва, 2010. 224 с.

474.Розин В. М. Генезис права. Москва: ИД «Nota Bene». 2001. 208 с.

475.Роулс Дж. Теория справедливости. Новосибирск: Изд-во Новосиб. Ун-та, 1995. 535 с.

476.Рубанов А. А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем / отв. ред. В.А. Мозолин. Москва: Наука, 1984. 159 с.

477.Рулько Е. Т. Место принципов в структурной организации современного международного права. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Рулько Евгений Тимофеевич; КНУ имени Тараса Шевченка. Киев, 1980. 22 с.

478.Русов А. Н. Методологические аспекты разрешения дел Европейским судом по правам человека: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Русов Алексей Николаевич; Российский университет дружбы народов. Москва, 2006. 226 с.

479.Савицкий В. М. Проблемы реформы уголовно-процессуального

законодательства в проектах УПК. Москва, 1989.

480.Савчук К. О. Міжнародно-правові погляди академіка В.Е. Грабаря: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Савчук Костянтин Олександрович; Національна академія наук України. Київ. 2002. 21 с.

481.Савчук К. О. Міжнародно-правові погляди академіка В.Е. Грабаря: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Савчук Костянтин Олександрович; Національна академія наук України Київ, 2012. 190 с.

482.Савчук К. О. Поняття та зміст принципів міжнародного права у працях Всеволода Пійовича Даневського // Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 354-357.

483.Саидов А. Х. Международное право прав человека: учебное пособие. Москва: МЗ Пресс, 2002. 197 с.

484.Самхарадзе Д. Г. Взаимодействие источников современного международного права: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10 / Самхарадзе Давид Гиазиевич; Институт государства и права. Москва, 2005. 193 с.

485.Сафронова Е. В. Международное публичное право: теоретические проблемы: монография. Москва: РИОР: ИНФРА-М, 2013. 133 с.

486.Селиванова В. А. Принцип свободного движения капитала в праве Европейского Союза: сущность и проблемы реализации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Селиванова Валерия Александровна; Московская государственная юридическая академия. Москва, 2007. 208 с.

487.Селіванов В. Приватно-правові засади розвитку вітчизняної юридичної науки // Право України. 2001. № 3. С. 26-30.

488.Семенов В. С. Борьба СССР за строгое соблюдение принципа невмешательства, против империалистической интервенции: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Семенов Володимир Сергійович; Харьковский юридический институт им. Л. М. Кагановича. Харків, 1951. 31 с.

489.Семенов В. С., Прагнюк О. Я. Міжнародно-правові аспекти Конституції України. Київ, 1997. 32 с.

490.Сергієнко Н. М. Застосування норм міжнародного права органами

конституційної юрисдикції (європейський досвід): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Сергієнко Наталія Миколаївна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. 20 с.

491.Сергієнко Н. М. Застосування норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції (європейський досвід): дис. на здоб.наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.11 / Сергієнко Наталія Миколаївна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. 228 с.

492.Синякин И. И. Международно-правовой режим нераспостранения оружия массового уничтожения в свете борьбы с международным терроризмом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Синякин Иван Игоревич; Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД Росии. Москва, 2010. 218 с.

493.Сичивица О. М. Методы и формы научного познания. Москва: Издательство «Высшая школа», 1972. 95 с.

494.Сімейний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002. № 21-22. Ст.135.

495.Скурко Е. В. Принципы права в современном нормативном правопонимании. Москва: Юрлитинформ, 2008. 197с.

496.Слепак В. Ю. Правовые аспекты общей политики безопасности и обороны Европейского Союза: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Слепак Виталй Юрьевич. Москва, 2010. 208 с.

497.Словарь международного права / Отв. ред.: Клименко Б.М.; Редкол.: Клименко Б.М., Петровский В.Ф., Рыбаков Ю.М. М.: Междунар. отношения, 1982. 248 с.

498.Смбатян А. С. Обычные нормы международного права и общие принципы как источник судебного правотворчества // Право и политика. 2012. № 4 (148). С.748-749.

499.Смбатян А. С. Решения органов международного правосудия в системе международного публичного права. Москва: Статут, 2012. 270 с.

500.Смбатян А. С. Решения органов международного правосудия и их роль

в укреплении международного правопорядка: автореф. дис. ... д-р юрид. наук / Смбатян Анаит Сергеевна; Российский университет дружбы народов. Москва, 2013. 45 с.

501.Смирнов О. В. Основные принципы советского трудового права Москва: Юридическая литература, 1977. 216 с.

502.Смітюх А. В. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА та lex mercatoria в контексті міжнародного приватного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Смітюх ; Одеська національна юридична академія. Одеса, 2004. 216 с.

503.Современное международное частное право в России и Евросоюзе. кн. первая: монография / под ред. М. М. Богуславского, А. Г. Лисицына-Светланова, А. Трунка. Москва: Норма, 2013. 656 с.

504.Сорокина Е. А. Категория добросовестности в западной традиции права: историко теоретический аспект: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Сорокина Елена Александровна; Российский университет дружбы народов. Москва, 2009. 180 с.

505.Справа «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» (Case of James and others v. the United Kingdom) 21 лютого 1986 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_180(дата звернення: 03.02.2019)

506.Справа «Коссі проти Об’єднаного Королівства» (Cossey v. the United Kingdom) від 27 вересня 1990 року. URL:http://hudoc.echr.coe.int/ Hudocldoc/HEJUD/sift/226.txt. (дата звернення: 03.02.2019)

507.Старушенко Г. Б Принцип самоопределения народов и наций во внешней политике советского государства (Историко-правовой очерк) / отв. ред. Пирадов А. С. Москва: Изд-во ИМО, 1960. 191 с.

508.Старушенко Г. Б, Яновский М. В Принцип самоопределения народов и наций во внешней политике Советского государства. Москва: Изд-во ИМО, 1960. 191 с.

509.Статут Ліги Націй. Повний текст українською. URL: https://yurist-online.org/publ/istoricheskie_dokumenty_istorichni_dokumenti/statut_ligi_nacij_usta

v_ligi_nacij/2-1-0-1227 (дата звернення: 02.05.2018)

510.Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду ООН від 26.06.1945 // URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_010/page2 (дата звернення: 02.05.2018)

511.Степанюк А. А. Взаємодія національних правових систем як принцип міжнародного приватного права // Право України, 2005. № 10. С.111-114.

512.Стоянов А. Н. Очерки истории и догматики международного права. Харьков: Университетская типография, 1875. 742 с.

513.Суркова О. Е. Факторы формирования и реализации принципов права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Суркова Ольга Егоровна; Самарская государственная экономическая академия. Самара. 2004. 203с.

514.Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М. В. Буроменського: монографія / за ред. В. М. Репецького та В. В. Гутника. Львів; Одеса: Фенікс, 2017. 564 с.

515.Талалаев А. Н. Международные договоры в современном мире: вопросы права международных договоров в свете работы Венской конференции ООН 1968-1969 гг. Москва: Междунар. отношения, 1973. 247 с.

516.Талалаев А. Н. Международные договоры рабовладельческого общества // Правоведение. 1960. № 3. С. 134-138.

517.Талалаев А. Н. Об основных принципах международного права // Советский ежегодник международного права, 1958. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 513-515.

518.Талалаев А. Н. Право международных договоров: историко-правовой очерк // СЕМП, 1972. Москва, 1974. С. 53-67.

519.Талалаев А. Н. Право международных договоров: Общие вопросы. Москва: Международные отношения, 1980. 312 с.

520.Талалаев А. Н. Соотношение международного и внутригосударственного права в Конституции Российской Федерации // Журнал международного права. Москва, 1994. №4. С. 3-15.

521.Талалаев А. Н. Юридическая природа международного договора.

Москва: Издательство ИМО, 1963. 263 с.

522.Тарасов О. В. Співвідношення правових систем у контексті конституційної реформи: деякі питання методології // Український часопис міжнародного права. 2015. Спецвипуск: Міжнародне право і Конституція України. С. 7-11.

523.Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: монографія. Харків: Право, 2014. 512 с.

524.Тарасов О. В. Трансформация и отсылка как способы национально-правовой имплементации международных обязательств: морфологический и системологический анализ // Актуальні проблеми сучасного міжнародного права: зб. наук. ст. за матеріалами II Харківських міжнародно-правових читань, присвячених пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова (м. Харків, 18 листопада 2016 р.): у 2 ч. / редкол. А. П. Гетьман, І. В. Яковюк, В. І. Самощенко та ін. Харків: Право, 2016. Ч. 1. С. 5-17.

525.Тарахонич Т. І. Принцип рівності в системі загальних принципів права // Часопис Київського університету права. 2013. Вип. №4. С.43-46.

526.Таубе М. История зарождения современного международного права (средние века). Том I. Введение и часть общая. Санкт-Петербург. Типо-Литография П.И. Шмидта. 1894. 370 с.

527.Теория государства и права / под ред. Бабаева В. К. Москва: Юристъ, 2003. 592 с.

528.Теория государства и права: курс лекций / Байтин М. И., Баринов Н. А., Григорьев Ф. А., Демидов А. И. и др.; под ред.: Малько А. В., Матузов Н. И. Саратов: Изд-во Сарат. ВШ МВД РФ, 1995. 560 с.

529.Тер-Степанян Е. Е. Принцип найбільшого сприяння у міжнародному економічному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Тер-Степанян Еміль Емільович; Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 18 с.

530.Тимошенко А. С. Глобальная экологическая безопасность международно правовий аспект // Советское государство и право. 1989. № 1. С.

88-89.

531.Тимченко Л. Д. Міжнародне право: підручник. Харків: Консум, Університет внутрішніх справ, 1999. 528 с.

532.Тиунов О. И. Защита прав человека в практике Конституционного Суда Российской Федерации в условиях интернационализации российского права и роль в этом процессе международно-правовых стандартов // Международное публичное и частное право. 2003. №2 (11). С.14-22.

533.Тиунов О. И. Общепризнанные принципы и нормы международного права и правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации // Правовое обеспечение межгосударственной интеграции: сб. статей / отв. ред. Ю. А. Тихомиров, В. И. Лафитский. Москва: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. 2005. С. 195-215.

534.Тиунов О. И. Принцип соблюдения международных обязательств. Москва: Международные отношения, 1979. 184 с.

535.Тихомиров Ю. А. Интернационализация национального права // Глобализация, государство, право, XXI век: по материалам выступлений Московский юридический форум. Москва, 2004. С. 168-169.

536.Тіунов О. І. Правові стандарти як засіб регулювання міжнародних та внутрішньодержавних відносин // Науково-практичний фаховий журнал «Міжнародне право». 2012. № 1. С. 10-26.

537.Трактаты о вечном мире: сборник / сост.: И.С. Андреева, А.В Гулыга. Москва: Соцэкгиз, 1963. 278 с.

538.Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. (Издание по запискам студентов. Киев, 1906). Санкт-Петербург, 1998. 547 с.

539.Тункин Г. И. Вопросы теории международного права Москва: Госюриздат, 1962. 330 с.

540.Тункин Г. И. Теория международного права / под общ. ред. Шестаков Л. Н. Москва: Зерцало. 2000. 416 с.

541.Тункин Г. И. Теория международного права. Москва: Международные

отношения, 1970. 511 с.

542.Тускоз Ж. Міжнародне право: підручник / пер. з фр. Київ: АртЕк, 1998. 401 с.

543.Тюрина Н. Е. Международный правопорядок (современные проекты совершенствования и преобразования): монография. Казань: Издательство Казанского университета, 1991. 89 с.

544.Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика: монографія. Харків: Друкарня МАДРИД, 2012. 196 с.

545.Ульянова Н. Н. Общие многосторонние договоры в современных международных отношениях. Некоторые вопросы теории / отв. ред. Корецкий В.М. Киев: Наукова думка, 1981. 259 с.

546.Урсин Д. А. Международные неправительственные организации и прогрессивное развитие международного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Урсин Дмитрий Александрович; Российский університет дружбы народов. Москва, 2000. 179 с.

547.Усенко Е. Т. Очерки теории международного права. Москва: Норма, 2008. 240 с.

548.Усенко Е. Т. Теоретические проблемы соотношения международного и внутригосударственного права // Советский ежегодник международного права, 1977. Москва: Наука, 1979. С. 57-91.

549.Устав ООН и Статут международного суда. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 22.03.2018)

550.Ушаков Н. А. Международное право: учебник. Москва: Юристь, 2000. 169 с.

551.Ушаков Н. А. Невмешательство во внутренние дела государств. Москва: Международные отношения, 1971. 168 с.

552.Ушаков Н. А. Попрание США основных принципов международного права // Американский империализм – нарушитель международного права.

Москва: Изд-во АН СССР, 1985. С. 3-11.

553.Федорченко А. А. Принципы правовой системы России: Теоретический аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Федорченко Алексей Александрович; Российская правовая академия. Москва. 2003. 176 с.

554.Фельдман Д. Система международного права / науч. ред. Лазарев В. В. Казань: Изд-во Казан. університета, 1983. 119 с.

555.Фельдман Д. И., Лихачёв В. Н. Права и обязанности государств и «общие принципы права» как международно-правовые категории // Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве, Киев, 1990. С. 78-93.

556.Фердросс А. Международное право. Москва, Издательство иностранной литературы, 1959. 652 с.

557.Фрагментация международного права: трудности, обусловленные диверсификацией и расширением охвата международного права. Доклад Комиссии международного права ООН. Док. ООН. 2006. // URL: http://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/russian/ilc_2006_v1.pdf (дата звернення: 15.07.2018)

558.Фролов С. Е. Принципы права. (Вопросы теории и методологии): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Фролов Сергей Евгеньевич; Костромской государственный технологический университет. Кострома, 2001. 168 с.

559.Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. 208 с.

560.Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Фулей Тетяна Іванівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 24 с.

561.Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Фулей Тетяна Іванівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 253 с.

562.Хайд Ч. Международное право, его понимание и применение Соединенными Штатами Америки / пер. с англ.; под ред. Дурденевског В. Н.; Москва: Иностранная литература, 1950. Т. 1. 523 с.

563.Харитонов Е. О. Основы римского частного права. Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1999. 416 с.

564.Хизриев Р. М. Конституционно-правовые аспекты воздействия норм международного права на российскую правовую систему: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Хизриев Руслан Магомедович; Дагестанский гос. ун-т. Махачкала, 2004. 153 с.

565.Хименес Э де А. Современное международное право. / под ред. Г. И. Тункина. Москва: Прогресс. 1983. 242 с.

566.Хлестов О. Н. Международное право и Российская Федерация // Московский журнал международного права. 1994. № 4. С. 54-59.

567.Ходыкин Р. М. Принципы и факторы формирования содержания коллизионных норм в международном частном праве: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ходыкин Роман Михайлович; Московский государственный институт международных отношений (университет). Москва, 2005. 248 с.

568.Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний мир. Благовещенск, 2013. 476 с.

569.Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 2. Средние века. Благовещенск, 2013. 1260 с.

570.Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 3. Новое время. Благовещенск, 2013. 1007с.

571.Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 4. Новейшее время. Благовещенск, 2013. 2214 с.

572.Хрестоматия. Действующее международное право / сост.

Ногойбаева Э. К., Лейтон М. Бишкек, 2012. 705 с.

573.Худина Е. В. Генезис и развитие программ содействия нераспространению оружия массового уничтожения (российский опыт): дис. ... канд. истор. наук: 07.00.15 / Худина Екатерина Викторовна; Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского. Нижний Новгород, 2007. 269 с.

574.Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2 т. / Т. 1: Основы; пер. с нем. Москва: Международные отношения, 1998. 480 с.

575.Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 40-41, 42 Ст. 492.

576.Циммерман М. История международнаго права с древнейших времен до 1918 года. Прага: Типография Русского юридического факультета в Праге, 1924. 382 с.

577.Цыганков П. А. Политическая социология международных отношений. Москва: Радикс, 1994. 208 с.

578.Цыганков П. А. Теория международных отношений: учебное пособие. Москва: Гардарики, 2003. 590 с.

579.Черкес М. Е. Новый этап развития международного права (международное право после 11 сентября 2001 года) // Альманах международного права. 2010. Вип. 2. С. 5-11.

580. Черниченко С. В. Взаимосвязь императивных норм международного права (jus cogens) и обязательств erga omnes // Московский журнал международного права. Москва, 2012, №3(87). С.3-17.

581.Черниченко С. В. Личность и международное право. Москва: Международные отношения, 1974. 166 с.

582.Черниченко С. В. Международное право: современные теоретические проблемы. Москва: Международные отношения, 1993. 295 с.

583.Черниченко С. В. Теория международного права: в 2-х т. / Т. 1: Современные теоретические проблемы. Москва: НИМ. 1999. 336 с.

584.Чернобель Г.Т. Правовые принципи как идеологичная парадигма // Журнал российкого права. 2010. №1 (157). С.84-94.

585.Честнов И. Л. Универсальны ли права человека? (Полемические размышления о Всеобщей декларации прав человека) // Правоведение. 1999, № 1. С. 73-82.

586.Шак Х. Международное гражданское процесуальное право: учебник / пер. с нем. Москва: Изд-во БЕК, 2001. 560 с.

587.Шаммасова Л. Р. Международно-правовой обычай в современном международном праве: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10 / Шаммасова Лилия Рустемовна; Казанский государственный университет имени В.И. Ульянова-Ленина. Казань, 2006. 214 с.

588.Шепелєв М. А. Глобалізація управління як мегатенденція сучасного світового розвитку. Київ: Генеза, 2004. 512 с.

589.Шестаков Л. Н. Императивные нормы в системе современного международного права. Москва: Изд-во МГУ, 1981. 120 с.

590.Шестаков Л. Н. Некоторые вопросы норм Jus Cogens в современном международном праве. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Шестаков Лев Никитович; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Юридический факультет. Москва, 1974. 26 с.

591.Шестаков Л. Н. Некоторые вопросы теории международного права в свете новой Конституции СССР // Сб. научно-методических статей по правоведению. 1979. Вып. 2. С. 49-57.

592.Шестаков Л. Н. Понятие норм Jus Cogens в современном международном праве // Правоведение. 1974, № 6. С. 118-122.

593.Шумилов В. М. Международное право: учебник. Москва: ВЕЛБИ. 2008. 488 с.

594.Шуршалов В. М. Основания действительности международных договоров / отв. ред. Коровин Е. А. Москва: Изд-во АН СССР, 1957. 232 с.

595.Шуршалов В. М. Основные вопросы теории международного договора. Москва, 1959. 472 с.

596.Шуршалов В. М. Юридическое содержание принципа pacta sunt servanda и его реализация в международном праве // Советский ежегодник международного права, 1958. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 150-168.

597.Щетинин С. А. Правовая глобализация: понятие и основные формы (теоретико-методологические аспекты): дис. ... канд. юрид. наук: / Щетинин Сергей Алексеевич; Ростовский юридический институт МВД России. Ростов-на-Дону, 2009. 146 с.

598.Щокін Ю. В. Загальні принципи права: проблеми тлумачення п. 1 (с) статті 38 Статуту Міжнародного суду ООН // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2009. № 872. Серія: Право. Вип. 6. С. 175-179.

599.Щокін Ю. В. Міжнародно-правовий звичай: сучасні проблеми, теорія, практика: дис. … д-р юрид. наук: 12.00.11 / Щокін Юрій Вадимович; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 422 с.

600.Эйхельман О. Хрестоматия русского международного права: в 2 ч. Київ: В.И. Завадзкого, 1889. Ч. 2. 582с.

601.Эрлих О. Основоположение социологии права: монография / под ред. В.Г. Графского, Ю.И. Гревцова. Санкт-Петербург: ООО Университетский издательский консорциум, 2011. 704 с.

602.Этнос и политика: хрестоматия / сост. А.А. Празаускас. Москва: УРАО, 2000. 400 с.

603.Юськів Б. Концепція і парадигми глобального управління // Політичний менеджмент. 2009. № 1. С. 119-130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2009_1_15 (дата звернення: 20.03.2018)

604.Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград: Изд-во Ленинградского університета, 1976. 285 с.

605.Яновский М. В. Генеральная ассамблея ООН. Международно-правовые вопросы. Кишинев: Штиинца, 1971. 301 с.

606.Akehurst M. The Hierarhy of the Sources of International Law. British

Yearbook of International Law 1974-1975. Oxford, Volume 47, Issue 1, 1 January 1976, Pages 273-285.

607.Affaire de le délimitation de la frontière maririme dans la région du golf du Maine. URL: http://www.icjcij.org/cijwww/ccases/ccigm/ccigm_cjugment/ccigm_cjugement_19841012.pdf (дата звернення: 24.03.2018)

608.Akerhurst M. Modern Introduction to International Law, 7th edn, London: Routledge. 1997. 472 p.

609.Alland D. De l'ordre juridique international. Drots, Oct. 2002. P. 79-102.

610.Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament / ed. by James B. Pritchard. Second Edition. Princeton. New Jersey. Princeton University Press. 1955. 544 p.

611.Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia), Further Request for Provisional Measures, Order of 13 Sept. 1993 // ICJ Rep 325.

612.Avis consultatif du 26 avril 1988 «Applicabilité de l'obligation d'arbitrage en vertu de la section 21 de l'accord du 21 juin 1947 relatif au siège de l'Organisation des Nations Unies» URL: http://www.icj-cij.org/cijwww/cdecisions/csummaries/chqasommaire880426.htm (дата звернення: 24.03.2018)

613.Bankovic v. Belgium and others. Decision og 12 December 2001. Admissibility. Application № 52207/99. ECHR 2001-XII. Para.33.

614.Barberis J. La liberté de traiter des États et le jus cogens // URL:https://docplayer.fr/29648607-La-liberte-de-traiter-des-etats-et-le-jus-cogens-julio-a-barberis.html (дата звернення: 22.03.2018)

615.Barcelona Traction case. 5 // ICJ Reports, 1970, p. 3.; 46 ILR, p. 178.

616.Barkun W. M. International Law and the Social Sciences. Princeton: Princeton University Press, 1970. Pp. xx, 338.

617.Bauslaugh R. A. The Concept of Neutrality in Classical Greece. 1991. 316 p.

618.Bederman D. International Law in Antiquity. Cambridge University Press. 2001. 322 p.

619.Belgium v. Bulgaria Order // PCIJ. Series A/B. № 79 (1939). P.199. URL: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1939.12.05_electricity.htm (дата звернення: 20.05.2018)

620.Bentham J. An introduction to the principles of morals and legislation / reprint ed. 1907. Oxford: Clarendon Press; London: Oxford University Press Warehouse, Henry Frowde, Ашеп Comer, E. C., 1823. XXXIIII, 389 p.

621.Bentwich N. The Religious Foundations of Internationalism. G. Allen & Unwin Limited, 1933. 288 p.

622.Bianchi A. Immunity Versus Human Rights: The Pinochet Case // 10 EJIL, 1999. P. 237-277.

623.Bledsoe R., Boczek B. The International Law Dictionary. Santa Barbara: ABC-CLIO, 1987. 422 p.

624.Blondel A. Les principes generayx de droit devant la Cour permanente de justice internationale et la Cour internationale de justice «Melange Guggenheim», Geneve, 1968.

625.Boas G. Public International Law: Contemporary Principles and Perspectives. Edward Elgar Publishing, 2012. 370 p.

626.Brian Z. Tamanaha On the Rule of Law: History, Politics and Theory. 2004, chap. 1. 196 p.

627.Brierly J. The Law of Nations. An introduction to the International Law of Peace / ed. by Sir H. Waldock; Sixth edition. Oxford: At the Clarendon Press, 1963. 441 p.

628.Brierly. The Basis of Obligation in the International Law and Other Papers. Selected and edited by H. Lauterpacht and C.H.M. Waldock, Oxford, 1958.

629.Broms B. States // International Law: Achievements and Prospects. Martinus Nijhof Publishers, 1991. P. 41-66.

630.Broughton T. R. S. Continuity and Conflict in the Ancient Near East: XIII International congress of Historical Sciences. Moscow. August 16-23, 1970.

Publishing House: Nauka. Central Department of Oriental Literature. Moscow. 1970. 24 p.

631.Brownlie I. Principles of Public International Law. 4th ed. Oxford: Clarendon Press, 1991. 748 p.

632.Brownlie Ian Principles of public international law. Oxford University Press, 2008. 784p.

633.Burka G. de. The European Court of Justice and the international legal Order // Harvard International Law review. 2009. Vol. 51. № 1. P. 31-40. URL: http://www.harvardilj.org/wp-content/uploads/2010/09/HILJ_51-1_deBurca.pdf (дата звернення: 11.03.2017)

634.Burkina Faso v. Mali case // ICJ Reports, 1986, pp. 554, 631–3.; 80 ILR, pp. 459, 532–533.

635.Calvo M. C. Le Droit International theoretique et pratique présédé d'un exposé historique des progrès de la science du droit de gens. Tome premier. Troisième édition. Completée. Paris. 1880. 712 p.

636.Case concerning Questions of Interpretation and Application of the 1971 Montreal Convention arising from Arial Incident at Lockerbie (Libyan Arab Jamahiriya v. United Kingdom) / Provisional Measure. I.C.J. Reports. 1992. p. 15, paras. 39-40.

637.Case Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area (Canada/United States of America). Judgment of 12 October 1984. URL: www.icj-cij.org/docet/index.php?sum=346sp1=3sp2=3scase=67sk=6f. (дата звернення: 03.05.2018)

638.Case of Bulut v. Austria – Judgement. Application no. 17358/90. URL: https://www.legal-tools.org/en/browse/record/c39858/ (дата звернення: 03.05.2018)

639.Case of Oil Platforms (Iran v UN) 2003p. URL:https://www.icj-cij.org/en/case/90 (дата звернення: 03.05.2018)

640.Case of United States – Measures Affecting Imports of Woven Wool Shirts and Blouses. WT/ DS33/AB/R. Adoptet 23 May 1997. At 14. Footnotes omitted URL:https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/33abr.pdf (дата звернення:

03.05.2018)

641.Case of Young, James and Webster v. The United Kingdom (Application no. 7601/76; 7806/77) URL: http://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1981/4.html (дата звернення: 03.02.2019)

642.Case T-306/01, Ahmed Ali Yusuf and Barakaat International Foundation, para. 281. URL: https://www.asil.org/insights/volume/12/issue/22/kadi-al-barakaat-v-council-eu-ec-commission-european-court-justice (дата звернення: 11.03.2017)

643.Cassese A. International law. Oxford University Press, 2001. 469 p.

644.Cassese A. Modern Constitutions and International Law // Recucil des Cours, 1985. T. 192. P. 333-476.

645.Charter of the United Nations. URL: http://www.un.org/en/documents/charter/ (дата звернення: 04.07.2018)

646.Cheng B. General Principles of Law as Applied by International Courts and Tribunals. Camridge Academ, 2004. 544 p.

647.Chorzow Factory (Merits). PCIJ. Series A. № 17 (1928). P.29. URL: https://www.icj-cij.org/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_09/28_Usine_de_Chorzow_Competence_Arret.pdf (дата звернення: 11.04.2017)

648.Cohen R., Michalka M. Cooperative Security: New Horizonts for International Order // The Marshall Centre Papers. 2001. № 3. 68 p.

649.Cohen R., Westbrook R. Amarna Diplomacy. The beginnings of International Relations. JHU Press, 2000. 307 p.

650.Cohen R., Westbrook R. Conclusion: The beginnings of international relations. // Amarna Diplomacy. The Beginnings of International Relations / ed. by R. Cohen and R. Westbrook. Baltimore and London. The Johns Hopkins University Press. 2000. P. 225-236.

651.Colorni v Ministry of War 1950, Case № 138 // International Law Reports edited by H. Lauterpacht, London: Butterworth s Co (Publishers) LTD, 1958. P. 993.

652.Cooper J. S. Reconstructing History from Ancient Inscribtions: The Lagash Umma Border Conflict Sources from the ancient Near East. Vol.2., F1. Malibu, CA,

Undena Publications, 1983. 61 p.

653.Corfu Channel case // ICJ Reports, 1949, pp. 4, 22; 16 AD, p. 155.

654.D'Amato A. Good Faith. Encyclopedia Of Public International Law. Rudolf Bernhardt. North-Holland, 1992. P. 599-601.

655.D'Amato A. Symposium: The Intersection of United States Constitutional Law with International and Foreign Law: Natural Law A Libertarian View // Florida International University Law Review. 2007. Vol. 3. P. 97-111.

656.Consultatif du 26 avril 1988 «Applicabilité de l'obligation d'arbitrage en vertu de la section 21 de l'accord du 21 juin 1947 relatif au siège de l'Organisation des Nations Unies» URL: http://www.icj-cij.org/cijwww/cdecisions/csummaries/chqasommaire880426.htm (дата звернення: 14.08.2017)

657.Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations2625 (XXV). URL: http://www.un-documents.net/a25r2625.htm (дата звернення: 03.05.2018)

658.Degan V. D. Some objective features in positive International Law // Theory of International Law at the Threshold of the 21st Century. Essays in honour of K.Skubiszewski / ed. By J.Makarczyk. The Hague London Boston. Kluwer Law International. 1996. S.123-147.

659.Degan V. D. Sources of International Law. Martinus Nijhoff Publishers. The Hague. Boston; London. 1997. 564 p.

660.Delimitation of the Maritime Boundary in the Gulf of Maine Area, Judgment, I.C.J. Reports 1984. p. 246. URL: http://www.icj-cij.org/files/case-related/67/067-19841012-JUD-01-00-EN.pdf.(дата звернення: 03.05.2018)

661.Dewitt D. Common, comprehensive, and cooperative security. URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09512749408719067 (дата звернення: 11.03.2017)

662.Dickinson E. The equality of states in international law. Cambridge: Harvard University press. 1920. 424 p.

663.Dissenting opinion by judge Zoricic P. 104. URL: https://www.icj-cij.org/files/case-related/8/008-19500330-ADV-01-03-EN.pdf. (дата звернення: 03.05.2018)

664.Domingo R. The Crisis of International Law // Vanderbilt Journal of International Law. 2009. Vol. 42. P.1543-1593.

665.Draft Articles on the Law of Treaties, Report of the International Law Commission on the work of its eighteenth session // British Year Book. 1996. Vol. II. P. 248.

666.Dupuy P.-M. A Doctrinal Debate in the Globalisation Era: on the «Fragmentation» of International Law // European Journal of Legal Studies, 2007. Issue 1. P. 34 URL: http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/6839/EJLS_2007_1_1_2_Dup_EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y (дата звернення: 09.06.2018)

667.Eastern Greenland case // PCIJ, Series A/B, No. 53, pp. 52 ff.; 6 AD, pp. 95, 100-102.

668.Encyclopedia of public international law: consolidated library edition. Vol. 2 East African Community to Italy-United States Air Transport Arbitration (1965). Rudolf Bernhardt; Max-Planck-Institut für Ausländisches Öffentliches Recht und Völkerrecht. Amsterdam North-Holland, 1999. XIX, 1510 p.

669.Engel and others v. the Netherlands, 08.06.1976. URL: http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-57479&filename=001-57479.pdf. (дата звернення: 03.05.2018)

670.Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts / Herausgegeben von den Mitgliedern des Bundesverfassungsgerichts. Tübingen: J.C.B. Mohr. Paul Siebeck, 1988. 448 p.

671.Eritrea/Ethiopia Boundary Commission of 13 April 2002 // 130 ILR. P. 1-35.

672.European Court of Human Rights, Golder v. the United Kingdom judgment of 21 February 1975 // European Court of Human Rights Portal. URL: http://www.echr.coe.int/echr (дата звернення: 03.05.2018)

673.Evans M. D. International law. Oxford University Press, 2006. 833 p.

674.Fabian O. R. General Principles of Law in the Decisions of International Criminal Courts and Tribunals. Martinus Publishers. Leiden.Boston. 2008. 237 p.

675.Fenwick C. International Law. Revised and enlarged. New-York: Appleton Century Crofts, Inc. 1952. Third edition. 744 p.

676.Ferenz B.A Common Sense Guide To The World Peace. L.: Oceana. 1985. 112 p.

677.Fitzmaurice G. The general principles of international law considered from the standpoint of the rule of law // Recueil des Cours. Académie de Droit International. 1957. II. A.W.Sijthoff, Leyde (Pays Bas). 1958. P. 5-227.

678.Fitzmaurice G. The Future of Public International Law and of the International Legal System in the Circumstances of Today. International Relations, 1975. 5(1). P.743-775. https://doi.org/10.1177/004711787500500101

679.Friedmann W. Legal Theory. London. Stevens & sons. Limited, 1949. 470 p.

680.Friedmann W. The Uses of «General Principles» in the Development of International Law, AJIL, 1963. Vol. 57. P. 278-299.

681. Friedrich J. Staatvertrage des Hatti Reiches in hethitischer sprache. Mitteilungen der Vorderasiatisch Aegyptischen Gesellschaft (E.V.). Band 34, 1 Heft. Leipzig. J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung. T. II. 1930. 227 s.

682.Friedrich J. Staatvertrage des Hatti Reiches in hethitischer sprache. Mitteilungen der Vorderasiatisch Aegyptischen Gesellschaft (E.V.). 1926, 1. Leipzig. J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung. T. I, 1926. 171 p.

683.Gaja G. General Principles of Law. Max Planck Encyclopedia of Public International Law. 2013. URL: http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1410 (дата звернення: 09.06.2018)

684.Gerorge R. P. In defense of Natural Law. Oxford: Oxford University Press. 1999. 360 p.

685.Goldsmith J., Posner E. Limits of international law. N.Y.; Oxford: Oxford

University press, 2005. 272 p.

686.Gomez R. A. Le ius cogens international: sa genèse, sa nature, ses fonctions // Collected Courses of the Hague Academy of International Law. Brill; Nijhoff, Leiden; Boston, 1981. Vol. 172. 218 p.

687.Graefrat B. Zur Stellung der Principien im gegenwartigen Volkerrecht. Berlin. 1968.

688.Grewe W.G. The Epochs of International Law / translated and revised by M.Byers. Walter de Gruyter. Berlin; New York. 2000. 780 p.

689.Grey T. C. Freestanding Legal Pragmatism // Cardozo Law Review. 1996. P.21-42.

690.Guggenheim P. Traité de Droit international public. Avec mention de la pratique internationale et suisse. Deuxieme edition revue et augmentee. Tome I. Librairie de l'Université, Georg & Cie S.A. Geneve, 1967. 352 p.

691.Halperin J. L. L'apparition et la portée de la notion d'ordre juridique dans la doctrine internationaliste du XIXème siècle, Droits, Oct. 2001. pp. 41-51.

692.Harris D. J., O'Boyle M., Warbrick C. Law of the European Convention on Human Rights / 3-d ed-n. Oxford: Oxford University Press, 2014. 1080 p.

693.Hart H. L. A. The Concept of Law. Oxford: Clarendon Press, 1994. 328 p.

694.Henderson C. W. Understanding international law. Chester: Wiley-Blackwell, 2010. 468 p.

695.Henkin L. International Law: Politics and Values. Martinus Nijhoff Publishers, 1995. 380 p.

696.Herczegh G. General Principles of Law and the International Legal Order. Budapest. 1969. 129 p.

697.Higgins R. Problems and process International Law and how we use it. Oxford: Clarendon Press. 1994. XXVII. 274 p.

698.Hillier T. Sourcebook on Public International Law. Cavendish Publishing Limited. London.Sydney. 1998. 920 p.

699.Hommes H. J. Major Trends in the history of legal philosophy. North Holland Publishing Company. Amsterdam. New York. Oxford. 1979. 380 p.

700.ICC Award No. 4972, Clunet 1989, at 1105 et seq. URL: https://www.trans-lex.org/204972/mark_901000/icc-award-no-4972-clunet-1989-at-1100-et-seq/#toc_0 (дата звернення: 04.02.2019)

701.ICC Award No. 7375 of 1996 // Uniform Law Review. 1997. Vol. 2. P. 598-599.

702.ICC Award No. 8264 of 1997 // ICC International Court of Arbitration Bulletin. Fall 1999. Vol. 10/No 2. P. 62-65.

703.ICC Award No. 9797/CK/AER/ACS of 2000 URL: https://www.trans-lex.org/209797/_/icc-award-no-9797-asa-bull-2000-at-514-et-seq/(дата звернення: 04.02.2019)

704.International Law Reports edited by H. Lauterpacht, London: Butterworth s Co (Publishers) LTD, 1958, 1045 p.

705.International Legal System. Its Dynamics and Limits // The American Journal of Comparative Law 26: 2 Proceedings of an International Conference on Comparative Law (Salt Lake City, Utah, February 24-25, 1977). 1977. pp. 187-198.

706.Janis M. W. American versions of the International Law of Christendom: Kent, Wheaton and the Grotian tradition // Netherlands International Law Review. 1992. Vol. XXXIX. № 1. P. 37-61.

707.Jaye E. General Principles and Comparative Law. The European Journal of International Law. 2011. Vol. 22 no. 4. 23 p.

708.Jessup P. C. Tansnational Law. New Hawen: Yale University Press; London: Oxford University Press, 1956. 113 p.

709.Jurisdictional Immunities of the State: Germany v. Italy: Greece intervening. URL: https://www.icj-cij.org/en/case/143 (дата звернення: 11.03.2018)

710.Kelly J. M. A Short History of Western Legal Theory. Clarendon Press. Oxford. 1992. 466 p.

711.Kelsen H. The Principles of International Law. New York: Holt, Rinchart and Winston, 1967. 460 p.

712.Kelsen H. The Pure Theory of Law and Ananlitical // Harward Law Review, Vol. 55, No. 1. November, 1941. pp. 44-70.

713.Kennedy D. The Sources Of International Law // American University International Law Review. 1987. 101 p.

714.Klabbers J. Informal ag Mosler reements in International Law: towards a theoretical Framework in the Finnish Yearbook of International Law. 1994. Vol. V. P. 267-387.

715.Klabbers J., Piiparinen T. Normative Pluralism and International Law. Exploring Global Governance. Cambridge University Press. 2013. 370 p.

716.Kleinlein T. Between Myths and Norms: Constructivist Constitutionalism and the Potential of Constitutional Principles of Inetrnational Law // Nordic Journal of International Law 81. 2012. p. 79-132

717.Kolb R. Principles as sourses of international law: (with special reference to good faith) // Netherlads International Law Review, 2006, vol. 53, no. 1. P.1-36. URL: http//archive-ouverte.uniqe.ch (дата звернення: 22.05.2018)

718.Korff S. A. An introduction to the history of international law // The American Journal of international law. 1924. Vol. 18. pp. 246-259.

719.Koroseč V. Hethitische Staatsvertrage ein Beitrag zu ihrer juristischen Wertung. Leipziger rechtswissenschaftliche Studien 60. Leipzig: Verlag von Theodor Weicher, 1931. 116 s.

720.Koskenniemi M. From apology to Utopia: The structure of international legal argument. Cambridge: Cambridge University Press. 2005. 740 p.

721.Koskenniemi M. Sources of international Law. Ashgate Dartmouth, 2000. 600 p.

722.Kotzur M. Good Faith. (Bona Fide). Max Planc Encyclopedia Of Public International Law. 2009. URL: http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1412?prd=EPIL (дата звернення: 09.06.2018)

723.Lammers J. G. General Principles of Law Recognized Civilized Nations, in: Essays on the Development the International Legal Order in Memory of H.F. Panhuys. 1980. P. 53-75.

724.Land, Island and Maritime Frontier Dispute (EL Salvador / Honduras),

Application to Intervene, Judgment // URL: https://www.icj-cij.org/files/case-related/75/075-19900913-JUD-01-00-EN.pdf (дата звернення: 09.06.2018)

725.Lauterpacht H. International Law. Volume 1: The General Works. Cambridge. At the University Press. 1970. 539 p.

726.Lauterpacht H. Private Law Sources and Analogies of International Law: With Special Reference to International Arbitration. The Lawbook Exchange, Ltd., 2002. 326 p.

727.Lauterpacht H. Private law Sources and Analogies of International Law. Green & Co., Ltd.: 1927. 325 p.

728.Lauterpacht H. Second Report on the Law of Treaties, UN Doc. A/CN.4/87. 1954. P. 35-53.

729.Lauterpacht H. The Function of Law in the International Community. Oxford: Clarendon Press, 1933. 933 p.

730.Lawrence T. J. The Principles of International Law. D.C. Heath & co., 1910. 745 p.

731.Lawrence T. J. The Principles of International Law. Seventh edition revised by P.H. Winfield. London. The Macmillan & Company. Ltd. 1925. 766 p.

732.Le Fur L. La Theorie Du Droit Naturel depuis le XVII siecle et la doctrine moderne // Recueil Des Cours. Académie de Droit International. 1927. III. Librairie Hachette, Paris. 1928. P. 263-442.

733.Les documents épistolaires du palais de Mari. Tome II. Littératures anciennes du Proche Orient 16. Les Éditions du Cerf. Paris. 1998. 688 p.

734.Lowe Vaughan, Warbrick Colin The United Nations and the Principles of International Law: Essays in Memory of Michael Akehurst. Routledge, 1994. 266 p.

735.Luhmann N. L’unité du système juridique. Archives de philosophie du droit, 1986. P. 163-188.

736.Lukashuk I. I. The Priciple Pacta Sunt Servanda and The Nature of Obligation Under International Law. The American Journal of Internatioanal Law. Vol.83, No.3. 2015. P.513-518.

737.M.C. v. Bulgaria. Appl. № 39272/98. Council of Europe: European Court of

Human Rights. 3 December 2003. Para. 163.

738.MacDonald R. St. J. Fundamental Norms in Contemporary International Law. Canada. Y.B. Int'l L. 1987. Vol.25. p. 115.

739.Malanczuk P. Akehursts modern introduction to international law. 1997, 7nd rev. ed. London; New York: Routedge. XXII. 449 p.

740.Marckx v. Belgium. 1979. URL: ttps://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22respondent%22:[%22BEL%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]} (дата звернення: 03.05.2018)

741.Markun L. Principles of International Law. Little Blue Book. № 1602. Haldeman-Julius Publications. Girard, Kansas. 31 p.

742.Martens G. F. Precis du droit des gens moderne de PEurope. V. II. Paris: Alcan editeur, 1864. 452 p.

743.McDougal M., Lasswell H., Miller J. The Interpretation of International Agreements and World Public Order. Principles of Content and Procedure. New Haven Press, New Haven, 1994. 536 p.

744.Meron Th. Human Rights and Humanitarian Norms of Customary International Law. Oxford, 1989.263p.

745.Michael D. Nolan Frédéric Gilles Sourgens. Issues Of Proof Of General Principles Of Law In International Arbitration. World Arbitration And Mediation Review. 2009. 30 p.

746.Milojevic M. The Principle of Non-Interference in the Internal Affairs of States. Facta Universitatis. Serias: Law and Politics. 2000. Vol.1. №4. p. 427-447.

747.Mitchell A. D. Good Faith In Wto Dispute Settlement. Melbourne Journal Of International Law. 2006. 339p.

748.Mitchell W. An Essay on the Early History of Law Mechant. Cambridge, University Press. 1904. 196 p.

749.Morgenthau H. Positivism, Functionalism, and International Law // Amercan Journal of International Law. 1940. P. 260-284.

750.Mosler H. General Principles of Law // Encyclopedia Of Public

International Law. 1999. Vol. 2. P. 511-527

751.Müller-Jochmus M. Geschichte des Völkerrechts im Alterhum. Leipzig. Ernst Keil & Comp. 1848. 266 s.

752.Murphy S. Principles of international law. Thomson/West, 2006. 506 p.

753.Nady K. Some Theoretical Problems of the Responsibility of States in International Law // Acta Universitatis Szegedienses. Acta Juridica et Politica. 1973. T. XX. Fasc. 7.

754.Neff S. A short history of international law // International Law / ed. by Malkolm D. Evans. 2-nd ed. Oxford: Oxford University Press. 2014. P.29-55.

755.Nippold O. Developpement Historique du Droit International depuis le congres de Vienne // Recueil de Cours. Académie de Droit International. 1924. Tome 2 de la collection. Paris. Librairie Hachette. 1925. P. 5-120.

756.Numelin R. The Beginnings of Diplomacy. A sociological study of intertribal and international relations. London. Oxford University Press. Ejnar Munksgaard. Copenhagen. 1950. 372 p.

757.O'Connor J. F. Good Faith in International Law. Aldershot: Dartmouth Publishing Company, 1991. 148 p.

758.Oberndorfer L. Transnationalisierung des rechts, transitional constitutionalism und internationales verfassungsrecht // Intern. Constitutional law: Working paper. Wien, 2007. № 1. S. 1-25.

759.Onuf N. Further Thought on a New Source of International Law // The American Journal of International Law, 1971 V. 65. pp. 774-782.

760.Orakhelashvili A. Peremtory Norms in International Law. 2006. 672 p.

761.Panezi M. Sources of Law in Transition Re-visiting General Principles of International Law // Ancilla Iuris, 2007. P.66-79.

762.Paradisi B. I Fondamenti Storici della Comuta Giuridica Internazionale.Siena. Circolo Giuridico della Universita. 1944. 90 p.

763.Paul V. The Legal Consequences of Conflict between a Treaty and an Imperative Norm of General International Law (Jus Cogens). OZÔR. № 21. Wien, 1971.

764.Phillipson C. The International Law and Custom of ancient Greece and Rome: in two volumes. Macmillan and Co. Limited. London. 1911. Vol. II. 421 p.

765.Potočný M., Myslil S. Legal Principles of Peaceful Coexistence. Acta Universitatis XVII Novembris Pragensis. Praha, 1968. p.6-59.

766.Pramathanath Bandyopadhyay. International Law and Custom in Ancient India. Ramanand Vidya Bhawan. 1982. 161 p.

767.Prosecutor v. Furundzija. № IT-95-17/1-T10. Trial Chamber. Judgment. 10 December 1998. URL: http://www.icty.org/x/cases/furundzija/tjug/en/fur-tj981210e.pdf(дата звернення: 11.03.2018)

768.Quadri R. ours general de droit international public. R.C.A.D.I., 1964. Vol. III. 415 p.

769.Raimondo F. General principles of law in the decisions of international criminal courts and tribunals BRILL, 2008. 212 p.

770.Rann of Kutch Arbitration between India v. Pakistan // ICJ Reports, 1968. 50 ILR, P. 2.

771.Reardon B. Sexism and the War System. Syracuse University Press, 1996. 112 p.

772.Rechts und Wirtschafturkunden Historisch chronologische Texte. Texte aus der Umwelt des Alten Testaments. Band I / Borger R., Dietrich M., Edel E., Loretz O., Rössler O., von Schuler E. Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn. 1983. S. 130-189.

773.Redslob R. Histoire des Grandes Principes du Droit des Gens depuis l’ antiquité jusqua la veille de le grande guerre. Paris. Librairie Arthur Rousseau.1923. 600 p.

774.Rehman J. International Human Rights Law // Pearson Education. 2010. 947 p.

775.Reinhold S. Good Faith In International Law // UCL Journal Of Law And Jurisprudence. 2013. Vol.2. P.40-63.

776.Rieter E., Henri de Waele Evolving Principles of International Law: Studies in Honour of Karel C. Wellens. Martinus Nijhoff Publishers, 2011. 348 p

777.Rolin H. Les principes du droit international public // Recuel des cours, The Hague, 1950. Vol. 77. P. 305-480.

778.Rostovtseff M. International relations in the ancient world. // The History and Nature of International Relations / ed. by E. Walsh. New York. The Macmillan Company. 1922. P. 31-65.

779.Rousseau Ch. Droit international public. Paris, 1970. T. 1. Introduction et sources. 1970. 464 p.

780.Rüdiger Wolfrum Solidarity: A Structural Principle of International LawSpringer, 2010. 238 p.

781.Saul M. Identifying Jus Cogens Norms: The Interaction of Scholars and International Judges // Asian Journal of International Law / FirstView Article. May 2014. pp 1-29. Second report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur The origin of international responsibility// YILC 1970 Volume II. P.177-199. URL: http://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1970_v2.pdf (дата звернення: 11.03.2018)

782.Saul M. The European Court Of Human Rights Margin Of Appreciation And The Processes Of National Parliaments. Human Rights Law Review. Oxford. 2015. p. 745-774.

783.Schalk and Kopf v. Austria, no. 30141/04, Judgment [First Section], 24 June 2010 Reports of Judgments and Decisions 2010 URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99605(дата звернення: 11.03.2018)

784.Scharf M. P. International law in crisis: A qualitative empirical contribution to the compliance debate // Cardozo law rev. N.Y., 2009. Vol.31, № 1. P. 45-98.

785.Scharzenberger G. Fundamental Principles // Recueil des Cours 1995. № 87 (1). P.195.

786.Schrijver N., Weiss F. International Law And Sustainable Development: Principles And Practice. Martinus Nijhoff Publishers, 2004. 711 p.

787.Schwarzenberger G. International Law and Order. London, Stevens & Sons, 1971. 298 p.

788.Schwarzenberger G., Brown E. A Manual of International Law / 6th edn,

Professional Books Limited. 1976. 612 p.

789.Scott J. B. The Catholic Conception of International Law: Francisco de Vitoria, Founder of the Modern Law of Nations. Francisco Suarez, Founder of the Modern Phil. Washington, D. C., Georgetown university press, 1934. 494 p.

790.Second report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur – The origin of international responsibility// YILC 1970 Volume II. – P.177-199.

791.Second report on the law of treaties, by Sir Humphrey Waldock, Special Rapporteur // Yearbook of International Law Commission. 1963, vol. 2. P. 36-95.

792.Separate opinion of judge Cancado Trindade «Belgium v. Senegal»: note 2 at 158. URL:https://www.icj-cij.org/files/case-related/144/144-20120720-JUD-01-04-EN.pdf(дата звернення: 11.03.2018)

793.Shaw M. N. International Law. Cambridge University Press, 1997. 1654 p.

794.Shaw M. N. International Law. Cambridge University Press, Sixth edition. 2008. 1710 p.

795.Shih-Tsai Chen. Equality of States in Ancient China. // American Journal of International Law. 1941. No. 4. Vol. 35. P. 641-650.

796.Siderman de Blake v. Republic Argentina, 965 F 2d 699, at 718 (CA 9th Cir. 1992) URL: https://www.refworld.org/cases,USA_CA_9,56d6bf794.html (дата звернення: 11.03.2018)

797.Slivenko v. Latvia, Judgment of 9 October 2003, ECHR 2003-X, p.265, para. 120.

798.Slovenia. Constitutional Court. Important decision. Identification: SLO-2001-1-001 // Bulletin on Constitutional Case-Law. Strasbourg. 2001. Edition 1. P. 131-133.

799.South-West Africa Cases (Ethiopia v. South Africa; Liberia v. South Africa) // ICJ Reports. 1966. 56 p.

800.Steiger H., Thilo M. Universality and Continuity in International Public Law // Universality and Continuity in International Law. Eleven International Publishing, the Hague, 2011. P. 13-43.

801.Sun Tzu. The Art of War. Oxford University Press, 1963. 197 p.

802.Suy E. The Concept of Jus Cogens in Public International Law // The Question of Jus Cogens in International Law: papers and proceedings II / Carniege Endowment for International Peace, Conference on International Law, Lagonissi (Greece), April 3-8, 1966, Geneva: Carnegie Endowment for International Peace (European Centre), 1967. P. 17-77.

803.The Catholic Concept of International Law. Francisco de Vitoria… Francisco Suarez. A Critical examination and justified appreciation by J. B. Scott. Washington, 1934.

804.The Diversion of Water from the Meuse (Neth. v. Belg.) Judgment. June 28, 1937. PCIJ // Series A/B№70 / Series C№81. URL: www/internationalwaterlaw.org/cases/meuse.html. (дата звернення: 03.05.2018)

805.Trinidade A. El Derecho Internacional de los Derechos Humanos en el siglo XXI. Editorial Jurídica de Chile, 2001. P. 416-429.

806.Trinidade A. Foundations of International Law: The Role And Importance Of Its Basic Principles / International Law for Humankind: Towards a New Jus Gentium / General Course on Public International Law. Part I // Recueil des Cours de Droit International de la Haye. 2010. Ch. V. P. 53-86.

807.Trinidade A. International Law for Humankind: Towards a New Jus Gentium / General Course on Public International Law. Part I // Recueil des Cours de Droit International de la Haye. 2005. Vol. 317. P. 31-439.

808.Trinidade A. Jus cogens: the determination and the gradual expansion of its material content in contemporary international case-law. URL: http://www.oas.org/dil/esp/3%20-%20cancado.LR.CV.3-30.pdf (дата звернення: 05.02.2018)

809.Tunkin G. The nuclear age and jurist in an ivory tover // International Law at the Time of its Codification: Essays in Honour of Roberto Ago. Milan, 1987, Vol. I. 604 p.

810.Vallindas P. G. General Principles of Law and the Hierarchy of the Sources of International Law. Grundprobleme des internationalen Rechts / Festschrift für

J. Spiropoulos; herausgegeben von D.S. Constantopoulos, C.Th. Eustathiades, C.N. Fragistas, Bonn, 1958. P. 425-431.

811.Verdross A. Jus dispositivum and Jus cogens in International Law // American Journal of International Law. 1966. Vol. 60. No 1. P. 55-63.

812.Verdross A. Les principes généraux du droit dans la jurisprudence internationale // Collected Courses of the Hague Academy of International Law. Boston, 1935.Vol. 52. P. 154-191.

813.Verdross A. Völkerrecht, Viena: Springer Verlag. 1964. 432 p.

814.Vincent R. Nonintervention and International Order. Princeton University Press. 2014. 465 p.

815.Virally M. Good Faith in Public International Law // American Journal of International Law. 1983. Vol. 77. P.130-134.

816.Virally M. Panorama du Droit International contemporain (Cours general de droit international public) // Recueil des Cours. Académie de droit international. 1983. T. 183. 382 p.

817.Virally M. The Sources of International Law // Manual of Public International Law. London: St Martin's Press. 1968. P. 116-174.

818.Voigt C. The Role of General Principles in International Law and their Relationship to Treaty Law. Retfærd Årgang 2008. Nr. 2/121. 23 p.

819.Waldock H. General Course on Public International Law. 106 RCADI, 1962. № II, p. 235.

820.West Germany, Holland and Denmark // ICJ Reports, 1969, pp. 3, 53; 41 ILR, pp. 29, 83.

821.Westlake J. Chapters on the Principles of International Law BiblioLife, 2009. 298 p.

822.Wet E. de. The Prohibition of Torture as an International Norm of Jus Cogens and Its Implications for National and Customary Law // European Journal of International Law. 2004. № 15. P. 97-121. URL: http://www.ejil.org/pdfs/15/1/349.pdf (дата звернення: 06.10.2018)

823.White G. The Principle of Good Faith // The United Nations and the

Principles of International Law. Essays in Honour of Michael Akehurst / ed. V. Lowe and C. Warbrick. London; New York: Routledge, 1994. P. 230-255.

824.Wright R. Custom as a Basis for International Law in the Post War World // The Texas International Law Forum, 1966, V. II, Summer. № 2. p. 153-154.

825.Yackee J. W. Pacta Sunt Servanda and State Promises to Foreign Investors Before Bilateral Investment Treaties: Myth and Reality // Fordham International Law Journal. Volume 32, Isuue 5, Article 5. 2008. p.1550-1613.

826.Yearbook of International Law Commission. Summary records of the fifteenth session. 1963, vol. 1, NY, 1964. 323p.

827.Zadorozhna S. Margin of Approciation: the interaction of International Public Order with Puplic Order of National Legal Systems // 8-th LUMEN International Scientific Conference "Rethinking Social Action. Core values in Practice", 6-9 April 2017, Suceava, Rumania s Cernivtsi, Ukraine.: LUMEN Media Publishing, UK, 2017. P.433-435.

828.Zadorozhna S. Political and Moral Aspects of Guaranteeing the Principles of International Law // 8-th LUMEN International Scientific Conference "Rethinking Social Action. Core values in Practice", 3rd International Conference "Ethical s Social Dimensions on Public Administration s Law 26-29 April 2018, Suceava, Rumania s Cernivtsi, Ukraine: LUMEN Media Publishing, UK, 2018. P.347-348.

829.Zadorozhna S. Political and Moral Aspects of Guaranteeing the Principles of International Law // European Journal of Law and Public Administration. 2018. Vol.5, № 1. P.156-162.

830.Ziegler A. R., Baumgartner J. Good Faith as a General Principle of (International) Law // Good Faith and International Economic Law / ed. A. D. Mitchell, M. Sornarajah, T. Voon. Oxford: Oxford University Press, 2015. P. 9-36.

831.Zolo D. Hans Kelsen: International Peace through International Law. 2007. URL:http://www.juragentium.org/topics/thil/en/kelsen.htm (дата звернення: 07.05.2018)

ДОДАТОК А
СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1.Задорожна С.М. Загальні принципи міжнародного права: еволюція і сучасність: монографія. Чернівці: Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 360 с.

Розділи у колективних монографіях:

2.Задорожна С.М. Питання принципів міжнародного приватного права // Нариси з міжнародного приватного права / за ред. А.С. Довгерта, О.М. Бірюкова. Київ: Алерта, 2014. Вип.3. С. 44-64.

3.Задорожна С. М. Принципи як основоположні начала (засади) функціонування міжнародного співтовариства / Нариси з міжнародного приватного права / за ред. А.С. Довгерта, О.М. Бірюкова. Київ: Алерта, 2016. Вип.4. С. 26-60.

Статті у наукових фахових виданнях України:

4.Задорожна С. М., Волощук О. Т. Принципи автономності арбітражного застереження в міжнародному комерційному арбітражі // Науковий вісник Чернівецького університету: Вип. 618: Правознавство. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. С. 71-76. (Особисто автору належить 3 а.а.: дослідження питання закріплення принципу автономності на рівні міжнародних конвенцій та арбітражних рішень.)

5.Задорожна С. М. Поняття, генетична основа та система принципів міжнародного приватного права // Право України. Юридичний журнал. Науково-практичне фахове видання. Київ, 2013. №7. С.34-47.

6.Задорожна С. М. Природно-правовий характер принципів міжнародного права // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство. Зб. наук. праць. Чернівці, 2013. Вип. 660. С. 49-56.

7.Задорожна С. М. Правова глобалізація та місце в ній основних принципів міжнародного права // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство. Зб. наук. праць. Чернівці, 2013. Вип. 682. С.48-54.

8.Задорожна С. М. Роль держави та міжнародного співробітництва в умовах глобалізації міжнародного правопорядку // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Вип. 714: Правознавство. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. С.59-64.

9.Задорожна С. М. Конституційна невизначеність «загальновизнаних принципів міжнародного права»: національна і зарубіжна практика // Український часопис міжнародного права. 2014. № 4. С. 245-251.

10.Задорожна С. М. Загальновизнані принципи права – фундамент міжнародного права та міжнародного правопорядку // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Вип. 728: Правознавство. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. С.64-68.

11.Задорожна С. М. Система принципів сучасного міжнародного права // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2015. №1 С.251-259.

12.Задорожна С. М. Множинність (плюралізм) визначень загальних принципів сучасного міжнародного права // Наше право. 2015. № 3. С.183-188.

13.Задорожна С. М. Особливості взаємодії загальних принципів з нормами, правилами та стандартами міжнародного права // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Вип. 765: Правознавство. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. С.45-50.

14.Задорожна С. М. Міжнародно-правова природа принципу ex aequo et bono // Альманах міжнародного права. Одеса, 2016. Вип. 14. С.14-23.

15.Задорожна С. М., Маник А. З. Внесок наукової спадщини О.В. Задорожнього у сучасне розуміння основних принципів міжнародного права // Український часопис міжнародного права. 2017. Спецвипуск присвячений пам’яті професора О.В. Задорожнього. С. 74-80. (Особисто автору належить 5 а.а.: огляд бібліографічного покажчика Задорожнього, проблема мондіалізму, принципи міжнародного права)

16.Задорожна С. М. Основні принципи докласичного міжнародного права // Український часопис міжнародного права. 2017. № 4. С. 22-31.

17.Задорожна С. М. Гарантованість дотримання загальних принципів міжнародного права // Юридичний науковий електронний журнал. 2017. № 6. URL: http://lsej.org.ua/6_2017/108.pdf

18.Задорожна С. М. Зародження загальних принципів права як джерела міжнародного права // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Науковий збірник: Спеціальний випуск: Ч. 2. Дніпровський нац. ун-т імені Олеся Гончара, 2017. С. 222-226.

19.Задорожна С. М., Маник А. З. Становлення та розвиток науки міжнародного права в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича // Український часопис міжнародного права. 2018. № 2. С.22-29. (Особисто автору належить 5а.а.: дослідження внеску у розвиток сучасної науки і практики міжнародного права А. Георгіци, Л. Гіждівана, С. Задорожної, О. Руденко, Н. Кирилюк.)

20.Задорожна С. М. Гносеологія загальних принципів міжнародного права // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2018. №4 С. 263-279.

21. Задорожна С. М. Загальні принципи в класичному міжнародному праві: Вестфальський мир // Право і суспільство. 2018. № 6. 241-245.

22.Задорожна С. М. Сучасні принципи міжнародного права в ієрархії норм міжнародного, наднаціонального і національного права // Правові горизонти. Суми. 2019. Вип. 14 (27). С. 125-132.

Статті у зарубіжних наукових фахових виданнях:

23.Задорожная С. М. Взаимодействие принципов международного публичного и международного частного права // Российский юридический журнал. Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 2013, № 4 (91). С. 41-46. URL: http://elibrary.ru/item.asp?id=20229194

24.Задорожна С. М. Звичаєве право та загальні принципи міжнародного права // Euroasian Academic Research Journal. 2016. № 6(06), 2016. Yerevan 2016. С.80-88.

25.Задорожна С. М. Вплив особливостей права стародавнього періоду на

формування основних принципів міжнародного права // National law journal: Teory and practice: L.L.C. Scientific and practical Publication in Law. 2016. № 6 (22). С. 147-152.

26. Задорожная С. Основные критерии определения наличия принципа международного права // STUDII JURIDICE Universitate. 2017. Anul X, Nr. 3-4 (39-40). С. 57-67.

27. Zadorozhna S. Political and Moral Aspects of Guaranteeing the Principles of International Law // European Journal of Law and Public Administration. 2018. Vol.5, № 1. P.156-162.

Тези наукових доповідей на конференціях:

28. Задорожна С. М. Європейська конвенція про права людини (1950 р.) та Хартія Європейського Союзу про основні права (2000 р.) про право на життя // Матеріали І Всеукраїнської наук.-прак. конф. (м. Чернівці, 17-18 листопада 2011 р.) С. 32-36.

29. Задорожна С.М. Соціологічна природа принципів міжнародного права // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: збірник матеріалів V Міжнародної наук.-теор. конф. (м. Київ, 17 листопада 2012 р.). Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2012. С.77-78.

30. Задорожна С.М. Природно-правова природа основних принципів міжнародного права // Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П.Є. Казанського: Матеріали третьої міжн. наук. конф. (м. Одеса, 2-3 листопада 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С.10-13.

31. Задорожна С.М. Правовий базис принципів міжнародного публічного і міжнародного приватного права // Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства: Міжнародна наук.-прак. конф. (м. Харків, 6-7 квітня 2013 р.) Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2013. Ч. І. С.32-34.

32. Задорожна С.М. Соціологічний підхід Є. Ерліха в міжнародному праві // Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи: Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 31 березня 2013 р.).

Дніпропетровськ, 2013. С.113-115.

33. Задорожна С.М. Застосування загальних принципів права в міжнародному правосудді // Práva a slobody človeka a občana: mechanizmus ich implementácie a ochrany rôznych oblastiach práva: medzinárodná vedecká konferencia (Bratislava, Slovenská republika, 19-20 septembra 2014 r.).
34. Задорожна С.М. Взаємодія основних начал міжнародного приватного та міжнародного публічного права // Стан та перспективи розвитку юридичної науки: Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 3-4 жовтня 2014 р.). Дніпропетровськ: ГО «Правовий світ», 2014. С.104-107.
35. Задорожна С.М. Роль загальних принципів права в міжнародно-правовій системі // Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи: Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Львів, 26-27 вересня 2014 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2014. С.87-91.
36. Задорожна С.М. Особливості формування принципів міжнародного права періоду Середньовіччя // Актуальні питання юридичної теорії та практики: наукові дискусії: Міжнародна науково-практична конференція (м. Харків, 2-3 грудня 2016 р.). Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2016. Ч.1. С.190-194.
37. Zadorozhna S.Margin of Approciation: the interaction of International Public Order with Puplic Order of National Legal Systems // 8-th LUMEN International Scientific Conference “Rethinking Social Action. Core values in Practice”. (Suceava, Rumania s Cernivtsi, Ukraine, 6-9 April 2017). LUMEN Media Publishing, UK, 2017. P.433-435.
38. Задорожна С. М. Конституційна невизначеність «загальновизнаних принципів міжнародного права» як звичаєво-правових норм міжнародного права // Від громадянського суспільства – до правової держави: Матеріали доп. XIII Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 квітня 2017 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 443-447.
39. Zadorozhna S. Political and Moral Aspects of Guaranteeing the Principles of

International Law // 8-th LUMEN International Scientific Conference “Rethinking Social Action. Core values in Practice”: 3rd International Conference “Ethical s Social Dimensions on Public Administration s Law (Suceava, Rumania s Cernivtsi, Ukraine, 26-29 April 2018). LUMEN Media Publishing, UK, 2018. P.347-348.

40. Задорожна С.М. Принципи докласичного міжнародного права як засади формування галузей // Розвиток науки і практики міжнародного права та Міжнародно-правові читання, присвячені пам’яті Олександра Задорожнього: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 червня 2018 р.). Київ: Українська асоціація міжнародного права; ІМВ КНУ ім. Т.Шевченка, 2018. С. 91-96.

Апробація результатів дисертації. Дисертація обговорювалась на засіданні кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка та на засіданні кафедри Європейського права та порівняльного правознавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Основні положення дисертації доповідалися та обговорювалися на таких науково-практичних конференціях та семінарах:

- І Всеукраїнська науково-практична конференція (17-18 листопада 2011 р., м. Чернівці);

- V Міжнародна науково-теоретична конференція «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (Київ, 17 листопада 2012 року);

- Третя міжнародна наукова конференція «Міжнародні читання з міжнародного права пам’яті професора П.Є. Казанського» (м. Одеса, 2-3 листопада 2012 р.);

- Міжнародна науково-практична конференція «Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства» (м. Харків, 6-7 квітня 2013 р.);

- Міжнародна науково-практична конференція «Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (м. Дніпропетровськ, 31 березня 2013 р.),

- Medzinárodná vedecká konferencia Práva a slobody človeka a občana: mechanizmus ich implementácie a ochrany rôznych oblastiach práva (Bratislava, Slovenská republika, 19-20 septembra 2014);

- Міжнародна науково-практична конференція «Стан та перспективи розвитку юридичної науки» (м. Дніпропетровськ, 3-4 жовтня 2014 р.);

- Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи» (м. Львів, 26-27 вересня 2014 р.);

- Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання юридичної теорії та практики: наукові дискусії (м. Харків, 2-3 грудня 2016 р.);

- 8-th LUMEN International Scientific Conference «Rethinking Social Action. Core values in Practice» (6-9 April 2017, Suceava, Rumania s Cernivtsi, Ukraine);

- XIII Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави» (Харків, 21 квітня 2017 року) 8-th LUMEN International Scientific Conference “Rethinking Social Action. Core values in Practice”, 3rd International Conference “Ethical s Social Dimensions on Public Administration s Law (26-29 April 2018, Suceava, Rumania s Cernivtsi, Ukraine);

- Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток науки і практики міжнародного права» та Міжнародно-правові читання, присвячені пам’яті Олександра Задорожнього: (м. Київ, 22 червня 2018 року);